

TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYA

2023
1-son

ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal

ISSN 2181-8274

*Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal.
1996-yilda tashkil etilgan.*

Tahrir hay'ati raisi:

Sh.U.Yakubov

Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or
texnologiyalarni tatbiq etish markazi direktori

Tahrir hay'ati raisi o'rinbosari:

M.X.Esanov

Bosh muharrir:

A.T.Eshmurodov

Bosh muharrir o'rinbosari:

A.A.Sabriyev

Tahrir hay'ati a'zolari:

L.R.Zaripov

A.A.Dadasheva

Sh.A.Rasulov

M.M.Inagamova

S.Q.Maxsumova

S.S.Samandarova

M.Q.Sultonov

S.S.G'oziyev

O.N.Toshpulatov

Jamoatchilik kengashi a'zolari:

Q.X.Abduraxmanov

Sh.T.Qudratxo'ja

G.Sh.Rixsiyeva

Sh.S.Sirojiddinov

R.I.Xolmurodov

A.I.Toshpulatov

N.M.Jabborov

M.A.Raxmatullaev

T.Z.Teshabayev

Dizaynerlar:

M.Yo'ldashev

Sh.B.Sobirov

TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYA

Шухрат Якубов.

Профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш: миллий амалиёт ва хорижий тажриба.....6

Музаффар Эсанов.

Олий таълим тизимида кредит-модуль тизимининг аҳамияти..... 10

Buzaynab Qurbonova.

Talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishning zamonaviy shakllari pedagogik muammo sifatida.....13

Шомурод Мустафаев.

Олий таълим муассасалари бадий тўғаракларида артпедагогик жараёни амалга ошириш тамойиллари.....16

Азиза Мухсиева.

Умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларида ижтимоий компетенцияларни ривожлантириш долзарб педагогик муаммо сифатида.....20

Лочин Зарипов.

Кредит-модуль тизими асосида бўлажак технология ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги аҳамияти.....23

Ёрқинжон Иброҳимов.

Ўзбекистон Республикасида молиявий ҳосилавий инструментлар бозорини жорий қилишнинг аҳамияти ва унинг иқтисодийга ижобий таъсири.....28

Shaxlo Abubakirova.

Ijtimoiy faol o'qituvchi shaxsini shakllantirish va rivojlantirishga qo'yiladigan talablar.....31

Sanjar Mamatkulov.

Endaument – oliy ta'lim muassasalari rivojlanishining muhim mexanizmi.....34

Refide Ablyakimova.

O'zbekistonda davlat va jamiyat boshqaruvida xotin-qizlar rolini oshirishning o'ziga xos xususiyatlari.....37

Анвар Вахобов.

Харбий педагогларнинг ҳарбий-касбий компетенцияларини ривожлантиришда инновацион педагогик технологиялардан фойдаланиш.....41

Ro'yob Xolliyeva.

Boshlang'ich sinflarda bolalarni ijodiy fikrlashga o'rgatish.....46

Muassislari:

*O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi,
Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi*

Manzil: 100095, Toshkent shahri, Olmazor tumani, Shifo nur ko'chasi, 75-uy

Telefon: (71) 207-03-41

e-mail: rmxat@edu.uz

Jurnal O'zbekiston Matbuot va axborot agentligidan 2014-yil 26-dekabrda 0506 raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.

Jurnal har ikki oyda o'zbek, rus va ingliz tillarida elektron shaklda chop etiladi.

“Ta'lim, fan va innovatsiya”
jurnali O'zbekiston Respublikasi
Oliy attestatsiya komissiyasi
Rayosatining 2015-yil 18-noyabrda
218/5-sonli qarori bilan 13.00.00 –
PEDAGOGIKA FANLARI bo'yicha,
2018-yil 28-noyabrda 247/6-sonli
qarori bilan 23.00.00 – SIYOSIY
FANLAR bo'yicha doktorlik
dissertatsiyalari asosiy ilmiy
natijalarini chop etish tavsiya etilgan
ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ta'lim, fan va innovatsiya”
jurnalidan ko'chirib bosish faqat
tahririyatning roziligi bilan amalga
oshiriladi. Maqolada keltirilgan
faktlarning to'g'riligi uchun muallif
mas'uldir. Tahririyat fikri mualliflar
fikriga mos kelmasligi mumkin.

*Jurnalning to'liq matnini esijournal.uz rasmiy
saytidan yuklab olishingiz mumkin.*

*Maqola va murojaatlaringizni
[@esijournalbot](https://t.me/esijournalbot) telegram botiga yuboring.*

Gulbaxor Ismoilova, Mohichexra Muxammedova.

Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ekologik madaniyatning ahamiyati.....49

Barno Karimova.

Kreativ pedagogika fanini o'qitishda ta'lim islohotlariga mos kreativ pedagogik texnologiyalardan foydalanish.....52

Абдумалик Акрамов.

Ўқувчи ёшларда креатив фикрлашни ривожлантириш.....55

Malika Umarova.

Innovatsion ta'lim muhitini tashkil etishning neyropedagogik jihatlari.....59

Yashin Elboboyev.

Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalashda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar.....62

Мухайё Байбаева.

Раҳбар аёлларнинг таълим муассасаларида ўқув жараёни самарадорлигини оширишдаги роли.....65

Norposhsha Voxidova, Mohira Abdulxayeva.

Tarbiya jarayonida innovatsion texnologiyalar.....69

Dildora Shodiyeva.

Sanoat mikrobiologiyasining biotexnologiyadagi ahamiyati.....73

Гулсанам Ибрагимова.

Таълим тизимини модернизациялашнинг ташкилий методик асослари.....76

Dilbarxan Sharipova.

Bibliografiya darslarida innovatsion ochiq darslarni tashkil etish.....79

Barno Karimova.

Ta'lim jarayoniga pedagogik kreativlikni joriy etishning o'rni.....84

Shuxrat Gadaymuratov.

Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini texnologik jarayonlar asosida tayyorlashning shart-sharoitlari.....87

Dilfuza Nurmanova.

Sinf rahbarining o'quvchilar jamoasi bilan ishlash ko'nikmalarini takomillashtirish.....89

Тўлқин Маматалиев.

Масофавий таълимнинг талабалар билимини назорат қилиш компонентида академик ҳалолликнинг ўрни.....93

Maxbuba Raximqulova.

Milliy dasturni amalga oshirishda ta'limning pedagogik tadqiqotlar bilan integratsiyasi.....96

Сайёра Давлатова.	
Талабаларнинг экологик хавфсизлик маънавиятини шакллантириш имкониятлари.....	99
Sevinch Axrorova.	
Autizm sindromli bolalarda muloqot ko'nikmalarini shakllantirishning korreksion-pedagogik tizimi.....	102
Рамазон Ҳайдаров.	
Ахборот технологиялари воситасида бўлажак технологик таълим ўқитувчиларининг мустақил таълимини ташкил этиш мазмуни.....	105
Гульмира Тожибоева, Эльвира Крымская, Бекзиед Тожибоев.	
Применение музыкотерапии в начальной школе.....	108
Xolida Hamroyeva.	
Maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarida yangi iqtisodiy tushunchalarni shakllantirishning ilmiy-amaliy ahamiyati.....	111
Новваль Рузметова.	
Методы формирования правовой культуры студентов юридических техникумов в процессе изучения английского языка.....	114
Dilfuza Qurbonboyeva, Guzal Babadjanova.	
Ingliz tilini o'qitishda qo'llaniladigan metodlar.....	117
Jasurbek Azamov.	
Oliy ta'lim muassasalari boshqaruviga akademik va moliyaviy avtonomiya tamoyillarining yevropaga xos klassik model.....	120
Zulfiya Usmonova.	
Milliy dastur talablari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida hisoblash malakasini shakllantirish yo'llari.....	123
Olimbek Aliyev.	
Axborot xavfsizligi: kiber tahdidlar va ularga qarshi kurash choralari.....	127
Fayzulla Bavatov.	
Talabalarda chidamkorlikni rivojlantirishning ahamiyati.....	131
Марина Уразова, В.А.Бычкова.	
Методические аспекты применения педагогического тестирования в системе оценки знаний учащихся старших классов общеобразовательных школ.....	135
Dilshod Eryigiyov.	
Bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish.....	138
Anvar Xurramov.	
Raqamli texnologiya ta'limning yangi texnologiyasi sifatida.....	141
Феруза Юсупова.	
Формирование межкультурной компетенции будущих учителей русского языка.....	144
Тождидин Зайниддинов.	
Жисмонан ва маънавий баркамол шахс тарбиясининг – ижтимоийлашуви.....	149
Zarnigor Jalolova.	
Individual-tipologik xususiyatlar yosh sportchilarning sport faoliyatiga moslashuvi sifatida.....	152

Saidjalolxon Gaziyeu, Ulug'bekmirzo Qurbonov.

Masofaviy ta'limda qo'llaniladigan texnologiyalar va xizmatlarning oliy ta'lim muassasalaridagi o'rni.....155

Дилафруз Тураева.

Педагоглар шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятлари.....158

Barno Saidova.

Dunyoviy ta'limni qo'llab-quvvatlashda ma'rifatparvar ayollar o'rni va ularning ilmiy-nazariy asoslari.....161

Элдор Хожматов, Дилноза Аскарова.

Мактабгача ёшдаги гимнастикачиларнинг жисмоний сифатларини миллий кадриятлар асосида такомиллаштириш.....165

Nargiza Nurmatova.

O'quvchi qizlar ijtimoiy faolligi rivojlanishining tarixiy asoslari.....168

Умида Абирова.

Янги Ўзбекистонда ёшлар тарбиясини ижтимоий педагогик ҳамкорлик асосида такомиллаштириш.....171

Muhammad Yo'ldashev, Ulug'bekmirzo Qurbonov.

Oliy ta'lim muassasalaridagi hujjatlarni tayyorlash, saqlash, hisobga olish va foydalanishni raqamlashtirish tendensiyalari174

Масуда Хашимова.

Педагогическое общение в учебно-воспитательном процессе.....178

Jamshid Isoqov.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv motivatsiyasini shakllantirishning psixologik omillari.....184

Музаффар Ширинов.

Бошланғич таълим табиий фанларини ўқитишда инновацион ёндашув.....187

Закира Нургизарова.

Использование качественных прилагательных в художественных произведениях.....191

Насиба Холйигитова.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш ижтимоий психологиянинг муаммоси сифатида.....194

Bunyod Lutfullayev.

Malakali sportchilarning texnik tayyorgarligiga zamonaviy texnologiyalardan foydalanish yo'llari.....198

Faroxat Mirzayeva.

Kredit-modul tizimini joriy etish xususiyatlari.....201

Halima Berdiyeva.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslari.....204

Jaxongir O'razbayev.

Sport mashg'ulotlarining maqsadi, vazifalari, vositalari, usul va tamoyillari.....208

Наргиза Авулова.

Ўқувчи кун тартибини оқилона ташкил қилиш муаммолари (12-14 ёш ўсмирлар мисолида).....212

Тўйчи Ахмедов.

Ижтимоий-иқтисодий муаммолар ечими бўйича замонавий кенгашлар.....216

Хосият Кадырова.

Инновационные технологии на уроках русского языка и литературы..... 220

Dilafro'z Rahmonova.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda oilaga nisbatan qadriyatli musosabatni shakillantirish usullaridan samarali foydalanish imkoniyatlari..... 223

Fayzulla Bavatov, Navro'zbek Ochilov.

Chidamlilik tushunchasi, chidamlilikning turlari, ko'rsatkichlari va uni rivojlantirish metodlari..... 226

В.И.Умрихина.

Развитие педагогической тестологии в Узбекистане..... 229

Сумбул Хусанова, Умриддин Хошимов.

Фавқулдда вазиятларда ходимларни хавфсизлигини таъминлашнинг асосий мезонлари..... 232

Фарход Норбўтаев.

Ўқувчиларини ижтимоий маданий компетенцияларини шакллантиришнинг назарий таҳлили..... 235

Касимов Муталиб.

Афғонистондаги бугунги ҳарбий-сиёсий вазиятга АҚШ ва Покистоннинг таъсири 238

Karimjonov Otabek.

Jadid ma'rifatparvari Is'hoqxon Ibrat asarini o'rganish orqali yoshlarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash 242

ПРОФЕССОР-ЎҚИТУВЧИЛАРНИ ИШГА ҚАБУЛ ҚИЛИШ: МИЛЛИЙ АМАЛИЁТ ВА ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Шухрат Якубов,

Олий таълимни ривожлантириш тадқиқотлари ва
илғор технологияларни татбиқ этиш маркази директори,
юримдик фанлар доктори, профессор

Аннотация

Мақолада олий таълим тизимида профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш жараёнини такомиллаштириш, шаффоф ва адолатли тизимни яратиш, бу борадаги миллий ва хорижий тажрибалар таҳлили баён қилинган. Таҳлиллар асосида профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш тизимини такомиллаштириш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: олий таълим тизими, профессор-ўқитувчилар, ишга қабул қилиш, номзод, суҳбат, тест синови, интервью, илмий даража, илмий унвон.

Аннотация

В статье описывается совершенствование процесса найма профессоров и преподавателей в системе высшего образования, создание прозрачной и справедливой системы, а также анализ отечественного и зарубежного опыта в этом отношении. На основе анализа вносятся предложения по совершенствованию системы приема на работу профессорско-преподавательского состава.

Ключевые слова: система высшего образования, профессорско-преподавательский состав, прием на работу, кандидат, собеседование, зачет, отзыв, ученая степень, ученое звание.

Annotation

The article describes the improvement of the process for hiring professors and teachers in the system of higher education, the creation of a transparent and fair system, as well as the analysis of domestic and foreign experience in this regard. On the basis of the analysis suggestions are made to improve the system of faculty hiring.

Keywords: higher education system, faculty, hiring, candidate, interview, test, review, academic degree, academic title.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда олий таълим тизимини халқаро мезонлар ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишларига мос равишда ривожлантириш соҳасида кенг кўламли ишлар амалга оширилмоқда. Олий таълим тизимини тубдан ислох қилишга қаратилган бир қатор қонун, ҳужжатлар қабул қилинган бўлиб, хусусан, Ўзбекистон Президенти Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси”да олий ўқув юртларида замон талабларига мос профессор-ўқитувчилар корпусини яратиш, илмий-педагогик салоҳият ва илмий тадқиқот ишлари самарадорлигини ошириш борасидаги ишларга ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Хусусан, ҳужжатда бу соҳадаги долзарб вазифалар қаторида қуйидагиларни кўришимиз мумкин:

- олий таълим муассасаларида шаффофлик, холислик ва объективликни таъминлаш, коррупцияга шароит яратувчи омилларни бартараф этиш, тизимда “Коррупциясиз соҳа” лойиҳасини изчил давом эттириш;

- олий таълим тизимида педагог кадрларни ишга қабул қилиш, лавозимларга танлов ўтказишда адолат ва очиқликни таъминлаш, тажрибали, ҳалол, масъулиятли профессор-ўқитувчи ва ходимлар корпусини шакллантириш;

- кўп йиллик меҳнат стажига эга бўлган амалиётчи

мутахассисларни таълим жараёнига кенг жалб қилиш;

- профессор-ўқитувчилар билан талабалар ўртасидаги бюрократик омилларни бартараф этиш, баҳолаш мезонларидаги шаффофликни кучайтириш.

Дарҳақиқат, бугунги кунда олий таълим тизимида профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш жараёнини такомиллаштириш, шаффоф ва адолатли тизимни яратиш муҳим вазифалардан биридир. Шу боисдан, юртимиздаги давлат олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш амалиёти ва мазкур соҳадаги хорижий тажриба таҳлил қилинди. Ҳозирги вақтда Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 10 февралдаги 20-сон қарори билан тасдиқланган “Олий таълим муассасаларига педагог ходимларни танлов асосида ишга қабул қилиш тартиби тўғрисида”ги Низом мазкур соҳанинг ҳуқуқий асоси сифатида амал қилмоқда.

Профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш жараёнини ўрганиш мақсадида юртимиздаги 14 та олий таълим муассасасининг профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш амалиёти тадқиқ этилди. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, ўрганилган олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилишда ўзига хос ёндашувлар мавжуд. Қатъий, мажбурий, ягона, стандарт мезонлар белгиланмаган.

Тадқиқот натижасида қуйидаги ўзига хос ижобий жиҳатлар, тажрибалар, янги ва замонавий амалиётлар кузатилди:

- олий таълим муассасаларида ишга қабул қилишда кафедра мудири етакчи роль ўйнаётган бўлса-да, олий таълим муассасалари ҳузуридаги Жамоатчилик кенгаши ташкил этилгани ва унинг самарали ишлаши кузатилди;

- олий таълим муассасаларида ишга қабул қилишнинг шаффофлигини таъминлаш ва ҳалол рақобат муҳитини яратиш учун ташкилот веб-сайтида алоҳида саҳифа мавжуд;

- ишга қабул қилишда бир нечта босқичдан иборат суҳбатлар жорий этилганлиги, бунда номзоднинг мутахассислиги бўйича билими, шахсий маънавий-ахлоқий фазилати ҳамда педагогик компетентлик ва маҳоратини аниқлаш тестидан ўтказилади. Сўнгги босқичда номзод шахсан олий таълим муассасаси ректори томонидан суҳбатдан ўтказилади;

- ишга қабул қилишда алоҳида ишчи гуруҳ ташкил этган олий таълим муассасалари ҳам мавжуд. Уларда олий таълим муассасаларига жалб этилаётган профессор-ўқитувчиларнинг ташкилот салоҳиятини оширишдаги эҳтимоллик ўрни ҳисобга олинади;

- номзодлар билан суҳбатдан аввал тест синовини ўтказиш амалиёти мавжудлиги ҳам кузатилди. Тест жараёнида номзодларнинг ўз мутахассисликлари билан боғлиқ мантиқий фикрлаш, ахборотни тизимга солиш, уни таҳлил қилиш ва умумлаштириш, амалий масалаларни ечиш қобилиятлари баҳоланади.

Ўрганиш жараёнида юқоридаги ижобий кўрсаткичлар билан бирга, қуйидаги айрим камчиликлар, муаммолар, фойдаланилмаган имкониятлар ҳам мавжудлиги аниқланди:

- айрим олий таълим муассасаларининг веб-сайтида профессор-ўқитувчиларни танлов асосида ишга қабул қилишга оид маълумотлар мавжуд эмас;

- баъзи олий таълим муассасаларида профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилишнинг махсус тартиби, аниқ мезонлари ишлаб чиқилмаган;

- номзодларни саралаш ва танлаш фақатгина бир босқичда, яъни синов дарси орқалигина амалга оширилиши кузатилди;

- талабгорнинг тегишли кафедралардаги синов дарслари ва мутахассислигига кўра ўтказилувчи суҳбатлар аксарият ҳолларда номигагина, аниқ мезонларга таянилмаган ҳолда, расмийчилик учунгина ўтказилиши кузатилди;

- бир муддат тамом бўлгандан кейин кафедра мудири лавозимини эгаллаб турган ва фан доктори илмий даражасини олмаган доцент (фан номзоди ва ҳ.к.) фақат истисно ҳолларда олий таълим муассасаси ректорининг тақдимномасига биноан ва бўйсунуши бўйича тегишли вазирлик ёки идоранинг рухсати би-

лан иккинчи муддатга тайинлаш қондаси амалда ўз самарасини бермаётгани аниқланди.

Бу ҳолатда инсон омили, таниш-билиш орқали ишга жойлашиш ҳолати мавжудлигини инобатга олиб, ушбу қондани чиқариб ташлаш таклиф этилади. Чунки кимнидир кафедра мудири лавозимига иккинчи маротаба тавсия этишни вазирлик даражасида ҳал этмаслиги керак.

Таҳлиллар кўра олий таълим муассасалари томонидан жисмоний тарбия ва спорт йўналиши ўқитувчиси (кафедра мудири) лавозимини эгаллаш учун ўтказиладиган танловда Ўзбекистон Республикаси Жисмоний тарбия ва спорт вазирлиги вакилининг кенгаши йиғилишида иштирок этиши талаб этилиши билан боғлиқ “Олий таълим муассасаларига педагог ходимларни танлов асосида ишга қабул қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомда мавжуд нормани ҳам чиқариб ташлаш таклиф этилмоқда. Чунки бундай талабни амалда бажариш жуда қийин.

Одатда ҳудудларда жойлашган олий таълим муассасаларида бу талабга деярли амал қилинмайди ва унинг имкони ҳам кам. Танловгача профессор, доцент, ўқитувчи ва стажёр-ўқитувчи вазифаларига қандай қабул қилиш норматив-ҳужжатларда кўрсатиб ўтилмаган. Амалда олий таълим муассасалари томонидан ҳар ўқув йилининг бошида ўнлаб профессор-ўқитувчилар танловсиз, танловгача тўғридан-тўғри ишга олинади. Амалиётда айрим олий таълим муассасаларида ишга илк бор қираётган стажёр-ўқитувчи ва ўқитувчилар 1 ўқув йили муддатида қабул қилинмоқда. Улар билан Меҳнат кодексига мувофиқ муддатли шартнома асосида меҳнат шартномаси имзоланмоқда. Аввалдан ОТМда ишлаб келган, лекин пенсия ёшида бўлмаган профессор-ўқитувчилар билан эса “Олий таълим муассасаларига педагог ходимларни танлов асосида ишга қабул қилиш тартиби тўғрисида”ги Низом асосида танлов муддати 5 йиллик меҳнат шартномаси тузилмоқда. Юқоридаги ҳолатларда икки хил ҳужжат асос қилиб олинмоқда. Шунинг учун ОТМдаги профессор-ўқитувчилар билан тузиладиган меҳнат шартномаси муддатини қайта кўриб чиқиш, 1 ўқув йили учун тузиладиган меҳнат шартномасини “Олий таълим муассасаларига педагог ходимларни танлов асосида ишга қабул қилиш тартиби тўғрисида”ги Низомга киритиш мақсадга мувофиқ.

Тадқиқот доирасида хорижий мамлакатлар тажрибаси ҳам ўрганилди. Унга кўра, хорижда олий таълим муассасаларига ишга қабул қилинаётган профессор-ўқитувчиларнинг касбий фаолиятини баҳолашга оид иккита ёндашув алоҳида ажралиб туради: фаолиятга асосланган ва компетенциявий. Фаолиятга қаратилган ёндашувда талабгорнинг касбий фаолиятидаги ютуқларини баҳолаш унинг резюмесига акс этган маълумотларга асосланса, компетенциявий ён-

дашувда эса талабгорнинг қобилиятлари суҳбат натижасига кўра баҳоланади.

АҚШ ва Европадаги университетларда кадрларни саралаш ва танлаш фаолияти инсон ресурслари (human resources – HR)ни бошқариш сиёсатининг энг муҳим бошланғич бўғини сифатида қабул қилинган. Муассасанинг бу сиёсатига ходимлар бўлими ёки инсон ресурслари бўлими масъул ҳисобланади. Ушбу бўлим томонидан университетнинг кадрлар сиёсатига оид стратегияси ишлаб чиқилади. Бунда педагог ходимлар лавозимларига қўйиладиган талабларни ишлаб чиқиш алоҳида ўрин тутати.

АҚШ, Канада ва Буюк Британияда бундай талаблар университетнинг ўзи, хусусан, унинг ходимлар бўлими томонидан ишлаб чиқилади. Франция ва Германияда лавозим талаблари марказий давлат идоралари (вазирлик) ва маҳаллий вакиллик органлари томонидан белгиланади. Университет маъмурияти эса бунга қўшимча тарзда алоҳида талабларни киритиш ҳуқуқига эга. Масалан, номзодлар билан бўладиган суҳбат жараёнида компетенцияларни баҳолашнинг махсус мезонларини айнан шундай талаблар қаторига киритиш мумкин. Танловлар олий таълим муассасаларининг расмий веб-сайтларида эълон қилиб борилади. Ишга қабул қилишда асосан қуйидаги мезонларга таянилади:

- мутахассисликни тасдиқловчи дипломга эгалик;
- илмий даража ва унвонлар;
- илмий ишлардаги фаоллик ва иқтибослиликлари миқдори;
- грантлардаги иштирок, қўлга киритилган мукофотлар;
- ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни ўзлаштирганлик даражаси.

Одатда бундай кўрсаткичлар талабгорнинг резюмеда ўз ифодасини топади. Танловнинг кейинги босқичи интервью (суҳбат) шаклида ўтказилади. Саралашнинг аввалги босқичидан ўтган талабгорлар кафедранинг икки нафар профессори, университет юристи, психологи, ректор ўринбосарлари (вице-ректор) ва бошқа масъул шахслар иштирокидаги суҳбатдан ўтказилади. Суҳбат жараёнида талабгорнинг касбий компетенцияси мутахассисликка оид билим ва кўникмалари, педагогик-психологик тайёргарлик, шахсий ривожланиш иштиёқи, коммуникативлик каби мезонлар асосида баҳоланади. Суҳбатдан ижобий натижа олган номзод билан университет маъмурияти муддатли меҳнат шартномаси тузади.

АҚШ ва Европа давлатларининг деярли барчасида олий таълим муассасаси номзодни суҳбат орқали ишга қабул қилади. АҚШнинг баъзи университетлари (масалан Стенфорд, Жон Хопкинс, Браун университетлари)да талабгорлар махсус (очик) дарслари орқали самарали тақдимот услуги, коммуникатив

қобилият, фанни яхши билиш ва ўқув мазмунини аниқ етказиш, амалиёт билан боғлай олиш, техник воситалардан фойдаланиш, ўз соҳасидаги замонавий тенденциялардан хабардор бўлиш каби индикаторлар билан баҳоланади. Шу билан бирга, талабгорнинг ташаббускорлиги, креативлиги, жамоатчилик ва талабалар ҳаётини ташкил этишдаги иштироки баҳолаш мезонлари сифатида инобатга олинади.

Британия университетларида талабгорнинг касбий фаолияти уларнинг илмий даражаси, ўқитиш тажрибаси, илмий нашрлар сони, иш самарадорлигини оширишга қаратилган ҳаракатлари, шахсий ривожланиш, илмий фаолият истиқболларига кўра аниқланади. Бунда барча саналган йўналишлар бўйича тегишли индикаторлар тўплами баҳоланади.

Германия ва Франция олийгоҳларида ишга кирмоқчи бўлган номзодларга масофавий ўқитиш кўникмаларига эга бўлиш, ўз-ўзини таҳлил қила олиш (рефлексия), бошқаларни тез тушуна олиш, нотиклик маҳорати, муаммоли вазиятдан тез чиқа олиш, вазиятни бошқаришга ўхшаган компетенцияларга эга бўлиш каби янги ва замонавий талаблар ҳам қўйилмоқда.

Малайзияда танлаб олинган номзодлар учун интервью қуйидаги икки босқичда амалга оширилади:

биринчи босқичда номзод бўш иш ўрни бўлган кафедра аъзолари суҳбатидан ўтади. Суҳбатда талабгорнинг мутахассисликка оид билим ва кўникмалари, педагогик маҳорати, илмий салоҳияти, хорижий тиллар ва замонавий ахборот-коммуникация технологияларини ўзлаштириш даражаси каби компетенциялари баҳоланади;

кейинги босқичда эса университет маъмурияти вакиллари – университет юристи, психологи, илмий ва ўқув ишлари бўйича ректор ўринбосарлари (вице-ректор) ва бошқа масъул шахслар иштирокида суҳбатдан ўтказилади. Суҳбатда талабгорнинг илмий-педагогик, ташкилотчилик ва ташаббускорлик салоҳияти, маънавий-ахлоқий фазилатлари баҳоланади.

Мазкур босқичлардан яхши натижаларга эришган номзодлар билан меҳнат шартномаси тузилади. Умуман, хорижий давлатлар олийгоҳларининг педагог ходимларни ишга қабул қилишда эришган энг муҳим ютуқларидан бири – бу махсус стратегиянинг мавжудлиги ва танлов мезонларининг қатъий белгилаб олинганлиги ҳисобланади.

Юқоридаги таҳлиллار ва хорижий тажриба асосида олий таълим муассасасига профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш мезонларини янада такомиллаштириш учун қуйидаги масалаларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ:

- ҳар бир олий таълим муассасаси томонидан ўзининг кадрлар сиёсатига оид стратегиясини ишлаб чиқиши ва унда профессор-ўқитувчиларни ишга қабул қилиш тартибига касбнинг ўзига хос хусуси-

ятлари ҳамда бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда, умумий ва хусусий мезонларни белгилаши ҳамда амалиётга жорий этиши зарур.

- олий таълим муассасасининг расмий веб-сайтида кадрлар сиёсати бўйича алоҳида бўлимни жорий қилиш ва унда муассасанинг кадрлар стратегияси, бўш иш ўринларига танлов, талабгорларга қўйиладиган талаблар ҳамда номзодларни саралаш мезонлари ҳақидаги асосий маълумотларни акс эттириш керак.

- ишга қабул қилишда талабгорни амалдаги маълумотнома (объективка)си бўйича баҳолаш ўрнига янада аниқроқ бўлган кадрлар резюмеси асосида баҳолаш амалиётини жорий қилиш ҳамда бундай резюмени иловада кўрсатилган намуна асосида амалиётга жорий этиш тавсия этилади.

- номзодларни суҳбатдан ўтказувчи танлов комиссиялари ва кенгашлари фаолиятини қайта кўриб чиқиш, улар таркибига илмий салоҳияти ҳамда иш тажрибаси юқори бўлган, жамоада юксак обрў-эътиборга эга профессор-ўқитувчиларни киритишга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

- 2022/2023 ўқув йилида магистратурага қабул қилинган (улар хорижий тил бўйича сертификатга эгалиги ёки аниқ-табиий фанлар йўналишида аъло баҳоларда ўқиганидан келиб чиқиб) магистратура талабаларини олий таълим муассасаси кадрлар захирасига киритиш ва уларни мақсадли тайёрланиши устидан Вазирлик даражасида махсус назоратни амалга ошириш зарур.

- олий таълим тизимига ишга қабул қилишда номзоднинг чоп этган илмий ишлари, мақолалари ҳамда иқтибослилик кўрсаткичлари алоҳида ҳисобга олиниши зарурлигига эътибор қаратиш керак.

Бугун мамлакатимиз олий таълим тизимида янги давр бошланяпти. Боиси, таълим ислохотлари орқали Ўзбекистонда янги Уйғониш даври, яъни Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишни ўзимизга асосий мақсад қилиб белгиладик. Шу сабабли, олий таълим муассасасига ишга қабул қилиш борасида ҳам янги даврга мос тамойилларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишимиз зарур.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Олий таълим муассасаларига педагог ходимларни танлов асосида ишга қабул қилиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” 2006 йил 10 февралдаги 20-сон қарори.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 03.10.2019-yildagi “O'zbekiston Respublikasida kadrlar siyosati va davlat fuqarolik xizmati tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PF-5843-sonli Farmoni. <https://lex.uz/ru/docs/-4549998?ONDA TE=09.03.2021#-4550210>.
4. “Kadrlarni tanlov asosida ishga qabul qilish va baholashning huquqiy asoslari takomillashtiriladi”. “Yangi O'zbekiston” gazetasi, 2022-yil 29-yanvar. <https://yuz.uz/uz/news/kadrlarni-tanlov-asosida-ishga-qabul-qilish-va-baholashning-huquqiy-asoslari-takomillashtiriladi>.
5. Recruitment of personnel. <https://www.techtarget.com/searchhrsoftware/definition/recruiter>.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА КРЕДИТ-МОДУЛЬ ТИЗИМИНИНГ АҲАМИЯТИ

Музаффар Эсанов,

Олий таълимни ривожлантириш татқиқотлари ва
илғор технологияларни татбиқ этиш маркази
директорининг биринчи ўринбосари**Аннотация**

Ушбу мақолада олий таълим тизимида кредит-модуль тартибларини татбиқ этиш, ўқув жараёнини бошқариш, профессор-ўқитувчилар ва талабаларнинг ўқув юкларининг кредитларда ҳисоблаш ва синов бирликлари, ўқув соатлари тақсими тизими ишлаб чиқиш методикаси берилган.

Калим сўзлар: кредит-модуль, ECTS, режалаштириш, юклама, илмий фаолият, рейтинг, рейтинг шкаласи, таълим самарадорлиги.

Аннотация

В данной статье представлена методика применения кредитно-модульных процедур в системе высшего образования, управления учебным процессом, расчета учебной нагрузки преподавателей и студентов в кредитах, разработки тестовых блоков, распределения учебных часов.

Ключевые слова: кредитный модуль, ECTS, планирование, нагрузка, научная деятельность, рейтинг, рейтинговая шкала, эффективность обучения.

Annotation

This article presents a methodology for applying credit-module procedures in the system of higher education, managing the educational process, calculating the workload of teachers and students in loans, developing test blocks, and distributing teaching hours.

Keywords: credit module, ECTS, planning, workload, scientific activity, rating, rating scale, learning efficiency.

Академик кредитлар илк маротаба XVIII аср охири – XIX аср бошларида АҚШ университетларида жорий этила бошланган. Таълим мазмуни ва дастурларнинг кредитларда ташкил этилиши, таълим жараёнини мустақил режалаштириш, мониторинг ва баҳолаш тизимларига туб ўзгаришлар киритиш имкониятини берди ҳамда таълим технологияларини такомиллаштириш учун кенг шароит яратди.

ECTS (European Credit Transfer System) 1989 йилда Эразмус дастури доирасида жорий этилган бўлиб, Socrat дастурининг бир қисми ҳисобланади. Европа кредит тизими муваффақиятли синовдан ўтиб, айти пайтда бутун Европа олий таълим муассасалари ECTS тизимидан фойдаланмоқда.

Дастлаб ECTS талабаларни бир олий таълим муассасасидан бошқасига ўтказишда кредитларни ҳисоблаш ва ўтказиш учун фойдаланилган. Ушбу тизим бошқа олий таълим муассасаларининг тан олинишига ёрдам берган ва шу тариқа Европа олий таълим муассасаларида сифатнинг ошишига ва талабалар мобиллиги микёсининг кенгайишига олиб келган. Кредит тизимининг аҳамияти ошиб бориши натижасида 1999 йил июнда имзоланган Болонья декларациясининг энг муҳим вазифаларидан бири сифатида минтақавий, миллий ва Европа даражасидаги тизимга айланди.

Болонья декларациясида ECTS тавсиявий характерга эга тизим сифатида амалиётга киритилган бўл-

са-да, кейинчалик бутун Европа олий таълим тизимида оммалашади. ECTS тизими бугунги кунда Европа ҳудудида амал қилаётган асосий тизимлардан бири ҳисобланиб, олий таълимнинг меъёрий ҳужжатларини яратишда асос бўлиб хизмат қилмоқда.

ECTS тизимидан фойдаланиш натижасида қуйидаги афзалликларга эга эканлиги намоён бўлди:

- олий таълим муассасалари ўртасида содалашган малаканинг тан олиниши;
- талаба юкларининг бажарилиши шаффофлиги;
- олий таълим тизимидаги ислохотларга мослашувчанлиги;
- таълим траекториясида ўқув дастурларини ўзлаштиришнинг мослашувчан имкониятининг кенглиги.

ECTS тизими ўқув дастурларини ўзлаштиришни осонлаштириб, барча турдаги дастурлар учун қулай ҳисобланади. ECTS давлатлар ўртасида, шунингдек, турли университетлар ўртасида академик мобиллик учун кенг шароит яратади. Бундан ташқари, тизим ўз-ўзини ўрганиш тизими ҳам ҳисобланади. Шунинг учун ҳам “ECTS” сўзининг қисқартмаси “Европа кредитини олиб ўтиш ва йиғиш тизими” деган маънони англатади.

Европа кредитларни ўтказиш ва тўплаш тизимининг асосий хусусиятлари қуйидагича:

1. ECTS кредитлари.
2. Талабалар юклараси.
3. Ўқув кўрсаткичлари.

4. ECTS баҳолаш рейтинг шкаласи.

Кредит-модуль тизими иккита асосий вазифани бажаради:

Биринчидан, бошқа олий таълим муассасасидан (ёки бошқа факультетда) олинган кредитлар асосида академик мобиллик ва мослашувчанлик шартлари асосида ўқишни давом эттириш, иккинчидан, аккумулятив таълим. Талаба таълимни турли вақт оралиғида, университетларни ўзгартириши ва турли даврларда олиши мумкин. Агар баъзи аниқ натижаларнинг амал қилиш муддати кўрсатилмаган бўлса (масалан, ушбу курснинг эскирганлиги сабабли), талаба тегишли академик даража (бакалавр, магистр)ни олиш учун зарур бўлган миқдорни йиққунга қадар кредитлар тўпланади. Албатта, кредитни топшириш ва кредитларни тўплаш имконияти университетлар ўртасидаги ишонч ва ўқув дастурларининг мувофиқлигига боғлиқ.

Ўқишнинг меъёрий муддати:

Ўқув даврлари	Кундузги таълим шакли учун*	Кечки таълим шакли учун*	Сиртки таълим шакли учун*
Назарий таълим ва илмий фаолият*	40-60%	40-60%	40-60%
Узлуксиз мустақил таълим ва илмий фаолият	40:60% дан 50:50% гача	40:60%	20:80%
Таътил	10-30%	10-30%	10-30%
Илмий амалиёт (стажировка)	15-25%	15-30%	15-30%

Қуйида таълим дастурларининг методологияси келтирилган:

Олий касбий таълим дастурлари юкламасининг кредит бирликларида ифодаланиши

Олий касбий таълим дастурларини кредит бирликлари ифодалашда қуйидагилардан келиб чиқилади:

1. Бир кредит умумий юкламада 30 академик соатга тўғри келади ва давомийлиги 40 дақиқани ташкил қилади.

2. Талабанинг ҳафталик максимал юкламаси 54 академик соатгачани ташкил этади, яъни бу 1,8 кредит бирлигига ифодаланади.

3. Фанларга кредитларни беришда ўқув соатларининг белгиланган қоидаларга мувофиқ ҳафталик 30 соат ҳажмида амалга оширилиши таъминланади. Кредитларни беришда фанлар, курс лойиҳалари ва бошқа баҳоланадиган ишлар ҳисобга олинади.

4. Амалиётнинг бир ҳафтаси 1,8 кредитда ифодаланади.

5. Бир семестрдаги синов 1 кредит бирликда (3 кун синовга тайёргарлик ва 1 кун имтиҳон учун) ифодаланади.

6. Таълим стандартларига мувофиқ амалга ошириладиган таълим дастурларида кредитларни беришда оралик аттестациялар ҳам инобатга олинади ва ажратилган кредитлар фан миқёсида белгиланади.

7. Якуний аттестацияларга кредит беришда ҳафталик юклама ҳисобидан келиб чиқиб берилади. Бунда 1 ҳафта 1,8 кредитга мувофиқ бўлади.

Ушбу кредит бирликларини ҳисоблаш методикаси асосида:

1 кредит = 27 астрономик соат = 30 академик соат давомийлиги 40 дақиқани ташкил қилади;

1 ҳафта (амалиёт ёки бошқа ўқув ишлари) = 54 академик соат = 1,8 кредитни ташкил қилади;

Худди шу шаклда якуний аттестациянинг меҳнат

Барча турдаги аудитория ва аудиториядан ташқари ўқув ишларини ўз ичига олган ўқув юкламасининг энг юқори ҳажми ҳафтасига 54 соат қилиб белгиланади. Кундузги ўқиш шакли аудитория машғулотларининг энг юқори ҳажми ҳафтасига – 30 соат қилиб белгиланади. Бир кредит 30 академик соатга тенг деб қабул қилинади. Аудитория ва мустақил таълим юкламаси ҳажми 50/50 нисбатни ташкил этади. Талаба ҳар семестрда 30 кредит ва 8 семестр давомида жами 240 кредит тўплайди.

Ўқишнинг меъёрий муддати 4 йил бўлганда, ўқув жараёни 120 ҳафтани ташкил этиши, ўқув йилининг меъёрий муддати 1 йил бўлганда, ўқув жараёни 30 ҳафтани ташкил этиши зарур. Ушбу ўқишнинг меъёрий муддатлари таълимнинг барча шакллари (кундузги, кечки, сиртки)га тааллуқлидир:

интенсивлиги ҳисоблаб чиқилади:

1 ҳафта 1,8 кредит бирлигига тўғри келади;

Ўқув йили – 30 ҳафта, яъни 60 кредитни ташкил қилади;

Сессиялар кредитларда ифодаланади. Яъни 1 семестрдаги 1 та синов – 1 кредит курси бирлигига ифодаланади.

Олий таълимда кредит-модуль тизимидан фойдаланиш таълим жараёнини самарали ташкил этиш имкониятини беради:

– Ўқув жараёнини индивидуал мақсадли ташкил этиш, талабаларга индивидуал ўқув режаларини тузиш, фанларни ўзлаштириш кетма-кетлигини эркин аниқлаш, семестрда ўқув машғулотлар жадвалини мустақил тузиш имкониятини яратади.

– Талабаларнинг ўқув-тарбиявий фаолияти натижаларини баҳолашнинг балли рейтинг тизимини рағбатлантиради.

– Таълим мазмунини ўқув режа, дастур ва стандартларни шакллантириш ва уларнинг узлуксиз ривожланишини таъминлайди.

– Профессор-ўқитувчиларга академик эркинлик бериш, шу жумладан, ўқитиш методикасини эркин танлаш ҳукукини беради.

– Таълим харажатлари ҳажмини ва профессор-ўқитувчилар иш ҳажмининг иқтисодий самардорлигини оширади.

– Муассасанинг таълим структураларини даромадлари ва сарф-харажатлари бюджетини шакллантиришда ёрдам беради.

Кредит-модуль тизимини характерловчи хусусиятлари индивидуал-мақсадли ўқув жараёнини ташкил этиш ва педагогик бошқарувнинг илғор тамойиллари асосида таълим жараёнини баҳолашнинг балли рейтинг тизими асосида ташкил этилишини таъминлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. *Болонский процесс между Прагой и Берлином: отчет для министров образования стран – участников Болонского процесса.* – Берлин, 2003.
2. *Болонский процесс: Результаты обучения и компетентностный подход (книгаприложение 1) / Под. науч. ред. д-ра пед. наук, профессора В.И. Байденко.* – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2009. – 536 с.
3. *Болонскому процессу в России быть! или казаться?* // Деловой мир, 18.12.2007.
4. *ECTS Users Guide, Brussels, 2015/* https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/document-library-docs/ects-usersguide_en.pdf
5. *The framework of qualifications for the European Higher Education Area* <http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/documents/QF-EHEA-May2005.pdf>
6. *Background report: A Framework for Qualifications of the European Higher Education Area, Ministry of Science, Technology and Innovation, 2005* http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/documents/050218_QF_EHEA.pdf

TALABALAR MUSTAQIL ISHLARINI TASHKIL ETISHNING ZAMONAVIY SHAKLLARI PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Buzaynab Qurbonova,

Nizomiy nomidagi TDPU “Pedagogika” kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limni tashkil qilish haqida so'z yuritilgan. Bugungi kunda mustaqil ta'limni to'g'ri tashkil etish dolzarb masala hisoblanadi. Shunday ekan, bu maqolada talabalar mustaqil ishlarini tashkil etishda qo'llaniladigan zamonaviy shakllar, pedagogik muammolar va ularni hal etish yo'llarini ochishga harakat qilamiz.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, kredit modul, mustaqil fikrlash, tashkilotchilik, kreativ fikrlash.

Аннотация

В данной статье говорится об организации самостоятельного обучения в высших учебных заведениях. На сегодняшний день правильная организация самостоятельного обучения является актуальным вопросом. Поэтому в данной статье мы попытаемся раскрыть педагогические проблемы современных форм, используемых в организации самостоятельной работы студентов, и пути их решения.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, кредитный модуль, самостоятельное мышление, организация, творческое мышление.

Annotation

This article talks about the organization of independent education in higher education institutions. Today, proper organization of independent education is an urgent issue. Therefore, in this article, we will try to reveal the pedagogical problems of modern forms used in the organization of students' independent work and ways to solve them.

Keywords: independent study, credit module, independent thinking, organization, creative thinking.

Ta'lim sohasida bo'layotgan har bir o'zgarish jamiyatimiz ravnaqiga ijobiy ta'sir qilishiga shubha yo'q. Mam-lakatning intellektual salohiyatini oshirish, davlat ta'lim standartlari talablariga javob bera oladigan, yetuk, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim omil hisoblanadi. Qaysi sohada bo'lmasin, bilimlarni mustaqil ravishda egallashga intilish – talaba faoliyatining ta'lim muassasasidagi eng ajralib turadigan xususiyati, mustaqil o'qib, bilim oltirish asosi hisoblanadi. Ta'lim tizimida mustaqil bilim olish, nazorat qilish mustaqil ta'lim olishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Mustaqil bilim olishda, avvalo, talabalarda mustaqil ishlashga, erkin, ijodiy faoliyat yuritishga va eng asosiysi, mustaqil fikrlashga ehtiyojni shakllantirish lozim.

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasining “Oliy ta'lim tizimini rivojlantirishning strategik maqsadlari va ustuvor yo'nalishlari” deb nomlangan 3-bobining “Oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirish” [1, 5] deb nomlangan 1-§ da “Mustaqil ta'lim soatlari ulushini oshirish, talabalarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, tizimli tahlil qilish, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirish, o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv uslubiy materiallarni keng joriy etish”

[1, 7] masalalarida ta'lim oluvchilarning mustaqil ta'lim olishlari, mustaqil ishlash malakalarini uzluksiz oshirish orqali mutaxassislarning zaruriy kompetensiyalarini, ijodiy yaratuvchanlik, tadqiqotchilik, mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bugungi kunda ta'lim tizimida olib borilayotgan islohotlar talabalarni mustaqil fikrlashini rivojlantirish, individual ta'lim trayektoriyalariga asoslangan, talabalarda kreativ fikrlash, amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga oid muammolarni bartaraf etishga qaratilgandir. Oliy ta'lim muassasalarida bu vazifalarni amalga oshirishga bosqichma-bosqich o'tish rejalashtirilgan.

“Zamonaviy sharoitda ta'lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko'ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilishi talab qilinmoqda” [2, 3].

Yuksak malakali mutaxassislarning iste'molchilar talablariga qarab tayyorlanishi, talabalarni tanlagan ixtisosliklari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirilishi mustaqil ravishda bilim olishga va amaliy faoliyatga o'rgatilishi ta'minlanishi kerak.

Talaba mustaqil ishi – muayyan fandan o'quv dasturida belgilangan bilim, ko'nikma va malakaning ma'lum bir qismini talaba tomonidan fan o'qituvchisi maslahati va tavsiyalari asosida auditoriya va auditoriyadan tashqarida o'zlashtirilishiga yo'naltirilgan tizimli faoliyatdir.

“Hozirgi zamon talabiga ko'ra, ta'lim jarayoni – bu talabalarga faqat bilim berish, ularda fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, olingan bilimlardan foydalanish bo'yicha o'quv

ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat bo'lmay, balki ularga mustaqil bilimlarni qidirib topish, o'zlashtirish shakllari, usullari, vositalarini o'rgatishdan iborat" [6, 4].

"Talabalarda mustaqil bilimlarni to'ldirib borish, ma'lumotlar oqimi ichidan kerakligini ajratib olish va ma'lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish qobiliyatlarini shakllantirish, sifatli kadrlar tayyorlash jarayonining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi" [2, 4].

"O'qishning boshlang'ich bosqichlarida talaba mustaqil ishini tashkil etish bir qator vazifalar bilan bog'liq. Ayniqsa, birinchi kurs talabalarining ta'limning navbatdagi turi – oliy ta'lim talabalariga ko'nikishi qiyin kechadi. Chunki ular ta'lim olish jarayonida mustaqil faoliyatlarini tashkil qilishni deyarli bilishmaydi" [3, 4].

"Ma'lumotlarni qaysi manbadan, qanday qilib topish, konspektlashtirish, o'z fikrini aniq va yorqin ifodalash, o'z vaqtlarini to'g'ri taqsimlash, shuningdek, aqliy va jismoniy imkoniyatlarini to'g'ri baholash ular uchun katta muammo bo'ladi. Eng asosiysi, ular mustaqil ta'lim olishga ruhan tayyor bo'lishmaydi" [3, 6].

Shuning uchun har bir professor-o'qituvchi dastlab talabadan o'z qobiliyati va aqliy imkoniyatlariga ishonch uyg'otishi, ularni sabr-toqat bilan, bosqichma-bosqich mustaqil bilim olishni to'g'ri tashkil qilishga o'rgatib borishi lozim bo'ladi. Talabalar tomonidan mustaqil o'zlashtiriladigan bilim va ko'nikmalarining kursdan kursga murakkablashib, kengayib borishini hisobga olgan holda, ularning tashabbuskorligi va rolini oshirib borish zarur. Shunda mustaqil ta'limga ko'nikma boshlangan talaba faqat o'qituvchi tomonidan belgilab berilgan ishlarni bajaribgina qolmay, o'zining ehtiyoji, qiziqishi va qobiliyatiga qarab, o'zi zarur deb hisoblagan qo'shimcha bilimlarni ham mustaqil ravishda tanlab o'zlashtirishga o'rganib boradi.

Mustaqil ta'lim quyidagi shakllarda tashkil etiladi:

1. Mavzularni normativ-huquqiy hujjatlar va o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;
2. Mavzular bo'yicha referat tayyorlash;
3. Seminar va amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;
4. Ilmiy maqola va tezislarni tayyorlash;
5. Fanning dolzarb muammolarini qamrab oluvchi loyihalar tayyorlash;
6. Nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash;
6. Amaliyotdagi mavjud muammolarning yechimini topish;
7. O'rganilayotgan mavzu bo'yicha asosiy ilmiy adabiyotlarga annotatsiya yozish va boshqalar.

Talabaning mustaqil ishi o'quv rejada muayyan fanni o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv soatining ajralmas qismi bo'lib, u uslubiy axborot resurslari bilan ta'minlanadi.

Universitetda mustaqil ta'lim har bir fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, referat, uy vazifasi, prezentatsiya, turli xil keys, topshiriqlar va shu kabi boshqa shakllarda amalga oshirilishi mumkin.

Fan xususiyatidan kelib chiqqan holda, talabalarga mustaqil ish uchun boshqa shakllardagi vazifalar ham topshirilishi mumkin. Talabalarga qaysi turdagi topshiriqlarni berish lozimligi kafedra tomonidan belgilanadi. Topshiriqlar puxta o'ylab ishlab chiqilgan va ma'lum maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, talabalarining auditoriya mashg'ulotlarida olgan bilimlarini mustahkamlash, chuqurlashtirish, kengaytirish va to'ldirishga xizmat qilish kerak.

Talaba mustaqil ishi uchun o'quv rejada ajratilgan vaqtga mos ravishda har bir fan bo'yicha tegishli kafedralarda mustaqil ishning tashkiliy shakllari, topshiriq variantlari ishlab chiqiladi va fakultet o'quv-uslubiy kengashida tasdiqlanadi.

Mustaqil ishini bajarish uchun har bir fan bo'yicha talabalarga ko'rsatma va tavsiyalar ishlab chiqiladi hamda tarqatma material sifatida fan bo'yicha birinchi mashg'ulotda talabalarga yetkaziladi.

Mustaqil ta'limning asosiy vazifalariga:

- a) bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish;
- b) ijodiy faoliyatga qiziqishni shakllantirish;
- c) ta'lim olish usullarini egallash;
- d) tushunish va fikrlash qobiliyatini rivojlantirish;
- e) mustaqil xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish kiradi.

Talabalar mustaqil ta'limini samarali tashkil etish uchun:

- a) talabalar mustaqil ishining barcha shakllarini tashkil qilishga tizimli yondashish;
- b) talabalar mustaqil ishining barcha bosqichlari (turlari)ni muvofiqlashtirish va uzviylashtirish;
- c) talabalar mustaqil ishining bajarilishi sifati ustidan qat'iy nazorat o'rnatish;
- d) talabalar mustaqil ishini tashkil etish va nazorat qilish mexanizmini yaratish va takomillashtirib borish maqsadga muvofiq.

"Bugungi kunda respublikamizdagi oliy o'quv yurtlari kredit-modul tizimida ishlamoqda. Kredit-modul tizimi bu – ta'limni tashkil etish jarayoni bo'lib, o'qitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit o'lchovi asosida baholash modeli hisoblanadi. Uni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir. Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi: talabalarining mustaqil ishlashini ta'minlash; talabalar bilimini reyting asosida baholash" [5, 3].

Shunday ekan, kredit-modul tizimi dars mashg'ulotlarini nafaqat o'qitishni innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida olib borish, balki talabadan mustaqil o'qib o'rganish, ta'limga yangicha munosabatda bo'lish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga o'rgatishdan iboratdir. Muxtasar aytganda, mazkur tizim talabaning kasbiy rivojlanishi va kamolotiga yo'naltirilgan. Ilm sohibining butun hayoti davomida bilim olishini ta'minlashga hamda mehnat bozori va zamonaviy

talablarga javob bera oladigan inson kapitalini shakllantirishga qaratilgan deb aytish mumkin. Kredit-modul tizimining joriy etilishi o'qituvchi va talabaning hamkorlikda ishlashida muhim omil hisoblanadi. Modulli ta'limda pedagog tinglovchining o'zlashtirish jarayonini tashkil etadi, boshqaradi, maslahat beradi, tekshiradi. Talaba esa yo'naltirilgan obyekt tomon mustaqil harakat qiladi. Eng katta urg'u ham talabalarning mustaqil ta'lim olishiga qaratiladi. Oliy ta'lim muassasalari mustaqil ta'lim jarayonida talabalarning tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish asosiy masalalardan hisoblanadi

Yuqorida sanab o'tilgan fikrlarga asoslangan holda, aytish mumkinki, oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'

lim jarayonini amalga oshirishda tizimli ishlarni yo'lga qo'yish, talabalarni mustaqil ishlashga o'rgatish ijodiy va ijtimoiy faol, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda o'z o'rnini topa olish malakasiga ega bo'lgan, istiqbolli vazifalarni qo'yish va hal qilish qobiliyatiga ega bo'lgan kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga asos bo'ladi. Mustaqil ish jarayonida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi sifatli muloqot, talabalar mustaqil ish jarayonida o'qituvchining roli va ahamiyati, boshqaruv funksiyalari, axborot kommunikativ texnologiyalaridan, mobil texnologiyalaridan foydalanib talabalarning mustaqil ishlarining zamonaviy shakllari pedagogik muammo sifatida yoritilishini taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi PF-5847 son. –T., 2019-y 8-oktabr.
2. Talabalarning mustaqil ishlarini boshqarish: uslub. nafaqa / general ostida. tahrirlangan I.P. Cho'lpon, T.G. Argunova. – M.: "O'zR DPT" jurnali kutubxonasi, 2010.
3. Yo'ldoshev J.G'. Zamonaviy dars. Malaka oshirish; muammolar, izlanishlar, yechimlar. A.Avloniy nomidagi XTXQTMOM. – T., 2017.
4. САИДОВА Б. Н. THE ROLE OF WOMEN EDUCATORS IN SUPPORTING WOMEN'S EDUCATION //Современное образование (Узбекистан). – 2021. – №. 1. – С. 12-17.
5. Mirzayeva, F. (2022). KREDIT MODUL TIZIMINING AMALIYOTGA JORIY ETILISHI. Eurasian Journal of Academic Research, 2(11), 479-484.
6. Мирзаева Ф. О. Развитие межличностных взаимоотношений у будущих учителей в условиях современности //Наука и образование сегодня. – 2018. – №. 2 (25). – С. 57-58.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ БАДИЙ ТЎГАРАКЛАРИДА АРТПЕДАГОГИК ЖАРАЁННИ АМАЛГА ОШИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Шомурод Мустафаев,
СамДУ Каттақўрғон филиали доценти

Аннотация

Ушбу илмий мақолада артпедагогиканинг ўзига хос хусусияти, имкониятлари олий таълим муассасалари бадий тўғаракларида артпедагогик жараёни амага оширишнинг суггестив модулли технологияларининг тамойиллари, талабаларнинг гоёвий-эстетик тарбияланганлик кўрсаткичларини тавсифловчи ва талабалардаги гоёвий-эстетик тарбияланганликнинг даражалари ҳақида фикр юритилади.

Таянч тушунчалар: эмпирик, интеграциялашув, инонтириш, суггестив, тамойил, артпедагогик тизим, артпедагогик жараён, бадий образ, мафкуравий иммунитет, гоёвий тарбия.

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются уникальные особенности артпедагогики, ее возможности, принципы суггестивных модульных технологий реализации артпедагогического процесса в творческих кружках высших учебных заведений, характеризующие показатели идейно-эстетической воспитанности студентов и уровни идейно-эстетического воспитания.

Ключевые слова: изотерапия, арт-терапия, искусство, эстетика, психология искусства, катарсис, компенсатор, реципиент, импровизация, ритм.

Annotation

This scientific article discusses the unique features of art pedagogy, its capabilities, the principles of suggestive modular technologies for the implementation of the art pedagogical process in creative circles of higher educational institutions, characterizing the indicators of the ideological and aesthetic education of students and the levels of ideological and aesthetic education.

Keywords: isotherapy, art therapy, art, aesthetics, art psychology, catharsis, compensator, recipient, improvisation, rhythm.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга ёшларни тарбиялаш”нинг [1] устувор вазибалари белгиланиб, бу борада “оммавий маданият”нинг турларига қарши курашиш механизмларини ривожлантириш, ёшларни ўз миллий адабиёти, маданияти, санъати негизида тарбиялаш жараёнини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Кенгаши қарорида [2] Бешта муҳим ташаббуснинг биринчиси ёшларнинг мусиқа, рассомлик, адабиёт, театр ва санъатнинг бошқа турларига қизиқишларини ошириш, истеъдодини юзага чиқариш сифатида белгиланган.

Мусиқа ҳамда макон ва вақт мулоҳазалари ўртасидаги муносабатлар мантиқан математик билимларга тегишли эканлиги илгари кўп муҳокама қилинган. Санъатнинг бошқа шакллари – рақс ёки тасвирий санъат билан шуғулланиш таълим олувчиларнинг интеллектуал қобилиятларини ривожлантиришга ёрдам беради [3].

Мамлакатимизда ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда маданий-маърифий тадбирларнинг аҳамияти,

чунончи, санъат тарбия воситасида аҳолининг кенг қатламлари, авваламбор, ёшлар ўртасида Ватанга муҳаббат ва садоқат, инсонпарварлик фазилатларини тарбиялаш, миллий урф-одат, анъана ва қадриятларнинг ҳаётимиздаги ўрни, гўзаллиги ва аҳамиятини ҳар томонлама очиб бериши суҳбат ва учрашувлар, маданий-маърифий тадбирларда ўз тасдиғини топди. Бу эмпирик натижалар санъатнинг таълим-тарбиядаги ролини тадқиқ қилиш нақадар долзарблигини кўрсатиб туради.

Олий таълим тизимини модернизациялаштиришнинг артпедагогик асосларини ривожлантиришни тадқиқ этишнинг долзарблиги санъат бажарадиган функциялар билан боғлиқ. Зеро бу функциялар орасида маънавий-ахлоқий тарбия функцияси етакчи ўрин тутди. Бугунги кунда олий ўқув юртларида маънавий-ахлоқий тарбиявий ишлар, тадбирларнинг ҳамма жойда ҳам кутилганича натижа бермаётганлиги сабабларидан бири маънавий-маърифий тадбирларда артпедагогик технологиялардан фойдаланиш методикасининг етарли даражада ишланмагани билан ҳам боғлиқдир.

Жаҳон артпедагогик тизимлари шахсни ривожлантиришга қаратилган технологик жараёнлар, ижтимоий-маданий фаолият категориялари интеграцияла-

шуви асосида мунтазам равишда такомиллаштириб борилмоқда. Бу эса шахсни маънавий жиҳатдан тарбиялаш, мафкуравий соғломлаштириш, маданий турмуш тарзини муқобиллаштиришга хизмат қилмоқда.

Артпедагогик жараён субъект ва объектнинг ўзаро ҳамкор муносабатлари ҳосиласи сифатида ўз бадиий ва педагогик натижаларига эга бўлади. Бунда таълим ва тарбия жараёнларида субъект, яъни устоз шогирдга, профессор-ўқитувчи талабага бирор ижодий ғоя, мавзунини тушунтириш, суҳбат, машқ, уқтириш, ижро қилиб кўрсатиш, ишонтириш, инонтириш, рағбатлантириш методларини қўллаш орқали кўчиради. Натижада, устоз истаган мазмун, образ талаба (шогирд)нинг бадиий тафаккури предметига айланади, унинг бадиий образлари галереясига кўчади, ижодий машқ, хатти-ҳаракатларида, ҳулкида намоён бўла боради. Бу ерда артпедагогиканинг вазифаси, функцияси, имкониятлари нималарда намоён бўлади? Масала шундаки, агарда артпедагогика иштирок этмаса, юқоридаги бадиий таълим-тарбия жараёнларида асосан рационал тушунтириш, ишонтириш жараёнлари кечади, яъни ўқитувчи устоз шогирдга бирор рационал моҳиятга эга вазифа, мисол, масалани таклиф этади, шогирд (ўқувчи) бунини қабул қилади, таҳлил қилади, тушунмаган ўринларида савол беради, қиёслайди ва бунинг натижасида ўқувчида билим, кўникма, малака ёки компетенциялар пайдо бўлади. Демак, жараён тушунтириш ва тушуниш орқали, тушунтираётганда тингловчида пайдо бўлаётган саволларга жавоб бериш орқали кечади. Артпедагогиканинг фақат унинг ўзигагина хос хусусияти, имкониятлари шундан иборатки, унда инонтириш методини қўллаш имконияти бор.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, олий таълим муассасалари бадиий тўғаракларида артпедагогик жараёнини амага оширишнинг суггестив модулли технологиялари қуйидаги тамойиллар асосида жорий қилинди:

а) санъат ва педагогиканинг бирлиги тамойили. Миллий ғоя ва эстетик идеаллар уйғунлигисиз шахснинг ғоявий ва эстетик тараққиёти муштараклигига ва комил шахснинг ривожланишига эришиб бўлмайди;

б) ғоявий-эстетик тарбияга комплекс ёндашиш тамойили. Ушбу ёндашув икки томонлама аҳамиятга эга. Биринчидан, ғоявий-эстетик тарбия тизими шундай қуриладики, унда талабаларга маънавий-эстетик таъсир кўрсатиш жараёнида санъатнинг барча турлари ўзаро алоқада бўлади. Иккинчидан, санъат воситаларидан унумли фойдаланиш ғоявий-эстетик тарбиянинг таъсирчанлигини таъминлайди;

в) талабалар ғоявий-эстетик фаолиятининг миллий ғоя тарғиботи билан узвий алоқадорлик тамойили. Бу тамойилнинг хусусияти шундаки, талаба ғоявий-эстетик кадриятларни чуқур тушунса ва ҳис қилса, уларнинг моҳиятини англаш орқали ёрқин кечинмаларга эга бўлиб, бу кечинмаларни шахсий

ижтимоий фаоллиги билан боғлай олади. Ушбу уйғунлик таъминланса, санъат ва миллий анъаналар, маросимлар, урф-одатлар ғоявий тарбиявий таъсир кўрсатади;

г) ғоявий-эстетик тарбиянинг изчиллиги, кетма-кетлиги, системалилиги ва узлуксизлиги тамойили. Бу тамойилни амалга ошириш тарбиячилардан, аввало, тарбия технологияси соҳасидаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашда изчилликни талаб қилади. Бунда талабаларнинг мавжуд билим, кўникма ва малакаларига, ҳаётий тажрибаси ва одатларига таяниш жуда муҳимдир. Шу асосда маънавий-эстетик тарбия анъаналарининг мазмуни ва шакллари доимий равишда мураккаблаштириб бориб, ўзлаштирилган билимлар ва улар асосидаги ҳулқ-атвор мезонларини ишлаб чиқиш лозим;

д) ғоявий-эстетик тарбия вазифаларининг талабалар ёш ва шахсий хусусиятларига мос келиши тамойили. Одатда улар талабаларнинг ривожланганлик даражасига ва ёш хусусиятларига мутаносиб ҳолда ўзгариб, илк тасаввурлардан ҳулқ-атворнинг барқарор кўникма ва малакаларига айланади. Уларнинг маънавий-эстетик эҳтиёжлари, ҳулқ-атвор мотивлари бойиб боради;

е) бадиий тўғараклар машғулотларини ижтимоий гуманитар фанлар билан боғлаб олиб бориш тамойили. Бу тамойил тўғараклар дастури мазмунини бойитади, талабаларнинг ижтимоий-сиёсий дунёқараши кенгайтиради. Шу сабабли ғоявий-эстетик тарбияда ижтимоий гуманитар фанлар мазмуни ва бадиий тўғараклар машғулотлари самарадорлигига эришиш муҳим;

ж) ғоявий ва бадиий ривожланишнинг бирлиги тамойили. Санъат орқали ғоявий-эстетик тарбиялаш жараёни талабалар руҳий ҳолати, тафаккури, тимсолий ва мантиқий хотираси, нутқининг уйғун ривожланишини таъминлайди. Талаба санъат билан шуғулланар экан, барча ижодий кучларини ҳаракатга келтиради ва натижада бу борада тўплаган тажрибасини бошқа фаолият турларига ҳам йўналтира олади;

з) талаба ҳаётини ғоявий эстетик бойитиш тамойили. Талабага унинг ўзи идрок этадиган маънавий-эстетик гўзалликка бор бўйича кўриниб туради. У ўзи англаётган гўзалликни юракдан ҳис этиб, ҳимоя қилади ва бошқаларга ташвиқ этади. Тўғаракда мустаҳкам анъанага айланиб қолган маънавий гўзал муҳитни сақлаш ғоявий-эстетик тарбиянинг муҳим шартига айлантирилиши лозимдир.

Бадиий тўғаракларга педагогик раҳбарлик тажрибаларини ўрганишда кузатиш, сўров, талабаларнинг психологик-педагогик тавсифларини ўрганиш, миллий анъаналардан фойдаланиш амалиётини кузатиш методлари орқали бадиий тўғаракларнинг иш самарадорлигини ошириш йўллари тадқиқ қилинди. Ўт-

казилган соціо-педагогик сўровлар талабаларнинг 59% турмушдаги айрим миллий бадий анъаналар билангина таниш эканини; бироқ уларнинг моҳияти ва келиб чиқиш тарихини, уларнинг эл-юрт, миллатни бирлаштиришдаги ўрнини тўла билмасликларини кўрсатади; Наврўз байрами, Рамазон ва Қурбон ҳайитлари ва бошқа анъанавий байрамларнинг тарихи, мазмуни ва миллий ғоя нуқтаи назаридан аҳамияти сўралган талабаларнинг 41 фоизи шарҳлай олди, холос.

Тажриба-синов ишларида қўйилган вазифалардан келиб чиқиб, бадий тўғаракларда артпедагогик ёндашувни жорий қилиш самарадорлигини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқишнинг уч вазифаси белгилаб олинди. Булар – талабаларнинг санъат, миллий анъаналар ва ҳаётга эстетик муносабатини шакллантириш, уларда маънавий-ахлоқий гўзалликнинг идеалини шакллантириб, ижтимоий-бадий фаолиятнинг омилига айлантириш ва талабаларнинг ҳаётга ижодий муносабатини, ҳар қандай амалий фаолият натижаларини гўзаллик ва маънавий-ахлоқий баҳолаш қобилиятини ривожлантиришдир. Бу талабаларда ғоявий-эстетик тарбияланганликнинг мезонларини ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнайди. Талабаларда бадий асарларга ғоявий-эстетик муносабатнинг ривожланганлик кўрсаткичлари сифатида талабаларнинг ғоявий-эстетик билим, ҳис-туйғу ва хатти-ҳаракатлари уйғунлиги белгилаб олинди. Ана шу ёндашувдан келиб чиқиб, талабаларнинг ғоявий-эстетик тарбияланганлик кўрсаткичларини тавсифловчи уч даража қуйидагича белгиланди:

I. Ғоявий-эстетик билимлар.

Юқори даража. Бунда ғоявий-эстетик тарбияланганлик белгилари муайян вазиятларда, яъни талабаларнинг сиймо, образларда ифодаланган ғоявий-эстетик муносабатларни бадий образни сўз, мусиқа, ҳаракатлар ёрдамида идрок этишидаги ғоявий эстетик билимларида, миллий анъаналар, уларнинг тарихи, мазмун-моҳияти, маросим ва урф-одатлар, миллий санъат ва маънавият мазмуни, “оммавий маданият”нинг бузғунчи моҳиятини билишида намоён бўлади.

Ўрта даража. Бунда талабаларнинг ғоявий-эстетик ривожланганлик даражаси тўлиқ намоён бўлмайди. Улар бадий образларни, уларнинг ғоясини сўз, мусиқа ва ҳаракатлар ёрдамида яхши идрок эта оладилар. Лекин бадий ғоя, образларни шарҳлаб, талқин қила олишмайди. Миллий санъат анъаналари тарихини, маросим, урф-одатлар, қўшиқ ва шеърларнинг мазмуни, “оммавий маданият”нинг бузғунчи моҳиятини билиш даражаси ўртача. Шу сабабли бадий ҳодисаларни танқидий баҳолашда ўртоқлари ёки тўғарак раҳбарининг ёрмидан фойдаланадилар.

Паст даража. Бу гуруҳдаги талабаларда ғоявий эстетик тафаккур даражаси кучсиз. Бадий образларни сўз, мусиқа ва ҳаракатлар орқали идрок қилиш ва бу об-

разларни хотирада сақлаш даражаси паст. Мазмунни баҳолаш кўникмалари шаклланмаган. Бадий образларни ярата олмайдилар. Миллий анъаналар, уларнинг тарихидан айрим эпизодларни биладилар, лекин “оммавий маданият”нинг бузғунчи моҳиятини танқидий баҳолаш ва таҳлил қилиш малакаларига эга эмаслар.

II. Ғоявий-эстетик муносабат.

Юқори даража. Бу гуруҳдаги талабаларда миллий анъаналар, урф-одатлар ва маросимлар тарихи, ғоявий-эстетикаси ҳақида тўла тасаввур мавжуд. Талабалар бу анъаналарнинг мақсади, вазифалари, мазмунини яхши биладилар. Миллий анъаналар, байрамлар, урф-одатларга маънавий эҳтиёж устуворлик қилади. Ўз ғоявий-эстетик идеалларига эга. Образлар мазмунини тушунадилар, улардан эстетик завқ оладилар. Билим ва муҳокамалар асосида ғоявий-эстетик дид ва “оммавий маданият”нинг бузғунчи моҳиятига муносабат юқори даражада шаклланган.

Ўрта даража. Ушбу гуруҳдаги талабалар миллий бадий асарлар, анъаналар, урф-одатлар, маросимлар ҳақида тўлиқ тасаввурга эга эмас. Бироқ уларнинг ғоявий-эстетик мақсад ва вазифаларни тўлиқ тасаввур қила олмайдилар. Ҳар бир бадий асар ғоясини бошқаларидан фарқлашда иккиланадилар. Ғоявий-эстетик идеаллари бир тизимга келтирилмаган. Уларда эмоционал ҳис қилиш қобилияти бор, лекин образ ва мазмунни, “оммавий маданият”нинг бузғунчи моҳиятини яхлит тушуниш, шарҳлаш учун зарур билимлари тўлиқ эмас. Шу сабабли ғоявий-эстетик завқланиш камроқ учрайди. Шахсий ғоявий-эстетик позиция тўла шаклланмаганлиги сабабли муносабатлари ўзгарувчан.

Паст даража. Бу гуруҳ талабалари миллий анъаналарнинг турлари, тарихи, мазмуни, жозибаси, моҳияти ҳақида билимлари етишмаслиги туфайли юзаки тасаввурга ҳам эгадирлар. Эмоционал, ёрқин анъана ва маросимларни афзал кўрадилар. Уларда образли идрок қилиш билан боғлиқ эмоционал ҳис-туйғулар бор, лекин саёз. “Оммавий маданият”нинг бузғунчи моҳиятини англамайдилар ва шу сабабли тўғри муносабат шаклланмаган.

III. Ғоявий-эстетик малакалар.

Юқори даража. Бу гуруҳдаги талабаларда ғоявий-эстетик тафаккурнинг юқори ва яхши кўникма ҳамда малакалари мавжуд. Бадий образга кира билиш ролдаги нозик талаффуз, мимика ва ишоралар: шеърларни ўқишда, куйлашда мусиқийлик ва ритмика: рақс ҳаракатларидаги пластика, ижрочилик ижоди, бадий-эстетик фаолиятга ижодий ёндашиш, импровизация қилишда кўзга ташланади. “Оммавий маданият”нинг бузғунчи моҳияти, зарарли оқибатлари ҳақида бошқаларга фаол тарғиб қилишади.

Ўрта даража. Бу даражадаги талабаларнинг ғоявий-эстетик муносабат билдиришдаги кўникма ва ма-

лакалари тўла ривожланмаган. Улар бадий образга кира оладилар, лекин образнинг ғоявий-эстетик жиҳатларини тўла акс эттира олмайдилар. Агар талаффуз яхши бўлса, мимика ва ишоралар жойида эмас. Импровизация қилишдаги ижодкорлик кучсиз намоён бўлади. “Оммавий маданият”нинг бузғунчи моҳияти, оқибатларини тарғиб қилишда фаоллик етарли эмас.

Паст даража. Ушбу гуруҳдаги талабаларнинг ижрочилик кўникма ва малакалари кучсиз. Улар бадий образга катта қийинчилик билан кирадилар. Шеърларни ифодали ўқий олмайдилар, талқинларида тақлид яққол сезилиб туради. Ҳаракатлари, муносабатларида уйғунлик етишмайди ва импровизациялари ифодали эмас. “Оммавий маданият” намуналарига муносабатларида лоқайдлик мавжуд.

Талабалардаги ғоявий-эстетик тарбияланганликнинг бошланғич даражасини белгилаш мақсадида ўқув йилларининг бошида бадий тўғаракларнинг аъзолари орасида назорат иши ўтказилди. Назорат ишида саволларга ёзма жавоблар ва ижро-жавоблар методлари қўлланилди.

Бадий тўғаракларда артпедагогик ёндашувни жорий қилиш самарадорлигини баҳолаш мезонларини белгилашда талабаларнинг санъат, миллий анъаналар ва ҳаётга эстетик муносабатини шакллантириш, уларда маънавий-ахлоқий гўзалликнинг идеалини шакллантириб, ижтимоий-бадий фаолиятнинг омилига айлантириш ва талабаларнинг ҳаётга ижодий муносабатини, ҳар қандай амалий фаолият натижаларини гўзаллик ва маънавий-ахлоқий баҳолаш қобилиятини ривожлантириш мақсадга мувофиқдир.

Миллий ғоя ва миллий эстетик идеаллар уйғунлигисиз шахснинг ғоявий ва эстетик тараққиёти муштараклигига ва комил шахснинг ривожланишига эришиб бўлмайди. Бу эса бадий тўғаракларнинг бой педагогик имкониятларга эгалигини кўрсатиб, олий таълим муассасаларида ўтказиладиган маънавий-маърифий, маданий тадбирлар, байрамларда талабаларнинг ғоявий-эстетик тарбия субъектлари сифатидаги чиқишларидан самарали фойдаланишни тақозо этади.

Олий таълим муассасалари бадий тўғаракларида

талабаларнинг ён-атрофдаги воқеаларга дахлдорлик туйғусини ривожлантириш, фаол фуқаролик позициясини шакллантириш, ўзига ишончни мустаҳкамлаш, тарихий тафаккурини бойитиш, миллий ғурури манбаи бўлган интеллектуал салоҳиятни шакллантириш; ғарб ахлоқсизлик фалсафаси тарғиботи, ўзининг демократия моделини олға силжитишнинг асл мақсад-муддаоларини тушунтириш, мафкуравий иммунитетни мустаҳкамлаш, онгли яшашга – ўз ақли ва фикрига, эзгу, инсоний мафкурага, аниқ миллий ғояга суяниб яшашга ўргатиш; миллий ғояга қизиқишларини ошириш, миллий ғоя ёшларнинг мақсади, хатти-ҳаракатларининг маънавий асосига айлантирилгандагина самарали бўлади. “Профессионал санъат ҳам, ҳаваскорлик санъати ҳам кишиларни тарбиялашда умумий мақсад ва вазифаларга эга. Чунки санъат кишиларнинг қувонч ва ҳаяжонлари, эҳтиросларининг манбаи сифатида уларнинг ҳиссиёти, фикри, иродасини ифода этиб, шахсни маънавий ва ғоявий бойитишга хизмат қилади” [4].

Тўғараклар раҳбарларининг миллий ғоя ва мафкура борасидаги билимларини чуқурлаштириш, уларнинг мафкуравий кураш, информацион хуружлар шароитида ғоявий эстетик тарбия ишларини ташкил қилишнинг назарий билим, технологик кўникма ва малакаларини шакллантириш зарур.

Хулоса қилиб айтганда, бадий тўғараклар талаба ёшларни ҳақиқий санъат, чинакам бадий гўзаллик руҳида тарбиялаш масканлари бўлмоғи, маданият ва санъат соҳалари фаолиятининг бутунлай тижорат асосида ташкил этилишига, ғоявий-бадий жиҳатдан саёз, миллий кадриятларимизга ёт асарларнинг етакчи ўринни эгаллаб олишига йўл қўймасликнинг педагогик мониторингини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Бадий тўғаракларда миллий ғоя гўзаллигини бадий талқин ва тараннум этишга, унга зид ғояларнинг зарарли моҳиятини очиб беришга эътиборни қўйиш, ҳаёт ва ижодда маҳдудлик, фикр қашшоқлигига, миллий маънавиятимизга зид асарларнинг оммалашувига қарши баҳс-мунозаралар талабалар ғоявий тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар Стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Кенгашининг 2020 йил 13 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Президентини томонидан илгари сурилган бешта муҳим ташаббусни амалиётга жорий этиш самарадорлигини ошириш тўғрисида”ги КҚ-20-IV-сонли Қарори.
3. Minton S. Assessment of High School Students' Creative Thinking Skills: A Comparison of the Effects of Dance and Non-dance Classes // Critical Links: Learning in the Arts and Student Achievement and Social Development / ed. by R. Deasy. Washington: DC AEP, 2002.
4. Тошматов Ў. Бадий жамоалар билан ишлаш услубиёти. /Республика методика ва ахборот маркази. – Т.: 2006. – 102 б.
5. САЙДОВА Б. Н. THE ROLE OF WOMEN EDUCATORS IN SUPPORTING WOMEN'S EDUCATION //Современное образование (Ўзбекистан). – 2021. – №. 1. – С. 12-17.
6. Mirzayeva, F. (2022). KREDIT MODUL TIZIMINING AMALIYOTGA JORIY ETILISHI. Eurasian Journal of Academic Research, 2(11),

479-484.

7. Narzullaevna S. B. *The Influence of Islam on the Formation of Womens Education System in the Middle Ages* //JournalNX. – С. 204-206.

8. Мирзаева Ф. О. Развитие межличностных взаимоотношений у будущих учителей в условиях современности //Наука и образование сегодня. – 2018. – №. 2 (25). – С. 57-58.

9. Вохидова Н. Х., Халикова З. М. Развитие системы образования в Республики Узбекистан //Europaische Fachhochschule. – 2016. – №. 4. – С. 23-24.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ ЎҚУВЧИЛАРИДА ИЖТИМОЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДОЛЗАРЪ ПЕДАГОГИК МУАММО СИФАТИДА

Азиза Мухсиева,

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети
профессори в/б., п.ф.д.

Аннотация

Ушбу мақолада умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларида ижтимоий компетенцияларни ривожлантириш билан боғлиқ илмий изланишлар, шу билан бирга, жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида ўқувчилар ижтимоий компетенцияларининг ўрганилганлиги ҳусусида маълумотлар таҳлил этилган.

Калим сўзлар: ижтимоий-ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-маданий, қонуний манфаатлар, ижтимоий компетенциялар, психологик имкониятлар, ижтимоий компетенция.

Аннотация

В данной статье анализируются научные исследования, связанные с развитием социальных компетенций у учащихся общеобразовательных школ, а также данные по изучению социальных компетенций учащихся в ведущих мировых научных центрах и высших учебных заведениях.

Ключевые слова: социально-правовой, социально-политический, социально-экономический и социально-культурный, правовые интересы, социальные компетенции, психологические способности, социальная компетентность.

Annotation

This article analyzes scientific research related to the development of social competencies in students of general education schools, as well as data on the study of social competencies of students in the world's leading scientific centers and higher educational institutions.

Keywords: socio-legal, socio-political, socio-economic and socio-cultural, legal interests, social competencies, psychological abilities, social competence.

Жаҳонда маданиятлараро интеграциялашув жараёни кечаётган ҳозирги вақтда ёшларнинг ижтимоий компетенцияларини ривожлантиришнинг креатив механизмлари таълим жараёнига татбиқ этилмоқда. ЮНЕСКО томонидан “Барча учун маълумот” материалларида таълим натижаси: билишни ўрганиш, бажаришни ўрганиш, бирга яшашни ўрганиш, яшашни ўрганиш асосий глобал компетенциялар [2] сифатида таъкидланиб, ёшларнинг ижтимоий-ҳуқуқий, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда ижтимоий-маданий компетенцияларини ривожлантириш, ёшларни қўллаб-қувватлашни самарали амалга ошириш, ҳуқуқий ва қонуний манфаатларини ҳимоя қи-

лишга доир салмоқли лойиҳаларни амалиётга татбиқ этиш бўйича тизимли ишлар олиб борилмоқда.

Жаҳон таълим ва илмий-тадқиқот муассасаларида ўқувчиларнинг эгаллаган билим, кўникмаларини ўз шахсий, касбий ва ижтимоий фаолиятларида амалий қўллаш олиш қobiliятларини ривожлантириш ижтимоий компетенциялар тизимини такомиллаштириш, ўқувчиларнинг психо-физиологик, антропологик, аутопсихологик хусусиятларини ривожлантириш бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Мазкур масалалар бўйича Европа Кенгаши 1996 йилда “Европа учун таянч компетенциялар” мавзусидаги Симпозиумда [3] Европа Игтифокига аъзо давлатларга узлук-

сиз таълим тизими жараёнида шакллантирилиши лозим бўлган таянч компетенцияларни [4] тавсия этган. Масаланинг ечими сифатида ўқувчиларда ижтимоий компетенциялар, психологик имкониятлар, шахсга йўналтирилган таълим жараёнларини ривожлантириш, таълим жараёнларини модернизациялаш шароитида ўқувчиларнинг ижтимоий компетенцияларини ривожлантиришга доир илмий тадқиқотларга алоҳида эътибор берилмоқда.

Республикамизда сўнгги йилларда жамият эhti-ёжлари, таълим парадигмасини ўзгариши баробарида ўқувчиларнинг назарий билимларни амалиётда қўлай олиш кўникмалари ҳамда таянч ижтимоий компетенцияларини ривожлантиришнинг меъёрий асослари яратилди. Мамлакатимизда “Жисмонан соғлом, руҳан ва ақлан ривожланган, мустақил фикрлайдиган, Ватанга содиқ, қатъий ҳаётий нуқтаи назарга эга ёшларни тарбиялаш, демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида уларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш” [1] устувор масала сифатида белгиланган. Натижада, умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчиларида ижтимоий компетенциялар, педагогик-психологик хусусиятлар, дидактик имкониятларни такомиллаштиришга қўшимча имкониятлар яратилди.

Умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларида ижтимоий компетенцияларни ривожлантириш билан боғлиқ илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасаларида, жумладан, University of Massachusetts (АҚШ), European Qualification Framework (АҚШ, Брусель), Development and Selection of Key Competencies (DeSeCo) (Швейцария), Нагоя университети (Япония), Youth Entrepreneurship: Theory, Practice and Field Development (АҚШ), Москва давлат педагогика университети (Россия), Бельфилд педагогика университети (Германия) олиб борилмоқда.

Жаҳонда ижтимоий компетенцияларни ривожлантиришни такомиллаштириш бўйича олиб борилган тадқиқотлар бўйича қатор илмий-амалий натижаларга эришилган: шахснинг муваффақиятлари унинг самарали ҳаракатида амалга оширилиши, ижтимоий компетенциянинг ривожланишига турли ташкилий омилларнинг таъсири илмий асосланган (Массачусетс университети, АҚШ); шахс шаклланишида компетенция ўз қобилиятларини ўз зиммасига ва масъулиятига ёндашиб муносабатга киришиши омиллари тадқиқ этилган (European Qualification Framework, АҚШ, Брусель); компетенцияларни белгилаш ва танлаш учун назарий ва концептуал асослар, шунингдек, шахс компетенцияларининг статистик кўрсаткичлари таълим натижаларига нисбатан эмпирик натижаларни қўллаш асосида такомиллаштирилган (Development and Selection of Key Competencies); ўқувчиларда крeа-

тив тафаккур ўқув ҳаракатларининг самарали шакллари ўзида акс эттирувчи “Lesson Study” педагогик ёндашувининг диагностик хусусиятларини аниқлаш асосида такомиллаштирилган (Нагоя университети, Япония); умумий ўрта таълим мактабларида фанларни ўқитилишига компетенциявий ёндашувлар умуммаданий, коммуникатив, ижтимоий-меҳнат, умуммиллий кадриятларни қўллаш асосида ривожлантирилган (Москва давлат педагогика университети, Россия); умумтаълим фанларидан ижтимоий компетенциялар (Lernkompetenz), мета-компетенцияларнинг доимий ўзлаштирилиши билимларни янгилаб борилишини инобатга олиб такомиллаштирилган (Belfield pedagogical university, Германия).

Жаҳон илмий-тақиқот муассасаларида шахснинг муваффақиятлари унинг самарали ҳаракатида амалга оширилиши, ижтимоий компетенциянинг ривожланишига турли ташкилий омилларнинг таъсири, шахс шаклланишида компетенция ўз қобилиятларини ўз зиммасига ва масъулиятига ёндашиб муносабатга киришиши, компетенцияларни белгилаш ва танлаш учун назарий ва концептуал асосларини, шунингдек, шахс компетенцияларининг статистик кўрсаткичларини келажакда узлуксиз ривожлантириш, таълим натижаларига нисбатан эмпирик натижалар тадқиқ қилинган, умумтаълим фанлардан олинган ижтимоий компетенциялар (Lernkompetenz) таъсири, мета-компетенцияларнинг ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш бўйича илмий ишлар олиб борилмоқда.

“Таянч компетенциялар” атамаси биринчи марта 1992 йилда Европа Кенгашининг “Европада ўрта таълим” лойиҳасида пайдо бўлди ва бу ўқув жараёни мазмунини модернизация қилишнинг глобал тенденциясини бошлаб берди. Натижада, 1996 йилда Европа Кенгаши томонидан Бернда ўтказилган “Европа учун таянч компетенциялар” симпозиумида замонавий битирувчиларнинг қуйидаги 5 та муҳим компетенциялари аниқланди. Европа Иттифоқи аъзо давлатларнинг давлат таълим стандартларида 8 та таянч компетенциялар кўрсатиб ўтилган:

1. Она тилида мулоқот қила олиш (Communication in the mother tongue).
2. Чет тилида мулоқот қила олиш (Communication in foreign languages).
3. Математик саводхонлик, фан ва техникага оид компетенциялар (Mathematical competence and basic competences in science and technology).
4. Ахборот технологияларидан фойдаланиш компетенцияси (Digital competence).
5. Ўрганиш учун ўқиш ёки мустақил билим олиш компетенцияси (Learning to learn).
6. Ижтимоий ва фуқаролик компетенцияси (Social and civic competences).

7. Ташаббускорлик ва тадбиркорлик компетенцияси (Sense of initiative and entrepreneurship).

8. Турли маданиятлар, қадриятларни тушуниш ва ўз маданиятига эга бўлиш, намоиш этиш компетенцияси (Cultural awareness and expression)дан иборат.

Мазкур халқаро таълим стандартларига асосланиб республикамизда умумий ўрта таълим мактаблари 6 та таянч компетенциялари: коммуникатив компетенция, ахборот билан ишлаш компетенцияси, шахс сифатида ўз-ўзини ривожлантириш компетенцияси, ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси, умуммаданий компетенция, математик саводхонлик, фан ва техника ютуқларидан хабардор бўлиш ҳамда фойдаланиш компетенцияси ишлаб чиқилган.

Ижтимоий компетентликни шахснинг ижтимоий маконда такомиллашуви деб ҳисобласак, хусусан, таълим муассасасининг тарбиявий муҳити инсоннинг ижтимоий хатти-ҳаракатларини моделлаштириб, унга субъектив ўзини ўзи англаш тажрибасини олиш, ижтимоий қобилиятларни ривожлантириш имконини беради.

Ушбу соҳадаги ишларимизнинг етарли эмаслиги ҳозирги кунда барчага маълум. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев қайд этганидек, “бугунги тез ўзгараётган дунё инсоният олдида, ёшлар олдида янги-янги, буюк имкониятлар очмоқда. Шу билан бирга, уларни илгари кўрилмаган турли ёвуз хатарларга дучор қилмоқда. Ғаразли кучлар содда, ғўр болаларни ўз ота-онасига, ўз юртига қарши қайраб, уларнинг ҳаётига, умрига зомин бўлмоқда.

Бундай кескин ва таҳликали шароитда биз ота-оналар, устоз-мураббийлар, жамоатчилик, маҳаллақўй бу масалада ҳушёрлик ва огоҳликни янада оширишимиз керак. Болаларимизни бировларнинг қўлига

бериб қўймасдан, уларни ўзимиз тарбиялашимиз лозим”. Шу нуқтаи назардан, умумтаълим мактабларидаги ўқувчи-ёшларнинг ижтимоий компетенцияларини шакллантиришда мавжуд муаммоларни педагогик жихатдан илмий таҳлил этиш зарурати мавжуд.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, қуйидаги хулосаларни баён этиш мумкин:

Биринчидан, ўқувчи-ёшларни замонавий шароитга ва келажакка мос равишда шакллантириш жараёнида уларнинг ёш даврлар психологиясини инобатга олиб, таълим-тарбия жараёнларини ташкил этиш, кенг кўламдаги билим тизимининг ўзлаштирилиши орқали ўқувчиларда тафаккур жараёнининг фаоллиги, реал вазиятларда ечим топиш кўникмалари, мустақиллиги, мазмундорлиги, маҳсулдорлиги каби сифатлари ривожланади ва унинг ижодий, назарий шакллари янада ривож топади.

Иккинчидан, ҳар бир инсон ўз ҳаёти давомида турли ижтимоий ролларни ўтайди. Бу роллар мазмуни, кўлами, намоён бўлиш жабҳалари илк ёшлардан бошлаб кўпайиб, кенгайиб, мураккаблашиб, миллийлашиб боради. Ана шундай туғма ва илк ўзлаштирилувчи ижтимоий роллардан бири – шахснинг ижтимоий фаоллигини аниқ ҳолатда намоён этиши унинг ижтимоий компетенцияларида ўз аксини топади.

Учинчидан, ўқувчиларнинг ижтимоий компетенциялари педагогик зарурат сифатида таълим-тарбия жараёнини давлатнинг манфаатларига мос равишда мақсадга йўналтирилса, шахснинг ижтимоий компетенциялари уни улкан яратувчан, тараққийпарвар маънавий кучга айланади. Шу боис халқаро тажрибаларни ўрганиб, педагогик жараённи ёшларни психологик хусусиятларига мос равишда ташкил этишни талаб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси” ПФ-4947-сонли Фармони.
2. МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех» в 2007 году.
3. OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education «Synergies for Better Learning». OECD publishing, PARISCEDEC. 2013. 148-р.
4. Совет Европы: Симпозиум по теме «Ключевые компетенции для Европы»: Док. DECS / SC / Sec. (96) 43. Берн, 1996.
5. САИДОВА Б. Н. THE ROLE OF WOMEN EDUCATORS IN SUPPORTING WOMEN'S EDUCATION //Современное образование (Узбекистан). – 2021. – №. 1. – С. 12-17.
6. Shamsitdinova M. A. LOCAL-MODULAR TECHNOLOGY FOR DEVELOPING SOCIAL COMPETENCIES IN STUDENTS //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 56-61.
7. Narzullaeva S. B. The Influence of Islam on the Formation of Womens Education System in the Middle Ages //JournalNX. – С. 204-206.
8. Мирзаева Ф. О. Развитие межличностных взаимоотношений у будущих учителей в условиях современности //Наука и образование сегодня. – 2018. – №. 2 (25). – С. 57-58.
9. Вохидова Н. Х., Халикова З. М. Развитие системы образования в Республики Узбекистан //Europaische Fachhochschule. – 2016. – №. 4. – С. 23-24.

КРЕДИТ-МОДУЛЬ ТИЗИМИ АСОСИДА БЎЛАЖАК ТЕХНОЛОГИЯ ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИ АҲАМИЯТИ

Лочин Зарипов,

Олий таълимни ривожлантириш тадқиқотлари ва
илғор технологияларни татбиқ этиш маркази
бўлим бошлиғи, педагогика фанлари бўйича PhD, доцент

Аннотация

Мазкур мақолада олий таълимда кредит-модуль тизими асосида бўлажак технология ўқитувчилари касбий тайёргарлиги аҳамияти тўғрисида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, ўқитувчи шахсини ривожлантириш учун кенг дидактик имкониятларни яратадиган инновацион технологиялар таълим муассасаларида ўқув жараёнини ривожлантириш ва такомиллаштиришга таъсири ҳақида сўз юритилган.

Таянч сўзлар: технология, инновация, новация, техник-технологик, кредит-модуль, компетенция, модулли таълим, касбий мобиллик, модулли технология, дидактика.

Аннотация

В данной статье представлена информация о важности профессиональной подготовки будущих учителей технологий на основе кредитно-модульной системы в высшей школе. Также обсуждалось влияние инновационных технологий, создающих широкие дидактические возможности для развития личности педагога, на развитие и совершенствование образовательного процесса в общеобразовательных учреждениях.

Ключевые слова: технология, инновация, новация, технико-технологический, кредитно-модульный, компетентность, модульное образование, профессиональная мобильность, модульная технология, дидактика.

Annotatsiya

This article provides information on the importance of professional training of future technology teachers based on the credit-module system in higher education. The influence of innovative technologies, which create wide didactic opportunities for the development of the teacher's personality, on the development and improvement of the educational process in educational institutions was also discussed.

Keywords: echnology, innovation, innovation, technical and technological, credit-modular, competence, modular education, professional mobility, modular technology, didactics.

Республикаимизда жамиятнинг ижтимоий эҳтиёжлари ҳамда жаҳон таълим маконига кириш натижа-сида вужудга келган олий таълимнинг жадал ривожланиши, олий таълим муассасаларида таълим фаолиятининг асосий йўналишларининг ўзгаришига олиб келди. Замонавий педагогик жараённинг энг муҳим хусусиятларидан бири бу унинг технологиклигидир. Таълимнинг босқич ва даражаларга бўлинганлиги, ўқитиш усуллари ва методларини биргаликда қўлланилишининг самарали йўлларини аниқлаш, мултимедияли технологияларни ҳамда ўқитувчи маҳоратини қўллаш – буларнинг бари амалиётда замонавий ўқитиш технологияларини тадбиқ этишни тақозо этади. Бундай ҳолда, нафақат педагогик ва ўқув фаолиятининг мазмуни, балки ўқув маълумотлари ва талабалар ўзлаштиришлари учун қўлланиладиган узатиш шакллари тузилмаларида, хусусан, модулли таълимда ҳам сезиларли ўзгаришлар юз беради [7, 127]. Бугунги кунда жамиятимиз ижодий, ташаббускор, билимли шахсларга катта эҳтиёж сезмоқда. Таълим тизимининг замонавий инкирози кескин ўзгарган яшаш шароитлари, жамият талаблари ва таълим тизими, унинг мақсадлари, турлари, мазму-

ни, ўқитиш технологиялари ўртасида тафовут мавжудлигидан далолат беради. Асосий муаммолардан бири бу технологик таълимнинг секин ривожланишидадир. Технологик жараён бугунги кунда ижтимоий ривожланишнинг энг муҳим таркибий қисмидир, чунки у ижтимоий жараёнларга жавоб бера олади.

Технологик таълимнинг такомиллашиши жамиятнинг маданий онгини ва унинг иқтисодий фаровонлигини шакллантиришнинг ажралмас шарти бўлиб хизмат қилади. Ҳозирги кунга қадар шаклланган педагог кадрларни тайёрлаш тизими сезиларли ўзгаришларни талаб этади. Бу олий таълимдаги қатор муаммолар билан боғлиқ, ушбу муаммолардан 3 тасига эътиборни қаратамиз [3, 59]:

1. Педагогика олий таълим муассасаси талабасига бир қатор фанлар бўйича тақсимланган катта ҳажмдаги билимларни эгаллаш вазифаси юкланган, аммо шунга қарамай, талабаларнинг жорий муддатдаги ёки якуний ўқув натижаларида ижобийлашув кузатилмайди;

2. Умумий ва махсус фанлар ўқитувчилари доимий равишда ўқув вақтининг етишмаслиги ва унинг нотўғри тақсимланишидан шикоят қиладилар;

3. Фан дастурларини ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш масаласида олий таълим муассасаларига мустақиллик берилди, аммо бу ўқитувчининг ижодий энергиясини ишга солишни англатаётганича йўқ. (Фан дастурларини ишлаб чиқишда расмий форматдан фойдаланишга чек қўйилган бўлса-да, ҳали-хануз ўқитувчи фан дастурларини ишлаб чиқишда ўз ижодкорлигини қўллашда чегараланади).

Маълумки, ўқитишнинг турли-туман методларини танлаш ва қўллашда ўқув фанининг мазмуни, методик қўлланма ва тавсияномаларни ўрганишга қаратилган педагог кадрларни тайёрлашнинг анъанавий тизими, мактаб ўқитувчиларининг талабларига жавоб бермай қўяди. Ўқитувчиларнинг аксарият қисми ўқув амалиётига инновацион технологияларни, жумладан, ўқув фаолияти самарадорлигини оширишга ёрдам берадиган ва талабаларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантирувчи модулли ўқитиш ҳамда лойиҳалар усуллари тадбиқ этиш заруратини таъкидлайдилар.

Шахсни ривожлантириш учун кенг дидактик имкониятларни яратадиган инновацион технологиялар таълим муассасаларида ўқув жараёнини ривожлантириш ва такомиллаштиришга сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Бугунги кунда таълим тизими мураккаб муаммоларга дуч келмоқда: билимлар ҳажми, маълумотлар ва фанлар сони ўқитиш методларини такомиллаштириш даражаси билан солиштирганда сезиларли даражада тез суръатларда ўсиб бормоқда, янги “Олий таълимнинг давлат таълим стандарти. Асосий қоидалари”га мувофиқ эса контакт соатлари сони сезиларли даражада камайтирилди [1, 79]. Ушбу муаммоларнинг бир қисми таълим соҳаси, ўқув фаолияти ва талаба ижодкорлигида янги имкониятлар эшигини очувчи инновацион таълим технологиялари ёрдамида ўз ечимини топади. Янги таълим технологияларини лойиҳалаш ўқитувчи шахсининг шаклланишидаги юқори сифат ва қафолатланган натижаларга эришишни таъминлайди. Олий таълим шахсининг интеллектуал, ижодий ва ахлоқий ривожланиши учун шароит яратиши керак. Бу нафақат таълим мазмуни, балки қўлланиладиган таълим технологияларининг ҳам вазифасидир. Шу тариқа, бизнинг фикримизча, бўлажак технология ўқитувчисининг касбий тайёргарлиги самарадорлиги ўқув жараёнини технологик қўллаб-қувватлаш воситаларининг ишлаб чиқиши ва жорий этилишига таянади.

Ҳозирги кунда турли хил технологиялар мавжуд. Шартли равишда уларни анъанавий ва инновацион технологияларга ажратиш мумкин.

Новация (инглиз тилидан, “novation” – янгилик) – бирор нарсани янгисига алмаштириш. Инновация (инглиз тилидан – “innovation”) – бу тизим ичидаги ўзгариш, тизимнинг ўз (innovationдаги “in” – ичка-рисидаги) захиралари ҳисобига амалга оширилади-

ган янгилик. Инновация – бу ғоя, жараён, восита ва натижаларнинг педагогик тизимни сифат жиҳатидан такомиллаштиришдаги бир бутунлигидир [6, 501].

Анъанавий таълим технологиялари – бу синф-дарс шаклидаги дарсни ташкиллаштириш ва иллюстратив тушунтириш усулига таяниб, анъанавий тарзда, кўп ҳолларда англолмаган ҳолда, намунага таяниб қўлланилувчи технологиядир [5, 71]. Анъанавий таълим авторитар педагогик талабларни намоён этади ва унда ўқитиш ўқувчининг ички ҳаёти, унинг хилма-хил талаб ва эҳтиёжлари билан боғлиқ. Анъанавий таълимда индивидуал қобилиятлар ва шахсий ижодкорликнинг намоён бўлишини таъминловчи шароитлар мавжуд эмас. Ўқув жараёнининг авторитарлиги ўқув процедураларининг мажбурийлиги ва ўрта даражада талабага йўналтирилганлигида намоён бўлади. Бундай тизимда талаба – бўйсунувчи объект, ўқитувчи – қўмондон, судя ролларида бўлади. Билимларни ўзлаштириш методлари куйидагиларга асосланади: тайёр билимларни етказиш, намунага таяниб ўрганиш, оғзаки тақдимот ва репродуктив қайта ишлаб чиқариш. Ўқув жараёни анъанавий технологиядаги фаолият сифатида, мустақилликнинг йўқлиги, талабанинг ўқув фаолиятидаги суи мотивацияси билан тавсифланади.

В.А.Сластенин таъкидлаганидек, ўқитувчининг касбий фаолияти соҳасида долзарб илмий, ижтимоий-сиёсий маълумотларнинг тобора кўпайиб бориши билан уларни қайта ишлаш, сақлаш ва узатишнинг эски усуллари, яъни анъанавий ўқитиш технологияси ўртасида зиддият мавжуд. Айнан шу зиддият, асосида танқидий фикрлаш, муаммоларни кўриш ва таҳлил қилиш, қарор қабул қилиш, жамоада ҳамкорлик қилиш қобилиятлари ётувчи шахсий-фаолият ёндашуви таълим технологиясини жорий этиш заруратини келтириб чиқаради [7, 216].

Замонавий мутахассисни ўқитиш жараёни олий таълим муассасасида яқунланмаслиги, аксинча, узлуксиз бўлиши керак. Инсонни мустақил равишда билим олишга, ушбу билимларни бирлаштира олиш ва уларни янги билимларни эгаллаш учун қўллашга ўргатиш муҳимдир. Бунга талаба билимларни тайёр шаклда тақдим этилишига одатланиб қолувчи анъанавий таълим тизими орқали эриша олмайди. Агар ўқув жараёнида турли хил ўқитиш технологиялари қўлланилса, унда ҳар бир талаба фаол когнитив фаолиятга жалб қилинади, ўзгарувчан ҳаётий вазиятларга мослашишни, танқидий фикрлашни ўрганади, янги ғояларни яратишга қодир бўлади, қаерда ва қай тарзда у эгаллаган билимлар амалиётда қўлланилиши мумкинлигини аниқ билади [4, 24].

Ҳар бир таълим технологияси ўзининг афзаллик ва камчиликларига, кучли ва заиф томонларига эга. Ижтимоий-иқтисодий соҳа сифатида таълимнинг ўзига хос хусусиятлари технологиялардан фойдала-

нишга алоҳида талаблар қўяди, чунки уларнинг (технологияларнинг) таъсири инсонга қаратилган. Шу муносабат билан, таълим фаолиятини техноглаштириш билан бир қаторда, уни инсонпарварлаштириш жараёни ҳам муқаррар бўлиб, айнан шу тамойил шахсга йўналтирилган ёндашув доирасида тобора кенг тарқалмоқда.

Шахсий фаолият ва компетенцияга асосланган ёндашувларни амалга оширадиган замонавий таълим технологияси – модулли таълимдир. Модулли ўқитиш талабаларнинг фақат билимларни ўзлаштиришларини эмас, балки билимларни эгаллаш усуллари, шунингдек, шахснинг идрок этиш кучи ва ижодий салоҳиятини ривожлантириш фаолиятни ҳам назарда тутди. Модулли ўқитиш технологиясининг моҳиятини кўриб чиқамиз.

Модулли таълим иккинчи жаҳон уруши сўнгида нисбатан қисқа вақт ичида касбий кўникмаларга ўқитиш тизимига зарурат юқори бўлган вақтда пайдо бўлган. Саноат муаммолари батафсил ўрганилиб, уларни назарий ва технологик қўллаш бўйича кўрсатмалар ишлаб чиқилади. Бу – модулли таълимнинг бир тури эди, аммо бу атама ҳали таълим ва касб-хунарга мослаштирилмаганди. Ўн йилдан кўпроқ вақт ўтгач, олий таълим соҳаси модуль асосда техник ва касбий таълимни тизимлаштириш тенденциясига хайрихоҳлик муносабатини билдирди. Модулли ўқитиш технологияси 60-йилларнинг охирида анъанавий таълим технологиясига алтернатива сифатида пайдо бўлди ва инглиз мамлакатлари олий таълим муассасаларида тез суръатларда тарқалди [7, 357].

1974 йил Парижда бўлиб ўтган ЮНЕСКО конференцияси модулли технологияларни жорий этишга туртки бўлди [3, 79]. У ишлаб чиқариш ва илм-фаннинг ўзгарувчан эҳтиёжларига ҳамда маҳаллий шароитга мослашиш учун таълим ва профессионал таълимнинг очик ва мослашувчан тузилмаларини яратишни тавсия қилди. Ушбу талабларга модулли ўқитиш ўзининг таълим тури ва шакллариини интеграллаштириш, осонлик билан қисмлардан фойдаланиб таркибни яратиш, улардан энг мақбулини эндиликда уларга таклиф этилган адабиётларни ўзларига қулай бўлган вақтда мустақил ўрганиш имкониятига эга бўлган талабалар аудиториясидан келиб чиққан ҳолда танлаш имконини яратиш характерлари билан тўла жавоб беради.

Турли мамлакатларда модулли ўқитиш бўйича турли хил қарашлар мавжуд эди. Масалан, Англия ва Швецияда ўқитиш модуллилик қоидаларига мувофиқ қурилган. Унга кўра модуль сифатида тугалланган блок тушуниланган, бу блокнинг таркибига ташкилий элементларга қараганда кўпроқ эътибор қаратилган. Америкада эса, модуль – мактаб кунининг тегишли дидактик таркиб билан тўлдирилган қисмидир, яъни асосий эътибор ташкилий жиҳатга

қаратилган. Бизнинг педагогика учун модулли ўқитиш технологиясининг моҳияти шундан иборатки, унда талаба модуль билан ишлаш жараёнида тўлиқ мустақил равишда (ёки маълум бир ёрдам билан) ўқув фаолиятининг ўзига хос мақсадларига эришади.

Бироқ янги турдаги таълимнинг мазмунан ва ёш нуқтаи назаридан етарли даражада “етуклиги”га қарамай, ҳали-ҳануз “модулли таълим” тушунчасининг моҳияти ва уни қуриш технологиясини тушуниш бўйича турли хил қарашлар мавжуд. Бир қатор хорижий муаллифлар модулни аниқ белгиланган мақсадларга эришишга ёрдам берувчи мустақил фаолият бирлигини шакллантириш деб тушунадилар [7, 114]. Дж.Рассел модулни ўқув материалининг бирлигини ва таълим оловчига белгиланган фаолиятларни қамраб олиб, якуний натижасида ўқув материали тўлиқ ўзлаштирилишига олиб келувчи, ўқув пакети-дир дея таърифлайди. Модулли таълимнинг асосчилари сифатида эътироф этилувчи ушбу муаллифлар ўз асарларида педагогик жараёнда таълим оловчилар фаолиятидаги фаолликни ошириш муҳимлигини таъкидлайдилар, бу эса модулли технологиянинг ўқувчига пассив билимлар тақдим этувчи анъанавий таълимга алтернатив эканлигини кўрсатади.

Ушбу таълим турининг АҚШ ва Англиядаги ривожланиш даврининг дастлабки йилларида модуллилик принципи таълим оловчиларнинг индивидуал таълими асоси бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган турли хил материаллар тўпламидан келиб чиққан ҳолда талқин қилинган. Бундай ёндашувда модулли таълим аслида “пакет” ўқитиш усули билан аниқланди.

Хориж тажрибасини таҳлил қилиб, шуни таъкидлаш мумкинки, модулли ўқитиш технологияси ривожланишнинг дастлабки даврида у маълум даражадаги дастлабки тайёргарликка эга бўлган талабаниннг ўқув ютуқларини таъминлайдиган индивидуал таълим учун ўқув дастурлари тўплами сифатида эътироф этилган. У модуллларнинг мазмун, ташкилий шакл ва усулларида ўз аксини топувчи махсус алоҳида функционал боғламлар томонидан амалга оширилади, уларнинг вазифаси аниқ педагогик мақсадларга эришишдир.

Модулли таълим мақсади шахсни ривожлантириш учун энг қулай шарт-шароитларни ўқув мазмунининг мослашувчанлиги, индивидуал ўқув дастурига мувофиқ ўқув фаолиятини ташкил этиш, шахснинг индивидуал эҳтиёжлари ва унинг асосий тайёргарлиги даражасига мослашишни таъминлаш йўллари орқали яратишдир.

Таълимни ташкил этишнинг модулли технологиясига ўтиш – ўқув жараёнида мустақил ишнинг ўзига хос оғирлиги ва аҳамиятини сезиларли даражада оширишни назарда тутди, келажакдаги мутахассисларнинг мустақиллиги, ташаббуси, ижодкорлиги, ижтимоий ва касбий фаоллигини сезиларли даража-

да оширишни талаб қилади, бу эса уларни педагогик рағбатлантириш муаммоларини ҳал қилишда янги услубий ёндашувларни амалга оширишни талаб қиладиган фаолиятдир.

Кредит-модулли таълимнинг асосий мақсади битирувчиларда мустақил таълим олиш кўникмаларини шакллантиришдир [2, 45]. Кредит-модулли ўқитишда ўқитувчининг ахборат берувчи функцияси педагогик жараёнинг икки субектли муносабатлар доирасидаги етакчи ролини сақлаган ҳолда, маслаҳат бериш ва бошқариш функциялари билан алмашади. Онгли мақсадни белгилаш ва ўзини ўзи белгилаш асосида бутун ўқув жараёнини яқин, ўрта (умумий ўқув кўникмалари ва малакалари) ва истиқболли (индивидуаллик қобилиятини ривожлантириш) мақсадлар иерархияси билан қуриш назарда тутилади.

Кредит-модуль тизимида фаол ўқув жараёни қуйидаги муҳим босқичлардан иборат:

- талаба томонидан мақсадни қабул қилиниши;
- янги мавзунинг идрок этишга тайёргарлик;
- амалий ўқув фаолият;
- таркибий таҳлил, далилларни яратиш;
- ўқув натижаларини сарҳисоб қилиш, баҳолаш;
- янги мақсадларни белгилаш.

С.И.Архангелскийнинг фикрига кўра, модулли таълим фаолият ёндашуви ва онг (идрок этиш) принципига асосланади (таълим дастури ва шахсий ўқув траекторияси англанади), модулли дастур ва модуллар туфайли ёпиқ бошқарув тури билан тавсифланади, бу эса уни юқори технологиялар тоифасига киритади [3, 87].

Кредит-модулли таълимнинг мазмунини ўқув модули ташкил этади. Ўқув модули ўз ичига: тугалланган ахборот блоки, талабанинг мақсадли ҳаракатлари режаси, ўқитувчининг талаба ривожланишини таъминлаш учун берган маслаҳатлари киради. Модулли технология таркибий хусусиятлар, ўзлаштириш даражаси, мустақиллик даражасини, ўқитиш метод ва усуллари, ўз-ўзини назорат қилиш йўллари ва бошқарув йўллари билан иноватга олган ҳолда, таълимни индивидуаллаштирилишини таъминлайди. Модулли таълимнинг мақсади эса таълим олувчиларнинг ўқув материални индивидуал ёндашувларни иноватга олган ҳолда ишлаб чиқа олиши ва уларнинг мустақиллигини оширишга қаратилган.

Модулли таълим тизимини нисбатан чуқур ривожлантирган П.А.Ютсевицененнинг фикрини маъқуллаймиз. Унинг таъкидлашича, модулли ўқитиш технологиясининг моҳияти – талаба унга таклиф қилинган индивидуал дастур билан мустақил равишда ишлаши мумкин. Индивидуал дастур таркибига мақсадли ҳаракатлар режаси, маълумотлар банки ва белгиланган дидактик мақсадларга эриштирувчи методик қўлланма кабилар киради [7, 351]. Ўқитувчининг вазифаси ахборот назоратидан тортиб маслаҳат

беришгача фарқланиши мумкин.

Модулли таълим технологиясининг мақсади талабаларнинг мустақиллигини ривожлантиришга ёрдам бериш, уларда мустақил таълим олиш кўникмаларини шакллантириш ва ўқув материални таълим олишнинг индивидуал усуллари хисобга олган ҳолда ўзлаштириш қобилиятини шакллантириш кабилардан иборатдир.

Кредит-модулли таълим назариясининг марказий тушунчаси бу – “модуль” тушунчасидир. Ҳам мазмунан, ҳам ёш жиҳатидан модулли таълимнинг етуқлигига қарамай, модулни ва унинг қурилиш технологияси бўйича ўқув мазмунини тузиш ҳамда, таълим шакллари ва усуллари тизимини ишлаб чиқиш масалалари билан боғлиқ фарқланувчи фикрлар ҳали ҳамон мавжуд.

“Модуль” тушунчаси кўплаб соҳаларда қўлланилади. Ушбу атаманинг асосий мақсадларидан бири бу – функционал боғламдир. Энг кенг тарқалган таърифлардан бирида модулни қуйидагича тавсифланади: модуль – бу вазифаларни ҳал қилиш учун зарур бўлган педагогик воситаларнинг таркибий, процессуал-самарали ва ташкилий-бошқарув жиҳатларини акс эттирувчи сунъий таълим тизимидир [6, 473].

Модуль ўқув материалнинг мантикий тугалланган қисмидир, бу, албатта, талабаларнинг билим ва кўникмаларини назорат қилиш билан бирга келади. Модуллари шакллантиришда фаннинг ишчи дастури асос ҳисобланади. Модуллари сони фаннинг ўзига хос хусусиятларига ва таълимни назорат қилишнинг исталган частотасига ҳам боғлиқ.

Ўқув модуллари амалга оширадиган “модулли таълим” тушунчасини таҳлил қилиб, замонавий педагогикада у ўқув жараёнини ташкил этиш сифатида белгиланишини таъкидлаймиз, бунда ўқув маълумотлари модуллarga бўлинади (нисбатан тўлиқ ва мустақил бирликлар, маълумотлар қисмлари). Бир нечта модуллари маълум бир ўқув мавзусининг мазмунини ёки ҳатто бутун ўқув фанининг мазмунини очиб беришга имкон беради.

Модулли ўқитиш технологиясининг назарий таҳлили унинг қуйидаги хусусиятларини ажратиб кўрсатишга имкон берди:

- дидактик тизимнинг ҳар бир таркибий қисмини ҳамда уларнинг модуль дастури ва модулларидаги визуал кўринишини ишлаб чиқиш таъминланади;
- ўқув таркибини структуралаш, назарий материални синчковлик билан кетма-кетликда тақдим этиш, ўқув жараёнини коррексия қилиш (тузатиш) имконини берадиган услубий материал, ўзлаштириш даражасини баҳолаш ва назорат қилиш тизими билан таъминлаш кўзда тутилган;
- таълимнинг ўзгарувчанлиги, ўқув жараёнини талабаларнинг индивидуал имкониятлари ва талаблар

рига мослаштириш кўзда тутилган [3, 51].

Модулли ўқитишда фаннинг таркиби ўқув модули тушунчаси билан узвий боғлиқдир, чунки унда таълим таркибининг элементлари мантиқан тизимли боғлиқдир. Концептуал асос (қонунлар, тушунчалар, асосий семантик бирликлар, атамалар, тоифалар)га кўра модуль бўйича ўқув ишларининг барча турларини қамраб оладиган назорат ва баҳолаш материаллари тузилади ва модуль ўрганилгандан сўнг назоратга олинади. Назоратнинг энг кенг тарқалган шакли тестдир. Тест назорати натижаларига кўра ўқитувчи талабаларга зарур тавсиялар беради. Назорат натижалари талабалар томонидан ҳам, ўз тўпланган баллари сонига кўра, ўқув материаллари қай даражада ўзлаштирилганликлари баҳолашда қўлланилади.

Шундай қилиб, модулли таълим амалга ошириш технологияси қуйидагиларни назарда тутди, яъни таълимнинг режалаштирилган натижаси, таълим таркибини ўрганиш кетма-кетлиги, ўзлаштириш даражаси, таълим сифатини назорат қилиш. Модуларнинг сони фаннинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда таълимни бошқариш учун зарур деб топилган частотасига ҳам боғлиқ бўлади.

Замонавий дидактик назарияларнинг ривожланиш динамикасини ўзига сингдирган модулли ўқитиш технологияси ўзида уларнинг хусусиятларини синтез қилди ва бу билан таркибни танлаш, унинг тақдироти ва ўқув жараёнини ташкил этиш усулларидаги турли хил ёндашувларни янада муваффақиятли тарзда биргаликда қўллаш имкони яратилди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Зарипов Л.Р. Ўзбекистон олий таълим тизимида кредит-модуль тизими: муаммо ва ечимлар. Ўзбекистонда олий таълим. Илмий, ўқув-услубий, таҳлилий журнал. 2022 йил. № 3. 79-84 б.
2. Зарипов Л.Р. Кредит-модуль тизими асосида бўлажак технология ўқитувчилари касбий тайёргарлигига асосий ёндашишлар. Таълим, фан ва инновация журнали. 2022 йил. № 3. 44-47 б.
3. Подковко, Е.Н. Личностно ориентированная технология формирования профессионально компетентности у будущих учителей: Дисс...канд. пед. наук: 13.00.08 – теория и методика профессионального образования. – Сургут, 2008. – 209 с.
4. Турчанинова, Ю.И. Как помочь учителю стать учителем? / Ю.И.Турчанинова // Дир. шк., 1994. – № 2. – С.24.
5. Энциклопедия профессионального образования: В 3-х тт. / Под ред. С.Я. Батышева. – М.: АПО, 1999. – т. 2. – С. 272.
6. Педагогика: Большая современная энциклопедия / Сост. Е.С. Рапацевич – Мн.: «Соврем. Слово», 2005. – 720 с.
7. Сластенин, В.А. Психология и педагогика / В.А. Сластенин, В.П. Каширин. – М., 2001. – 473 с.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА МОЛИЯВИЙ ҲОСИЛАВИЙ ИНСТРУМЕНТЛАР БОЗОРИНИ ЖОРИЙ ҚИЛИШНИНГ АҲАМИЯТИ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЁТГА ИЖОБИЙ ТАЪСИРИ

Ёрқинжон Иброҳимов,

“Ўзбекистон Республика валюта биржаси” АЖ
Биржа савдоларини ўтказиш ва ривожлантириш
бўлими бошлиғи ўринбосари,
иқтисод фанлари бўйича PhD

Аннотация:

Мазкур мақолада молиявий ҳосилавий инструментлар бозорини мамлакатимизда ташиқ қилиш бўйича илғор хориж тажрибаси ўрганилган, молиявий ҳосилавий инструментлар, жумладан, фьючерс контрактлари бўйича стандартиштирилган шартлар жамланган ҳолда, таҳлилий ўрганишлар амалга оширилган.

Калит сўзлар: ҳосилавий молиявий инструмент, опцион, фьючерс, спекуляция, хеджирлаш.

Аннотация:

В данной статье был изучен передовой зарубежный опыт организации рынка производных финансовых инструментов в нашей стране, а также проведены аналитические исследования с обобщением стандартизированных условий по производным финансовым инструментам, в том числе фьючерсным контрактам.

Ключевые слова: производный финансовый инструмент, опцион, фьючерс, спекуляция, хеджирование.

Annotation:

In this article, the advanced foreign experience of the organization of the market of financial derivative instruments in our country was studied, and analytical studies were carried out with a summary of standardized conditions for financial derivative instruments, including futures contracts.

Keywords: derivative financial instrument, option, futures, speculation, hedging.

Бугунги кунда мамлакатимизда турли соҳалар қатори молия ва капитал бозори ҳам жадал суръатлар билан ривожланмоқда. Ўзбекистон Республикасида молия бозорининг рақобатбардошлигини ошириш, тижорат банклари томонидан кредит бериш жараёналарига муқобил бўлган самарали молиялаштириш механизмларини яратиш, халқаро молия бозорлари билан фаол интеграциялашув, хорижда муваффақиятли синовдан ўтган илғор ёндашувларни ўрганган ҳолда, замонавий ахборот-коммуникация технологияларига асосланган ёндашувларни жорий қилишга эътибор қаратиб келинмоқда.

Молиявий биржа ва биржадан ташқари бозорда молиявий инструментларининг турли хиллиги билан ҳосилавий молиявий инструментлар бозори ажралиб туради. Молиявий ҳосилавий инструментлар инвесторларга ўзларининг қимматли қўғозлар портфелини диверсификация қилишга, маълум бир рискларни хеджирлашга имкон беради. Ривожланган мамлакатларда молиявий ҳосилавий инструментлар бозори молиявий бозорнинг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланиб, АҚШ, Япония, Европа мамлакатларида молиявий бозорнинг катта қисми айнан молиявий ҳосилавий инструментлар бозорига тўғри келади.

Ҳозирги кунга қадар, молиявий ҳосилавий инструментлар бозорини ривожлантириш, уни молия бозо-

ридаги салмоғини янада ошириш, унинг турли механизмлари орқали ривожланишини рағбатлантириш борасида қатор олимлар илмий изланишлар олиб борганлар. Жумладан, и.ф.н. доцент С.В.Матросов фикрича, молиявий ҳосилавий инструмент деб шартномада белгиланган муддатда ва нархда маълум бир активни сотиб олиш (сотиш) шартномаси тушунилади [2, 53].

А.Р.Махмутов фикрига кўра, молиявий ҳосилавий инструментлар рискларни тақсимлайди ва ҳар бир актив бўйича дефолт юз бериш эҳтимолини алоҳида кўрсатиб беради, бироқ унинг ўзи ҳам тизимли рисклар вужудга келтириши мумкин [3, 7].

Жорж Абуселидзе ва Надия Резникларга кўра, тадбиркорлик субъектлари томонидан молиявий ҳосилавий инструментлар рискларни хеджирлаш ва келажакдаги нархлардаги ноаниқликларни бартараф қилиш мақсадида самарали фойдаланиб келинмоқда. Бу орқали молиявий ҳосилавий инструментлар иқтисодиётни ривожланишига ўз ҳиссасини қўшади [4, 10].

Бизнинг фикримизча, мамлакатимизда ҳам молия бозорининг турли инструментлари қатори, молиявий ҳосилавий инструментлар билан савдоларни жорий қилиниши иқтисодиётимизга ўзининг кўплаб ижобий таъсирини кўрсатади ҳамда тадбиркорлик субъектларимизга геосиёсий ўзгаришлар даврида келажакдаги нархларнинг ноаниқликлари натижасида юзага келади-

ган рисклардан ҳимояланиш имконини тақдим этади.

Илмий тадқиқотни амалга оширишда индукция, дедукция, синтез каби усулларидан фойдаланилган. Адабиётларни таҳлил қилишда Web of Science ва Jstorg илмий маълумотлар базаси, жаҳон фонд биржалари гуруҳи статистик маълумотлар базасидан фойдаланилган. Ўзбекистонда молиявий ҳосилавий инструментлар ва молия бозорини ўрганишда Ўзбекистон Республикаси расмий статистик маълумотларидан, шунингдек,

хорижий расмий манбаалардан фойдаланилган.

Жаҳон иқтисодиётига тобора интеграциялашиб бораётган мамлакатимизнинг ташқи савдо айланмаси кўрсаткичларини таҳлил қиладиган бўлсак, унинг ўтган йилларга нисбатан ортиб, экспорт-импорт операциялари жадал суръатларда ўсиб бораётганлигига гувоҳ бўламиз. Ўзбекистон ташқи савдо айланмаси ҳозирча пандемиягача бўлган даражага етгани йўқ, бироқ ўсишда давом этмоқда.

1-жадвал

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдо айланмаси

Йиллар	2017 йил млн. АҚШ долл	2018 йил млн. АҚШ долл	2019 йил млн. АҚШ долл	2020 йил млн. АҚШ долл	2021 йил млн. АҚШ долл
Ташқи савдо айланмаси	26 907,00	33 809,10	42 200,00	36 300,00	42 100,00
Экспорт	13 893,60	14 253,90	17 900,00	15 200,00	16 600,00
Импорт	13 013,40	19 555,20	24 300,00	21 100,00	25 460,00

Ўзбекистон ташқи савдо айланмаси ўсиши мамлакатимизда молия бозорида молиявий ҳосилавий инструментлар бозорини жорий қилиш долзарб масалалардан бири эканлигини намоён қилади. Молиявий ҳосилавий инструментлардан фойдаланган ҳолда, мамлакатимиздаги тадбиркорлик субъектлари ўзларининг экспорт-импорт операциялари бўйича валюта хатарларини хеджирлаш имкониятига эга бўладилар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 13 апрелдаги “Капитал бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6207-сонли Фармонида ҳам мамлакатимизда капитал бозорини ривожлантириш, жумладан, бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда, қимматли қоғозларнинг янги турларини ва валюта хатарларини камайтиришга қаратилган валюта фьючерсларини жорий қилиш чора-тадбирларини амалга ошириш [1] лозимлиги белгилаб қўйилганлиги, молиявий ҳосилавий инструментлар бозорини жорий қилиш долзарб эканлигини кўрсатади.

Молиявий ҳосилавий инструмент бу бир ёки бир нечта базавий активдан келиб чиқиб нархи шаклландиган қимматли қоғоз ҳисобланади. Унинг нархи базавий активнинг ўзгариши билан белгиланади, базавий активлар сифатида валюта, товар, қимматли қоғозлар бўлиши мумкин. Илғор хорижий мамлакатларнинг тажрибаларига асосан, молиявий ҳосилавий инструментлар бозори таркибига молиявий ҳосилавий инструментларнинг асосий тўртта тури киради: опцион, фьючерс, форвард ва валютасвий своп.

Фьючерс контракти – маълум бир миқдордаги базавий активни битим тузилган кундаги келишилган нарх бўйича келажакда аниқ бир кунда сотиш ёки сотиб олиш шартномаси (мажбурият).

Форвард – маълум бир миқдордаги базавий активни битим тузилган кундаги келишилган нарх бўйича келажакда аниқ бир кунда сотиш ёки сотиб олиш шартномаси (биржадан ташқари битим).

Форвард контрактидан фьючерс контрактининг асосий фарқи унинг биржада савдо қилиниши, шартларининг стандартлашганлиги ҳамда томонлар позициясининг (фойда ва зарар) доимий қайта баҳолалиши (Mark-to-Market принципи) натижасида юзага келиши мумкин бўлган рискларни биржанинг марказий контрагент вазифасини бажариши орқали пасайтирилиши билан изоҳланади.

Фьючерс контракти шартларининг стандартлашганлиги деганда, фьючерс контрактининг номи, базавий активи ва унинг миқдори, контракт тури, муддати, нархнинг минимал ўзгариш қадами ва унинг қиймати ва бошқа шартлари тушунилади. Фьючерс контрактлари икки хил етказиб бериладиган ва ҳисоб-китобли турларга бўлинади. Етказиб бериладиган фьючерс контрактида базавий актив ҳисоб-китоб кунда бир томондан иккинчи томонга ўтказиб берилади. Ҳисоб-китобли фьючерс контрактида базавий актив ҳисоб-китоб кунда бир томондан иккинчи томонга ўтказиб берилмайди, фьючерс контракти бўйича позицияни очиш ва ёпиш нархи ўртасидаги фарқ мажбурияти юзага келган иштирокчи томонидан тўлаб берилади.

Хорижий ривожланган мамлакатлар тажрибасида фьючерс контрактининг стандартлаштирилган шартлари ҳар бир биржа томонидан мустақил ишлаб чиқиладиган ҳамда иккиёклама узлуксиз аукцион савдоларига чиқарилади. Валюта фьючерси контрактлари бўйича хорижий биржалар томонидан ишлаб чиқилган шартларни куйидаги 2-жадвал маълумотлари асосида кўришимиз мумкин.

Хорижий мамлакатларнинг биржаларида валюта фьючерси контрактларининг шартлари

	Москва биржаси	Қозоғистон фонд биржаси	Беларусь валюта-фонд биржаси	Чикаго хомашё биржаси	Истанбул фонд биржаси
Инструмент	долл./рубль фьючерси	долл./тенге фьючерси	долл./бел. рубль фьючерси	евро/долл. фьючерси	долл./лира фьючерси
Жорий қилинган йил	2002 йил	1997 йил	2004 йил	1971 йил	2001 йил
Базавий актив	АҚШ долл.	АҚШ долл.	АҚШ долл.	Евро	АҚШ долл.
Базавий актив миқдори	1,000	1,000	1,000	125,000	1,000
Контракт тури	ҳисоб-китобли	ҳисоб-китобли	ҳисоб-китобли	етказиб бериладиган	ҳисоб-китобли
Муддат	3 ойлик	1 ҳафталик ва 1, 3, 6 ойлик	3 ойлик	3 ойлик	1-15 ойлик
Нархнинг мин. ўзгариши	1 рубль	0,01 тенге	0,0001 бел. рубль	0,00001 долл.	0,0001 лира
Ўзгаришнинг мин. қиймати	1 рубль	10 тенге	0,1 бел. рубль	6,25 долл.	0,1 лира

Валюта фьючерси контрактини олди-сотди қилишдан кўзланган мақсад:

- валюта рискларини хеджирлаш;
- спекуляция.

Тадбиркорлик субъектлари томонидан хорижий савдо ҳамкорлари билан маълум бир муддатдан кейин бир тараф товар етказиб беришни, иккинчи тараф валютада тўловларни амалга оширишини назарда тутувчи шартномалар мавжуд бўлганда, улар томонидан валюта курсининг девальвацияси ва мустақамланишидан хеджирлаш мақсадида валюта фьючерс контрактлари бўйича позиция очиши мумкин.

Валюта фьючерси контрактини олди-сотди жараёнларида очилган позицияларни маълум бир вақтдан сўнг фойда олиш мақсадида ёпиш спекуляция операцияларига мисол бўла олади.

Валюта фьючерс контрактлари бўйича позиция очиш (харид/сотув) учун савдо ҳисоб рақаида фақат бошланғич маржага тенг бўлган сумма бўлиши етарли ва бошланғич маржа суммаси базавий актив нархидан бир неча баробар арзон бўлади.

Савдо ҳисоб рақаи иккита савдо иштирокчисининг бўш пул маблағлари ва ҳар бир позиция бўйича очилган маржинал балансларни жамловчи умумий маржинал балансдан иборат бўлиши мумкин. Фьючерс контрактлари бўйича позиция очган савдо иштирокчиларининг ҳар бир позицияси бўйича очилган маржинал балансидаги суммалар етарлича маржага эга эканлиги текшириб турилади. Етарлича маржани ҳар биржа риск-менеджмент талабларидан келиб чиқиб, ўзи мустақил равишда бел-

гилайди. Одатда унинг миқдори бошланғич маржанинг 50-80 фоизига тенг бўлади. Агарда етарли маржа суммаси маржинал балансда мавжуд бўлмаса, унда маржин колл ҳолати юзага келади ва савдо иштирокчисидан маржинал балансидаги маблағларни бошланғич маржа суммасига тенг миқдорда тўлдириш сўралиши рискларни бошқариш учун мақсадга мувофиқ.

Мамлакатимизда молиявий ҳосилавий инструментлар бозорининг жорий қилиниши иқтисодийтимизга ўзининг кўплаб ижобий таъсирини кўрсатишини, ҳамда тадбиркорлик субъектларимизга келажақдаги нархларнинг ноаниқликлари натижасида юзага келадиган рисклардан ҳимояланиш имконини тақдим этишини, спекуляция операцияларини амалга ошириш орқали кўшимча даромад қилиш мумкинлигини инобатга олган ҳолда, молиявий ҳосилавий инструментлар бўйича савдоларнинг стандартлаштирилган шартлар асосида ташкил қилиниши, бир вақтнинг ўзида турли саналарда экспирация бўлувчи валюта фьючерс шартномалари билан савдолар йўлга қўйилиши, валюта спот бозорида олди-сотди қилиш имконияти мавжудлигидан келиб чиқиб, молиявий ҳосилавий инструментлар бозорида ҳисоб-китобли валюта фьючерслари жорий қилиниши, битимлар бўйича ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш ва тўловга қобилиятсиз бўлиб қолиш ҳолатларининг олдини олиш, рискларни бошқариш мақсадида битим суммаларидан келиб чиқиб, ҳисобланадиган бошланғич маржа ва етарлича маржа суммаларини битим тарафларининг ҳисоб рақамларидан ундириш механизмларини жорий қилиш мақсадга мувофиқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 13 апрелдаги “Капитал бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6207-сонли Фармони.
2. Матросов С.В. Возможности применения инструментов мирового рынка деривативов на современном этапе его эволюции // Вестник Финансового университета. 2011.
3. Махмудов А.Р. Деривативы и их роль на финансовом рынке//Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2009.
4. George Abuselidze, Nadiia Reznik. Global Financial Derivatives Market Development and Trading on the Example of Ukraine// SHS Web of Conferences 74/Globalization and its Socio-Economic Consequences, 2019.
5. www.stat.uz Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.
6. <https://statistics.world-exchanges.org/> Жаҳон фонд биржалари федерациясининг расмий сайти.

IJTIMOYIY FAOL O'QITUVCHI SHAXSINI SHAKLLANTIRISH VA RIVOJLANTIRISHGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Shaxlo Abubakirova,

Nizomiy nomidagi TDPU ilmiy tadqiqotchisi

Anotatsiya

Ushbu maqolada ijtimoiy faol o'qituvchi shaxsini shakllantirish va rivojlantirishga qo'yiladigan talablar haqida qisqacha ma'lumot keltirib o'tilib, ushbu talablar orqali ijtimoiy faol o'qituvchi shaxsini shakllantirish va rivojlantirishga erishish mumkin.

Kalit so'zlar: o'qituvchi, o'quvchi, hurmat, tushuncha, tolerantlik, tanqid, o'zgarish, rivojlanish, xato, zamonaviy, fikr, qarash, dunyoqarash, shaxs, baho.

Аннотация

В данной статье дана краткая информация о требованиях к формированию и развитию личности социально активного педагога и посредством этих требований можно добиться формирования и развития личности социально активного педагога.

Ключевые слова: учитель, ученик, уважение, понимание, толерантность, критика, изменение, развитие, ошибка, современный, мнение, видение, мировоззрение, личность, оценка.

Annotation

This article provides brief information about the requirements for the formation and development of the personality of a socially active teacher, and through these requirements it is possible to achieve the formation and development of the personality of a socially active teacher.

Keywords: teacher, student, respect, understanding, tolerance, criticism, change, development, mistake, modern, opinion, vision, worldview, personality, assessment.

Inson bioijtimoiy mavjudot bo'lib, uning ijtimoiy mohiyatini bilim tashkil qilar ekan, kishi bilimlar turini o'z maqsadidan va tanlangan kasbidan kelib chiqib, kuchi etgan hajmda jamlaydi. Umri davomida yig'gan bilimlarining majmuyi uning ijtimoiy mohiyati deyiladi.

Insonning ijtimoiy mohiyati jamiyat talablariga mos ravishda shakllantiruvchi soha ta'lim tizimi bo'lib, uni amalga oshiruvchi shaxs o'qituvchi yoki muallim deyiladi.

O'z oldiga yosh avlodni tarbiyalashni maqsad qilib olgan kishining ijtimoiy mohiyati, ya'ni o'qituvchi-mual-

limlarning ijtimoiy sifatleri qanday bo'ladi, degan savolga quyidagicha javob qaytarish mumkin: O'qituvchi-mual-limlarning shaxsiy ijtimoiy sifatlariga azal-azaldan e'tibor qaratilib kelingan va har bir zamon talabidan kelib chiqib, pedagogga qo'yiladigan talablar takomillashib murakkablashib boravergan.

Tadqiqotlar respublikaning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, ular yosh avlodni tarbiyalash, rivojlantirish va shaxsini ijtimoiy shakllantirishning yangi muammolarini belgilab berdi.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sohalarda rivojlanishida sodir bo'layotgan tub o'zgarishlar, yangi ijtimoiy munosabatlarning shakllanishi, jamiyatning yangi qadriyatlari shakllanishi ta'limning maqsad va vazifalarini qayta ko'rib chiqishga olib keldi. Uning tashkil etilishi, mazmuni jamiyat ehtiyojlariga, shaxs manfaatlariga va zamon talablariga – ijtimoiy omilga, ijtimoiylashuvga javob berishi kerak.

O'quvchilarni ijtimoiy tarbiyalash pedagogikasi dolzarb va ayniqsa, talabga ega bo'lib, unda bo'lajak o'qituvchilarni ijtimoiy yo'naltirilgan ta'lim ishlariga tayyorlashning ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari ko'rsatilgan. Ijtimoiy toifalarni oldindan ko'rib chiqish va aniqlash-tirish: ijtimoiylashuv, pedagogikada sotsializatsiya, ijtimoiy ta'lim, ijtimoiy rivojlanish, ijtimoiy-ma'rifiy ish, ijtimoiy faoliyat, pedagogik faoliyat, ijtimoiy-pedagogik faoliyat va boshqalar.

Biz g'aroyib davrda yashayapmiz: atrofimizdagi olam juda tez sur'atlarda, tanib bo'lmay darajada o'zgaryapti. Shuning uchun o'sib kelayotgan avlod bilan ishlaydigan o'qituvchi quyidagilarga tayyor bo'lishi kerak:

O'zgarish. Bu eng qiyini, biroq to'laqonli shaxs sifatida ta'lim jarayonida o'zini namoyon qilish uchun zarur bo'lgan shart.

O'z xatolarini tan olish. Hech narsa qilmagan kishigina xato qilmaydi. O'qituvchi esa bundaylar toifasiga kirmasligi aniq. Shu sababli qilgan xatosini tan olish ham mardlik hisoblanadi.

Rivojlanish. Agar jahon sur'ati bir necha avlodlar davomida o'zgarmagan bo'lsa, hozirda u shu qadar tez sur'atlarda rivojlanyaptiki, o'z joyida qotib qolmaslik uchun "oyoqni qo'lga olib yugurish kerak". O'z ustida tinimsiz ishlash shart.

O'qituvchi zamonaviy o'quvchilar nima bilan yashayotganini ham tushunishi kerak. Bundan tashqari, o'qituvchi zamonaviy o'quvchilar boshqacha ekanini yodda tutishi lozim. Ular internetda yashashmoqda, ularda katta odam madaniyati yo'q. Foyda keltirish va o'z mehnati mahsulidan bahra olish uchun zamonaviy muallim va o'qituvchilar quyidagi sifatlariga ega bo'lishi kerak [3, 89]:

1. Bolalarga hurmat. Odatda "O'qituvchi bolalarni yaxshi ko'rishi kerak" deyishadi. Biroq bu fikr juda mavhum va turli talqinlarga sabab bo'lishi mumkin. Axir yaxshi ko'rish tushunchasi juda ko'p qirrali. Hurmat tushunchasi bilan bari oddiy. O'quvchini hurmat qilish – demak, unda oppoq qog'ozni emas, shaxsni ko'rish demakdir. Siz bola shaxsini ko'rib, ushbu shaxs yetuk inson bo'lishiga o'zingizni hamda bolani ham ishontira olishingiz lozim.

2. Tolerantlik. Insonlarning hammasi turlicha. Hamma turlicha tarzda fikrlaydi. Hech kim bir-biriga o'xshamaydi. Ba'zida esa bu holat bizga yoqmaydi: o'zgacha qarashlar, o'zgacha fikrlar, o'zgacha dunyoqarash har bir bolada turlicha tavsiflanadi.

Kutilmagan va original takliflarga tayyor turish lozim.

Agarda o'quvchi guruhda yagona to'g'ri javob berish mumkin bo'lmagan holda antiqa javobini bersa, uni darhol seni fikring noto'g'ri deb tavsiflash yaramaydi. Ular standart javoblarga qaraganda ko'proq mos keladigan bo'lishi mumkin. Hozirgi zamon yoshlari kattalar kabi "qolipga tushib qolgan fikrlar" bilan emas, balki erkin fikrlashadi.

O'quvchining o'zgacha bo'lish huquqini tan oling. Balki, siz yangi Eynshteynni kamol toptirayotgandirsiz. Uning ilm-fanga bo'lgan salohiyatini oshiring.

3. O'qituvchi o'zining bilim berish jarayonini, ota-ona nigohida xizmat ko'rsatayotganligini tushunishi. Ko'pchilik ota-ona nigohida o'qituvchi bilim berishga majbur bu uning ishi sifatida qarashi aniq holat. Lekin "O'qituvchi" so'zi iftixor bilan jaranglaydi. U shunchaki bilim berish uchun majbur shaxs sifatida qaralmasligini, balki u farzandining kelajagi uchun poydevor quruvchi obro'li timsozni ko'rish lozim.

4. Haqiqiy narsalar bilan hurmatga ega bo'lishga tayyor turish. Balandparvoz so'zlar, buyruq ohangi bilan zamonaviy bolada taassurot uyg'ota olmaysiz. Bari "gamburg"cha hisob-kitob bilan bo'lishi kerak: yaxshi o'qituvchi o'z fanini yaxshi biladi, uning foydasini tushuntira oladi va materialni qiziq qilib yetkazadi. Qo'rqitish – befoyd. Hozirgi bolalar avvalgi odamlar qo'rqan narsalardan hadiksirashmaydi.

5. Chegarani his qilish. Bu ruhiy chegaralarga ("ko'ngilga tegmaslik") ham, shaxsiy bilimlarga ham tegishli. Axir bolalar ba'zi jihatlarda o'qituvchilarga nisbatan ko'proq narsalardan boxabar.

6. O'z vazifasini tushunish. O'qituvchi "Google" qidiruv tizimida topish mumkin bo'lmagan foydali bilimlarni berishi kerak (agar aksi bo'lsa, u vaqtini bekorga sarflayapti).

7. O'z-o'zini tanqid qilish. Agar o'qituvchi o'z faoliyatini tahlil qilib, uni qanday rivojlantirish haqida o'ylasa, u ko'p narsaga erishadi. Hamma ham adashishi mumkin. Katta amaki va xolalar ham bundan mustasno emas. O'qituvchi buni qancha tez anglasa, shuncha yaxshi.

Ijtimoiy faol o'qituvchilarni ijtimoiy yo'nalishdagi ta'lim ishlariga tayyorlashning ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari quyidagilar asosida aniqlandi [1, 29]:

- o'rganish;
- ta'lim sohasidagi davlat siyosati;
- mamlakatdagi ijtimoiy o'zgarishlar;
- jamiyatning yangi qadriyatlari;
- tegishli davlat hujjatlari;
- ijtimoiy faoliyatning asosiy mezonini bilan shaxs, uning tarbiyasi va rivojlanishi haqidagi g'oyalar, qoidalar;
- shaxs, inson omili, zamondoshning shaxs, shaxs va jamiyatning umumiy muammolari;
- shaxsni tarbiyalash va rivojlantirish, ta'lim, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar sohasidagi dialektik tamoyillar;
- zamonaviy ta'limning yangi tendensiyalari, yo'nalishlari;

lishlari, xususiyatlari va istiqbollari;

- ta'limning ijobiy tajribasi, xususan, ijtimoiy, respublika va xorijda;
- ijtimoiylashuv shaxs rivojlanishining muhim yo'nalishi sifatida;
- ta'lim va tarbiyaning uzluksizligi;
- rivojlanish va ta'lim o'rtasidagi bog'liqlik;
- rivojlanish ta'limi;
- ta'lim ijtimoiy jarayon sifatida;
- ta'lim jarayonini uyg'unlashtirish;
- xalqning pedagogik merosi va Sharq buyuk mutafakkirlarining pedagogik g'oyalari;
- mamlakatning tarixiy, madaniy, milliy xususiyatlari, hududlari;
- zamonaviy haqiqatlar;
- mahalliy omillar va milliy-an'anaviy xususiyatlar;
- mintaqaviy va geografik xususiyatlar;
- ijtimoiy ta'lim nazariyalari;
- psixologik omillar: o'quvchilar – o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlari va yosh xususiyatlari, ularning faoliyatdagi, muloqotdagi namoyon bo'lishi;
- o'quvchilarning ta'lim tizimini, xususan, ijtimoiy yo'naltirilganligini o'zgartirish talabi;
- umumiy ta'lim, umummadaniy, kasbiy va fundamental bilimlar;
- zamonaviy shaxsga qo'yiladigan talablar, uning ijtimoiy tarbiyasi, ijodiy, ijtimoiy, faol, ma'naviy jihatdan boy, yuqori malakali;
- o'quvchilarni ijtimoiy tarbiyalashning yangi turlari, vositalari, texnologiyalari va usullariga bo'lgan talab;
- ta'limning hozirgi bosqichida ta'lim sifatiga qo'yiladigan talablar, uning asosiy mezoni – o'quvchilar shaxsining ijtimoiy shakllanishi;
- o'quvchilarni, shu jumladan, ijtimoiy-pedagogik tabiatini, birinchi navbatda, shaxsning ma'naviy-axloqiy kamoloti yo'nalishida tarbiyalash bo'yicha tadqiqotlar;
- pedagogikada ijtimoiylashuv, uning ko'p qirraliligi, ijtimoiy-pedagogik makon, maktab, guruh o'quvchisi, ushbu makonlarda ta'lim (maqsad, yo'nalish, psixologik iqlim, shartlar, mazmun, shakllar);
- jamoaning ijtimoiy tarbiyadagi afzalliklari;
- murojaatlar – retrospektivga, shu jumladan, shaxsiy ijtimoiy-pedagogik tajriba;
- kontseptual va terminologik apparatlar bo'yicha tegishli bilimlarga bo'lgan ehtiyoj.

Ijtimoiy faol o'qituvchilarni ijtimoiy yo'nalishdagi ta'lim ishlariga tayyorlashning ijtimoiy-pedagogik xususiyatlarida biz, birinchi navbatda:

- uslubiy (uslubiy-dialektik; kontseptual-uslubiy va uslubiy-nazariy);
 - nazariy-maxsus;
 - milliy: (tarixiy va madaniy; an'anaviy; retrospektiv va zamonaviy);
 - psixologik (pedagogik jarayonda ijtimoiy-psixologik);
 - pedagogik (nazariy-pedagogik va nazariy-amaliy).
- Ijtimoiy faol o'qituvchilar quyidagilarni bilishlari kerak [1, 66]:

- ijtimoiy taraqqiyot dialektikasi jamiyatning jonli hayoti dialektikasi, uning oldinga ilg'or harakati bilan belgilanadi;
- jamiyatni istiqbolli kelajak sari barkamol olg'a siljish sifatida jamiyatni isloh qilishning asosiy davlat yo'nalishlari;
- ijtimoiy taraqqiyotning subyektiv va obyektiv omillarining jamiyatdagi o'rni, shaxsning o'z rivojlanish dialektikasi;
- ijtimoiy taraqqiyot dialektikasi va yangi shaxsning shakllanishi uning ijtimoiy rivojlanishiga bog'liqligi;
- jamiyat bilan birga uning fuqarosi ham rivojlanayotganligi (ijtimoiy hodisalar subyekt sifatida);
- jamiyat va shaxs: jamiyat, ijtimoiy guruh va shaxs manfaatlari;
- jamiyat taraqqiyotining dialektikasi;
- shaxsni rivojlantirish omili – ta'lim-tarbiya;
- ijtimoiy va ijtimoiy yo'naltirilganlik ta'lim jarayonining dialektikasi va qonuniyatlari prinsipi.

Bolalarimizning, xalqimizning kelajagi o'qituvchining qo'lida, uning sharaflari mehnatidir. Yuqorida o'qituvchilarga qo'yilgan talablar asosida ijtimoiy faol o'qituvchi shaxsini shakllantirib va rivojlantirib bora olamiz.

Bizning mustaqil demokratik jamiyatimiz o'qituvchiga eng aziz, eng qimmatli bo'lgan bolalarni, o'z umidini, o'z kelajagini ishonib topshiradi. Bu g'oyat oliyjanob va juda qiyin kasb, astoydil o'z umrini shu kasbga bag'ishlagan kishidan doimiy ijodkorlikni, tinimsiz fikrlashni, zo'r qalb saxovatini, bolalarga mehr-muhabbatini, ishga sadoqatni talab qiladi. O'qituvchi o'zining yosh avlodni tarbiyalash sohasidagi fidokorona, ma'rifatparvarlik mehnati bilan xalqning chuqur minnatdorchiligi va hurmatini qozonadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Н.М.Уринова, Социально-педагогические особенности подготовки будущих учителей к воспитательной работе в процессе профессиональной подготовки, диссертация, –Ташкент 2005, 168 стр, 29-66 стр.
 2. Бордовская Н.В., Пеан А.А. Педагогика. – СПб., 2000. – Гл. 4-5.
 3. R.Mavlonova, O.Turayeva, Pedagogika. – T.: "O'qituvchi", 2006. – 203 b.
 4. A.Munavvarov. Pedagogika. – T.: "O'qituvchi", 1996. – 187 b.
- Conferences, 159–161. Retrieved from <https://papers.euroasiaconference.com/index.php/eac/article/view/567>

ENDAUMENT – OLIY TA'LIM MUASSASALARI RIVOJLANISHINING MUHIM MEXANIZMI

Sanjar Mamatkulov,

Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va
ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi
bosh mutaxassisi

Annotatsiya

Maqolada oliy ta'limni rivojlantirishda endaument-fondlarning o'rni va ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, endaumentdan foydalanish borasida xalqaro tajriba, bunday fondlarning oliy ta'lim muassasalari xalqaro reytingiga ta'siri, mamlakatimizda endaument-fondlarni tashkil qilish holati kabi masalalar tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: xayriya fondi, endaument, moliyalashtirish, donor, ta'lim xizmatlari, tijoratlashtirish, frandrayzing.

Аннотация

В статье раскрывается роль и значение эндаумент-фондов в развитии высшего образования. Также был проанализирован международный опыт использования эндаументов, влияние таких фондов на международный рейтинг высших учебных заведений, состояние организации эндаумент-фондов в нашей стране.

Ключевые слова: благотворительный фонд, эндаумент, финансирование, донор, образовательные услуги, коммерциализация, франчайзинг.

Annotation

The article reveals the role and importance of endowment funds in the development of higher education. The international experience of using endowments, the impact of such funds on the international rating of higher education institutions, the state of the organization of endowment funds in our country were also analyzed.

Keywords: charitable foundation, endowment, financing, donor, educational services, commercialization, franchising.

So'nggi yillarda jahon mamlakatlari tez-tez iqtisodiy beqarorlikka duch kelmoqda. Natijada, hukumatlar davlat xarajatlarini qisqartirishga majbur bo'lmoqda. Bu esa, birinchi navbatda, ijtimoiy sohaga, xususan, oliy ta'limga davlat tomonidan ajratiladigan mablag'larning yil sayin kamayib borishiga olib kelmoqda. Boz ustiga, oliy malakali kadrlarni tayyorlash ko'p mablag' talab qiluvchi murakkab jarayondir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kadrlar tayyorlash faoliyati ko'p jihatdan moliyaviy ta'minot bilan bog'liq. Bu, o'z navbatida, kadrlar sifati va raqobatbardoshligini ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu boisdan ham oliy ta'lim muassasalari o'z xarajatlarini moliyalashtirishda turli mexanizmlarga murojaat qiladilar. Bunday mexanizmlar sirasiga davlat byudjetidan moliyalashtirish, pulli ta'lim xizmatlari ko'rsatish, ilmiy tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish va turli grantlarda ishtirok etish kabilarni kiritish mumkin. Biroq moliyalashtirishning ushbu mexanizmlari barqaror xususiyatga ega emas va doim ham zarur xarajatlarni kerakli vaqtda ta'minlash imkonini beravermaydi.

Oliy ta'lim xarajatlarini moliyalashtirish mexanizmlarining o'ziga xos jihatlari. Oliy ta'lim muassasalari xarajatlarini moliyalashtirishning keng tarqalgan mexanizmlari ba'zi kamchiliklarga ega. Masalan:

- xarajatlarni davlat byudjetidan qoplash mexanizmi ko'pincha oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligini cheklaydi hamda zarur xarajatlarni amalga oshirish yo'lida byurokratik to'siqlarni yuzaga keltiradi.

Bu ilmiy tadqiqotlarni o'z vaqtida moliyalashtirilmasligiga sabab bo'lishi mumkin;

- pulli ta'lim xizmatlari ham kuchli raqobat sharoitida zarur mablag'larni yig'ish imkonini bermaydi. Oliy ta'lim muassasalari iqtisodiy inqirozlar sharoitida o'z auditoriyasini saqlab qolishi uchun ta'lim xizmatlari narxini tushirishga majbur bo'ladilar;

- ilmiy tadqiqot natijalarini tijoratlashtirish hamda grantlardagi ishtirok ham barqaror daromad keltirmaydi. Bunday mexanizm ko'pincha ilmiy salohiyati yuqori va moddiy-texnik bazasi baquvvat bo'lgan oliy ta'lim muassasalari uchun samarali bo'lib, boshqalarida buning imkoniyati ancha past.

Yuqorida keltirilgan moliyaviy mexanizmlar aytib o'tilgan kamchiliklarga ega bo'lganligi tufayli oliy ta'lim muassasalari xarajatlarini moliyalashtirishda ijtimoiy investitsiya institutlarining rolini oshirish vazifasi nihoyatda dolzarb bo'lib qolmoqda. Bunday muassasalardan biri endaument – maqsadli kapital jamoat fondidir.

Endaument – oliy ta'lim muassasalarining xayriya mablag'laridan yig'iladigan maqsadli kapital jamg'armasi. U odatda xayriya mablag'laridan shakllantiriladi va to'g'ridan to'g'ri sarf qilinmasdan, balki yuqori rentabel kompaniyalarga investitsiya sifatida kiritiladi. Undan keladigan foyda endaument subyekti bo'lgan oliy ta'lim muassasasi xarajatlarini moliyalashtirishga yo'naltiriladi. Jamg'arma tomonidan jalb qilingan mablag'lar boshqaruv kompaniyasining ishonchli boshqaruviga o'tkazila-

di. Uning vazifasi universitet faoliyatini moliyalashtirish uchun foydalaniladigan doimiy daromad olishdir. Yetarlicha katta miqdordagi mablag'lar to'plangan va boshqaruv kompaniyasining samarali ishlashi bilan ushbu moliyalashtirish strategik muhim rol o'ynashi mumkin: ilmiy tadqiqotlarni yuqori darajada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash, ta'lim muassasasi xodimlari, talabalar va aspirantlarini rag'batlantirish hamda moddiy-texnika bazasini modernizatsiya qilishga ko'maklashish.

Oddiy xayriya jamg'armasidan farqli o'laroq, endowmentning xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- asosiy kapital daxlsiz hisoblanib, ustav kapitalini investitsiyalash natijasida olingan daromadlarga sarflanadi;
- olingan daromadlarning qanday maqsadlarga sarflanishi qat'iy belgilanadi;
- fond cheklanmagan muddatga tashkil etiladi;
- donorlar daromadlarni sarflash maqsadini belgilash huquqiga ega bo'ladi;
- xayriya shartlariga ko'ra, endowment fondlaridan erkin yoki donor tomonidan belgilangan maqsadda foydalanish mumkin.

Endowmentga badallar pul, qimmatli qog'ozlar va ko'chmas mulk shaklida amalga oshirilishi mumkin. Endowment fondlari qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilinadi, ulardan olingan daromad ijtimoiy maqsadlar uchun notijorat tashkilotlarga yo'naltiriladi. Ushbu daromadlarni oluvchi uchun endowment uzoq muddatli moliyalashtirishning barqaror manbayi hisoblanadi.

Endowmentlar inson salohiyatining rivojlanishini ta'minlovchi davlat, xo'jalik va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar instituti vazifasini bajaradi. Jamg'armaga mablag' qo'shish orqali shaxs, bir guruh odamlar yoki kompaniya davlat bilan bir qatorda, ijtimoiy rivojlanish subyektiga aylanadi. Shaxs va davlat o'rtasidagi munosabatlar bir-birini to'ldiradi. Donor fondan keladigan daromadlar qaysi ijtimoiy maqsadlarga yo'naltirilishini ko'rsatadi. Inson davlat sezmayan va hal qilmaydigan ijtimoiy muammolarni hal qiladi. Natijada insonning ijtimoiy ahamiyati ortadi. Inson o'zining shaxsiy xohishini – qanday ijtimoiy muammoni hal qilishni anglaydi, shu bilan birga, jamoat manfaatlarini ham amalga oshiriladi.

Endowment mexanizmining afzalligi shundaki, u notijorat tashkiloti bo'lgan oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy erkinlik hadya etib, zarur xarajatlarni o'z vaqtida, turli byurokratik to'siqlardan xoli tarzda amalga oshirish hamda ilmiy tadqiqotlarni doimiy va uzoq muddatli moliyalashtirish imkonini beradi. Moliyalashtirishning bunday mexanizmiga ega bo'lgan oliy ta'lim muassasalari pulli ta'lim xizmatlari narxini tushirish orqali kengroq auditoriyani yig'ib olishi mumkin. Albatta, bu mexanizmining ham ba'zi kamchiliklari mavjud. Xususan, endowment fondi yetarlicha foyda keltirishi uchun katta miqdordagi mablag' yig'ilishi talab etiladi va bunday mablag'larni yig'ish uzoq muddatni taqozo etishi mumkin. Bu ko'proq

xayriyachilarning saxiyligiga bog'liq masala. Shuningdek, yig'ilgan mablag'ni ishonchli biznes subyektiga investitsiya qilish va ehtimoliy bankrotlikning oldini olish uchun ham oliy ta'lim muassasi rahbariyati puxta o'ylangan qarorlar qabul qilishi kerak bo'ladi.

Endowmentdan foydalanish borasida xalqaro tajriba. Endowment fondlari birinchi marta AQShda paydo bo'lgan va bugungi kunda bunday fondlardan foydalanish amaliyoti nafaqat AQSh, Britaniya va boshqa ko'pgina Yevropa mamlakatlari, balki butun dunyoda ham keng tarqalgan. Jahondagi qadimiy endowment Garvard universiteti endamenti bo'lib, o'zining birinchi badalini bitiruvchilaridan 1649-yilda yer uchastkasi ko'rinishida olgan. Investitsiya aktivlarini boshqarish orqali olingan daromaddan o'qituvchi va tadqiqotchilarga oylik maoshlari, talabalarga stipendiya to'langan va universitet kutubxonasi, muzeylarni moliyalashtirishga yo'naltirilgan.

Endowmentga sarflangan investitsiya amalda abadiy investitsiya hisoblanadi. Agar universitet endowmentdan yiliga 4-5% daromad olsa, normal holatda bo'ladi. Endowment ixtiyoridagi mablag'lar har yili inflyatsiya darajasi miqdoriga muvofiq ko'payadi. AQShda bitiruvchilarning mablag'lari endowment fondlarini shakllantirishda mablag'ning yarmi va undan ortiqroq qismini, jumladan, Kolumbiya universitetida 55 foizni tashkil etadi. Ushbu maqsadli fondlardan jahonning ko'pgina mamlakatlarida samarali foydalanilmoqda va oliy o'quv yurtlariga yillik daromadlarining 30-40 foizini olib kelmoqda. Oliy o'quv yurtlari bunday fondlarni o'zlariga jalb qilishlari uchun, avvalo, shu jarayonni bosharadigan tajribali kadrlar kerak bo'ladi. Amerikada ana shunday fondlarni jalb qilish maqsadida frandrayzing (mablag'larni jalb etish) to'laonli kasbga aylangan. Endowmentni rivojlantirish ta'lim sifatini ekspertiza qilish va oshirishda katta ahamiyatga ega. Oliy o'quv yurti ta'limi sifatini bitiruvchilar faoliyatining keyingi muvaffaqiyatlari bilan belgilanadi. Xizmat lavozimi va biznesda muvaffaqiyatga erishgan bitiruvchilar oliy o'quv yurti bilan aloqani uzmay uning byudjetini o'z xayriya mablag'lari bilan to'ldirib turadilar.

Eng yirik endowment fondga egalik qilish bo'yicha amerika universitetlari peshqadam hisoblanadi. Misol uchun, Garvard universitetining endowment fondi 2013-yilda 32,7 milliard dollarni tashkil qilgan bo'lsa [1], 2020-yilga kelib qariyb 42 milliard dollarga yetdi [2]. Texas universiteti – 31,9 milliard, Yel universiteti – 31,2 milliard [3], Stenford universiteti – 28,9 milliard [4], Princeton universiteti – 26,6 milliard dollarlik endowment fondlarga ega [5]. Birgina AQShning o'zida kapitali 1 milliard dollardan ko'p bo'lgan fondlarga ega 50 dan ortiq universitetlar mavjud.

Britaniyada Kembrij – 7,1 milliard [6], Oksford – 6,1 milliard [7] funt sterling endowment fondiga ega bo'lib, Yevropa qit'asidagi yetakchilikni egallab turibdi. Shveysariya federal texnologiya universiteti va Sorbonna uni-

versitetlari taxminan 1,3 milliard yevrolik fondga ega.

Osiyoda ham bunday moliyalashtirish mexanizmgiga talab tobora kuchayib bormoqda. Natijada, yirik endaumentga ega universitetlar salmog'i ham tobora ortib bormoqda. Masalan, Saudiya Arabistonidagi Qirol Abdulla tadqiqot universiteti 28 milliard dollarli endaumentga ega [8, 94]. Bu Osiyo qit'asida joylashgan jahon miqyosida eng katta endaumentga ega universitetlardan biridir. Kioto, Singapur, Sidney va Melburn universitetlari ham 2 milliard dollardan ko'proq endaumentga ega.

MDH davlatlaridan Rossiya Federatsiyasida endaument fondiga ega oliy ta'lim muassasalari soni 27 tani tashkil etadi. Ular qatoriga M.V.Lomonosov nomidagi MGU, N.E.Bauman nomidagi Moskva davlat texnika universiteti, MGIMO, Shimoli-sharqiy federal universiteti kabilarni kiritish mumkin. Masalan, Rossiya Tashqi ishlar vazirligining Moskva davlat xalqaro munosabatlar instituti maqsadli kapitalining hajmi taxminan 1,7 milliard rublni tashkil qiladi [9].

Qo'shni Qozog'iston Respublikasining TOP-500 talikka kiruvchi L.N.Gumilyev nomidagi Yevroosiyo milliy universiteti va Al-Farobiy nomidagi Qozoq milliy universitetlarida ham moliyalashtirishning endaument mexanizmi yo'lga qo'yilgan.

Endaumentlarning oliy ta'lim muassasalarining xalqaro reytingiga ta'siri. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, oliy ta'lim muassasasining endaument fondi qancha yirik bo'lsa, uning xalqaro reytinglardagi nufuzi ham shuncha yuqori bo'ladi. Masalan, jahonning TOP-30 reytingidagi universitetlardan 9 tasi 10 milliard dollardan ortiq endaumentga ega. Yana 11 tasi esa 1 milliarddan 10 milliardgacha shunday fondni tasarruf etadi. Bunday ijobiy korrelyatsiyaning sabablari shundaki, birinchidan, endaument mablag'larining yirikligi oliy ta'lim muassasalariga yuqori ilmiy salohiyatga ega kadrlarni jalb qilish, ularni rag'batlantirish, ilmiy tadqiqotlarni zamonaviy laboratoriya uskunalari bilan ta'minlash, ta'lim xizmatlari narxini keskin tushirish orqali yuqori talabga ega bo'lish imkonini beradi. Bu esa xalqaro reytinglarda hisobga olinuvchi muhim jihatlardir. Ikkinchidan esa endaument fondidagi umumiy kapital qiymati ham oliy ta'lim muassasalarining xalqaro reytingini aniqlash indikatori sifatida kiritilgan.

O'zbekistonda endaument-fondlarni tashkil qilish holati. Mamlakatimizda oliy ta'lim muassasalarini endaumentlar orqali moliyalashtirish mexanizmini joriy qilish o'ta sust kechmoqda. Hozircha bunday mexanizm imkoniyatlaridan faqatgina Toshkent davlat yuridik universiteti (TDYU) tomonidan foydalanish yo'lga qo'yilgan (universitet endamenti 2021-yil tashkil etilgan).

TDYU endamenti universitetning o'z oldiga qo'ygan ustuvor yo'nalishlarini inobatga olgan holda, ilm-fan, ta'limni yanada rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashga

qaratilgan qator dasturlarni amalga oshiradi.

Xususan, fond tomonidan yuqori malakali kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash maqsadida universitet xodimlari, doktorantlari va talabalarini rivojlangan xorijiy davlatlarning yetakchi ta'lim, ilmiy muassasalari va boshqa nufuzli tashkilotlariga ta'lim olish, ilmiy tadqiqotlar olib borish, stajirovka o'tash va malaka oshirishga yuborish bo'yicha stipendiya va grantlar e'lon qilinadi.

Iqtidorli talabalar o'z bilimini yanada mustahkamlashi uchun zarur o'quv va ilmiy adabiyotlar hamda jihozlar bilan ta'minlanadi, shuningdek, ular o'z ustida ishlashi va ilmiy salohiyatini muntazam oshirib borishi uchun uzluksiz moddiy qo'llab-quvvatlanib boriladi.

Shu bilan birga, turli olimpiada, musobaqa va tanlovlarda g'olib hamda sovrindor bo'lgan talabalarning nafaqat o'zi, balki ustozlari ham fond hisobidan rag'batlantiriladi. Kam ta'minlangan oilalar va yetim bolalar toifasiga kiruvchi talabalarni moddiy qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy faol va universitetda samarali mehnat qilayotgan xodimlarni moddiy rag'batlantirish, ularning uy-joy sharoitlarini yaxshilashga ko'maklashish ham fondning asosiy vazifalaridan hisoblanadi [10].

Bundan tashqari, fond mablag'lari universitet moddiy-texnika bazasini yaxshilash, xususan, xalqaro darajadagi oliy ta'lim muassasasi bo'lishi uchun zamonaviy kampusni barpo etish va jihozlashga ham yo'naltiriladi.

Yuqoridagi fikrlardan ma'lum bo'ladiki, o'zini o'zi moliyalashtirishning endaument mexanizmi oliy ta'lim muassasalari uchun moliyaviy mustaqillikni kafolatlaydi. Shu bilan birga, uzoq muddatli va barqaror moliya manbalarini yaratadi. Moliyalashtirishning boshqa mexanizmlari bilan birga, endaumentning imkoniyatlaridan ham keng foydalanish oliy ta'lim muassasalaridagi ilmiy salohiyat hamda ta'lim sifatining oshishiga salmoqli ta'sir ko'rsatadi. Shuni e'tiborga olgan holda quyidagilar tavsiya etiladi:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 24-dekabrda "Davlat oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-61-son qarori bilan moliyaviy mustaqillik berilgan oliy ta'lim muassasalari faoliyatiga endaument mexanizmini joriy qilish maqsadga muvofiq.

2. Oliy ta'lim muassasalarining endaument fondlari kabi institutlar fond bozorida ishtirok etishi mexanizmlaridan respublikamizda foydalanish imkoniyatlarini to'g'ri baholash va ularni qo'llashning huquqiy asoslarini ishlab chiqish zarur;

3. Tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlarga endaument fondlarini shakllantirishni rag'batlantiruvchi o'zgartirishlar kiritish lozim. Masalan, endaument fondlariga xayriya qiluvchi tadbirkorlik subyektlariga turli soliq imtiyozlarini berish, endaumentdan olinadigan daromadlarni soliqlardan ozod qilish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Endowment Value Rises to \$32.7 Billion. <http://harvardmagazine.com/2013/09/harvard-endowment-up-2-billion-to-32-7-billion>.
2. <https://www.hbs.edu/about/annualreport/2020/financials/Pages/supplemental.aspx#:~:text=The%20value%20of%20the%20University,%2440.9%20billion%20a%20year%20earlier>.
3. Top 5 Largest University Endowments// <https://www.investopedia.com/articles/markets/081616/top-5-largest-university-endowments.aspx#:~:text=University>.
4. <https://bondholder-information.stanford.edu/sites/g/files/sbiybj21416/files/media/file/stanford-annual-financial-report-2020.pdf>.
5. <https://finance.princeton.edu/sites/g/files/toruqf151/files/2020-12/Report%20of%20the%20Treasurer%202019-2020.pdf>.
6. https://www.cam.ac.uk/system/files/reports_and_financial_statements_2019_final.pdf.
7. <https://www.ox.ac.uk/about/organisation/finance-and-funding/financial-statements-oxford-colleges-2020-21>.
8. Purinton T, Skaggs J. American Universities Abroad: The Leadership of Independent Transnational Higher Education Institutions. Oxford University Press, 2017. P 324.
9. Ob Endaumente MGIMO. <https://fund.mgimo.ru/about/about-fund>.
10. <https://tsul.uz/uz/news/47/Talim/Toshkent-davlat-yuridik-universitetida-Maqsadli-kapital-jamoat-fondi-%28Endowment-Fund%29-tuzildi>.

O'ZBEKISTONDA DAVLAT VA JAMIYAT BOSHQARUVIDA XOTIN-QIZLAR ROLINI OSHIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Refide Ablyakimova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Maktab menejmenti kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada O'zbekistonda ayollarning izchil islohotlar jarayonidagi, davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtiroki kuchayib borayotgani ularga ko'rsatilayotgan yuksak e'tibor, xotin-qizlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadida yaratilgan mustahkam qonunchilik bazasining amaliy ifodasi ekanligi ochiqqlangan. Shuningdek, "Ayollar daftari"ga o'xshash ijtimoiy ko'mak dasturlari xotin-qizlarni hech bir narsaga muhtoj bo'lmasligini ta'minlashga, jamiyatning faol ishtirokchisi sifatida faoliyat yuritishi masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: davlat, jamiyat, boshqaruv, xotin-qizlar, gender tenglik, barkamol avlod, rahbar, sivilizatsiya, takomillashtirish.

Аннотация

В статье раскрывается участие женщин в процессе последовательных реформ, государственного и общественного управления в Узбекистане является практическим выражением уделяемого им высокого внимания и мощной законодательной базы, созданной для всемерной поддержки женщин. Программы социальной помощи, такие как «Женская тетрадь», направлены на то, чтобы женщины ни в чем не нуждались и чтобы они действовали как активные участники жизни общества.

Ключевые слова: государство, общество, управление, женщины, гендерное равенство, зрелое поколение, лидер, цивилизация, совершенствование.

Annotation

I today's civilized world, women are an integral part of society. Their rights are recognized in the same way as those of men. Such an approach is even more positive when it is combined with the national mentality in different countries. Women have become an integral part of the social protection system. Social support programs such as the Women's Notebook address the issues of ensuring that women do not need anything, to act as an active participant in society.

Keywords: state, society, governance, women, gender equality, harmoniously developed generation, leader, civilization, improvement, national mentality.

Bugungi sivilizatsiyalashgan dunyoda xotin-qizlar – jamiyatning ajralmas qismi. Ularning haq-huquqlari erkak-

larniki bilan bir xilda e'tirof etiladi. Bunday yondashuv turli mamlakatlarda milliy mentalitet bilan uyg'unlashgan

holda yanada ijobiylik kasb etadi. Har qanday mamlakat o'zining buguni va istiqboli bilan bog'liq maqsadlarni amalga oshirishda xotin-qizlarga keng imkoniyatlar yaratib beradi. Chunki "ayol – uy bekasi", "ayol – tarbiyachi", "ayol – rahbar" va "ayol – kelajak bunyodkori"dir. Shu boisdan O'zbekistonda Harakatlar strategiyasi doirasida o'tkazilgan islohotlarda xotin-qizlarning davlat va jamiyat boshqaruvidagi rolini oshirish muhim vazifaga aylanadi. O'tgan davr mobaynida ayollarni muhofazalash bilan bog'liq yondashuvlar yangi bosqichga chiqdi, "ayolni qadrlash – millatni qadrlash" degan tamoyil boshqaruvning har bir bo'g'inida to'liq aks etdi.

N.Axmedova umumiy o'rta ta'lim maktablari rahbarlari boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish, R.Ah-lidinov ta'limni boshqarish, M.Axmedov umumta'lim maktab direktorlarining malakasini oshirish jarayonida ta'lim sifati monitoringini takomillashtirish, O.Jamoldinova yoshlar sog'lom turmush madaniyatini rivojlantirishda uzviylik va uzluksizlik tamoyillari amal qilishining pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, O.Kahhorov ta'lim tizimida iqtisodchi kadrlarni tayyorlashning boshqaruv mexanizmini takomillashtirish, M.Mirsoliyeva oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish, M.Mirqosimov maktabni boshqarishning nazariy va pedagogik asoslari, A.Kucharov tadbirkor kadrlar tayyorlash asoslari, Sh.Qurbonov, E.Seytxalilov ta'lim sifatini boshqarish, R.Djurayev, S.Turg'unov ta'lim menejmenti bo'yicha tadqiqotlar olib borgan [1,17].

Xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni, ularni har jihatdan qo'llab-quvvatlashga doir islohotlar O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev asarlarida batafsil ochib berilgan. Shu boisdan jamiyatda rahbar ayollarni tayyorlash bilan bog'liq o'zgarishlarni yoritishda Prezident asarlari metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqotni amalga oshirishda xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini amalga oshirishga qaratilgan ilmiy ishlar metodologiyasidan foydalanildi. Jumladan, T.Narbayaning xotin-qizlarni ijtimoiy himoyalash borasidagi tadqiqotlari, S.Safoyevning ayollar qatlami uchun davlat miqyosida ajratilayotgan imtiyozlar bo'yicha tahliliy ishi, O.Jamoldinovaning gender tengligi masalasidagi maqolalari tadqiqotning nazariy va amaliy rejasini belgilab olishda muhim asos bo'ldi.

Aytib o'tilganidek, O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirishga davlat siyosati darajasida e'tibor berilmoqda. Xususan, gender tengligini ta'minlash davlat va jamiyat boshqaruvining barcha bo'g'inlarida ustuvor vazifa sifatida qo'yilmoqda. Bunda xotin-qizlarning jismoniy imkoniyatlari erkaklar imkoniyatlaridan qolishmaydi degan yondashuv bilan emas, balki har bir sohaga faqat erkaklar emas, xotin-qizlar "ko'zi" bilan ham qarash lozimligi nazarda tutilmoqda. Chunki respublikada xotin-qizlarning erkaklar bilan ulushi deyarli teng. Bun-

day nisbat boshqaruvda ham aks etishi mantiqan olganda ham, to'g'ri yondashuv hisoblanadi. Davlat rahbarining o'zi shu yondashuvdan kelib chiqib, davlat hokimiyatining markaziy tarmoqlarida xotin-qizlar ulushini oshirish muhim masala ekanligini uqtirib kelmoqda. Natijada, Oliy Majlis Qonunchilik palatasida xotin-qizlar ulushi 32 foiz, Senat a'zolarining hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, mahalliy kengashlar deputatlarining qariyb 25 foizini xotin-qizlar tashkil etmoqda. Boshqaruv lavozimidagi xotin-qizlar ulushi 26 foizga, tadbirkorlikda 25 foizga yetdi. Bu faqat vakillik hokimiyati tarkibida xotin-qizlar ulushi, xolos. Bundan tashqari, tegishli lavozimlarga xotin-qizlar nomzodini shakllantirish ham mana shu yo'nalishdagi vazifalarning bir qismi hisoblanadi. Ya'ni rahbarlikka xavira kadrlarni shakllantirishda xotin-qizlardan istiqbolli kadrlar ro'yxatini tuzish ham ularni rahbarlikka tayyorlashning tizimli mexanizmi bo'lyapti. Ushbu yo'nalishdagi raqamlarga e'tibor bersak, rahbarlikka xaviraga olinganlar 2016-yilda 3 ming nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2021-yilda ularning soni 15 mingdan oshdi [11]. Bularning barchasi xotin-qizlarni rahbarlikka tayyorlashning o'ziga xos institutsional mexanizmi hisoblanadi.

O'zbekistonda 170 nafar tuman va 25 nafar (viloyat va respublika bo'ysinuvidagi) shahar hokimi orasida 6 nafar ayol ish boshladi. Yaqin tarixda ilk bora (avval ham ayollardan hokim bo'lgan) ayol-hokim – Dilfuza Uralova Sirdaryoning Boyovut tumaniga rahbar etib tayinlandi. Shundan so'ng Buxoroning Olot tumaniga Nargiza Ne'matova, Andijonning Bo'ston tumaniga Sadbarxon Mamitova, Qashqadaryoning Qarshi tumaniga Maqsuda Mustafoyeva, Namanganning To'raqo'rg'on tumaniga Zulayho Mahkamova va Samarqandning Kattaqo'rg'on tumaniga Gavhar Alimova hokim etib tayinlandi. Ularning barchasi turli yillarda hokimi o'rinbosari, tuman (viloyat) xotin-qizlar qo'mitasi raisi lavozimida ishlagan. Masalan, Qarshi tumaniga hokim etib tayinlangan Maqsuda Mustafoyeva yaqin kunlarga viloyat hokimi o'rinbosari bo'lgan. Shuningdek, samarqandlik Gavhar Alimova ham viloyatda xotin-qizlar qo'mitasi raisi edi. Ushbu hokimlarning barchasi deputat yoki senator hisoblanadi. Alimova, Uralova – senator, Ne'matova, Mustafoyeva, Mamitova esa xalq deputatlari mahalliy kengashi a'zosi hisoblanadi. Ya'ni ular shu paytgacha qadar qabul qilingan qaror va boshqa hujjatlarga bevosita yoki bilvosita ta'sir o'tkazib kelgan. Boshqa tomondan, ular qarshi jinsdagi ko'pchilik hokimlardan farqlanmay, qo'l ostida ham ijro, ham qonun chiqaruvchi organ vakolatlarini yig'gan [12, 45].

Davlatimiz rahbari tashabbusi bilan ijtimoiy faol xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning el-yurt oldida ko'rsatgan xizmatlarini munosib rag'batlantirish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilyapti. Davlat rahbarining 2018-yil 2-fevraldagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni

tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"-gi Farmoniga asosan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 2-apreldagi "Mo'tabar ayol" ko'krak nishonini ta'sis etish chora-tadbirlari to'g'risida"-gi qarori asosida "Mo'tabar ayol" ko'krak nishoni ta'sis etildi. Mazkur qarorga ko'ra, "Mo'tabar ayol" ko'krak nishoni bilan jamiyat va davlat hayotida faollik va tashabbuskorlik ko'rsatgan, o'zining samarali mehnati bilan oilaning shakllanishiga va farovonligi mustahkamlanishiga, onalik va bolalik muhofazasiga munosib hissa qo'shgan, shuningdek, sog'lom va barkamol avlodni voyaga yetkazish, ularni vatanparvarlik va istiqloq g'oyalari sadoqat ruhida tarbiyalash, joylarda ma'naviy-axloqiy muhitni sog'lomlashtirish va milliy qadriyatlarimizni keng targ'ib etish borasida ibratli faoliyat olib borayotgan xotin-qizlar taqdirlanadi. Bunday mukofot bilan yaxshi farzandlarni tarbiyalab voyaga yetkazgan ayollar, jumladan, uy bekalaridan 2018-yilda 855 nafari, 2019-yilda 290 nafari, 2020-yilda 287 nafari, 2021-yilda 278 nafari taqdirlandi. Mana bu ham tariximizda bo'lmagan siyosat edi [11, 7].

Inson kapitali imkoniyatlarini yuzaga chiqarish, jamiyatning har bir a'zosining ma'lumotlilik darajasiga bog'liq. Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqilsa, oliy ta'lim muassasalarida o'g'il bolalar bilan birga qizlarni ham ta'lim olishi nihoyatda dolzarb masala. Nafaqat rivojlangan Yevropa davlatlari oilalari, balki islom diniga e'tiqod qiladigan Malayziya, Indoneziya va turli din vakillari istiqomat qiladigan Singapurda xotin-qizlarning oliy ma'lumot olishi strategik vazifadir. O'zbekistonda ham qizlarning oliy ma'lumotli bo'lishi e'tibor yildan yilga oshib bormoqda. Eng muhimi, jamiyatdagi ko'pgina oilalar qiz farzandlarini umumta'lim maktabini tugatgach, kasbli qilishga va oliy o'quv yuritiga hujjat topshirishiga rag'bat ko'rsatmoqda. Bunday e'tibor tegishli raqamlarda ham aks etmoqda. Bugungi kunda 2022-yil O'zbekistonda 159 ta, shu jumladan, Toshkent shahrida 72 ta, hududlarda 87 ta oliy ta'lim muassasasi mavjud. Shundan, universitet – 28 ta; institut – 47 ta; Akademiya – 3 ta; konservatoriya – 1 ta; filial – 26 ta; xorijiy OTM va uning filiallari – 30 ta; nodavlat OTM – 24 ta [17]. Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan xotin-qizlar soni 365 ming nafar bo'lib, jami talabalar soniga nisbatan 47 foizni tashkil qilmoqda. Ularning 144 nafari mehribonlik uylaridan kelgan, 1598 nafari "Temir daftar"ga, 993 nafari "Yoshlar daftariga" kiritilgan talaba qizlardan iborat. Demak, O'zbekistonda oliy o'quv yurtlaridagi talabalarning umumiy sonidan kelib chiqadigan ulushi (47 foiz) jamiyatdagi erkak va ayollarning nisbatiga deyarli teng. Ya'ni respublikada aholi soniga nisbatan xotin-qizlarning ulushi 49 foizdan ortiqroq (2021-yilning 1-oktabr holatiga ko'ra, respublikaning doimiy aholisi soni 35 079 190 kishini. Shundan ayollar – 17 432 730 nafar; erkaklar – 17 646 460 nafar) [18]. Ushbu raqamlar respublikada xotin-qizlarning oliy ma'lumotlilik darajasi ko'rsatkichlari ijobiy tendensi-

ya bilan davom etayotganligini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, xotin-qizlarning oliy o'quv yurtlari faoliyatidagi ulushini ham aytib o'tish kerak. Bugungi kunda (2021-yil 24-dekabr holatiga) oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tizimida mehnat qilayotgan xodimlarning 41 foizini xotin-qizlar tashkil etadi. Jumladan, ayni paytda tizimda xotin-qizlar orasida 879 nafar fan doktori, 2 ming 208 nafar falsafa doktori (PhD), 833 nafar professor, 2 ming 24 nafar dotsent barqaror faoliyat yuritmoqda. Shuningdek, 4 rektor, 56 prorektor (rektor o'rinbosari), 199 fakultet dekani va dekan o'rinbosari lavozimlari ayollarga tegishli. Respublika bo'yicha sohalar kesimida 3 yillik ma'lumotlarning tahliliga ko'ra, talaba qizlar ulushi yildan yilga ortib bormoqda [11, 3].

"Ayollar daftari" bilan manzilli ishlash, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, ular o'rtasida tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, ayollarimiz ta'lim va kasbiy ko'nikmalar olishlari, munosib ish topishlariga har tomonlama ko'maklashish, ularning muammolarini o'rganish va hal etish borasida amalga oshirilayotgan sa'y-harakatlar hamda erishilayotgan natijalar oshib boryapti [14]. Magistratura bosqichida o'qishini davom ettirgan talaba qizlar soni 2019-yil 4 ming 488 nafarni, 2020-yilda 12 ming 855 nafarni, 2021-yil 13 ming 600 nafarni tashkil etadi [11]. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 17-sentabrdagi "Ota-onasi yoki ularning biridan ayrilgan muhtoj qizlar va boquvchisi yo'q yolg'iz ayollar oliy ta'lim olishini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"-gi 585-son qarori bilan [15] ota-onasi va ularning biridan ayrilgan muhtoj qizlar, boquvchisi yo'q yolg'iz ayollar oliy ta'lim olishlarini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash tartibi to'g'risidagi nizom tasdiqlandi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari 2021/2022-o'quv yilidan boshlab har yili o'qishga kirgan 25 nafardan hamda 2-4-kurslarda tahsil olayotgan 75 nafar (har bir kursdan – 25 nafardan), jami 100 nafar xotin-qizlar uchun kontrakt summasini to'rt o'quv yilining yakunlanguniga qadar to'lab beradi. Moliyaviy barqaror oliy ta'lim muassasalari kengashlarining qaroriga muvofiq 50 nafargacha xotin-qizlar birinchi o'quv yilida bepul o'qitib beriladi. Bunda abituriyentlarga ikkinchi va undan keyingi o'quv yillari uchun ta'lim kreditlari rasmiylashtiriladi. Hokimiyatlar o'z hududlaridagi talabgorlar uchun uchinchi shaxs kafilligini beradi va o'qishni tamomlagandan so'ng ularni ish joyi bilan ta'minlaydi. Talabgorlarni tanlab olish quyidagi mezonlar asosida amalga oshiriladi: otasi yoki onasi yoxud ularning ikkalasi ham vafot etgan muhtoj qizlar; boquvchisi yo'q ehtiyojmand yolg'iz ayollar [16]. Baza-viy to'lov-kontrakt asosida davlat oliy ta'lim muassasasiga qabul qilingan, ota-onasi yoki ularning biridan ayrilgan 1 ming 431 nafar muhtoj qiz, boquvchisi yo'q yolg'iz ayollar uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari hisobidan

to'lov-kontrakt pullari to'lab berildi [11, 2].

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda ayollarning izchil islohotlar jarayonidagi, davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtiroki kuchayib borayotgani ularga ko'rsatilayotgan yuksak e'tibor, xotin-qizlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash maqsadida yaratilgan mustahkam qonunchilik bazasining amaliy ifodasidir. Respublikada so'nggi besh yil davomida davlat va jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotida xotin-qizlarning ulushi sezilarli oshdi. Ayollar ijtimoiy himoyalash tizimining ajralmas qismiga aylandi. "Ayollar daftari"ga o'xshash ijtimoiy ko'mak dasturlari xotin-qizlarni hech bir narsaga muhtoj bo'lmasligini ta'minlashga, jamiyatning faol ishtirokchisi sifatida faoliyat yuritishiga yo'l ochmoqda. Bunday yuksak e'tibor tufayli xotin-qizlarning jamiyat hayotiga nisbatan faolligi oshdi, ular o'rtasida oliy ma'lumot olish va muayyan kasbga ega bo'lishga rag'bat kuchaydi, mas'ul lavozimlarga ayollar nomzodini ilgari surish obyektiv holat sifatida qabul qilinadigan bo'ldi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi takliflarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- har bir oilada qizlarning mukammal ta'lim olishlari, ularning o'z qobiliyatlarini namoyon etishlari uchun keng imkoniyat yaratib berish. Bunda yosh ota-onalarga qizlarning individual tarzda qo'shimcha darslarga qatnashishi o'g'il bolalarning qo'shimcha mashg'ulotlarga qatnashishi bilan bir xilda munosabatda bo'lish kerakligi haqida keng tushunchalar berish;

- umumta'lim maktablari va kasb-hunar ta'lim markazlari, texnikum va kollejlarda lider qizlar klublarini tashkil etish. Rahbarlik qobiliyatiga ega bo'lgan qizlarni maqsadli tayyorlashni tizimli ravishda yo'lga qo'yish. Buning uchun yoshlar ishlari agentligi, davlat xizmatini

rivojlantirish agentligi va xalq ta'limi hamda oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklarini o'zaro hamkorligi asosida milliy dasturni ishlab chiqish;

- jamiyatda "Ziyoli oila" tamoyilini faol targ'ib qilish, har bir turmush qurayotgan yoshlarni muayyan kasbga yoki oliy ma'lumotga ega bo'lishi zarurligini tushuntirish, bu borada rivojlangan mamlakatlar, xususan, Singapurda amalga oshirilgan oila islohotlari tajribasini o'rganish va o'zimizni shart-sharoitga mos keladigan jihatlarini implemantatsiya qilish;

- davlat xizmatlarini rivojlantirish agentligi tomonidan tashkilotlarda faoliyat yuritayotgan xotin-qizlarning hisobini yuritish, ularning mansab bo'yicha rivojlanish jarayonini faol monitoring qilish, alohida namuna ko'rsatayotgan ayol rahbarlarning faoliyatini ommaviy axborot vositalari orqali keng jamoatchilikka namoyish etish;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat boshqaruvi akademiyasi, O'zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligi huzuridagi Yoshlar muam-molarini o'rganish va istiqbolli kadrlarni tayorlash institutida ayol rahbarlar va rahbarlikka zaxira ro'yxatidagi xotin-qizlar uchun alohida o'quv kurslarini tashkil etish, Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent davlat yuridik universiteti, Yangi O'zbekiston universitetining davlat boshqaruvi yo'nalishidagi magistratura yo'nalishlariga xotin-qizlar uchun kvota ajratish choralari ko'rish;

- O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi va boshqa davlat tashkilotlari bilan hamkorlikda "Ayol – rahbar" almanaxini elektron va bosma nashrini tayyorlash va chop etish. Almanaxning elektron nusxasini har yili yangi ma'lumotlar asosida yangilab borish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kucharov A. S. *Tadbirkor kadrlar tayyorlash asoslari*. – T.: Fan, 2005. – 132 b.
2. Qurbonov Sh.E, Seytxalilov E.A. *Ta'lim sifatini boshqarish*. – T., 2006, – 553 b.
3. Djurayev R.X., Turg'unov S.T. *Ta'lim menejmenti: O'quv qo'llanma*. – T.: Voris, 2006. – 264 b.
4. Mirqosimov M. *Maktabni boshqarishning nazariy va pedagogik asoslari*. – T.: O'qituvchi, 1995. – 159 b.
5. Ahlidinov R.Sh. *Ta'limni boshqarish*. – T.: Sharq, 2003.
6. Axmedova N.K. "Umumiy o'rta ta'lim maktablari rahbarlari boshqaruv faoliyati samaradorligini oshirish" *Avtoref. Falsafa doktorlik dis.* – T., 2017. – 35 b.
7. Mirsoliyeva M.T. *Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish. Avtoreferat*. – T., 2019.
8. Axmedov M.U. *Umumta'lim maktab direktorlarining malakasini oshirish jarayonida ta'lim sifati monitoringini takomillashtirish. Avtoreferat*. – T., 2019.
9. Jamoldinova O.R. *Yoshlar sog'lom turmush madaniyatini rivojlantirishda uzviylik va uzluksizlik tamoyillari amal qilishining pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish. Avtoreferat*. – 2015.
10. Kahhorov O.S. *Ta'lim tizimida iqtisodchi kadrlarni tayyorlashning boshqaruv mexanizmini takomillashtirish. Avtoreferat*. – 2017.
11. Safoyev S. "O'zbekiston mo'jizasi": ijtimoiy xalqparvar davlat barpo etish — bosh maqsadimiz // *Yangi O'zbekiston*. -2021 yil, 24 dekabr, 260-son.
12. Olti nafar ayol-hokim. Ular kim bo'lgandi?// <https://www.gazeta.uz/uz/2020/03/11/women-mayors/>
13. O'zbekistonda ayollarga nisbatan erkaklar ko'pligi ma'lum qilindi//<https://daryo.uz/k/2021/10/14/ozbekistonda-ayollarga-nisbatan-erkaklar-kopligi-malum-qilindi/>
14. Shundagina Yaratgan bizdan rozi bo'ladi – Shavkat Mirziyoyev ayollarni baxtli qilish haqida// <https://xs.uz/uzkr/post/shundagina->

yaratgan-bizdan-rozi-boladi-shavkat-mirziyoev-ayolni-bakhtli-qilish-haqida.

15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 17 sentyabrdagi "Ota-onasi yoki ularning biridan ayrilgan muhtoz qizlar va boquvchisi yo'q yolg'iz ayollar oliy ta'lim olishini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 585-son qarori // <https://static.norma.uz/documents/doc4/585.pdf>.

16. Abduazimova L. Yolg'iz ayollarga oliy o'quv yurtlarida ta'lim olishlari uchun kontrakt puli to'lab beriladi // https://www.norma.uz/qonunchilikda_yangi/elgiz_aellarga_oliy_uquv_yurtlarida_talim_olishlari_uchun_kontrakt_puli_tulab_beriladi.

17. O'zbekistondagi oliy ta'lim muassasalari ro'yxati // <https://t.me/eduuz/8002>.

18. O'zbekistonda ayollarga nisbatan erkaklar ko'pligi ma'lum qilindi // <https://daryo.uz/k/2021/10/14/ozbekistonda-ayollarga-nisbatan-erkaklar-kopligi-malum-qilindi>.

ҲАРБІЙ ПЕДАГОГЛАРНИНГ ҲАРБІЙ-КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ҲОЙДАЛАНИШ

Анвар Вахобов,

Низомий номидаги ТДПУ "Педагогика" кафедраси ўқитувчиси
педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент в.б.

Аннотация

Мақолада ҳарбий таълим ўқитувчиларида ҳарбий-касбий компетенцияни ривожлантиришда илғор инновацион педагогик технологиялардан унумли ҳойдаланиш билан боғлиқ фикрлар келтирилган. Айниқса, ҳарбий педагоглар томонидан ихтисослик фанларини ўқитишда компьютер симуляциялари, имитацион ўйинлар, муаммоли вазиятларни ҳал қилиш ва бошқа педагогик технологияларнинг ўрни кенг доирада таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: моделлаштириш, симуляция воситалари, кузатиш, мўлжаллаш, қарор қабул қилиш, амалга ошириш, фавқулодда вазият, масофавий таълим, муаммоли вазият.

Аннотация

В статье представлены идеи, связанные с эффективным использованием передовых инновационных педагогических технологий в развитии военно-профессиональной компетентности преподавателей военного образования. В частности, широко проанализирована роль компьютерных симуляций, имитационных игр, решения проблемных ситуаций и других педагогических технологий в преподавании профильных предметов военными педагогами.

Ключевые слова: моделирование, средства имитационного моделирования, наблюдение, целеуказание, принятие решения, реализация, чрезвычайная ситуация, дистанционное обучение, проблемная ситуация.

Annotation: The article presents ideas related to effective use of advanced innovative pedagogical technologies in the development of military-professional competence of military education teachers. In particular, the role of computer simulations, imitation games, solving problem situations and other pedagogical technologies in the teaching of specialized subjects by military pedagogues has been widely analyzed.

Key words: modeling, simulation tools, observation, targeting, decision-making, implementation, emergency situation, distance education, problem situation.

Ҳозирги кунда технологиялаштиришнинг янги-дан-янги усуллари илмий-техник тараққий ишлаб чиқариш соҳаси билангина чекланиб қолмай, балки таълим соҳасига ҳам кириб келди. Бугунги кунда таълим соҳасида ҳам информацион ахборот, таълим ва бошқа технологиялар тўғрисидаги фикр юритилибгина қолмай, амалий ишлар қилинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимида

мутахассисларни тайёрлашни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш, педагогик йўналишларда кадрлар тайёрлаш сифатига эътиборни кучайтириш, педагогик таълим йўналишлари ва мутахассисликлари бўйича ўқув режа ва дастурларини илғор хорижий тажриба асосида қайта кўриб чиқиш ва такомиллаштириш, мазкур йўналишда таҳсил олаётган талабаларда таълим жараёнида замонавий педагогик

технологияларни қўллаш кўникмаларини шакллантириш, педагогик таълим инфратузилмасини яхшилаш долзарб вазифалардан биридир [1].

Янги Ўзбекистонда ҳарбий фанни ривожлантириш масаласига функционал-институционал тарзда ёндашиб келинмоқда. Ҳарбий-илмий тадқиқотларни олиб боришдан кўзланган мақсад – таълим муассасаларидаги ўқувчиларнинг келжак ҳаётда ўз ўрнини топишда ҳарбий соҳага тўғри йўналтириш, чақириқча таъёрларнинг самарали механизмини ташкил этиш, армия сафларида хизмат қилишга шайланган ёшларнинг жанговар шайлик даражасини ошириш, ҳарбий техника, қурол-аслаҳаларни ишлатишни қисқа муддат ичида ўрганиш назарда тутилган. Олий ҳарбий таълим муассасаларида ва ҳарбий таълим факультетларида ҳарбий таълим ўқитувчисининг ҳарбий-касбий компетенциясини ривожлантириш, педагог кадрларни илғор инновацион технология усул ва услублари билан қуроллантириш самарадорлиги педагогик технологиялардан унумли фойдаланишга боғлиқ.

Ҳарбий педагогнинг ҳарбий-касбий компетенциясини ривожлантиришнинг самарали шакл ва методларини амалиётга татбиқ этиш ҳарбий таълим ўқитувчиларидан касбий маҳорат ва интеллектуал салоҳиятни талаб этади. Илғор педагогик технологияларни ҳарбий таълим тизимига тўлиқ жорий этиш учун, аввало, педагог кадрларни янги педагогик технология усул ва услублари билан қуроллантириш зарур. Дарҳақиқат, тадқиқотлар жараёнида олий ҳарбий таълим муассасалари ва ҳарбий таълим факультетларида ҳарбий педагогларнинг ҳарбий-касбий компетенциясини ривожлантиришда индивидуал ўқитишнинг қатор инновацион технологиялари аниқланди.

Масалан, “Кейс-стади” технологиясидан самарали фойдаланиш натижасида ҳарбий таълим ўқитувчисининг ҳар томонлама фикр юритиш ҳамда ўз тасаввурлари ва ахборотлар билан ишлаш жараёнида мустақил равишда ҳулоса чиқаради, муаммоли вазиятни ҳал этиш бўйича ўз таклифларини беради. Кейс-ни бажариш жараёнида ҳарбий педагогга қуйидаги кўникмалар ривожланади: ахборот қабул қилиш ва қайта ишлаш, матнни таҳлил қилиш, сабаб-оқибат алоқаларини ўрнатиш, муаммони ҳал этиш йўллари кидириш, ахборотни синтез қилиш, коммуникатив жиҳатлар суҳбат юритиш, бошқаларни ишонтириш, ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш, бошқаларнинг ҳулқ-атворини баҳолаш, ўзини назорат қилиш.

Ҳарбий педагог ўқувчи-талабаларни ўқитишда кейс-стади методидан фойдаланишда ўрганилаётган фанларга нисбатан қизиқиш уйғотиш ҳамда изланиш, ижод қилиш, мустақил равишда фаолиятга интилиш каби кўникмаларни ривожлантиришга хизмат қилади.

Ҳарбий таълим амалиётига кейс технологияларини жорий этиш ҳозирги куннинг долзарб вазифаларидан

ҳисобланади. Бунинг сабабларидан бири мутахассис тайёргарлиги сифатига қўйиладиган талабларнинг ошганлиги, асосий касбий талаблардан ташқари, турли фавқуллодда вазиятларда ўзини муносиб тута билиш қобилиятларига эга бўлиш талаб этилмоқда.

Моделлаштириш ва симуляция воситалари бу компьютерлар орқали ҳарбий машғулотларни тайёрлаш ва ўтказиш ҳозирги замон технологияларидан кенг фойдаланилган ҳолда, командирлар томонидан қўшинларни бошқариш бўйича ўқитишнинг янги шаклидир.

Биз тадқиқотлар жараёнида компетентли ёндашувни амалга ошириш ўқув жараёнида дарс машғулотларнинг фаол ҳамда интерфаол (компьютер симуляциялари, имитацион ўйинлар, муаммоли вазиятларни ҳал қилиш ва ҳ.к.) шакллари ўтказишни, ҳарбий таълим ўқитувчилари амалий кўникмаларни ривожлантириш мақсадида ўқитишнинг замонавий моделлаштириш ва симуляция компьютер дастурларидан имитацион топшириқларни бажаришда самарали фойдаланса, уларнинг ҳарбий-касбий компетенциясини ривожлантириш имконини бериши исботланди.

Ҳарбий-касбий фаолиятни моделлаштириш технологияси – бу моделлаштириш ва симуляция воситалари, яъни компьютерлар, тренажерлар орқали ҳарбий машғулотларни бажариш ва олиб боришда ҳарбий педагоглар томонидан ихтисослик фанларини ўқитиш бўйича таълим беришнинг янги шаклидир.

Summers R.L. “Computer simulation studies and the scientific method” бўйича илмий ишида компьютер симуляцияси талабаларнинг амалий кўникмаларини ривожлантиришда муҳимлигини тадқиқ этган [2, 3].

Муаллифлар K.Aljuhani, M.Sonbul, M.Althabiti ва M.Meccawуларнинг “Creating a Virtual Science Lab (VSL): the adoption of virtual labs in Saudi schools” номли илмий тадқиқот ишида виртуал лаборатория орқали хавфсиз ва интерактив лаборатория муҳитини жорий этиш орқали таълим ёндашувларини яхшилаш ҳамда веб-платформа ишлаб чиқиш усуллари тадқиқ этилган [3, 2].

Моделлаштириш ва визуал эффектлар (симуляция) ҳарбий вазифалар, топшириқларни моделлаштириш орқали ҳақиқий (реал) дунёда хавфсизлик, ўқув манёврларини ўргатувчи ўқув воситасидир.

Моделлаштириш ва симуляция компьютер дастурларининг асосий мақсади:

- ҳозирги замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда, ҳарбий педагогларнинг ҳарбий таълимни ташкил этиш ва уни ўтиш методикаси бўйича самарадорлигини ошириш;
- ҳарбий таълим ўқитувчиларининг ҳарбий-касбий тайёргарлиги ва фаолликларини оширадиган ўқув фаолиятини яхшилаш;
- ҳарбий педагогларининг малакасини ошириш жараёнида моделлаштириш ва симуляция, масофавий таълим бериш восита ва тизимларини яратиш ва

амалда татбиқ этиш;

- моделлаштириш ва симуляция воситаларидан фойдаланган ҳолда, амалий машғулотларни ташкил этиш орқали талабаларнинг ҳарбий тафаккурини ўстириш.

Моделлаштириш ва симуляция компьютер дастурларининг вазифалари:

- ҳарбий объектларни моделлаштириш орқали топографик хариталар тузиш;

- ҳарбий топшириқларни симуляциядан фойдаланган ҳолда, топография, тактик-техник тайёргарлик бўйича машғулотлар ўтказишни режалаштириш ва ўтказиш;

- ҳарбий педагогларнинг ҳарбий таълимни ташкиллаштириш бўйича электрон дарслик яратиш йўлида амалий ҳаракатларни ташкил этиш;

- реал вазиятларда ҳарбий вазифаларни бажариш алгоритмининг таҳлил этиш.

Моделлаштириш ва симуляция компьютер дастуридан фойдаланган ҳолда, умумқасбий ва ихтисослик фанларидаги ҳарбий топшириқларни ўтказиш қуйидагилардан иборат:

- “Чақириққа қадар бошланғич тайёргарликни ташкил этиш ва уни ўқитиш методикаси” фанининг “Отиш тайёргарлиги” бўлими бўйича амалиёт учун тавсия этиладиган имитацион топшириқларни амалга ошириш;

- “Ҳарбий топография” фанидаги жойларни ҳаритасиз ориентирлаш бўйича амалий топшириқларни ташкиллаштириш орқали талабаларнинг кўникмларини ривожлантириб бориш;

- “Замонавий армияни ривожлантириш назарияси” фани мисолида умумқўшин жанг усуллари ва йўналишларини ўрганиш;

- “Техник тайёргарлик” фанининг асосий мазмуни ҳисобланувчи БТР, ПЖМнинг тузилиши, жанговар техникалардан техник тўғри фойдаланиш ва хизмат кўрсатишни ташкиллаштириш ва уларни қўллаш бўйича амалий топшириқларни олиб бориш.

Симуляция (визуал эффект) юқори нархдаги ресурслардан (ўқ-дори, ёнилғи, экипировка мосламалари) фойдаланмасдан ва махсус жиҳозланган жойдан чиқмасдан имитацион топшириқларни бажариш имконини яратади:

- ўқ отиш тайёргарлиги бўйича барча амалий вазифаларни бажаришда фойдаланилади;

- ҳарбий вазифаларни бажариш учун тўғридан-тўғри фан ўқитувчиси раҳбарлиги остида реал ўқув машқларини бажариш имконини беради;

- ўқув-техник моддий базани тежаган ҳолда, сифатли кўрсаткичларга эришилади.

Юқорида келтирилган замонавий моделлаштириш ва симуляция компьютер дастурлари ва имитацион ўйинлар ҳарбий таълим факультетларида ҳарбий пе-

дагогларнинг ҳарбий-қасбий компетенциясини ривожлантириш имконини беради.

“OODA” технологияси 1960 йилда Америкалик ҳарбий учувчи Жон Бойд томонидан тадқиқ этилган бўлиб, “Observe” (Кузатиш), “Orient” (Мўлжаллаш), “Decide” (Қарор қабул қилиш), “Act” (Амалга ошириш) сўзларининг қисқартмасидан олинган. Мазкур технология машғулотларни олиб бориш жараёнида разведка маълумотларини бир неча сония ичида йиғиш, рақобатбардош қарорлар қабул қилиш, рақибнинг қарор қабул қилиш жараёнини бузиши ва уларни саросимага ва ваҳима ҳолатида ушлаб туриш, динамик қайта алоқа занжирларини яратиш тизимлари билан интеграциясини амалга оширадиган технология сифатида қаралади.

Ўрганишларимиз давомида талабаларнинг ўқув йиғинларини “OODA technology” асосида ташкил этишни тадқиқ қилдик (1-расм).

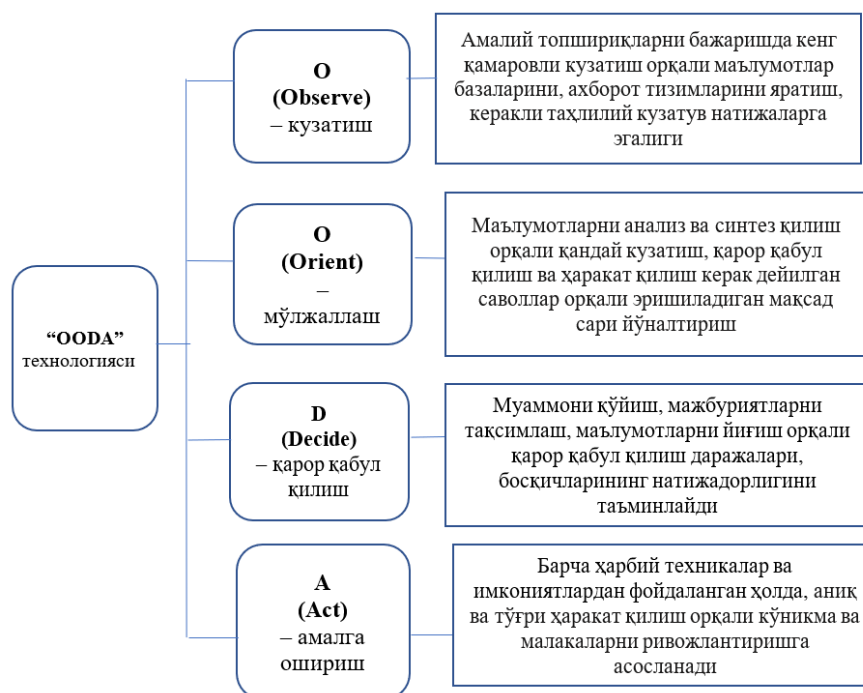
- Observe (кузатиш) – ўқув йиғинлари жараёнида “Тактик тайёргарлик”, “Ҳарбий топография”, “Отиш тайёргарлиги” фанларидаги амалий топшириқларни бажаришда кенг қамаровли кузатиш орқали маълумотлар базаларини, ахборот тизимларини яратиш. Дала ўқув машғулотларига тайёргарлик кўриши, ташкил эта олиши ва бошқара олиши ўзига хос тарзда амалга оширилиши учун маълумотлар йиғиш ҳамда керакли таҳлилий кузатув натижаларга эгаллиги илмий асосланади.

- “Orient” (мўлжаллаш) – ўқув йиғинлари давомида ҳарбий таълим ўқитувчисининг маълумотларни анализ ва синтез қилиш орқали қандай кузатиш, қарор қабул қилиш ва ҳаракат қилиш керак дейилган саволлар орқали эришиладиган мақсад сари йўналтиришга асосланади.

- “Decide” (қарор қабул қилиш) – ўқув йиғинларида ҳарбий педагогларнинг ўз ҳарбий-қасбий компетенция даражаларини ошириш, қарор қабул қилишнинг тўғрилиги, аниқлиги, қарорлар қабул қилиш учун янги рақамли технологиялардан фойдалана олишга замин яратади. Ҳар бир педагог ўзининг ҳарбий-қасбий фаолияти бўйича тегишли қарорлар чиқариш имкониятига эга бўлади. Қарор қабул қилиш даражалари орқали муаммоли вазият ечимини қай даражада тасаввур этиш имконини беради.

- “Act” (Амалга ошириш) – ўқув йиғинларида тезроқ реакция билдириш, аниқ ва тўғри ҳаракат қилиш орқали кўникма ва малакаларни ривожлантиришга асосланади. Жанговар шароитларга яқинлаштирилган дала ўқув машғулотларида ҳарбий ўқувчи-талабаларни ўқитиш орқали уларда мустақам кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш мумкин.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳарбий таълим ўқитувчисининг ҳарбий-қасбий компетенциясини замонавий илмий-техник билимлар негизида шаклланди психологик-педагогик ва махсус тайёргарлиги

1-расм. Ўқув йиғинларини ташкил этиш ва бошқаришда “OODA technology”дан фойдаланиш

белгилайди. Ҳарбий педагогларнинг ҳарбий-касбий компетенциясини ривожлантиришда “Ўқитишнинг лойиҳавий технологияси”, муаммоли вазиятли технологияларидан фойдаланиш ижобий самара беради.

Мазкур технологиялардан кўзланган мақсад таълим жараёнида ўқитувчи ёрдамида талабаларнинг қобилиятларини ривожлантириш, мустақиллик, ўз-ўзини назорат, ўз-ўзини бошқариш, самарали суҳбат олиб бориш, тенгдошлари билан ишлаш, уларнинг фикрларини тинглаш ва тушуниш, мустақил ҳамда танқидий фикрлаш, муқобил таклифларни илгари суриш, фикр-мулоҳазаларини эркин баён қилиш, ўз нуқтаи назарларини ҳимоя қилиш, муаммонинг ечимини топишга интилиш, мураккаб вазиятлардан чиқа олиш каби сифатларни ривожлантиришга қаратилади. Натижада эса талабаларда билим олиш қобилиятлари ривожланади, ўз фаолиятининг мақсад ва вазифаларини мустақил аниқлашни билиш шаклланади.

Илмий тадқиқот давомида аниқланишича, фикрлашнинг энг самарали жараёнлари ҳаётда учраб турадиган турли педагогик, илмий, ҳарбий, таълимий ва бошқа муаммоларни қўйиш ва уларни ҳал қилиш пайтида юзага келади.

Муаммоли вазият (“мушкул вазият”, “низоли вазият”) билим олишлик эҳтиёжини вужудга келтиришга хизмат қиладиган асосий шартлардан бири бўлиб, талабаларга ўқув фаолияти давомида ўқитувчи томонидан махсус уюштирилган машғулот мавзусини аниқлашга ёрдам беради [4, 15].

“Муаммоли вазиятли технология” ҳарбий таълим ўқитувчисининг ҳарбий-касбий компетенциясини ривожлантиришда муаммо белгиларини аниқлаш,

муҳим маълумотларни иккинчи даражали маълумотлардан ажратиш олиш ва қўшимчаларни излаб топиш имконини беради.

Ихтисослик фанларини ўқитишда муаммоли вазиятлардан фойдаланиш ўзига хос хусусиятларга эга: бунда ўқувчи-талабаларни маълум турдаги билимлар билан қуроллантирибгина қолмай, бир қатор амалий кўнқма ва малакалар, меҳнат фаолияти тажрибаси ҳам шакллантирилади. Ихтисослик фанлари бўйича машғулотлар жараёнида муаммоли вазиятларни қўллашда янги маълумот билан таништирилади. Талабалар тайёр материалларни олмайдилар балки улар олдида ечими топилиши зарур бўлган ҳарбий вазиятлар қўйилади ва бу жараёнда мустақил равишда эгалланган билимлари асосида қарорлар қабул қиладилар.

Мисол учун, “Ҳарбий топография” фани бўйича ҳариталарни ориентирлашда талабаларга шундай савол берилади: “Компас нима учун мўлжалланган?”. Ҳаётий тажрибаларга асосланиб талабалар бундай саволларга қийналмай жавоб берадилар. Шундан сўнг горизонт томонлари компас ёрдамида қандай аниқланиши сўралади. Бу саволга жавоб беришда муаммоли вазият вужудга келади, талабалар фаннинг бошида ориентирлаш моҳияти, жой нуқталари ва нишон координатларини ҳаритадан аниқлаш, гозризонтомонларини маҳаллий предметларнинг баъзи аломатлари билан аниқлашни ўрганганлар, энди эса кўплаб жойларни аниқлаш орасидан компас ёрдамида горизонт томонларини аниқлашни ажратиш олиш талаб қилинмоқда.

Шу билан бирга, муаммоли вазият бир кетма-кетликда, фактларни муҳокама қилиш билан, фикр мулоҳаза юритиш ва дарс пайтида бажариб кўрсатили-

ши билан ҳал қилиниши керак. Масалан, “Чақирикқа қадар бошланғич тайёргарликни ташкил этиш ва ўқитиш методикаси” фанидан машғулотда автоматдан туриб отиш учун окопнинг тайёр ўлчамларини ва жиҳозланиши ҳақида қўшимча маълумот бермасдан, талабаларнинг ўзлари мустақил равишда тайёрлашни ташкил этиши мумкин. Талабаларнинг ўзлари окопларда жойлашиш учун жой танлашни мустақил равишда бажаришлари, окопнинг ўлчамлари ва қандай жиҳозланиши учун йўлланма бериб турилади. “Туриб отиш учун мўлжалланган окоп қандай жиҳозланган бўлиши керак?” деган саволларга турлича жавоб қайтарадилар: “Окопнинг олд қисмидаги отиш секторини тозалаш керак”, “Ўқ-дорилар учун махсус жой бўлиши керак”, “Окоп чуқурлиги ва туби туриб отиш

учун қулай бўлиши керак” ва ҳоказо. “Окопдан ўт очишда хавфсизликни таъминлаш учун нима қилиш керак?” саволига “Жойни ниқоблаш учун маҳаллий предметлар ёки махсус ниқоблардан фойдаланиш керак” деган жавоб олинди керак.

Баъзи ҳолларда муаммоли вазият яратиш учун тарқатма материаллардан фойдаланиш ҳам яхши самара беради. Маълумки, “Ўт отиш тайёргарлиги” фани бўйича амалий машғулотларда автоматни нотўлиқ қисмларга ажратиш ва йиғиш кетма-кетлиги харитаси талабаларга тарқатилади. “Калашников автоматининг асосий қисм ва механизмлари ҳамда уларнинг вазифаси” мавзусини ўрганишда автоматни нотўлиқ қисмларга ажратиш ва йиғиш кетма-кетлигини тузиш орқали муаммоли вазият ҳосил қилиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 27 февральдаги “Педагогик таълим соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4623-сонли Қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.02.2020 й., 07/20/4623/0220-сон.
2. Summers R.L. Computer simulation studies and the scientific method // (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16363976/>)
3. Khulood Aljuhani, Marwa Sonbul, Mashail Althabiti va Maram Meccawy “Creating a Virtual Science Lab (VSL): the adoption of virtual labs in Saudi schools”// <https://slejournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40561-018-0067-9>
4. Н.А. Муслимов, М.Усмонбоева, М.Мирсолиева “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик”, Ўқув-услубий мажмуаю. – Т., 2016. – 229 б.
5. Shamsitdinovna M. A. LOCAL-MODULAR TECHNOLOGY FOR DEVELOPING SOCIAL COMPETENCIES IN STUDENTS //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 56-61.
6. Уразова М. Б., Умрихина В. И. Акмеограмма как эффективный способ индивидуализации построения профессиональной «Лестницы» будущего учителя //Проблемы современного образования. – 2017. – №. 3. – С. 39-44.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA BOLALARNI IJODIY FIKRLASHGA O'RGATISH

Ro'yob Xolliyeva,

Shahrisabz davlat Pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya:

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda bolalarni ijodiy fikrlashga o'rgatishning innovatsion usullari xususidagi fikrlar keltirilgan. Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning nazariy asoslari, ijodiy faoliyat mazmuni, bola va shaxs hayotidagi ahamiyati to'g'risida olimlarning mulohazalari xususidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ijodiy fikrlash, ongli ish tayyorgarlik, boshlang'ich ta'limda fikrlashni shakllantirish, ta'lim mahsuli, ijod, qobiliyat, ijodiy qobiliyat, badiiy qobiliyat, pedagogik qobiliyat, yaratuvchanlik, ijodiy rivojlanish nazariyalari.

Аннотация:

В данной статье рассматриваются инновационные способы обучения детей творческому мышлению в начальной школе или в данной статье представлены теоретические основы развития творческих способностей, содержание творческой деятельности, взгляды ученых на значение жизни ребенка и личности.

Ключевые слова: творческое мышление, сознательная подготовка к работе, формирование, мышления, в начальных классах, образовательный, товар, Теории творчества, способность, творческая способность, художественная способность, педагогическая способность, креативность, творческое развитие.

Annotation:

This article discusses innovative ways to teach children to think creatively in primary school and this article presents the theoretical foundations of the development of creative abilities, the content of creative activity, the views of scientists on the importance of the life of the child and the individual.

Keywords: creative thinking, conscious work preparation, formation of thinking in primary education, educational product, Theories of creativity, ability, creative ability, artistic ability, pedagogical ability, creativity, creative development.

Har bir dars bola qobiliyatining uchqunlarini alangalata oladigan kichik ixtiroday o'tishi zarur. Atrofdagi olam va o'zini anglashdagi kichik yutuqlar ham butun o'quv faoliyatini g'aroyib va maftunkor qiladi. Bolalar uchun sinfdoshlari oldida o'zini ko'rsata olishi, nimalarga qodirligini isbotlay olishi juda muhim qirra hisoblanadi. Buning uchun ularga imkoniyat yaratish zarur. Ijodiy fikrlash bir qancha tomonlari bilan tanqidiy fikrlashga yaqin. Shunga ko'ra Devid Klusterning tanqidiy fikrlash haqida bildirgan qimmatli mulohazalaridan foydalanish mumkin.

Birinchi bosqich (ongli ish) – tayyorgarlik, yangi g'oyaning yalt etib paydo bo'lishidan oldin bajariladigan alohida faoliyat holati.

Ikkinchi bosqich (anglab yetilmagan ish) – pishib yetilish, muammoni yechish ustida bajariladigan anglanmagan ish, yo'naltiruvchi g'oyaning inkubatsion davri.

Uchinchi bosqich (anglanmagan holatni anglangan holatga aylantirish) – ilhomlanish, anglanmagan ish natijasida ong doirasiga kashfiyot g'oyasining dastlabki – gipotetik holda tushunilishi.

To'rtinchi bosqich (ongli ish) – g'oyani rivojlantirish, uni oxirgi ko'rinishda rasmiylashtirish va tekshirish.

Ijodiy fikrlash, eng avvalo, tanqidiy fikrlash kabi mustaqil tafakkur yuritish shaklidir. Fikrlash mustaqil bo'lgandagina, ijodiy fikrlash bo'la oladi. Hech kim birov uchun ijodiy fikrlab bera olmaydi. O'quv jarayonida bolalar uchun

mustaqil fikrlash va o'ta murakkab masalalarni ham mustaqil hal qilishga imkoniyat yaratish zarur. Olingan axborot ijodiy fikrlash uchun boshlangan nuqta bo'lib, aslo oxirgi bekat vazifasini o'tamasligi lozim. Boshqacha aytganda, ijodiy fikrlash axborot, dalillarni olishdan boshlanadi. Yangi bilimlar ijodiy fikrlash uchun intilishni paydo qiladi.

Boshlang'ich sinflarda (1-sinfda) mashg'ulotlarni o'quvchilar tasavvuri yordamida tugamas sayohat tarzida tashkil qilish mumkin. O'quvchilar dastlabki xayolot usullarini o'rganishadi va bular asosida qiziq voqealar, hikoyalar, topishmoqlar, she'r va ertaklar yuzaga keladi. Bolalar ijodiyoti o'quv jarayoniga bog'liq ravishda borgan sari boshqariluvchan bo'lib boradi. O'quv yilining oxiriga kelib o'quvchilar mustaqil ravishda hikoya va ertak tuzish usullarini yetarli darajada o'zlashtirgan bo'lishlari kerak hamda tizimlarning ichki tuzilishi bilan tanishib, ularning bo'linmalari va nima uchun xizmat qilishini o'rganishga qaratilgan dastlabki qadamlar qo'yilishi darkor.

2-sinfda o'quvchilar ancha narsalarni mustaqil bajara oladilar. O'quv yili so'ngida o'quvchilar dars mavzusi bilan bog'liq tayanch so'z va tushunchalar asosida kichik hikoya, voqea, ertaklarni tuza oladigan bo'lishlari kerak. Bu davrda bolalar mustaqil ravishda tizimlarni topish, ularning qanday bo'limlardan tuzilganini, qanday xususiyatlarga va belgilarga ega ekanligini, nima uchun xizmat qilishi va boshqa tizimlar orasidagi bog'liqligini anglab yetishi zarur.

3-sinfda o'quvchilar faoliyat muhiti turli-tuman bo'ladi. Bolalar darslikdagi mavzular asosida tuzgan yangi o'quv hikoya yoki turli fanlarga bog'liq ertaklardan yangi "Ertaklar kitobi" shakllanadi. Tizimlarni bo'limlarga bo'lish va tizimlararo bog'liqlik ko'nikmasi avtomatik darajaga yetkaziladi. 3-sinf o'quvchilari faoliyatining asosiy yo'nalishi kartotekalar yig'ish izchilligini bila olishlaridir. Bunda o'quvchilarning qiziqishlari turli-tuman bo'lib, ular o'zlarini qiziqitirayotgan sohalari bo'yicha javob olishni xohlashadi. Berayotgan savollar va javoblari esa turli sohalardan bo'lishi mumkin.

4-sinfda o'quvchilar oson va erkin holda turli hikoya va ertaklarni tuza oladilar. Ular orasida maktab dasturiga mos "Ertaklar kitobi" tuziladi. O'quvchi tizim bo'limlarini saralash va xususiyatlarini farqlashni erkin holda amalga oshiradi. Lekin 4-sinfda asosiy ish tadqiqotchilik faoliyati va kartoteka tuzishga qaratilgan bo'ladi. Umuman, boshlang'ich sinlarda bolalardagi asosiy tushunchaviy fikrlashni qanday shakllantirish kerak degan savol barchani o'ylantiradi.

Bolalar ijodiy faoliyatining natijasida egallangan malakalarning hosilasi, shubhasiz, turli turdagi tahlillar o'tkazish imkoniyatini yaratadi. Psixolog ruhiy tahlil yoki bolalar ijodining psixologiyasini o'rganishning muhim manbalarini topadi. Tilshunoslar bolalar folklorini o'rganish uchun boy manbaga ega bo'ladi. Sotsiolog madaniy-etnik muhit va bolalar ertaklari orasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadi. Bu qaydnomani uzoq davom ettirish mumkin. O'qituvchi bolalar ertak, topishmoq va maqollarning tahlilini qaysi usullari uzluksiz va ilmiy fikrlashni shakllantira olishiga qiziqish uyg'otadi.

Yaratuvchanlik qobiliyati, insoniyatni hayvonot dunyosidan ajratib turadigan odamning o'ziga xos xususiyati bo'lib, nafaqat haqiqatni ishlatish, balki uni o'zgartirishga ham imkon beradi. K.Marks ijodkorlik qobiliyatiga ishora qilib, shunday deb yozgan edi: "Hayvon faqat tegishli o'lchovga va u tegishli bo'lgan turlarning ehtiyojlariga asoslanadi, shuning uchun inson qandaydir me'yorlarga mos ravishda qanday qilib ishlab chiqarilishini va hamma joyda mavzuga mos o'lchovni qanday qo'llashni biladi: Shuning uchun odam go'zallik qonunlariga ko'ra ham moddiyatni hosil qiladi" [2, 16].

Ijodkorlik turidagi qobiliyatning asosiy xususiyati nostandart fikrlashdir. Ushbu turdagi qobiliyatlarni maktab amaliyotida aniqlash qiyin, chunki standart o'quv dasturlari iqtidorli bolalarga o'z fikrlarini bildirishga imkon bermaydi. Insonning har qanday ish faoliyati har doim o'z maqsadlari haqida bilish, yakuniy natijaning namoyishi bilan bog'liq bo'lib, u harakatlarning usulini va xususiyatini belgilaydi, shaxsning irodasini safarbar qiladi. Inson qobiliyatini rivojlantirish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ko'proq imkoniyatlar uning ijodiy faoliyati uchun ochiladi. Bolalar ijodiyoti imkoniyatlari va o'ziga xosligini to'g'ri tushunish, o'qituvchilardan san'at soha-

sidagi tabiatni qanday faoliyat bilan shug'ullanayotganini bilishidan, san'atkorning ijodiy faoliyati uchun bosqichma-bosqich nimani anglatishini tushuntiradi. Ijodkorlikning dastlabki sharti – har qanday jarayonda mahoratni egallashdir, aks holda, san'atkor tasavvurdagi rasmlarni haqiqiy shakllarga aylantira olmaydi.

Ijodiy g'oyalarni amalga oshirish uchun zaruriy tirishqoqlik ham kerak. Barcha insoniy kuchlar safarbar qilinishi va maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. I.Repin shunday deb yozgan edi: "Va yorqin iste'dod bilan faqat buyuk ishchilar san'atning mutlaq mukammalligiga erisha oladi. Mehnatning bu oddiy ehtiyoji butun insoniyatning asosidir" [2, 45].

Har bir ijodkorning ijodiy jarayoni noyob hodisadir. Bu tasvirni yaratish uchun beqaror, ba'zan uzoq yo'l. Ushbu jarayonda faqat asosiy bosqichlarni aniqlash mumkin. Yaratilishning dastlabki bosqichi g'oyalar, rejalar paydo bo'lishi, aniqlik kiritish uchun vaqt talab etiladi, Ushbu fikrning yaratilishi ijodiy faoliyatning ikkinchi bosqichi.

Uchinchi bosqich – bu g'oyaning amalga oshirilishi, uning tarkibida xossani yanada takomillashtirish va rivojlantirish, uning aniq shakllarga tatbiq etilishini amalga oshirishdir. Ijodiy jarayon badiiy qiyofaning paydo bo'lishi bilan tugaydi. Bu ishning keyingi hayoti ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib, odamlarning fikrlash qobiliyati, dunyoqarashiga ta'sir o'tkazishda, ularning fikr va his-tuyg'ularini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, badiiy ijod – bu atrofdagi haqiqatni anglash va majoziy his qilishning murakkab jarayonidir.

Bolalar atrofida dunyo bilan tanishib, uni o'z faoliyatlarida – o'yinlarda, chizgan rasmlari, modellashda, hikoyalar va hokazolarda aks ettirishga harakat qiladilar. Vizual faoliyat bu jihatdan boy, chunki u asosan konvertatsiya va konstruktivdir. Bu yerda bolaning atrofdagi his-tuyg'ularini aks ettirish, tasavvurni jonlantirish, ularni turli xil materiallar yordamida haqiqiy shakllarga aylantirish imkonini mavjud. Badiiy ijod uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarga qarab, maktabgacha tarbiyachilarning grafik faoliyat jarayonining xususiyatlari ham turlicha bo'ladi. Ko'pchiligi hissiyotlarga asoslanadi; ularning yordami bilan bola rangni, o'lchamini, shaklini sezishi mumkin. Ammo uning tajribasi hali ham kichik bo'lgani uchun bir qarash unga to'liq in'ikosni bera olmaydi, unga teginish hissi va boshqa ko'rinishlarning shakllanishiga yordam beradigan boshqa his-tuyg'ularni kiritish zarur. Bolani dunyoga ko'rishni o'rgatish murabbiyning vazifalaridan biridir. Bu esa bolalarda kuzatuvni rivojlantirish, ular ko'rgan narsani tushunish qobiliyatini, ya'ni bolalarning fikrlash, tahlil qilish va xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantirishni anglatadi.

Bolalarda qobiliyat va ijodkorlikni rivojlantirish bolalarning atrofdagi haqiqatni tanishtirishga asoslangan badiiy ta'limning o'zaro bog'liq ikki vazifasidir. XIX asrning idealist yo'nalishlari vakillari. Ular bolalar ijodiyotining

asosi bolaning ongiga ta'sir qiluvchi va uning haqiqatida aks ettirilgan haqiqiy dunyo emasligiga ishonishadi, lekin inson rivojlanish jarayonida o'z-o'zidan paydo bo'lgan insonning tabiatiga ichki motivlar kiradi degan xulosalarga kelishgan. Frovel o'z ta'lim uslubini ishlab chiqishda, badiiy instinkt grafik faoliyatning asosi bo'lganligiga ishonadi; "yaratish" qobiliyati tug'ilgandan bolaga xosdir, bu insonning ilohiy mohiyatining namoyon bo'lishidir; murabbiyning vazifasi faqat ushbu shaxsni aniqlashga yordam beradi [3, 21]. XX asr xorij pedagogikasida K. Rissi, K. Bueller, Jorj Krechensteiner va boshqalar o'zlarini spontan ijodiy rivojlanish nazariyasi va turli xil asoslar bilan qo'llab-quvvatladilar. Idealistik yo'nalishdagi ba'zi tadqiqotchilar bioogenetik qonun bilan xuddi shunday ijodiy rivojlanish nazariyasini asoslaganlar. Bolaning butun rivojlanishi insoniyat tarixi rivojlanib borayotgan yo'llar bilan belgilanib, izdan chiqadi, ya'ni ibtidoiy odamdan taraqqiy etgan tamaddunning barcha bosqichlariga o'tadi. AQSh, Italiya va Fransiyaning ko'plab o'qituvchilari o'zlarining g'oyalari ramziy imijini bolaga o'xshatadilar. Ushbu mamlakatlarda estetik ta'limning asosiy muammosi cheklangan tarzda tushuniladi, zamonaviy jamiyatda faol odamni tarbiyalayotgani kabi, uning atrofidagilarga tez moslashishi mumkin.

50-yillarda AQShda ijodkorlik muammosi mavjud edi. "Ijodkorlik" atamasi san'at pedagogikasiga o'tkazildi. Bu atama insonning ijodiy salohiyatiga ishora qiladi. Estetik ta'limning nazariy asoschisi Viktor Lo'efeldning fikricha, tug'ilishda har bir bola potensial yaratuvchidir, lekin hayotiy sharoitlar ham rivojlanish faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi yoki cheklaydi [4, 80-81]. Ayrim nazariyotchilar ijodiy salohiyatni biroz boshqacha tushunishadi, ijodkorlarning qobiliyatlarini inkor etishadi, ammo ular yaratuvchilikning tabiiy chegaralari haqida gapirishadi. Ushbu nazariyaning mohiyati quyidagicha: san'at sinfiy ozodlik, hissiy energiya chiqishi: san'at orqali bola og'zaki vositalar bilan emas, balki o'ziga xosligini yanada osonroq ifoda etishi mumkin. Ijodkor shaxs hayotdagi o'zgaruvchan vaziyatlarga nisbatan sezgir bo'lib, uning shaxsiyatiga mos keladigan xulosalar chiqarishni o'rganishi kerak. Shunday qilib, ijodkorlikni pedagogikadan rivojlantirish muammosi ijtimoiy, insonning jamiyatdagi o'rnini belgilash bilan bog'liq va faqat amaliy, maqsadga muvofiq, faol, mustaqil fikrlaydigan va amaldagi insonni tarbiyalashga bog'liq emas. Ijodiy jarayonlar juda murakkab va asosan individual shaxslarning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. L. Vigotskiy shunday deb yozgan edi: "... bolalarning ijodiy faoliyati majburiy va majburiy bo'lishi mumkin emas va faqat bolalar manfaatlaridan kelib chiqishi mumkin" [5, 18].

Ijodiy rivojlanish tushunchasidagi xorijiy nazariyotchilarning ideologiyasi, ayniqsa, ta'lim va ta'limning o'рни masalasi ko'tarilganda paydo bo'ladi. Garchi nazariy pozitsiyalarda o'qituvchiga katta ahamiyat berilsa-da, deyarli

barcha tadqiqotchilar bolaning o'z-o'zidan rivojlanishi nazariyasiga rozi bo'lishadi. Professor Louvenfeld shunday deb yozadi: "Badiiy san'at asarlarini yaratish va yaratishni boshlaydigan yana bir narsaga ega bo'lish kerak bo'lgan tug'ma san'atkor sifatida bolaning idealist tushunchasi, bolalarning ijodiy impulslarini e'tiborsiz qoldirgani kabi, juda ko'p zarar ko'rdi" [5, 18]. Bu holatga qaramasdan, intuitivlik va o'zini ifoda etishga ko'p e'tibor qaratiladi, ular idealistik nuqtayi nazardan o'z-o'zidan paydo bo'lgan konsepsiyalar sifatida tushuniladi, atrofdagi haqiqat ta'siridan ajralib turadi. Bu, birinchi navbatda, ijodiy va intellektual taraqqiyot orasidagi bo'shliqda namoyon bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, insoniyatning turli davrlarida odamlarning tabiati, qobiliyat, ijodiy rivojlanish haqidagi g'oyalarga qarab har xil munosabatda bo'lishgan. Hozirgi vaqtda ilmiy va texnik taraqqiyot davrida zamonaviy bolalar o'zlarining xotiralarida juda ko'p narsalarni saqlashlari kerak. Bundan tashqari, ota-onalar o'z farzandining har tomonlama rivojlanganligini ko'rishni xohlashadi va bir vaqtning o'zida bir nechta vazifalarni birdaniga bajartirishga harakat qilishadi. Ba'zan ularning yosh beqaror psixikasi bunday yuklarga dosh berolmaydi. Ba'zan bu hissiy tushkunlikka sabab bo'ladi. E.V. Ilyina "Ijodkorlik ijodiyoti, ijodkorlik va iqtidor"ning psixologiya sohasida quyidagi ijodiy faoliyat turlari tasvirlangan:

1. Ilmiy ijodkorlik allaqachon mavjud bo'lgan narsalarni qidirishni o'z ichiga oladi, lekin bizning ongimizga mos kelmaydi. U dunyodagi hodisalarni va rivojlanishning turli shakllarini o'rganishga xosdir.

2. Texnik ijodkorlik ilmiy ijodkorlikka yaqin bo'lib, haqiqatda amaliy o'zgarishlarni, kashfiyotlar va kashfiyotlarni yaratishni nazarda tutadi. Uning jarayonida jamiyat uchun yangi moddiy qadriyatlar yaratilgan.

3. Badiiy ijod estetik qadriyatlarni yaratishdan iborat bo'lib, insonda ruhiy tajribalarni uyg'otadigan tasvirlardir. O'zingiz uchun va obyektiv narsalarni kashf etganingizda ijod jarayonida siz jamiyat uchun nimadir yaratadigan subyektivlikni ajratib olish muhimdir.

4. Birgalikda yaratish tomoshabin yoki tinglovchiga, ish-hodisaning orqasida uning chuqur ma'nosini, ya'ni muallifning tomoshabiniga yetkazishni xohlagan subtekstini tushunishga imkon beruvchi idrok darajasidir [5, 78].

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, ijodiy fikrlash masalani qo'yish va yechiladigan muammoni aniqlashtirishdan boshlanadi. Shunday pedagoggina bugungi kun talabiga to'la javob bera olishi va unga iloji boricha tezroq o'tish zarurligi haqida birinchi Prezident I.A. Karimov shunday degan edi: "O'qituvchi-o'quvchi munosabatidagi majburiy itoatkorlik o'rnini ongli intizom egallashi juda qiyin kechyapti. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxlit tushunamiz, afsuski, amalda tajribamizda unga rioya qilmaymiz". Rivojlangan ijodiy fikrlashsiz insoniyat XXI asrda yashay olmaydi.

San'at va ijod inson hayotining ma'nosini to'ldiradi va inson hayotining ajralmas elementlari hisoblanadi. Yangi rivojlanish imkoniyatlari va madaniy tendensiyalar yuza-

ga keladi. Ijodkorlik jarayonida muallif o'z imkoniyatlarini ishga solib, uning shaxsiyatini ifodalaydi. Bu ijodkorlikning qo'shimcha qiymatlarini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov I. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda". – T.: O'zbekiston, 1999. – 48 b.
2. Mavlonova R, Rahmonqulova N, "Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya". – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013. – 450 b.
3. Ponamarev Y.A. "Ijodiy fikrlash psixologiyasi". – M., 1960. – 180 b.
4. Azarova L.N. "Boshlang'ich maktab o'quvchilarining ijodiy individualligini qanday rivojlantirish kerak". Boshlang'ich maktab. 1998, 4-son. – 80-81-betlar.
5. A.A. Ismoilov, X.J. Daminov "Kreativ fikrlashni baholash". O'quv qo'llanma. – T., 2021. – 95 b.

IJTIMOIIY MUNOSABATLARNI TARTIBGA SOLISHDA EKOLOGIK MADANIYATNING AHAMIYATI

Gulbaxor Ismoilova,

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi, PhD;

Mohichexra Muxammedova,

Qo'qon davlat pedagogika instituti
Xorijiy tillar fakulteti talabasi

Annotatsiya

Maqolada bugungi kunda insoniyat atrof-muhit muvozanatiga alohida e'tibor qaratishi zarurligi haqida fikr bildirilgan. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish qay darajada zarur bo'lsa, tabiatga nisbatan munosabatni ham shunday tartibda saqlash ahamiyatligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, ekologik ta'lim, pedagogik texnologiyalar, tarixiy qadamjolarga sayohat uyushtirish texnologiyasi, ta'lim metodlari.

Аннотация

В статье отмечалось, что сегодня человечество должно уделять особое внимание балансу окружающей среды. Насколько необходима регуляция общественных отношений, подчеркивается важность сохранения таким образом отношения к природе.

Ключевые слова: образовательная система, экологическое образование, педагогические технологии, технология организации экскурсий по историческим местам, методика воспитания.

Annotation

The article commented on the need for humanity to pay special attention to the balance of the environment today. To what extent the regulation of social relations is necessary, the importance of maintaining the attitude towards nature in such a way is highlighted.

Key words: educational system, environmental education, pedagogical Technologies, Technology for organizing trips to historical sites, methods of Education.

Mamlakatimizda "Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari" [1] degan tamoyil asosiy masala sifatida e'tirof etilmoqda. Taraqqiyotga erishishimizda esa ta'lim tizimini sifat jihatidan tubdan yaxshilashimiz katta ahamiyatga ega. Bu haqida Prezidentimiz

Sh.M.Mirziyoyev quyidagi fikrlarni keltirgan: "Yangi O'zbekiston – maktab ostonasidan boshlanadi". Ushbu g'oya asosida umummilliy ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilishga misli ko'rilmagan e'tibor qaratilmoqda. Ilm-fan, madaniyat va san'at, adabiyot, sport sohalarini

rivojlantirish, ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, yoshlarning, ayniqsa, qizlarimizning iste'dod va qobiliyatini ro'yobga chiqarish borasida ham ko'p ishlar qilinmoqda. Bularning barchasi yurtimizda Uchinchi Renessans – milliy taraqqiyotimizning yangi davri poydevorini yaratishga xizmat qiladi [2].

Bugungi kunda insoniyat atrof-muhit muvozanatiga alohida e'tibor qaratishi zarur. Ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish qay darajada zarur bo'lsa, tabiatga nisbatan munosabatni ham shunday tartibda saqlash ahamiyatlidir. Zero, M.T.Sitseron ta'kidlaganidek: "Tabiatdan ko'ra tartibliroq narsa yo'q" [3]. Mamlakatimizda ta'lim tizimiga e'tibor qaratilishi jarayonida ekologik madaniyatni rivojlantirish uchun bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. 2019-yil 27-may kuni Hukumat qarori bilan "Ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi"ning qabul qilinishi, Maktabgacha ta'lim muassasalarida "ekolog bolajon" dasturi joriy etilib, "ekologik yo'lakchalar" tashkil qilinishi, shuningdek, "ona tabiat" mavzusida ochiq havoda tanishtiruv soatlari o'tkazilayotganligi, maktablarda "eng yaxshi ekolog toza maktab", "eng yaxshi ekolog o'quvchi" ko'rik tanlovlarini tashkillanayotganligi, oliy ta'lim muassasalari talabalar turar joylarida "eko klublar" faoliyatini yo'lga qo'yilganligi shular jumlasidandir.

O'qituvchi pedagogik faoliyatining muvaffaqiyati uning shakl, usul va vositalarning qanchalik to'g'ri tanlashiga bog'liq. Bunda ikki xil yondashuv tanlovning mazmunini belgilab beradi: an'anaviy va noan'anaviy yondashuv. O'zbekistonda hozirgi davrda noan'anaviy yondashuv ko'proq qo'llab-quvvatlanmoqda. Bunda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Auditoriyadan tashqari vaqtda tarixiy qadamjolariga sayohat uyushtirish texnologiyasidan foydalanish talabalar ekologik madaniyatini rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, unda quyidagi loyihadan foydalanish taklif etiladi:

- tarixiy qadamjolariga sayohat uyushtirish texnologiyasining tashkiliy jihatlari: auditoriyadan tashqari vaqt tanlab olinishi;

- boriladigan joyning faoliyat yuritayotganligi;
- borish-kelishdagi texnika xavfsizligi qoidalariga rioya qilish masalasini aniqlashtirish talab etiladi.

Olis masofada joylashgan manzillar tanlanganda transport, birinchi tibbiy yordam jihozlari va yotoq masalasini hal etish, talabalar ovqatlanishlarini nazoratga olish, iloji boricha institut tibbiyot xodimini sayohatga birga olib ketish, hamshira bormagan taqdirda, kamida bitta ayol o'qituvchini tarkibga jalb etish kabi ishlarni bajarish talab qilinadi.

Qadamjolariga uyushtiriladigan sayohat o'zida tarbiyaviy va ta'limiy maqsadlarni mujassamlashtiradi. Maqsadni belgilashda tanlangan manzildagi tarixiy yodgorlikning o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor berish lozim. Binobarin, ibtidoiy odamlar manzilgohi, qabriston, podsho saroyi, maqbara, madrasa, masjid, muzey, sardoba va boshqa tarixga aloqador manzillarga tashrif buyurishda ularning

alohida jihatlarini inobatga olish lozim.

Tarixiy qadamjolariga sayohat tashkil etish texnologiyasining maqsadlari belgilanishida bir qator omillarni ham inobatga olish zarur. Bunday omillarga ta'lim oluvchilarni ma'naviy-axloqiy, estetik, jihatdan tarbiyalash, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini shakllantirish va boshqalar kiradi.

Tarixiy ziyoratgoh va qadamjolariga sayohat qilishning ta'limiy maqsadlari talabalarning bunday yodgorliklar haqidagi bilimlarini yuksaltirishni o'zida ifodalaydi.

Sayohatni tashkillashtirishning tarbiyaviy maqsadi talabalarda vatanparvarlik, jonkuyarlik, mamlakat taraqqiyoti uchun o'zini burchli deb hisoblash fazilatlarini shakllantirish, tarixiy-madaniy yodgorliklarni ko'z qorachig'iday avaylab-asrash mas'uliyatini oshirish, yurtimizning yer osti va yer usti xaziralarini hamda tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilish madaniyatini shakllantirishni o'zida ifodalaydi.

Auditoriyadan tashqari vaqtlarda tarixiy qadamjolariga sayohat mazmunining umumiy mohiyati shaxsning Vatanga muhabbat tuyg'usini yuksaltirish yo'li bilan uni millatning bir bo'lagi sifatida mamlakatni o'zida akslantiruvchi har bir zarrasini avaylash kabi tushunchalarni talabalarning ongiga faol singdirish, mamlakat kelajagi uchun o'zini mas'ul avlod sifatida tasavvur qilishlariga erishish, fuqarolarda milliy boyliklarni qadrlash hissiyotlarini shakllantirish kabi komponentlar amaliyotda qaror topishi bilan namoyon bo'ladi.

Ta'lim metodlari: "Ma'lumotlarni o'zlashtirishda tanlov erkinligi", "Hayotiy tajribani o'zlashtirish mashqi", "Sog'lom raqobat – tanqidiy tahlil", ko'rgazmalilik, kuza-tish, kichik guruhlarda ishlash.

Sayohatning 1-bosqichi:

- qadamjoga tashrif buyurish;

- talabalar bilan manzilga borib, qadamjo haqidagi dastlabki tasavvurlarni shakllantirish.

Buning uchun o'qituvchi yoki manzilgoh xodimi yoxud diniy soha vakilining tushuntirishlari tinglanadi.

2-bosqich: talabalar va tushuntirish bergan xodim yoki diniy soha vakili bilan suhbat, bahs-munozara, debat kabi usullardan biri qo'llaniladi. Savol-javobning mavzusi sayohat qilingan manzilning umumiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bunda talabalarda ushbu tarixiy yodgorlik haqida umumiy bilimlar hosil bo'ladi.

3-bosqich: qadamjo yoki manzilgohdan tashqariga chiqqach, uning yon-atrofiga tutash inshootlar, ziyorat qiluvchilar uchun sharoitlar, qadamjoni yanada yaxshiroq saqlanishi uchun nimalar qilinishi lozimligi xususida davra suhbat, prognoz qilish, "Ma'lumotlarni o'zlashtirishda tanlov erkinligi", "Hayotiy tajribani o'zlashtirish mashqi", "Sog'lom raqobat – tanqidiy tahlil" kabi usullardan foydalanilgan holda, talabalarning kuzatilgan maskan haqidagi ko'nikmalarini yuksaltirishga erishiladi. Bunda kuzatilgan yodgorlikning xalqimiz tarixida tutgan o'rni, o'ziga xos tomonlari, farqli jihatlari xususida suhbat

o'tkazilishi bilan birga, milliy ma'naviyatimiz rivojidadagi ahamiyati masalalariga ham to'xtalinishi lozim.

4-bosqich: tarixiy yodgorlikning o'zida yoki uni tark etgandan keyin talabalarga vazifalar berish. Ziyoratgohning tuzilishi, me'morchiligining xususiyatlari, inshoot va ashyolar saqlanishidagi ijobiy va salbiy holatlarning mavjudligi, e'tiborni kuchaytirish uchun belgilanishi lozim bo'lgan chora-tadbirlar xususida esse, grafik chizmalar, multimedia vositalari, yig'ma papkalar tayyorlash topshiriladi. Professor-o'qituvchi talabalarga kerakli topshiriqlarni bergach, klassi darsda ushbu topshiriqning muhokamasini tashkil etishi kerak. Munozaralar va tahliiy muhokamalar ta'lim oluvchilar bilimlarining mustahkamlanishiga yordam beradi.

5-bosqich: tarixiy yodgorlik yoki muzeylarga uyushtirilgan tashrif yuzasidan tadqiqot ishlarini tashkillashtirish. Bunda tarixiy yodgorliklarga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish har bir fuqaroning burchi ekanligi, nafaqat tarixiy yodgorliklar, balki tabiiy atrof-muhitimizni saqlash mana shu burchning tarkibiy qismi ekanligi bo'yicha maqola, esse yozish, shuningdek, zamonaviy kompyuter yordamida talabalarining ijodkorlik qobiliyatini kuchaytirishga qaratilgan usullardan foydalanish talab etiladi.

Tarixiy yodgorlikning umumiy jihatlaridan kelib chiqib, talabalarining ekologik madaniyatini rivojlantirishga yanada ijodiyroq yondashish ham mumkin. Bu professor-o'qituvchining pedagogik kompetentligi, uning o'z ishiga nisbatan mas'uliyat bilan yondashuviga bog'liq bo'ladi. Bunda ma'ruza, tushuntirish, hikoya qilish, muammoli vaziyatni yaratish, manba bilan ishlash, ko'rgazmalilik, amaliy tajribalar usullaridan foydalanish muhim ahamiyatga egadir.

Ekologik munosabatni to'g'ri yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqligi va hayotiy zaruriyat ekanligini aniq tasavvur qilgan ong, zamonaviy ekologik madaniyatli, yuqori darajada bilimga ega va atrof-muhitga insoniy yondasha-

digan kishigina tabiatga nisbatan xo'jasizlik, katta agresiv munosabat tendentsiyasini bartaraf etishi mumkin [4].

Ekologik muvozanatni ta'minlay olsak, adolatli, huquqiy, demokratik davlat, fuqarolik jamiyati barpo eta olamiz. Demak, talabalarda ekologik madaniyatni rivojlantirish kelajak taraqqiyotini belgilab beruvchi asosiy omil bo'lib xizmat qiladi:

- insonlarda ekologik madaniyatni rivojlantirish uzluksiz davom etadigan jarayon bo'lib, ekologik madaniyatni rivojlantirish tarixi, kelajak avlodlarda uni taraqqiy ettirishni ilmiy-nazariy tahlil qilish ishning metodologik asosini belgilab beradi;

- uzluksiz ta'lim tizimining har bir bo'g'inida ekologik madaniyatni rivojlantirish aholi turmush darajasining yuksalish imkoniyatini oshiradi;

- bugungi kunda dunyo miqyosida ekologik vaziyat jiddiy tus olganligini e'tiborga olsak, har bir insonda tabiat bilan munosabatga kirishishda, uni saqlash va kelajak avlodga yetkazishda bo'lgan mas'ullik hissinini oshirish zarur;

- talaba-yoshlarda tabiatdan mavjud bo'lgan resurslardan oqilona foydalanish, yaratilgan tarixiy-madaniy meroslarni asrab-avaylashga bo'lgan bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirish lozim;

- hozirgi davrda inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi global muammo sifatida o'rganilayotganligiga e'tibor qaratgan holda, har bir fan integratsiyasida ekologik madaniyat milliy va umuminsoniy qadriyat ekanligini talaba yoshlar ongiga singdirish va shu orqali ekologik barqaror rivojlanish imkoniyatlarini yaratish mumkin;

- talaba yoshlarda ekologik madaniyatni rivojlantirish, turli fan sohalarida ekologik qonuniyatlarni o'rganish dolzarb vazifa ekanligini ko'rsatmoqda.

Demak, talabalarda ekologik madaniyatni rivojlantirish, ona tabiatga bo'lgan muhabbatini, madaniy meroslarga bo'lgan hurmatini oshirish muhimligini e'tiborga olib, ushbu masalaga bugungi kunda jiddiy qarash kerak bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz <https://president.uz/uz/06.11.2021>.
2. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik islohotlar yo'lini qat'iy davom ettiramiz <https://president.uz/uz/06.11.2021>.
3. <https://themeformen.ru/uz/papilloma/slova-o-rossiiskoi-prirode-citaty/>.
4. Ле Курье. Земля и мы едины. – Париж, 1986. – С. 28.

KREATIV PEDAGOGIKA FANINI O'QITISHDA TA'LIM ISLOHOTLARIGA MOS KREATIV PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Barno Karimova,
Nizomiy nomidagi TDPU o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada kreativ texnologiyalar o'quvchilarning o'qish boshida paydo bo'lgan fanga doir qiziqishi kuchli va barqaror bo'lishini ta'minlashga, ijodiy fikrlash va mustaqillikni rivojlantirishga yordam berishi hamda ijodiy texnologiyalarni qo'llashda o'quvchilarga kuchli va chuqur bilimlarni egallashga, undan foydalanish qobiliyatiga, shuningdek, kelajakda o'z kasbiy faoliyati davomida yordam beradigan ta'lim texnologiyalarini qo'llash yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kreativ texnologiya, pedagogik texnologiya, motivatsiya, fikrlash, qadriyat, dars, kasbiy faoliyat, kompetensiya.

Аннотация

В статье креативные технологии помогают обеспечить сильный и устойчивый интерес учащихся к науке, возникший в начале обучения, развить творческое мышление и самостоятельность, приобрести прочные и глубокие знания в области применения креативных технологий. выделено умение им пользоваться, а также использование образовательных технологий, которые помогут им в будущей карьере.

Ключевые слова: креативная технология, педагогическая технология, мотивация, мышление, ценность, урок, профессиональная деятельность, компетентность.

Annotation

In the article, creative technologies help to ensure the strong and stable interest of students in the science that appeared at the beginning of their studies, to develop creative thinking and independence, and to acquire strong and deep knowledge in the application of creative technologies. The ability to use it, as well as the use of educational technologies that will help them in their future careers are highlighted.

Keywords: creative technology, pedagogical technology, motivation, thinking, value, lesson, professional activity, competence.

Oliy ta'limni modernizatsiyalash sharoitida ijodiy texnologiyalardan foydalanish muammosi bugungi kun dolzarb masalasi bo'lmoqda. Davr talabiga ko'ra, pedagogik jarayon muammolarini hal etishda ijodiy va konstruktiv yondashuvlarga olib keladigan ijodiy ta'lim texnologiyalari kabi yangi, innovatsion uslubiy yechimlarga o'tish zarurati paydo bo'ldi. Bunda shaxsning manfaatlari va qadriyati shakllanadi. Ta'lim faoliyatini tashkil etishning asosiy komponenti kreativ texnologiyalar o'quvchilarning o'qish boshida paydo bo'lgan fanga bo'lgan qiziqishi kuchli va barqaror bo'lishini ta'minlashga, ijodiy fikrlash va mustaqillikni rivojlantirishga yordam beradi. Ijodiy texnologiyalar o'quvchilarga kuchli va chuqur bilimlarni egallashga, undan foydalanish qobiliyatiga, shuningdek, kelajakda o'z kasbiy faoliyati davomida o'zlariga ega bo'lishga yordam beradi.

“Ta'lim tizimining zamonaviy tendensiyalari haqida G.K.Selevko kitobida to'g'ri qayd etilgan. “Ta'lim texnologiyalari ensiklopediyasi” so'nggi o'n-yigirma yil ichida dunyoning eng rivojlangan mamlakatlari ta'lim tizimi tomonidan yakunlangan yangi bosqichga o'tishni nazarda tutadi. Quyida o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin:

- ta'limning ustuvor maqsadi sifatida “bilim, ko'nikma va malaka”ga munosabat qayta ko'rib chiqildi: fikrlash, ijodkorlik, shaxsiy qobiliyatlar qadriyatlari birinchi o'ringa chiqadi;
- ta'lim mazmuniga an'anaviy yondashuvlardan –

jamiyat taraqqiyotining hozirgi darajasiga mos keladigan kompetensiyaga asoslangan yondashuvga o'tish;

- ta'lim maqsadlari ierarxiyasi qayta ko'rib chiqildi: integral ta'lim maqsadlari fanlardan ustunlik qiladi, faoliyat yondashuvi kompetensiyaga asoslangan yondashuv bilan almashtiriladi;

- ta'lim qadriyatlari va ma'nolari: “siz o'rganishingiz va ko'paytirishingiz kerak...” emas, balki “biz sizga o'zlashtirish va qo'llashingizga yordam beramiz...”;

- pedagogik munosabatlarning tabiati: avtoritarizm o'z o'rnini hamkorlikka, bilimda “yuqoridan” bilish va faoliyatda sheriklikka beradi” [1, 3].

Ta'lim islohoti xorijiy tillarni o'qitish nazariyasi va amaliyoti sohasida yangi tadqiqotlar olib borishga, ta'lim jarayoniga zamonaviy ta'lim va axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va joriy etish bilan bog'liq o'qitish va tarbiyalashning innovatsion shakllari va usullarini izlashga olib keladi. Talabalar o'rtasida bilimlarni izlash va o'zlashtirish jarayoni tabiiy va real hayotga yaqin bo'lishi, ularda “bilimga bo'lgan talab” bo'lishi uchun ularni qaror qabul qilish zarurati bilan bog'liq ta'lim muammolari bilan to'qnashtirish kerak. “O'quv jarayonini ketma-ket intellektual vazifalar va ularni hal qilish yo'llari tizimi sifatida qurish o'quvchilarning chet tilini o'rganishdagi kognitiv va kommunikativ faolligini oshiradi” [2, 6].

Yangi usul va texnologiyalardan foydalanish o'quv

jarayoni samaradorligini ta'minlaydi va vaqtni tejashga, o'qituvchi va talabani yaqin hamkorligiga, shuningdek, o'zaro ta'lim berishga, ularning ijodiy salohiyatini, qobiliyatlarini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Pedagogik texnologiya, ta'lim texnologiyasi, o'qitish texnologiyasi tushunchalari pedagogik adabiyotlarda turli maqsadlarda qo'llaniladi. Agar ta'lim, ta'lim va tarbiya jarayonlarini qamrab oluvchi pedagogik texnologiya o'z mazmuniga ko'ra ancha kengroq bo'lsa, ta'lim texnologiyasi asosan ta'lim muassasalariga tegishli bo'lib, o'qituvchi va o'quvchining ta'lim jarayonidagi faoliyati bilan bog'liq.

Chet tilini o'qitish metodikasida ta'lim texnologiyalarini til o'qitish maqsadi sifatida chet tilining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishni ta'minlaydigan o'quv jarayoni subyektlarining o'zaro bog'liq faoliyati majmuyi sifatida qarash kerak. Ta'lim texnologiyalari asosiy g'oyaga, o'quv maqsadiga erishishga hamroh bo'lgan yetakchi omil, usul, vositalarga ko'ra bo'linadi. Pedagogik va uslubiy adabiyotlarda V.G. Gulchevskaya tomonidan texnologiyalarning tasniflari mavjud.

G.K. Selevko, V.T. Fomenko, T.I. Shamova, T.M. Davidenko. Masalan, muammoli ta'lim texnologiyalari, o'yin, kommunikatsiya, ijodiy, axborot (kompyuter) texnologiyalari va boshqalar. Bu barcha texnologiya turlarining qadriyati shundaki, ular o'quv jarayoniga o'quvchiga yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirishga yordam beradi, individuallashtirish va farqlashni ta'minlaydi, o'quvchilarning qobiliyatlari va moyilliklarini hisobga olgan holda, o'rganish ularning bilim faolligini oshirishga yordam beradi.

"Texnologiya" atamasi yunoncha (techne – "san'at", "mahorat") "san'at ilmi" degan ma'noni anglatadi; logotiplar – "so'z", "ta'lim". "Texnologiya" tushunchasi pedagogik, uslubiy va psixologik adabiyotlarga kompyuter texnikasining rivojlanishi va yangi kompyuter texnologiyalarining joriy etilishi bilan birga kirib kelganligi hamma tomonidan qabul qilingan. Shunday qilib, ba'zi metodistlar o'qitish texnologiyasining innovatsion rolini tan olib, innovatsiyalar faqat yangi texnologiyadan kompleks foydalanishni va uning samaradorligini oshirish uchun o'quv amaliyotini qayta tashkil etishni o'zida mujassam etgan yangiliklarni o'z ichiga oladi, deb hisoblashadi.

"Biroq bu tushuncha pedagogikaga ishlab chiqarish sohasidan kelgan, chunki qadimgi davrlarda ham ta'lim jarayonida operatsiyalarning takrorlanishini hisobga olgan holda, ular "texnologik" usullardan foydalana boshlaganlar. Birinchi ilmiy pedagogik texnologiyani Yan Amos Komenskiy (1592-1670) yaratganligi ham umumiy qabul qilingan, u texnologiyadan foydalanish ijobiy natija garovi ekanligini belgilab bergan. U o'z yondashuvini "didaktik mashina" deb atadi" [4, 6].

Bugungi kunda pedagogik texnologiyalar, shuningdek, ta'lim muammolarini hal qilishga qaratilgan o'qituvchi harakatlarining izchil tizimi, "oldindan ishlab chiqilgan pedagogik jarayonni amaliyotda tizimli va izchil amalga

oshirish"dir.

Muammoli ta'lim texnologiyasi 1920-1930-yillarda Sovet va xorijiy maktablarda keng tarqaldi. "Muammoli ta'lim 1894-yilda Chikagoda eksperimental maktabga asos solgan D. Dyuning nazariy tamoyillariga asoslanadi, unda o'quv dasturi o'yin va mehnat faoliyati bilan almashtirildi. O'qish, sanash, yozish mashg'ulotlari faqat bolalarda o'z-o'zidan paydo bo'lgan ehtiyoj-instinktlar – fiziologik kamolot bilan bog'liq holda amalga oshirildi. Keyinchalik ijodkorlik, ijodiy fikrlash va muammoli ta'lim sohasidagi psixologik-pedagogik tadqiqotlar muammoli ta'limning umumiy texnologiyasini ishlab chiqish imkonini berdi" [1, 6].

XX asrning 60-yillarida AQSh va Angliyada pedagogika fanida alohida yo'nalish – pedagogik texnologiya paydo bo'ldi va hozirda dunyoning deyarli barcha mamlakatlari-ga tarqaldi. Bir tomondan, ta'lim texnologiyasi bu – o'quv ma'lumotlarini qayta ishlash, taqdim etish, o'zgartirish va taqdim etish usullari va vositalari yig'indisi bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu o'qituvchining o'quv jarayonida o'quvchilarga kerakli texnik yoki texnik vositalardan foydalangan holda qanday ta'sir qilishi haqidagi fandir.

XX asrning 70-90-yillarida pedagogik adabiyotlarda "ta'limning faol usullari" atamasi keng qo'llanilgan. Bular o'quvchilarni faol aqliy va amaliy faoliyatga undaydigan mashg'ulotlarni tashkil etishning metod va shakllari bo'lib, ularda muammoli, izlanish usullari, ishbilarmonlik o'yinlari, treninglar, guruh muhokamalari va boshqalar kiradi.

XX asrning 90-yillarida ishbilarmon doiralarda xorijiy ildizli kreativ so'zi va uning hosilalari ijodkorlik, kreativ, ijodiy so'z paydo bo'ldi. "Creative" so'zi rus tiliga reklama sohasidan ingliz tilidagi "creative" – ijodkorlik, ijodiyotdan iz qog'ozi sifatida kiritilgan.

Hozirgi bosqichda chet tili ta'limining yuqoridagi barcha talablariga javob beradigan chet tilini o'qitishning istiqbolli texnologiyalari orasida o'quvchining samarali o'quv faoliyatiga hissa qo'shadigan, o'zini-o'zi aks ettirish vositasi sifatida qaraladigan ijodiy texnologiyalar kiradi. Ijodiy texnologiyalar talabalarni nafaqat dars davomida, balki butun hayoti davomida til va madaniyatni mustaqil o'rganishga tayyorlaydi, chunki u uzluksiz mustaqil til ta'limi uchun sharoit yaratadi.

Shunday qilib, davr talabiga ko'ra, pedagogik jarayon muammosini hal qilishda ijodiy va ijodiy yondashishga olib keladigan ijodiy ta'lim texnologiyalari kabi yangi, innovatsion uslubiy yechimlarga o'tish zarurati paydo bo'ldi, bunda pedagogik jarayonning qiziqishlari va qadr-qimmatini o'z ifodasini topdi. Shaxs ta'lim faoliyatini tashkil etishning asosiy komponentidir. Ijodkorlik – hayratga tushish va o'rganish qobiliyati, nostandart vaziyatlarda yechim topish qobiliyati, diqqatni yangi narsalarni kashf etishga qaratish va o'z tajribasini chuqur anglay olish qobiliyatidir.

"Ijodiy texnologiyalardan foydalanish tayyor bilimlarni rad etishni o'z ichiga oladi. Ta'lim jarayonida "bilim"

bilan bir qatorda "axborot" tushunchasi ham faol qo'llaniladi. Ijodiy texnologiyalar talabani aniq ma'lumotlardan bilim yaratish va olish qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatini beradi" [5, 3].

Ijodiy texnologiyalar o'quvchilarga kuchli va chuqur bilim olishga, undan foydalanish ko'nikmasiga, shuningdek, kelajakda ularning kasbiy faoliyati davomida ijodiy texnologiyalardan foydalanishga, bunga asoslangan ta'lim esa analitik fikrlash, intellektual va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi. Binobarin, o'qituvchi ijodkorlikni oshirishning samarali usul va vositalarini ishlab chiqishi kerak, chunki ijodiy jarayonning uzluksiz rivojlanishi uchun ma'lum bir muhit zarur.

"Motivatsiya kuchaytirilsa, bilim sifatiga erishish mumkin. Chet tilini o'rgatishda vazifalarni muvaffaqiyatli bajarish uchun qiziqishni saqlab qolish kerak. Ijodiy texnologiyalar o'quvchilarning o'qish boshida paydo bo'lgan fanga bo'lgan qiziqishini doimiy va barqaror bo'lishini ta'minlashga, ijodiy fikrlash va mustaqillikni rivojlantirishga yordam beradi" [4, 5].

Tilni o'zlashtirish jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun motivlarni kengaytirish vazifasi ustida ishlagan holda, o'qituvchi ushbu jarayonni samaraliroq qiladigan texnologiyalarni izlashni davom ettiradi. Shubhasiz, o'quv jarayonida birgina emas, balki majmui texnologiyalarni qo'llash ma'qul bo'ladi, buning natijasida oddiy ishlarga botib qolmaslik kerak. O'qituvchining vazifasi butun o'quv jarayonining samaradorligini oshirish va o'quvchini o'z faoliyati natijalaridan mamnun qilish uchun turli

xil texnologiya turlarini birlashtirishdir. Zero, darsda yoki chet tilidan imtihonda mavzuni a'lo darajada taqdim etish talabalarning bu boradagi bilimi ko'rsatkichi emas. Talabani chet tilidan keyingi foydalanishga tayyorgarligi darajasini o'qituvchi bilan suhbatni tashkil qilish yoki turli xil topshiriqlar yordamida rag'batlantirish, shu jumladan, savollarni qo'yish uchun turli texnologiyalardan foydalanish, talabalarda ularga mantiqiy javoblar berish orqali tekshirish mumkin.

Shunday qilib, ijodiy texnologiyalar oliy chet tillari ta'limi tizimini modernizatsiya qilish talablariga to'liq javob beradigan universitetda chet tillarini o'qitishda munosib o'rinni egallaydi. Ijodiy texnologiyalar nafaqat o'quv materialini o'qitish va o'zlashtirishning samarali vositasi, balki talabalarning jamoaviy ijodiy faoliyati uchun yaxshi rag'bat bo'libgina qolmay, ular muhim didaktik vazifani – chet tilidan foydalanishni o'rgatishni ham bajaradi. Universitetda o'quv jarayonini tashkil etishda o'qituvchi oldida turgan asosiy didaktik muammolardan biri ijodiy faoliyat texnikasi va malakalarini o'rgatishdir.

Ijodiy qobiliyatlarni o'quvchilarning ijodiy (nostandart) tafakkurining ajralmas xususiyatlari sifatida, o'quv maqsadi sifatida harakat qilib, o'ziga xos xususiyatga ega va tegishli sharoitlarda shakllanishi mumkin, ya'ni ijodiy xarakterga ega bo'lgan, ijodiy fikrlash faoliyati jarayonini rag'batlantiradigan modellarni tayyorlash doirasida. Ushbu bosqichda eng mashhur ijodiy texnologiyalar sifatida aqliy hujum, sinektika, oltita fikrlash qalpoqlari va boshqalarni ko'rsata olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Didaktik evristika: Kreativ ta'lim nazariyasi va texnologiyasi. – M.: Moskva davlat universiteti nashriyoti, 2003.
2. Yershova A. GE, Bukatov V.M. O'qituvchining darsini, muloqotini va xatti-harakatlarini boshqarish: o'qituvchi uchun qo'llanma. 3-nashr, qayta ko'rib chiqilgan. – M.: Moskva psixologik va ijtimoiy instituti: Flint, 2006.
3. O'rta maktabda innovatsiyalar. O'qitish usullari: Sat. ilmiy, ishlar / ed. A.V. Xutorskiy. – M.: GNU ISMO RAO, 2006.
4. Korol A.D. Talabalarning kreativ o'zini o'zi anglash texnologiyasida evristik dialog usuli // Eidos. 2002. - No 1. - S. 2. URL: <https://eidos.ru/journal/>.
5. Lerner I. Ya. O'qitish usullarining didaktik asoslari. – M.: Pedagogika, 1981. Lerner I. Ya., Skatkin M. N. O'qitish usullari haqida // Sov. pedagogika, 1965. 3-son.
6. Zamonaviy maktabda o'qitish usullari: Sat. maqolalar / tahrir. N. I. Kudryasheva. – M.: Ta'lim, 1983.
7. САИДОВА Б. Н. THE ROLE OF WOMEN EDUCATORS IN SUPPORTING WOMEN'S EDUCATION // Современное образование (Узбекистан). – 2021. – №. 1. – С. 12-17.
8. Mirzayeva, F. (2022). KREDIT MODUL TIZIMINING AMALIYOTGA JORIY ETILISHI. Eurasian Journal of Academic Research, 2(11), 479-484.
9. Мирзаева Ф. О. Развитие межличностных взаимоотношений у будущих учителей в условиях современности // Наука и образование сегодня. – 2018. – №. 2 (25). – С. 57-58.
10. Вохидова Н. Х., Халикова З. М. Развитие системы образования в Республики Узбекистан // Europäische Fachhochschule. – 2016. – №. 4. – С. 23-24.

ЎҚУВЧИ ЁШЛАРДА КРЕАТИВ ФИКРЛАШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Абдумалик Акрамов,

Низомий номидаги ТДПУ

Педагогика кафедраси профессори, п.ф.д.

Аннотация

Мақолада узлуксиз таълим тизимида ўқувчиларнинг ижодий ва танқидий фикрлашнинг шакллантириши ва ривожлантириши масалаларининг аҳамияти кўриб чиқилади. Ижодий-танқидий фикрлашнинг ривожлантириши бўйича шакл ва усуллар берилган. Ўқувчи ёшларнинг билиш фаолиятини ривожлантиришга қаратилган, ижодкорлигини ривожлантирувчи, уларнинг мустақил ишлашларига имкон берувчи ва ҳозирги кунда узлуксиз таълим тизимида кенг қўлланилувчи метод ва усуллар таснифи келтирилган.

Калим сўзлар: фикрлаш, узлуксиз таълим, таълим тизими, ижодий ва танқидий фикрлаш, ўрганувчилар, ижодий топшириқлар, малака ва кўникма, шакллантириш ва ривожлантириш.

Аннотация

В статье рассматривается необходимость формирования и развития творческих и критических мышлений учащихся в процессе непрерывном образовании. Рассматриваются формы работы над развитием творческих умений. Приводится описание методов и приемов которые приобщает учащихся к познавательной деятельности, развивает их творчество, самостоятельность, и который так широко используются в непрерывном образовании в настоящее время.

Ключевые слова: мышление, непрерывное образования, система образования, творческие и критические мышление, обучающие, творческие задание, умения и навыки, формирования и развития.

Annotation

In article highlighted the need of formation and development of creative and critical thinking of pupils for the process of continuous education. Considered forms of work on development of creative abilities. The description of methods and receptions which acquaints learners to cognitive activity provided, develops their creativity, independence and which are so widely used in continuous education in present time.

Key words: thinking, continuous education, an education system, creative and critical thinking, learners, creative tasks, skills, formation and development.

Мамлакатимиз таълим тизимини шаклан ва мазмунан ислох қилиш, унинг ҳуқуқий баъзасини такомиллаштириш, моддий-техника базасини мустақкамлаш, таълим-тарбия мазмунини, шакл ва методлари самарадорлигини ошириш борасида муҳим ишлар амалга оширилмоқда. Чунки таълим жаҳон микёсида ўз ўрнига эга, обрў-эътибор қозонган жамият барпо этиш, мамлакатимизнинг демократик тараққиётини таъминлаш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш, уни демократлаштириш ва либераллаштириш, фуқароларнинг сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий, ижтимоий онги ҳамда дунёқараши даражасини ошириш, соғлом тафаккурли баркамол авлодни шакллантиришнинг пойдевори ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, “Биз мамлакатимизнинг истиқболи ёш авлодимиз қандай тарбия топишига, қандай маънавий ғазилатлар эгаси бўлиб вояга етишига, фарзандларимизнинг ҳаётда нечоғли фаол муносабатда бўлишига, қандай олий мақсадларга хизмат қилишига боғлиқ эканлигини ҳамиша ёдда сақлашимиз лозим” [1]. Бозор муносабатларига асосланган жамиятда яшаш ҳар бир инсондан, айниқса,

ўқувчи ёшлардан кенг билимларга эга бўлишни талаб қилади. Шундай экан, вояга етаётган ёш авлодни оила ва таълим-тарбия муассасаларида ижодий мушоҳада қилишга ўргатиб бориш зарур.

Шунинг учун, биринчи навбатда, таълим мазмуни ва унинг таркибини кенгайтириш ва чуқурлаштириш, хусусан, бу мазмунга нафақат, билим, кўникма ва малака, балки умуминсоний маданиятни ташкил этувчи ижодий фаолият тажрибаси, теварак-атрофга муносабатларни ҳам киритиш ғояси кун тартибига кўндаланг қилиб қўйилди. Ўқувчи шахси ижодкорлигини ривожлантириш, изчил равишда бири иккинчисининг ўрнини тўлдирувчи босқичлардан иборат узлуксиз жараён бўлиб, ушбу жараённинг сифати муайян педагогик-психологик шарт-шароитлар ва вазиятларга боғлиқлиги асос бўлди.

Умумтаълим мактабларида ўқувчиларнинг ўқув жараёнида фанга қизиқишларини орттириш, уларнинг мустақиллиги ва фаоллигини таъминлаш, танқидий тафаккурни шакллантиришга қаратилган билиш жараёнини таркиб топтириш муҳим аҳамиятга эга. Мустақил ижодий тафаккурнинг ривожланиши ўқув жараёнида ўқувчини изланишга ундайди. Бун-

да шахс фикрлаш фаолиятининг энг муҳим жиҳатлари намоён бўлади. Бу жараёнда ўқувчилар ўқитувчи билан биргаликда фаол изланишда бўладилар. Мактаб ўқувчиларининг ижодий-танқидий фикрлаш даражасини ўрганиш учун уларнинг мулоқотга киришиш жараёнларини кузатиш муҳим аҳамият касб этади. Кузатиш методидан ўқувчиларнинг фикрлаш ва мулоқотга киришиш кўникмаларини қиёслашда кенг фойдаланилади. Ўқувчиларда ижодий-танқидий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга йўналтирилган педагогик тизимни вужудга келтиришда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

- ўқувчиларда ижодий-танқидий фикрлашни шакллантиришнинг педагогик-психологик шароитларини яратиш;

- ўқувчиларнинг ижодий-танқидий фикрлашига қўйилган талабларини аниқлаш;

- ўқувчиларда ижодий-танқидий фикрлаш кўникмаларини шакллантириш жараёнини ўзига хос педагогик технология жиҳатларини аниқлаш.

Умумтаълим мактабларининг юқори синфларда ўқувчи-ёшларнинг ижодий-танқидий фикрлашини ривожлантиришда таълимий ўйинларнинг аҳамияти катта. Ушбу жараёнда ўқитувчи таълимий ўйинлардан ўз ўрнида фойдалана олиши ўқувчиларнинг ижодий-танқидий фикрлашининг ривожланишига ижобий таъсир этади. Таълим жараёнида ижодий, сюжетли-ролли ўйинлар билиш материалларини ўзлаштиришга ундовчи ҳордиқ чиқартиришга хизмат қиладиган усул ва йўл эмас, балки ўйинлар жуда катта эвристик ва ишонтирувчи қувватга эга. Ўйинлар ягона яхлит тарзда қўринган ҳодисаларни бўлиб-бўлиб, қисмларга ажратиб идрок қилиш имконини беради. Шу асосда ўрганилаётган ҳодисаларни қиёслаш, ўзаро фарқлаш ва бир бутун тарзда идрок этиш имконини беради. Ўйинларнинг педагогик аҳамиятини илмий жиҳатдан олдиндан кўра олиш, ўқувчиларнинг ўйинни тасаввур этиш лаёқати яхлит ҳодисалар тизимини билиш даражаси билан боғлиқ.

Ўқувчиларнинг тасаввурлари ва ижодий фаолиятларини кенгайтиришда саёҳат ўйинлари алоҳида педагогик аҳамиятга эга. Улар географик, тарихий, ўлкашунослик, характериға эга. Бундай ўйинлар китоблар, хариталар ва турли хужжатлар ёрдамида амалга оширилади. Бундай ўйинлар ўқувчиларда тасаввур қилиш вазиятлари ёрдамида ўтказилади. Барча ҳаракатлар ва кечинмалар ўйиндаги роллар ёрдамида аниқланади. Бу ерда ўқувчилар геолог, икти-содчи, зоолог, топограф ролларида намоён бўладилар. Ўқувчилар кундаликлар, хатлар ёзадилар, билиш характериға эга бўлган турли-туман материалларни тўплайдилар. Мазкур ёзма хужжатларда материалларни ишчан баён қилиш уларнинг фикрлаш жараёнларини жадаллаштиради. Мазкур ўйинларнинг ўзига

хос жиҳатлари ўқувчилар идрокининг фаоллашув-и ҳамда ўзига хос фаолият шаклининг яратилиши, улар орасидаги дўстлик ва ҳамкорлик муҳитининг вужудга келиши билан белгиланади. Бундай ўйинлар ўқувчилар тасаввурининг амалий фаолиятини кенгайтиради. Бундай фаолият ташқи ҳаракатлар ёрдамида амалга оширилади. Шунинг учун ҳам бевосита доимий ҳаракатга айланади. Шунга кўра, ўйин натижасида ўқувчиларда тасаввурнинг ижодий фаолиятга айланиш жараёни амалга ошади. Бунинг натижасида улар муайян нарсанинг лойиҳасини тузиб, уни ташқи ҳаракатлар ёрдамида амалга оширадилар. Натижада ўқувчилар орасида ҳамкорликдаги ўйин, меҳнат ва ўқиш фаолиятлари амалга оширилади. Бу жараёнда ўқувчилар кўп меҳнат қиладилар, мавзуга оид китоблар, маълумотномалар ва хариталарни таҳлил қиладилар. Маълумки, ҳар бир шахс муайян ижодий қувватга эга. Мазкур ижодий қувватнинг асосини эса янги нарсаларни яратиш ташкил этади. Ўқувчиларнинг тасаввурлари ижодий ҳамда яратувчилик характериға эга бўлади. Ўқув ёки бадий адабиётларни ўқиш жараёнида ўқувчилар ушбу китобларда баён қилинган воқеликни ўз хотираларида қайта жонлантиришлари талаб этилади.

Ижодий ҳаёллар яратувчи ҳаёллардан янги намуналарни мустақил яратиш билан ажралиб туради. Улар ўқувчи фаолиятининг ўзига хос натижаларида акс эттиради. Инсон шахсининг қимматлиги унинг таркибида тасаввур қилишнинг қандай йўллари мавжудлигиға боғлиқ. Агар ижодий тасаввур муайян фаолиятда намоён бўлса, бу ўқувчи шахсининг юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради. Шахс тасаввурини ривожлантириш зарур ҳисобланади. Билиш характериға ижодий, сюжетли-ролли ўйинлар шахс тараққиётида алоҳида аҳамиятга эга. Чунки у ўқувчиларнинг ҳаёлот олами кенгайишиға асос бўлади.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг қизиқишларини ошириш учун дарсларнинг мазмун ва сифатиға эътибор беради. Бунинг учун болаларни фикрлашға, уларни фаоллаштиришға ҳаракат қилади. Ўқувчини тайёр билим қабул қилувчи эмас, балки синфда ўқув жараёнининг фаол иштирокчисига айлантириш учун мунозара қилишға йўллайди. Ўқувчиларда ижодий-танқидий фикрлашни шакллантиришда муаммоли ўқитиш методлари самарали натижаларни беради, таълимда муаммоли ёндашиш ўқув дастурларида, ўқитувчи билимларини баён қилишда, ўқувчиларнинг мустақил ишларида ҳам ўз аксини топади. Таълим жараёнида танқидий фикрлашни ривожлантириш бўйича уч босқичли ўқитиш модели даъват қилиш, идрок қилиш ва фикрлаш босқичларидан иборат: даъват босқичида ўқувчиларни дарсға қизиқтириш, мавзу бўйича янги билимлар тўплаш, ахборотлар билан танишишлариға эришилади. Идрок қилиш поғонасида мавзу юзаси-

дан ўз билимларини янги ахборотлар билан боғлайди, таққослайди ва моҳиятини аниқлашга ҳаракат қилади. Мавзу ўқувчилар томонидан тўлиқ идрок қилингандан сўнг бевосита фикрлаш жараёни бошланади. Бу босқичда олинган янги гоё ва ахборотлар ўқувчилар томонидан анализ, синтез қилинади ва матн мазмунини ўз тушунчалари асосида сўзлаб берадилар.

Олий ўқув юртларида талабаларни дарс жараёнида фаол иштироки, ижодкорлигини таъминлайдиган, ижодий тафаккурини шакллантиришга йўналтирилган интерфаол дарслар тизими тафаккурни чархлайдиган, Ватанга чексиз муҳаббат, садоқатни, фуқаролик ахлоқи ва демократик маданиятни шакллантирувчи фан асоси бўлиб хизмат қилади. Фанларни ўқитишда “Гуруҳлар билан ишлаш”, “Мунозара”, “Муаммоли ўқитиш”, “Ақлий ҳужум” каби методлар [2], шунингдек, жадваллар билан ишлаш, мустақил фикрни ифодалайдиган ёзма ишлар, иншолар ёзиш талаба ёшларнинг фаоллигини оширади. Бу методлар асосида олиб борилган дарслар вақт тежамкорлиги билан бирга, янги билимларни ўқувчига етказиб беради, шунингдек, болани фикрлашга, чуқур мушоҳадага ундайдиган, бутун диққат эътиборини ўзига жалб қила оладиган, муаммоли вазиятлар, баҳс-тортишувларда тўғри хулосалар билан вазиятдан чиқиб кета оладиган ва олган билимларини бошқа мавзулар билан боғлаб, умумлаштирадиган шароитга эга бўлади. Ўқув жараёнида талабалар фаоллигини оширувчи ўқитиш методларидан бири “Кичик гуруҳларда ишлаш” методидир. Бунда ўқувчилар кичик гуруҳларга бўлиниб ишлайдилар ва бу жараёнда ҳар бир гуруҳ бир-биридан ўрганишга, ўрганганларини ўз салоҳиятлари доирасида баҳолашга, турли вазиятларда билимларни қадрлаб, хулоса чиқаришларига имкон яратилади.

Ушбу методни қуйидагича қўллаш мумкин:

1. Фаолият йўналиши аниқланади. Муаммодан бир-бирига боғлиқ бўлган масалалар белгиланади.
2. Керакли асос яратилади. Талабалар мазкур муаммо ҳақида тушунчага эга бўлишлари керак (таълимнинг бу методида рангли, лавҳали сураатлар, мавзуга оид 5-6 минутлик экранлаштирилган ҳужжатли фильмлар намойиш этилиб, қалтис вазиятларда “Шу ҳолатда мен нима қила олар эдим?”, “Нима қилмоқ тўғри бўларди?” каби саволлар ташланади).
3. Гуруҳлар белгиланади. Талабалар гуруҳларга 5-6 кишидан қилиб бўлинади. Аниқ кўрсатма, топшириқ бўйича ишга киришилади.
4. Ўқитувчи ҳар бир гуруҳ фаолиятини қўллаб-қувватлаб, йўналтириб туради.
5. Дарс якуни муҳокама қилинади, ўқувчилар баҳоланади, рағбатлантирилади.

Олий таълим тизимининг педагогика йўналишида таълим олаётган талабаларга билим беришда инсонпарварлик тамойилига мос замонавий технологиялар, яъни изланиш, ишчан ўйинлар, “Гуруҳли баҳс”

каби методлардан моҳирлик билан фойдаланиш ўз самарасини беради. Ўқитувчи эвристик суҳбат орқали талабаларни ижодий мушоҳадага чорлайди, репродуктив метод ўқитувчининг ахбороти, билимларни талабаларга етказишда муаммоли вазиятлар яратиб, уларни ижодкорликка, мустақил фикрлашга йўналтиришда юқори натижа беради. Бунда талабалар ахборотларни таҳлил этишда индуктив ва дедуктив метод, яъни оддийдан мураккабга ва аксинча, мураккаб вазиятлардан оддийга қараб борилади. Яна талабаларнинг ижодий-танқидий фикрлашини ривожлантиришга қаратилган самарали усуллардан бири эркин фикрлаш дарслари ҳисобланади. Эркин фикрлаш дарслари илмий-оммабоп адабиётлар, матбуотда чоп этилган мақолалар ва мақолаларнинг муҳокама-ларига бағишланади.

Мунозарали дарсларнинг муваффақияти қуйидаги масалаларни тўғри ҳал этишга боғлиқ:

- ўқувчи-талабаларнинг дарсга қизгин тайёргарлик кўришига;
- улар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, ёрдам уюштирилишига;
- ўқувчи-талабаларнинг ўз фикр-мулоҳазаларини тўлиқ баён қилиши ва мантиқан далиллашига;
- ўқувчи-талабаларда бошқаларнинг фикрини сабот ва чидам билан тинглаш кўникмаларининг ҳосил қилинганлигига;
- ўқитувчининг иқтидори, эътиқоди, ўқувчи-талабаларнинг билим фаолиятини фаоллаштира олиш кўникма ва малакаларига эгаллаганлик даражасига боғлиқ бўлади.

“Танқидий тафаккур” услуби талаба қўйилган масала ёки муаммо юзасидан ўз фикрини баён қилиш, ўзгаларнинг фикрларини танқидий қайта идрок этиш, ўз нуқтаи назарини асослаб бериш ва сақлаб қолиш имкониятига эга бўлишига асосланган. Одатда бундай зарурат мубоҳаса характерида эга масалаларни ҳал этаётганда юзага келади. Ушбу услуб ўқитувчига ўқувчи-талабаларнинг тинглаш ва мулоқот қилиш кўникмаларини, турли нуқтаи назардан тушуниш малакасини ривожлантириш, баҳсли масалаларни ҳал қилиш, таҳлилий мушоҳада юритиш ва фикрлаш лаёқатини ошириш, уларнинг ўз фикрини шакллантириш маҳоратини мустаҳкамлаш имкониятини беради.

“Танқидий тафаккур”ни ўтказиш услубияти:

1. Ўқувчи-талабалар олдида муаммоли топшириқ қўйилади ва қуйидаги саволлар берилади: Нима деб ўйлайсиз?, Фикрингиз қанақа?, Сизнингча, қандай? Бу каби саволлар ўқувчи-талаба ўз нуқтаи назарини шакллантиришга йўналтирилган бўлади.

2. Ўқувчи-талабага ўз нуқтаи назари, фикрини ишлаб чиқиш учун имконият ва фурсат берилади.

3. Ўқувчи ўз фикрини асослайди, бунда унинг нуқтаи назарини аниқлаб олиш учун қуйидаги са-

волларни бериш мумкин: Нега бундай деб ўйлайсиз?, Нималар асосида бундай хулосага келдингиз?

4. Ўқитувчи кўриб чиқиладиган масала юзасидан бошқа фикрда бўлган таълим олувчиларга сўзлаш имкониятини беради, бунда қуйидаги саволларни бериш мумкин: Ким айтилган фикрни маъқулламайди, нега?

5. Ўқитувчи ўқувчи-талабалар билан биргаликда ҳар хил нуқтаи назарларни муҳокама қилиш воситасида барча фикрларни таҳлил қилиб чиқади, бунда қуйидаги саволларни бериш мумкин: Нега бошқаларнинг нуқтаи назарини маъқулламайсиз?, Ўз нуқтаи назарингизни тасдиқловчи асослар келтира оласизми?

6. Муаммони топшириқ, масала бўйича қабул қилинган қарорга ўқувчи-талабалар томонидан ўз нуқтаи назарларини қабул қилиши ёки қайта баҳоланиши билан эришилади, бунда қуйидаги саволларни

бериш мумкин: “Сизнингча, кимнинг нуқтаи назари энг маъқул?”, “Юзага келган вазиятдан қайси йўл билан чиқиш маъқулроқ?”

Ўқитувчи ўқувчиларнинг ижодий-танқидий фикрлашини шакллантиришга хизмат қилувчи метод ва усулларни танлаб, таълим жараёнида қўллаш олиши, ўқувчиларда ижодий фаолиятни ривожлантиришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини эътиборга олиш муҳим аҳамият касб этади. Юқори синфлар ўқув материалларини муаммоли тарзда ўрганиш ўқувчиларнинг таълим олишдаги фаоллигини оширади, мустақил ижодий фикрлашга ўргатади. Касб танлашга йўналтирилган ўйинлар уларнинг келажакда тўғри касб танлашларига замин яратади. Олий ўқув юртларида эса “талаба – ижодкор – мутахассис” тизимига амал қилган ҳолда дарсни ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. Каримова В.М. Суннатова Р. ва бошқалар. Мустақил фикрлаш. Академик литцейлар ва касб-ҳунар коллежлари учун ўқув қўланма. – Т.: Шарқ, 2000. – 112 б.
3. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А, Пардаев А. “Таълимда инновацион технологиялар” – Т.: 2008. – 278 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Педагог кадрлар қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида” 25-сонли Қарори. –Т., 16 февраль 2006 й.
5. Абасов А.А. Инновации в системе управления. – М.: Новая школа, 1997. – 458 с.
6. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: Шарқ, 1994. – 124 б.

INNOVATSION TA'LIM MUHITINI TASHKIL ETISHNING NEYROPEDAGOGIK JIHATLARI

Malika Umarova,

Nizomiy nomidagi TDPU "Pedagogika" kafedrası
dotsenti., p.f.n.

Annotatsiya

Mazkur maqola innovatsion ta'lim muhitini tashkil etishning neyropedagogik jihatlari muammolariga qaratilgan bo'lib, uzluksiz ta'lim tizimi zimmasiga yoshlarda bilim olishga intilish, ma'naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr-oqibat kabi insoniy fazilatlarni yanada shakllantirish, ularni jismonan va ruhiy jihatdan sog'lom bo'lib o'sishlarini ta'minlash vazifalarini hal etishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat ravnaqi, innovatsion ta'lim, neyropedagogika, neyropedagogik jihatlari, kognitiv neyrologiya, differentsial psixofiziologiya, neyropsixologiya, o'quvchi shaxsi, "savodli" tafakkur, insondagi ilk ma'lumot, psixologiya, neyrologiya, kibernetika, ta'lim-tarbiya jarayoni, chapaqaylik, chap miya yarimsharlari.

Аннотация:

В данной статье рассматриваются проблемы нейропедагогических аспектов организации инновационной образовательной среды, а система непрерывного образования отвечает за стремление молодежи к получению знаний, духовно-нравственному очищению, вере, честности, религиозности, чести, доброта. Направлена на решение задач дальнейшего формирования качеств человека, обеспечения его роста физически и психически здоровыми.

Ключевые слова: социальное развитие, инновационное образование, нейропедагогика, нейропедагогические аспекты, когнитивная нейронаука, дифференциальная психофизиология, нейропсихология, личность учащегося, «грамотное» мышление, первая информация в человеке, психология, нейробиология, кибернетика, образовательно-воспитательный процесс, внимание, левое полушарие головного мозга.

Annotation

This article focuses on the problems of the neuropsychological aspects of the organization of an innovative educational environment, and the continuous education system is responsible for the desire of young people to acquire knowledge, spiritual and moral purification, faith, honesty, religion, honor, kindness. It is aimed at solving the tasks of further formation of human qualities, ensuring that they grow physically and mentally healthy.

Key words: social development, innovative education, neuropsychology, neuropsychological aspects, cognitive neuroscience, differential psychophysiology, neuropsychology, student's personality, «literate» thinking, the first information in a person, psychology, neuroscience, cybernetics, education lim-educational process, attention span, left hemispheres of the brain.

Jamiyat ravnaqi va istiqboli undagi ta'lim sohasining qanchalik rivojlanganligi bilan bog'liq. Shu sababli hozirgi paytda uzluksiz ta'lim tizimi oldida turgan, strategik ahamiyatga ega bo'lgan masalalardan biri – yangicha ta'limni shakllantirish va xalqaro ta'lim muhitini yaratishdir. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev mazkur masalaga alohida urg'u berib: "... Hukumatning, tegishli vazirlik va idoralar hamda butun ta'lim tizimining, hurmatli domlalarimiz va professor-o'qituvchilarning eng muhim vazifasi – yosh avlodga puxta ta'lim berish, ularni jismoniy va ma'naviy yetuk insonlar etib tarbiyalashdan iboratdir", – deganlar [1, 14].

Bu esa uzluksiz ta'lim tizimi zimmasiga yoshlarda bilim olishga intilish, ma'naviy va axloqiy poklanish, imon, insof, diyonat, or-nomus, mehr-oqibat kabi insoniy fazilatlarni yanada yaxshi shakllantirish, ularni jismonan va ruhiy jihatdan sog'lom bo'lib o'sishlarini ta'minlash vazifalarini yuklaydi. Mazkur muammoning samarali hal etilishi esa ko'p jihatdan murabbiy va pedagoglardan ta'lim va tarbiya jarayonida ta'lim oluvchi shaxsini har

tomonlama va chuqur bilishni, ularning psixofiziologik xususiyatlari bilan bir qatorda, bosh miya faoliyatini tashkil etilishining o'ziga xosliklarini hisobga olishlarini talab qiladi. Chunki ta'lim dasturlarini o'zlashtirishga qiynal-yotgan yoshlarga murabbiy va pedagoglar tomonidan alohida e'tibor qaratilishi muhim bo'lib, o'quv dasturlarini o'z vaqtida o'zlashtirmaslik – o'quvchining intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Neyropedagogika – kognitiv neyrologiya, differentsial psixofiziologiya va neyropsixologiyaning o'quvchi shaxsi tomonidan turli o'quv materiallarini o'zlashtirishda uning bosh miyasi faoliyatida sodir bo'ladigan o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlarni hamda o'quvchi va pedagogning individual lateratsiya profili variantlarining bir-biriga mos kelishini hisobga olgan holda, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qilish to'g'risidagi fandir. Neyropedagogika fani pedagogika, psixologiya, neyrologiya va kibernetika fanlarining klassik asoslarga tayanib, shaxsga yo'naltirilgan ta'limni o'zida aks ettiradi.

Inson miyasi ma'lumotlarni nafaqat shunchaki eslab

qolishi, balki tushunishi, shu ma'lumotlar asosida "savodli" tafakkur qilishi ham mumkin. Buning uchun miya insondagi mavjud bilimlarni tafakkur jarayoniga jalb etishi kerak bo'ladi. "Savodli" tafakkur insondagi ilk ma'lumotni yanada shakllantirib, undagi mavjud bilimlarni oshirishga yo'naltirilgan individual tafakkurdir [6, 32].

Ta'lim jarayonida bolalarga berilayotgan bilimlarni, bosh miyasi tomonidan o'zlashtirish mexanizmlarini hisobga olgan holda, ularning bilish jarayonini ma'lum darajada optimallashtirish va faollashtirish imkonini beradi. Buning uchun o'qitish jarayonini tashkil etish va olib borishda bolalarning neyropedagogik xususiyatlari hisobga olinishi kerak. Bu esa ta'lim oluvchilar bosh miya yarimsharlari sinxronizatsiyasi rivojlanishini – ularda aqliy faoliyat samaradorligining oshishini ta'minlaydi.

Neyropedagogika innovatsion ta'lim muhitini tashkil etishda uning integrativ nazariy bazasini, umumiy metodologiyasini hamda aniq diagnostik va korreksion texnologiyalarini yaratishda samarali qo'llanilishi mumkin bo'lib, bunda quyidagi holatlarga asoslaniladi:

- Har bir bolada ta'lim olish, atrof-muhitni tushunish va tafakkur qilish jarayoni turlicha kechadi. Buning sababi – inson bosh miyasi ma'lumotlarni qabul qilish hajmi va ishlashi u yoki bu xotira tizimining ustunligi va tafakkur jarayonlarining borish tezligi bilan farq qilishidadir.

- Ta'lim jarayonini rejalashtirish va tashkil qilishda har bir individ bosh miya yarimsharlari faoliyatining o'ziga xosliklarini hisobga olish ta'lim jarayoni samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

- O'quvchilarning bosh miya yarimsharlari lateralligini hisobga olib, ta'lim-tarbiya berish, ularni ikkinchi tilga o'rgatish yoki kasb tanlashga yo'llashda yuqori darajada samara beradi.

- Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan, rivojlanishda orqada qolgan bolalarga ularning bosh miya yarimsharlari funksional tashkil etilishini hisobga olib, inklyuziv ta'lim berishni tashkil qilish.

- Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarning chapqo'llik muammosini hal qilish. Chapaqaylik chap miya yarimsharlaridagi yetishmovchilik natijasida kelib chiqib, o'ng miya yarimsharlarning kompensatorli faolligining oshishiga olib keladi.

- Ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarning gender xususiyatlarini hisobga olish. Turli jinsdagi bolalar psixikasidagi farq ular hayotining birinchi yilidanoq xulq-atvorlarida namoyon bo'lib, bu hodisa bosh miya yarimsharlari funksional asimmetriyasi bilan bog'liq.

Ta'lim muhitini tashkil etishda neyropedagogikaning yuqoridagi muhim holatlarga tayangan holda, zamonaviy o'qitish texnologiyalarning yaratilishi va ta'lim jarayoniga joriy etilishi muhimdir. Har bir o'quvchining ta'lim olish, atrof-muhitni tushunish va tafakkur qilish jarayoni bir-biridan farq qiladi. Ta'lim jarayonini tashkil etishda bolalar bosh miyasining o'ng yarimshari imkoniyatlarini yetarlicha faollashtirilmadan, asosan chap yarimsharlar

faoliyatiga ko'proq tayanilishi faqat chap yarimshar funksiyalarini faollashtirib, o'ng yarimshar funksiyalari bilan o'zaro ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltirib chiqarishi mumkin. Bosh miya yarimsharlarini bir-biri bilan o'zaro hamkorlikda va hamjihatlikda faol ishlashi esa bola tomonidan uning bilish faoliyatini tashkil etish maqsadida berilayotgan ma'lumotlarni intensiv o'zlashtirilishini ta'minlaydi. Bosh miya yarimsharlarning har ikkalasi murakkab kognitiv jarayonlarda ma'lumotlarni qabul qilish va o'zlashtirishda turli belgilar tizimi va turli anglash strategiyalaridan foydalanganligi sababli yarimsharlar asimmetriyasi yuzaga keladi. Bunda bolaning xulq-atvori va aqliy faoliyati samaradorligi yarimsharlar hamda reprezentativ tizimlardan qaysi birining yetakchi bo'lishiga bog'liq.

Inson bosh miya yarimsharlarining har ikkalasi ham murakkab kognitiv jarayonlarda ishtirok etsada, ularning faoliyat strategiyasi bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Chap yarimshari yetakchi bo'lgan odamlar ma'lumotlarni ketma-ket va mantiqiy tahlil qilishi hamda tahlilning xususiy bo'laklardan umumiyga yo'nalganligi bilan ajralib tursalar, o'ng yarimshari yetakchi bo'lganlar olamni intuitiv va umumiy yaxlitlikda anglashi hamda tafakkurining umumiydan xususiy bo'laklarni tahlil qilishga moyilligi bilan farq qiladilar. Bu holat ta'lim jarayonida bilimlarni o'zlashtirish intuitiv-hissiy (kommunikativ) hamda mantiqiy-ratsional (nokommunikativ) yo'llar bilan sodir etilishida namoyon bo'ladi. Ta'lim jarayonini tashkil etishda o'quv guruhining neyropedagogik tarkibini hisobga olish o'quvchilar bilish faolligiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omillardan hisoblanadi. Buning sababi shundaki, inson berilayotgan ma'lumotning o'rtacha 5-10 foizini ongli ravishda o'zlashtirishi mumkin bo'lib, ma'lumotning qolgan qismi appersepsiya jarayonida, anglanmagan holda ong ostiga o'tib ketishidadir. Shuning uchun ham ta'lim muhitini tashkil etishda berilayotgan ma'lumotlarni o'quvchi shaxsi tomonidan ongli ravishda, tushunib qabul qilinishiga sharoit yaratish – muhim pedagogik muammolardan hisoblanadi. Ta'lim jarayonida bolalar nutqining rivojlanishiga bosh miya yarimsharlar asimmetriyasi hamda chap va o'ng yarimsharlar shikastlanishi oqibatlarining turlicha ta'sir etishi L.S.Basser, J.E.Bogen, B.T.Vouds, E.Lenneberg va A.Smitlarning izlanishlarida o'z aksini topgan. P.Volf, E.Jensen va B.Givenlarning inson miyasiga oid bilimlarni ta'lim jarayonida qo'llash imkoniyatlariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarida faqatgina inson bosh miya yarimsharlari asimmetriyasini o'rganish bilan chegaralanilmasdan, miya faoliyatining ta'lim jarayoni bilan bog'liq bo'lgan barcha jihatlarini o'rganishga harakat qilingan [5, 51].

Shu sababli tadqiqotlarning ayrimlarida yarimsharlar asimmetriyasining ta'lim jarayoni bilan bevosita bog'liqligi hamda turli psixologik tipdagi o'quvchi-yoshlar guruhlarini testlashtirish orqali yetakchi yarimsharni aniqlash va tahlil qilish masalalari yoritilgan bo'lsa, qolgan qismida ta'lim muammolarini hal etishga umumiy yondashilgan bo'lib, xotira faoliyati, ma'lumotlarni qabul qilish va ularni anglash mexanizmlari tadqiq etilgan. Yuqorida nomi keltirilgan

olimlar neyropedagogikaga, eng avvalo, maktab o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishdagi sustlik muammosi yechimi sifatida qaraganlar. Bunda, pedagoglar tomonidan neyropsixologiyaga oid bilimlarning ta'lim jarayonida qo'llanilishida, o'quvchilarning o'quv materiallarini o'zlashtirishlariga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar hamda individual lateratsiya profillari tashxis qilinib, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar oldining olinishi nazarda tutilgan. R.Sperrining fikriga ko'ra, bilim berish jarayoni o'quvchilarda asosan tahliliy tafakkur va verbal ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, muhim noverbal ko'nikmalarni rivojlantirish masalasi pedagoglarning diqqat markazidan chetda qolmoqda. Ta'lim jarayonini tashkil etish amaliyotida o'quvchi-yoshlar bosh miyasining o'ng yarimsharlar imkoniyatlarini yetarlicha faollashtirmasdan, asosan chap yarimsharlar faoliyatiga ko'proq tayaniladi. Buning oqibatida ta'lim jarayonida faqat chap yarimshar funksiyalari oddiy yo'l bilan faollashtirilib, ushbu hol o'ng yarimshar funksiyalari bilan o'zaro ziddiyatli vaziyatlarni yuzaga keltirib chiqaradi. Chunki shaxsning bilish faoliyatini tashkil etishda bosh miya yarimsharlarining bir-biri bilan o'zaro hamkorlikda va hamjihatlikda faol ishlashi maqsadga muvofiq bo'lib, ushbu shartning bajarilishi berilayotgan o'quv ma'lumotlarining o'quvchilar tomonidan intensiv o'zlashtirilishini ta'minlashi mumkin [3, 30]. Bu an'anaviy ta'lim metodlari asosida bilimlarni o'zlashtirishda turli qiyinchiliklarga duch kelayotgan ayrim o'quvchilarning o'quv faoliyatlarini yengillashtirishi mumkin. Biroq neyrolanlar sohasidagi tadqiqotlar natijalarini samarali qo'llashga qaratilgan aniq tavsiyalar hozirga qadar ishlab chiqilib amaliyotga joriy etilmaganligi ushbu muammoning ijobiy hal etilishini sezilarli darajada sekinlashtirmoqda.

Ta'lim muassasalarida o'quvchilar o'quv materiallarini o'zlashtirishining pastligi bir nechta sabablar tufayli yuzaga kelishi mumkin bo'lib, bularga quyidagilar kiradi [4, 204]:

- o'quvchi oldiga qo'yilayotgan vazifa va talablar yarimsharlar rivojlanganlik darajasiga hamda yosh jihatlarga to'g'ri kelmasligi;
- miyaning ayrim tarkiblari anatomik rivojlanishida orqada qolayotganligi oqibatida o'quvchi funksional tizimlari shakllanishida ham kechikish sodir bo'lishi;
- yarimsharlar va ichkisharlar o'rtasidagi muhim aloqalarning rivojlanmaganligi;
- taklif qilinayotgan va qo'llanilayotgan metodikalar-

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз // Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришни тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – Б.14.

2. Балонов Л.Я. и др. О роли доминантного и недоминантного полушарий в регуляции эмоциональной экспрессии. Нейропсихология. Тексты. / Под ред.Е.Д.Хомской. – М.: МГУ, 1984.

3. Sperry R.W. Left brain, right brain. Saturday Review. 1975. August. 9. P. 30-33.

4. Тункун Я.А. Основы нейропедагогтики: история, теория и практика / – Ж.: Киберленинка. – 204 с.

5. Ковалев С.В. Введение в современное НПП: Психотехнологии личностной эффективности: Учебное пособие. – М.: изд-во «Флинта», 2002.

6. Кудрявцев А.С. Что значит “грамотно” мыслить // Ж., Инновации в образовании, 2003. № 4. – С. 32-37.

ning o'quvchilar tafakkur tiplariga, gender xususiyatlariga mos kelmasligi.

O'quvchining yosh va fiziologik imkoniyatlarini hisobga oluvchi differentsial ta'lim va tarbiya esa miya faoliyatidagi disbalansni bartaraf etish, charchashning oldini olish yoki kamaytirish imkonini beradi. Aks holda, o'quvchilarda kognitiv dissonans sodir bo'ladi. Yarimsharlar hamkorligining buzilishi, yetakchi yarimshar faolligini blokirovka qilish va nisbatan kam faol bo'lgan yarimsharni zo'riqtirish – o'qitish samaradorligini pasaytirish bilan birga, o'quvchini nevrotizatsiya holatiga olib keladi. Ta'lim jarayonida o'quvchilar tomonidan bilimlarni o'zlashtirish asosan intuitiv-hissiy (kommunikativ) hamda mantiqiy-ratsional (nokommunikativ) yo'llar bilan sodir etiladi. Bundan tashqari, bosh miya yarimsharlarining har ikkalasi ham murakkab kognitiv jarayonlarda ishtirok etsa-da, ularning faoliyat strategiyasi bir-biridan sezilarli darajada farq qilishi bizga ma'lum. Chunki chap yarimshari yetakchi bo'lgan o'quvchilarda o'quv ma'lumotlarini ketma-ket va mantiqiy tahlil qilish hamda tahlilning xususiy bo'laklardan umumiyga yo'nalganligi, o'ng yarimshari yetakchi bo'lgan o'quvchilarda esa voqe'ilikni intuitiv va umumiy yaxlitlikda anglashi hamda tafakkurining umumiydan xususiyga moyilligi e'tirof etilgan.

Neyropedagogika nuqtayi nazaridan o'quvchilarni o'qitish o'qituvchini o'quvchi intellektiga emas, balki uning imkoniyatlariga adaptatsiya qilishi kerakligini nazarda tutadi. Bu o'quvchilarning bilish imkoniyatlarini to'la faollashtirishga yordam beradi.

Inson bosh miyasida olamning ikki xil belgilar modeli yordamida borliqni anglashi bizga ma'lum. Bunda o'ng yarimsharlarda borliqni bevosita izomorf, hissiy anglash ikonik belgilar tizimiga, chap yarimsharlar esa hissiy tasavvurlarning mantiqiy tahliliga asoslangan simvolik belgilar tizimiga tayanadi [2, 183].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, innovatsion ta'lim muhitini tashkil etishda – uning integrativ nazariy bazasini, umumiy metodologiyasini hamda aniq diagnostik va korreksion texnologiyalarini yaratishda neyropedagogika fani imkoniyatlari samarali qo'llanilishi mumkin. Bu esa ta'lim jarayonida beriladigan ma'lumotlarni o'quvchilar faqatgina eslab qolishlari uchun emas, balki anglashlari va nisbatan qiyinchiliklarsiz tushunishlari hamda o'zlashtirishlari uchun yordam beradi.

YOSHLARNI MA'NAVY-AXLOQIY VA JISMONAN SOG'LOM ETIB TARBİYALASHDA AMALGA OSHIRILAYOTGAN CHORA-TADBIRLAR

Yashin Elboboyev,

Nizomiy nomidagi TDPU ilmiy tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, ularni olib borilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirishga qaratilgan chora-tadbirlar izchil amalga oshirilishi hamda axloqiy, tarbiyaviy ishlarni yanada takomillashtirish, yoshlarda yuksak ma'naviy va ma'rifiy sifatlarni shakllantirish, umuminsoniy qadriyatlar, milliy o'zlikni anglash, g'urur va iftixor, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, boy tarixiy-madaniy merosga asoslangan holda, xalqimizning azaliy an'ana va urf-odatlariga tayanib, jamiyatda o'z o'rnini topish, kasb-hunar egallashga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirish mumkunligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: odob-axloq, insonparvarlik, vatanparvarlik, urf-odat, barkamol, yuksak ma'naviyat, ma'rifat, tezkor, prinsip, DTS, islohot.

Аннотация

В статье последовательно реализуются меры, направленные на формирование зрелого поколения, воспитание молодежи духовно, нравственно и физически здоровой, активизацию ее участия в проводимых реформах. Дальнейшее совершенствование нравственно-воспитательной работы, формирование у молодежи высоких нравственно-культурных качеств, общечеловеческих ценностей, сознания национального меньшинства, гордости и гордости, здорового образа жизни, основанного на богатом историко-культурном наследии, древних традициях и обычаях нашего народа. на возможности найти свое место в обществе, укрепить желание приобрести профессию.

Ключевые слова: порядочность, человечность, патриотизм, традиция, совершенство, высокая духовность, просвещение, пост, принцип, ДТС, реформа.

Annotation

In this article, the measures aimed at forming a mature generation, educating young people to be spiritually, morally and physically healthy, and making them an active participant in the ongoing reforms are consistently implemented. Further improvement of moral and educational work, formation of high moral and cultural qualities in young people, universal human values, awareness of national minority, pride and pride, healthy lifestyle, based on rich historical and cultural heritage, ancient traditions and customs of our people based on the possibility of finding one's place in society, strengthening one's desire to acquire a profession.

Keywords: decency, humanity, patriotism, tradition, perfect, high spirituality, enlightenment, fast, principle, DTS, reform.

Mamlakatimizda barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, ularni olib borilayotgan islohotlarning faol ishtirokchisiga aylantirishga qaratilgan chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmogda. Yoshlarning bandligini ta'minlash va ularni tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb qilish bo'yicha ishlarni mutlaqo yangi tizim asosida tashkil etish va amalga oshirish maqsadida "Yoshlar – kelajagimiz" Davlat dasturi qabul qilindi. Yoshlar bilan doimiy muloqot qilish mazkur sohadagi dolzarb muammolarni aniqlash va hal etishda davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyatining ajralmas qismiga aylanib bormogda.

Hozirgi tezkor davr har birimizdan ma'rifatli bo'lishni, ogohlik va hushyorlikni, ayniqsa, yosh avlodning tarbiyasiga yanada ma'suliyat bilan yondashishni taqozo etmogda, biz yoshlarni qo'llab-quvvatlab ularni har tomonlama barkamol avlod qilib, o'zlari tanlagan kasblarining haqiqiy egalari bo'lib yetishishlari uchun doimiy izlanishda bo'lish lozimdir.

Bugungi kunda yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda Respublikamizda bir qator ishlar olib boril-

mogda. Jumladan, 2018-yilning 23-fevral kuni Vazirlar Mahkamasining 140-sonli qarori bilan Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi kuchga kirdi. Bu Konsepsiya mamlakatda amalga oshirilayotgan yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy tamoyil va ustuvor yo'nalishlari asosida ishlab chiqilgan bo'lib, hozirgi murakkab globallashuv davrida, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir sharoitda yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash bilan bog'liq dolzarb vazifalar va ularni hal etish yo'llari, davlat va nodavlat tashkilotlar, oila, mahalla, ta'lim-tarbiya institutlarining bu boradagi roli va ahamiyatini, o'zaro hamkorligini milliy va xalqaro huquqiy normalarni hisobga olgan holda belgilab beradi. Jismoniy jihatdan sog'lom rivojlanishda esa jismoniy tarbiya, sport va sog'liqni saqlash tizimini ahamiyati bebahodir.

Axloqiy, tarbiyaviy ishlarni yanada takomillashtirish, yoshlarda yuksak ma'naviy va madaniy sifatlarni shakllantirish, umuminsoniy qadriyatlar, milliy o'zlikni anglash, g'urur va iftixor, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, boy tarixiy-madaniy merosga asoslangan holda,

mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash, xalqimizning azaliy an'ana va urf-odatlariga tayanib, jamiyatda o'z o'rnini topish, kasb-hunar egallashga bo'lgan ishtiyoqini kuchaytirish muhimdir.

Bugungi kunda dolzarb masalalardan biri – bu, albat,ta, yoshlar tarbiyasi. Ularning qalbida vatanga bo'lgan sadoqat tuyg'ularini shakllantirish va har jihatdan barkamol etib tarbiyalash ustuvor vazifalardan sanaladi. Shu bois joylarda yoshlar masalalariga bag'ishlangan tadbirlar, yig'ilish hamda davra suhbatlari tashkil etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash ishlarining sifatini hamda pedagog kadrlarning ijtimoiy mavqeini yanada oshirishga qaratilgan tarixiy qarori qabul qilindi.

Ta'kidlash joizki, davlatimiz tomonidan yoshlar ta'lim-tarbiyasi, ularning kelajakka bo'lgan ishonchi, bilim olishga, kasb o'rganishga bo'lgan huquqlarini yanada mustahkamlash, o'qitish va ta'lim-tarbiya jarayonlarini tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlarni tubdan takomillashtirish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Bugungi kunda yangi O'zbekiston sharoitida yoshlarga, ularning ta'lim-tarbiyasi va ijtimoiy himoyasi masalasiga jiddiy e'tibor berilmoqda. Ta'lim muassasamizda yaratilgan shart-sharoit va imkoniyatlardan unumli foydalanib, o'sib kelayotgan yoshlar, balki biz kattalar ham fanlar bo'yicha bilimlarni chuqur egallashimiz, chet tili va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini puxta o'zlashtirishimiz zarur va shart. Shu o'rinda aytish lozimki, davlatimiz tomonidan yoshlarga yaratib berilayotgan shart-sharoitlar, qonunchilik hujjatlari bilan berilgan huquq va imtiyozlardan unumli foydalgan holda, yangi O'zbekistonning zamonaviy yangi avlod kadrlari sifatida shakllantirishimiz, har bir soha bo'yicha bilim, malaka va yuqori kasbiy ko'nikmaga ega bo'lgan raqobatbardosh kadr sifatida xalqaro maydonga chiqishimiz, davlatimiz rahbarining yoshlarga bo'lgan ishonchlarini oqlashimiz oliy burchimizdir.

Yurtimizda barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash yosh avlodning jismoniy va ma'naviy yetuk bo'lib ulg'ayishi, jumladan, ularning bo'sh vaqtini mazmunli tashkil qilish, ommaviy sportga keng jalb etish maqsadida Sport sohasiga e'tibor yanada kuchaydi, sportni rivojlantirishga ko'pgina shart-sharoitlar yaratildi.

Yoshlarga oid davlat siyosatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- ochiqlik va shaffoflik;
- yoshlarga oid davlat siyosatini ro'yobga chiqarishda yoshlarning ishtirok etishi;
- yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish; ma'naviy, axloqiy va madaniy qadriyatlarining ustuvorligi;
- yoshlarning kamsitilishiga yo'l qo'yilmasligi;

- yoshlarni ijtimoiy jihatdan himoya qilish;
- yoshlarning jismoniy, aqliy, axloqiy jihatdan o'sishini va O'zbekiston xalqining manfaatlari yo'lida ijtimoiy kamol topishini ta'minlash uchun yosh fuqarolar va ularning oilalariga beriladigan davlat kafolatlarini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasida yoshlar uchun bepul tibbiy xizmat, bepul ta'lim olish, sport-sog'lomlashtirish va madaniy-ma'rifiy muassasalarga imtiyozli shartlarda qatnash, uy-joy qurish, ro'zg'or buyumlari sotib olish uchun imtiyozli kreditlar berish; dastlabki mehnat faoliyati uchun ish joyi bilan ta'minlanish yoki amaldagi qonunlarga muvofiq moddiy kompensatsiya olish huquqi; ijtimoiy infrastruktura obyektlarini loyihalash va qurish chog'ida yoshlarning talab-ehhtiyojlarini hisobga olish, o'quvchilar, talaba yoshlar va voyaga yetmagan fuqarolar uchun transportda yurish imtiyozlari, voyaga yetmaganlarga kompensatsiya to'lovlarini kafolatlovchi ijtimoiy ta'minlanish minimumi belgilanadi.

Voyaga yetmaganlarni, yosh fuqarolarning ayrim toifalarini (nogironlar, uy bekalar, bolalar uyida tarbiyalanayotgan va tarbiyalanib chiqqanlar, o'quvchilar, talabalar, harbiy xizmatni o'tab qaytgan harbiy xizmatchilar, zaxiradagi harbiy xizmatchilar va shu kabilarni) ijtimoiy muhofaza qilishga qaratilgan maxsus chora-tadbirlar, shuningdek, ularning huquqlarini amalga oshirish tartibi O'zbekiston Respublikasining qonunlari bilan belgilanadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jarayonida talaba yoshlarga yaratilayotgan imkoniyatlar, qulay shart-sharoitlar, ularga ko'rsatilayotgan e'tibor, ta'lim muassasalarining moddiy-texnik, o'quv va ilmiy-metodik ta'minotini yaxshilash, DTS va o'quv dasturlarini o'zgartirish, yangilash va rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohatlar ta'lim-tarbiya jarayonlarini zamonaviy talablar asosida tashkil etish va rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, bu, o'z navbatida, talaba yoshlar faoliyatini takomillashtirish zaruriyatini asoslaydi.

Bugungi kunda barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, axloqiy sifatlarini shakllantirish dolzarb mavzulardan biri bo'lib qolmoqda. Buning uchun, birinchi navbatda, tug'ilib o'sgan yosh avlodga ona Vataniga nisbatan mehr tuyg'ularini singdirib borishda namoyon bo'ladi. Yoshlarda ma'naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirish orqali ularni vatanparvar qilib tarbiyalashimiz mumkin.

Ma'naviy va jismoniy barkamol avlodni tarbiyalash – faqat milliy ehtiyojgina emas, balki umumdavlat ahamiyatiga molik masala – ko'pmillatli Vatanimizda tug'ilib o'sgan, tomir yoygan barcha qardosh xalqlar uchun umumiy ezgu murod-maqsaddir. Bu nuqtada milliy va umuminsoniy qadriyatlar, boy ma'naviy merosimizning eng yaxshi an'analari hamda shakllanib kelayotgan yangi udumlar birlashadi, tarbiyaning qudratli omiliga aylanadi. Xalqimiz irsiyatini boyitish, ma'naviy va jismoniy sog'lom avlodni tarbiyalash jarayonida oila, davlat va jami-

yatning mushtarak muddaosi bo'lmish komil inson shaxsi – XXI asr odami shakllanadi. Ishonchimiz komilki, Vatanning baxti bo'lmish barkamol avlod ilm, tarbiya, mehnat orqali shakllanadi. O'zbekistonning buyuk kelajagi ilm, tarbiya, mehnat orqali ro'yobga chiqadi.

Albatta, mustaqillik yillarida barkamol avlodni tarbiyalab voyaga yetkazish yo'lida tengsiz ezgu ishlar amalga oshirildi. Komil inson – sog'lom odam me'zonidir, fazilatidir. Fazilat esa, Aristotel iborasi bilan aytgach, ayni paytda ham kamchilikning, ham haddan tashqarilikning ziddidir. Sog'lom odam tushunchasi ham tarixiy bo'lib, o'z davri-ning sifat belgilarini aks ettiradi. Sog'lom odam qanchalik qayg'uiga botgan yoki sevinchidan olamga sig'may turgan bo'lsa ham, dunyoni to'g'ri idrok eta biladi, yonginasida ochilib turgan gulni ko'ra oladi, uning tanasiga o'ralgan zarpechakni yulib tashlashga fahmi yetadi. Demak, haq gapni aytishga, haq ishni qilishga qodir hisoblanadi. Binobarin, tug'ma axloqiy asoslar bilan mustahkamlangan aql-u zakovatning – intellektning, odamiy va demokratik mafkuraning, teran insoniy va haqqoniy dunyoqarashning maqomi bilinib turadi. Bugun biz o'zimizni buyuk Sohibqiron avlodlari deb g'ururlanar ekanmiz, bobomiz meros qoldirgan saboqlarga amal qilib uzoq yillik asoratdan keyin mustaqillik yo'liga chiqqan davlatimizni saqlash va uning ravnaqi uchun mashaqqat chekish har birimizning farzandlik burchimizdir. Bobomiz vasiyat qilganlaridek, millatning dardlariga darmon bo'lmoq shartdir.

Yoshlarda barkamol avlodni shakllantirish, yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash, axloqiy sifatlarni shakllantirishda buyuk bobomiz Sohibqiron Amir Temurning o'gitlaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Sohibqiron Amir Temur deganda, ko'z oldi-

mizga jahon tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk davlat arbobi, yengilmas sarkarda, ilm-fan, madaniyat homiysi, bunyodkor ajdodimiz keladi. U o'z davrida ilm-fan va madaniyat saltanat uchun beqiyos ma'naviy ozuqa ekanligini chuqur anglagan. Shu bois qaysi yurtida bo'lmasin, o'sha zamin xalqining madaniyati, ma'naviyati bilan yaqindan tanishgan. Amir Temurdagi eng yaxshi xislatlardan biri – pir-u ustozlarga nisbatan bo'lgan hurmatidir. U qayerda bir ulug' inson, olim va mashhur kishi haqida ehitsa, uni albatta borib ko'rgan.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida 2018-yil 23-fevralda Vazirlar Mahkamasining 140-sonli “Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi” ishlab chiqildi. Ushbu kansepsiya asosida qator ishlar amalga oshirilib, yoshlar o'rtasida harbiy vatanparvarlikni tarkib toptirishda asos bo'lib xizmat qilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 28.06.2019 yildagi PQ-4375-son qarori bilan Prinsipial yangi “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseylarini tashkil etish va ularning o'quv-tarbiyaviy jarayonini takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi (“Yo'l xaritasi”), shuningdek, ularning faoliyatini tashkil etish bo'yicha boshqa hujjatlar tasdiqlandi.

Binobarin, yoshlar dunyoqarashida ma'naviy-axloqiy va jismonan sog'lom etib tarbiyalash va vatanparvarlik qadriyatlarini shakllantirish hamda rivojlantirish, barqaror e'tiqodga aylantirish ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Mustaqillikning mohiyatini yanada chuqur, puxta anglash, Vatanni sevis, u bilan faxrlanish, Vatan sharafini himoya qilish uchun yoshlarning nimalarga e'tibor berishi kerakligini ta'lim-tarbiya jarayonida ular ongi-ga singdirish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.08.2018 yildagi PQ-3907-son qarori.
2. 2018-yil 23-fevralda Vazirlar Mahkamasining 140-sonli “Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi”
3. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 14.09.2016 yildagi O'RQ-406-son
4. X.D.Maxsitovna. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida innovatsion fikrlash ko'nikmalarini takomillashtirish mexanizmlari. – T., 2020.
5. A.Sagdullayev. B.Aminov, U.Mavlonov, N.Norqulov. O'zbekiston tarixi: Davlat va jamiyat taraqqiyoti. – Toshkent, 2000 yil
6. <https://iiv.uz/news/yosh-avlodga-talim-tarbiya-berish--davr-talabi>

РАҲБАР АЁЛЛАРНИНГ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДАГИ РОЛИ

Мухайё Байбаева,

Низомий номидаги ТДПУ

“Педагогика” кафедраси профессори в.б., п.ф.д.

Аннотация

Мақолада бошқарув фаолиятини амалга оширишда раҳбар аёлларнинг ўқув жараёни самарадорлигини оширишдаги аҳамияти психологик хусусиятлари, уларнинг намоён бўлиш механизmlари, ўзига хос жиҳатлари хусусида фикр-мулоҳазалар келтирилган.

Таянч сўзлар: жамоа, бошқарув, раҳбар, қобилият, самарадорлик, механизм, фаолият.

Аннотация

В статье представлены отзывы о психологических особенностях значения женщин-руководителей в повышении эффективности образовательного процесса при осуществлении управленческой деятельности, механизмах их проявления, их специфике.

Ключевые слова: коллектив, управление, руководитель, способность, эффективность, механизм, деятельность.

Annotation

The article presents reviews of the psychological features of the importance of women managers in improving the effectiveness of the educational process in the implementation of managerial activities, the mechanisms of their manifestation, and their specifics.

Keywords: team, management, manager, ability, efficiency, mechanism, activity.

Мамлакатимизда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ва социал фаоллигини ошириш, уларнинг турли соҳа ва тармоқларда ўз қобилият ва имкониятларини рўёбга чиқариши учун шарт-шароит яратиш, ҳуқуқ ва қонуний манфаатларига сўзсиз риоя қилинишини таъминлаш, оналик ва болаликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш, шунингдек, оила институтини мустаҳкамлаш борасида кенг қўламли ишлар амалга оширилмоқда. Ҳар бир даврнинг ўз тараққиёт омили, эҳтиёжи, талаби ва ҳаётий тамойиллари мавжуд. Табиийки, уларни шакллантириш ва ривожлантириш, уларга алоҳида маъно-мазмун бағишлаш, бу даврда давлат, жамият ҳаёти, ижтимоий-сиёсий институтлар фаолиятининг аниқ йўналишларини белгилаб берувчи улкан тарихий воқеалар бўлади. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг аёллар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги биринчи қадамларидан бири – бу Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 46-моддасида: “Хотин-қизлар ва эркаклар тенг ҳуқуқлидирлар” дея эътироф этилиши бўлди. Бу билан мамлакатимизда аёллар жамиятнинг фаол аъзоси сифатида барча соҳаларда кенг қамровли иштирок этиши ҳуқуқий кафолатланди.

Ўзбекистон Республикасининг 2030 йилгача Гендер тенгликни ошириш стратегик Концепциясида ҳам аёлларнинг жамиятдаги иштирокини таъминлаш ва раҳбар лавозимларига қўйиш мақсадида захира кадрлар тайёрлаш масалалари илгари сурилган. Олий Мажлис Сенатида “Ўзбекистон Республикаси

Олий Мажлиси Сенатининг хотин-қизларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ҳамда гендер тенгликни таъминлаш бўйича фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори асосида Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари кўмитаси ташкил этилди.

Ўзбекистон хотин-қизлари мамлакатимиз аҳолисининг 51 фоизидан зиёдини ташкил этгани ҳолда уларнинг:

- юқори парламент фаолиятида – 30 фоизни;
- депутат аёллар – 32 фоизни;
- маҳаллий Кенгашларда – 25 фоиз депутат аёллар;
- ички ишлар вазирлигида – 16 нафар раҳбар аёллар;
- вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари – 7 нафар;
- ундан ташқари, ҳар хил ташкилотлар кесимида (тадбиркорлик, қишлоқ хўжалиги ва ҳ.к.) 1500 нафар раҳбар аёллар фаолият олиб бормоқдалар.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 2015 йил сентябрида Барқарор ривожланиш бўйича ўтказилган Саммитида қабул қилинган 70-сон резолюциясига мувофиқ, шунингдек, 2030 йилгача бўлган даврда БМТ Глобал кун тартибининг Барқарор ривожланиш мақсадларини изчил амалга ошириш бўйича тизимли ишларни ташкил этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилди. Шу билан бирга, Ўзбекистон Барқарор ривожланишнинг бешинчи мақсадини амалга оши-

риш доирасида “Гендер тенгликни таъминлаш ҳамда барча хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва имкониятларини кенгайтириш”га оид тўққизта мақсадни ишлаб чиқди. Бешинчи мақсаднинг вазифаларига (Гендер тенглик) мувофиқ, 2030 йилга келиб барча хотин-қизларга нисбатан камситишларнинг ҳар қандай шаклига барҳам бериш, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда қарорлар қабул қилишнинг барча даражаларида аёлларнинг тўлиқ ва самарали иштирокини ва етакчилик қилиш учун тенг имкониятларни таъминлаш зарур. Бундан ташқари, ушбу мақсад давлатнинг турли даражаларида Давлат дастурларини қабул қилиш жараёнида гендер тенглик тамойилларини жорий қилишни ўз ичига олади.

Сўнгги йилларда бошқарув фаолиятида гендер тенгликни таъминлаш, аёлларнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги ролини ошириш бўйича ишлар бир неча йўналишларда олиб борилмоқда:

- аёллар ҳуқуқлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини такомиллаштириш;
- аёлларни ҳимоя қилишнинг институционал асосларини такомиллаштириш;
- аҳолининг гендер тенглик ва аёллар ҳуқуқлари тўғрисида хабардорлигини ошириш;
- ҳуқуқни қўллаш амалиётида уларга риоя этилишини таъминлаш учун масъул мансабдор шахсларни тегишли ҳуқуқий меъёрлар асосида ўқитиш.

Ўзбекистонда бир қатор қонун ҳужжатлари, жумладан, Президентнинг бошқарув фаолиятида хотин-қизлар ҳуқуқларини таъминлаш, хусусан, гендер тенглиги ва аёлларни зўравонлик ва зулмдан ҳимоя қилиш, аёллар тадбиркорлигини ривожлантириш мақомини кучайтириш тўғрисидаги фармон ва қарорлари қабул қилинган. Гендер тенглигини жорий қилиш нуқтаи назаридан таълимдаги ижобий силжишларни алоҳида таъкидлаш керак. Яъни 2017 йилдан бошлаб аксарият олий ўқув юртларида турли мутахассисликлар бўйича сиртқи бўлимлар фаолияти тикланди. Таълимнинг ушбу шакли ёш аёлларга болаларни парвариш қилиш ва бошқа оилавий мажбуриятларни бажаришга ҳалал қилмасдан олий маълумот олиш имкониятини беради.

Фурсатдан фойдаланиб, Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2019 йил июнь ойида Олий Мажлис Сена-тидаги нутқидан иқтибос келтиришни ўринли деб биламиз: “Мени кишиларимизнинг онгида пайдо бўлган стереотип кўп ўйлантиради. Одатда биз аёлни, авваламбор, она, оила қўрғонининг қўриқчиси сифатида ҳурмат қиламиз. Бу, шубҳасиз, тўғри. Аммо бугун ҳар бир аёл оддий кузатувчи эмас, балки мамлакатда амалга оширилаётган демократик ўзгаришларнинг фаол ва ташаббускор иштирокчиси ҳам бўлиши керак”.

Мазкур соҳадаги қонунчилик чораларига тўхталадиган бўлсак, Ўзбекистонда хотин-қизлар ҳуқуқлари-

ни таъминлаш ва ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш мақсадида 2019 йил сентябрь ойида “Хотин-қизлар ва эркеклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”-ги ҳамда “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунлар қабул қилинди. Гендер тенглик бўйича институционал чораларга келсак, айти пайтда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати таркибида аёллар ҳуқуқларини таъминлаш ва камситишнинг ҳар қандай шаклига барҳам бериш бўйича миллий қонунчиликда халқаро стандартларни уйғунлаштириш билан шуғулланувчи янги “Хотин-қизлар ва гендер тенглик масалалари” кўмитаси ташкил қилинган [1]. Бундан ташқари, бошқарув фаолиятида меҳнатга оид ҳуқуқларнинг кафолатлари ва қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш, уйдаги зўравонлик қурбонларига ёрдам бериш мақсадида зўрлик ишлатишдан жабр кўрган шахсларни реабилитация қилиш ва мослаштириш ҳамда ўз жонига қасд қилишнинг олдини олиш республика маркази ва Хотин-қизлар тадбиркорлиги маркази, Ҳукумат ҳузуридаги “Оила” илмий-амалий тадқиқот маркази каби янги тузилмалар ташкил топди. Мазкур янги ташкил этилган барча институционал механизмлар Ўзбекистон Хотин-қизлар кўмитаси билан биргаликда БМТ Конвенциясига мувофиқ аёллар ҳуқуқлари, гендер тенглиги ва хотин-қизларга нисбатан камситишларга барҳам беришнинг ягона яхлит механизмига айланиши масаланинг муҳим томонидир. Таъкидлаш жоиз, қабул қилинган норматив-меъёрий ҳужжатлар ва амалий чора-тадбирлар Ўзбекистоннинг гендер сиёсати соҳасидаги муҳим қадамидир ва у қонунчилик ҳамда амалиётнинг халқаро меъёр ва стандартларига тўлиқ мос келади, шу билан бирга, уларнинг бир қисми БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича идоралари тавсияларига асосланган. Айниқса, “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши муҳим аҳамият касб этди. Ушбу Қонун кўп йиллик муҳокамалардан сўнг қабул қилинди. Қонун оиладаги зўравонлик қурбонларига ёрдам бериш, уларга бошпаналар ажратиш, ишонч телефонлари ва нафақат жисмоний зўравонлик, балки психологик ёки иқтисодий жиноятлар бўйича мажбурий жавобгарликка тортиш орқали аёлларни ҳимоя қилиш учун асосдир [2]. Бундай чоралар, хусусан, БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича идоралари томонидан узоқ вақт давомида тавсия қилиб келинган.

Шу билан бирга, ушбу йўналишда давомий изчил ишларни амалга ошириш талаб этилади. Бу ерда нафақат қабул қилинган кўрсатмалар, балки уларнинг халқаро мажбурият ва стандартларга мувофиқлиги, жойларда ўз вақтида ва аниқ бажарилиши ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Шу маънода, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётда қарорлар қабул қилишнинг барча даражаларида аёлларнинг тўлиқ ва самарали иштирок этишини таъминлаш бўйича ишларни изчил давом эттириш зарур. Бинобарин, “Хотин-қизлар ва эркалар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги ва “Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонунларнинг бажарилишини таъминлаш учун “Йўл хариталари”ни қабул қилиш режалаштирилган. Бундан ташқари, Гендер тенглиги бўйича миллий стратегияни қабул қилиш режаси ҳам мавжуд [2]. БМТ агентликлари гендер тенглик ва камситмаслик масалаларида, шу жумладан, махсус ҳужжатларни режалаштириш, ишлаб чиқиш ва амалга ошириш, янги кодексларнинг махсус қондаларини – жиноий, процессуал ва ижро этувчи босқичларни ишлаб чиқишда бундан кейин ҳам кўмак беришга тайёр. Шунингдек, қабул қилинаётган у ёки бу даражадаги ҳужжатларнинг аёллар ва эркалар учун бир меъёрга бўлишига эришиш учун қонунчиликнинг гендер экспертизасини ўтказиш мажбурийлигини таъминлаш муҳимдир. Ўз навбатида, бизнес инкубаторлари билан бир қаторда, аёлларни таълим ва фан соҳасида рағбатлантириш, шунингдек, STEM (Фан, технология, муҳандислик, математика) лабораториялар яратиш орқали уларни табиий ва техник фанлар соҳасига жалб қилиш чораларини кўриш зарур. Бу, ўз навбатида, аёлларнинг бандлигини, замонавий меҳнат бозорида рақобатбардошлигини оширишга ёрдам беради. Қабул қилинаётган чора-тадбирлар бошқарув фаолиятида мамлакатнинг барча ҳудудлари ва хотин-қизларнинг барча тоифаларини қамраб олиши керак. Хусусан, 2030 йилгача бўлган даврда БМТ Глобал кун тартибининг Барқарор ривожланиш мақсадларини изчил амалга ошириш кун тартибидаги тамойилларни, айниқса, “ҳеч кимни ортда қолдирмаслик” тамойилини ҳисобга олган ҳолда, ҳар хил камситиш шаклларига мойил бўлган хотин-қизларнинг ҳолатига алоҳида эътибор қаратиш долзарб масаладир.

Янгиланаётган Ўзбекистонда жамият бошқаруви соҳасида инсон омилини фаоллаштириш, раҳбар кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, давлат бошқаруви тизимини янада такомиллаштириш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айниқса, хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш, уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ҳамда эркинликларини таъминлаш мақсадида аниқ чора-тадбирлар дастури ишлаб чиқилиб, уларни бажариш бўйича тегишли вазирлик ва идоралар томонидан изчил ишлар амалга оширилмоқда. Шу боис ҳам ҳозирги вақтда халқ хўжалигининг турли тармоқларида эркалар билан бир қаторда хотин-қизлар, хусусан, аёл раҳбарлар фаолият юритмоқдаки, бу, албатта, хотин-қизларга эҳтиром,

ҳурмат рамзини англатиши билан бирга, уларда фаоллик, фидойилик, мағрурлик, шижоат, ватанпарварлик каби ҳис-туйғуларни уйғотиб, ички руҳий захираларни ишга туширади.

Тарихга назар солсак, инсоният цивилизациясининг ҳамма босқичларида ҳам эрка раҳбарларнинг давлат бошқаруви ишида хотин-қизларнинг юксак ақл-идроки ва доно маслаҳатларидан ўринли фойдаланиб келинганлигига гувоҳ бўламиз. Бунга ўтмишдаги момоларимизнинг ҳаёти, кўрсатган жасорати ва фидойиликлари яққол мисол бўла олади. Чунончи, Тўмарис тенгсиз ақл-заковати, шижоати билан юртимиз тупроғига бостириб кирган босқинчиларни даф этган бўлса, Амир Темурга давлат ишларини бошқаришда Бибиҳоним доимо маслаҳатгўй бўлгани тарихдан маълумдир. Буюк подшоҳ Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳам бутун умри давомида давлат бошқарувида аёл шахсиятига юксак эътибор билан қараган. Унда хотин-қизлар кадр-қимматини жойига қўйиш, иззат-ҳурматларини бажо келтириш устун бўлган, зарур бўлганда Қутлуғ Нигорхоним, Эсон Давлатбегим, Хонзодабегим ва бошқа аёллар билан давлат ишлари муаммоларига оид масалалар бамаслаҳат адо этилган, уларнинг фикрлари инобатга олинган [6]. Боиси аёллардаги муомала маданияти, тинглаш маҳорати, ўзини тия билишлик, вафо ва садоқат, сезгирлик, адолатпарварлик, ошқоралик, самимийлик, хушмуомалалик, тўғрисиўзлик, жавобгарлик, нафосат, масъулият каби инсоний фазилатлар улар тимсолининг асосини ташкил этган.

Бугунги кунда бошқарув соҳасига оид барча масалаларни жамият ривожланиши нуқтаи назаридан ўрганиш, корхона, ташкилот ва муассасаларни бошқаришнинг янада самаралироқ усулларини ишлаб чиқиш, замон талабларига тўла жавоб бера оладиган, бошқарув маҳоратига эга бўлган раҳбар кадрларни тайёрлаш муаммолари билан шуғулланиш долзарб масалага айланди. Айниқса, раҳбарликдаги гендер фарқлар, жинсий ижтимоийлашув, жинсий стереотиплар, эрка ва хотин-қиз раҳбарларнинг шахсий сифатлари, бошқарувчилик имкониятлари, хотин-қизларни самарали раҳбарлик фаолиятига тайёрлаш, замонавий аёл раҳбарнинг ижтимоий-психологик қиёфасини яратиш масалалари психология фани соҳасида қатор тадқиқотлар олиб боришни тақозо этмоқда [7]. Жамиятда эрка раҳбарлар асосий диққат-эътиборини ишлаб чиқариш муаммоларига тааллуқли вазифаларга қаратса, хотин-қиз раҳбарлар эса кўпроқ жамоанинг ижтимоий-психологик жиҳатлари, психологик муҳитни соғломлаштиришга қаратади. Худди шу боисдан эрка ва хотин-қиз раҳбарларга хос жинсий психологик фарқнинг бўлиши табиий, лекин жамоа олдида турган вазифаларни бажариш, кўзланган мақсадларга эришиш борасида жинсий тафовут куза-

тилмайди. Раҳбарлик ишидаги барча муваффақиятларнинг асл сабаби жинсга хос бўлмаган омиллар билан белгиланади. Жумладан, интеллект, қадриятлар, шахс хусусиятлари, маълумот даражаси, бошқарув соҳасидаги тажриба бошқарув самарасини таъминлайди. Аёл раҳбарлар фаолиятининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиб, бундай ўзига хосликларга қуйидагиларни ажратамиз:

- аёл раҳбар ўз иш фаолиятида бевосита раҳбарликдан ташқари, ўз ходимларининг фикрларини ҳам инобатга олади;

- аёл раҳбар, энг аввало, ўзи бошқараётган жамоадаги инсонлар ўртасида шахслараро муносабатларга кўпроқ эътибор қаратади;

- аёл раҳбар қарор қабул қилишда ҳам камида 2-3 кишининг маъқуллашига эргашиб, сўнгра охириги қарорга келади;

- аёл раҳбар иш манфаатлари билан оила манфаатларини деярли бир даражада аҳамиятли деб қарайди;

- унинг ходимларга берадиган кўрсатмалари кўпроқ конструктив бўлиб, ташаббус кўрсатувчи ходимлар билан муросага бориб ишлайди;

- аёл раҳбар ўз ходимларининг шахсий ҳаётлари ҳамда оилавий шароитлари билан вақти-вақти билан қизиқиб туради ва ҳоказо [5].

Соҳага оид илмий адабиётлар билан танишишимиз ва тадқиқотларимиз натижаларига суянган ҳолда, хотин-қиз раҳбарларда касбий муваффақиятни таъминловчи бир қатор шахс сифатлари мавжуд эканлигига гувоҳ бўлдик. Улар қуйидагилардан иборат:

- хотин-қиз раҳбарлар бошқарув ишида кўпинча шериклик ва ҳамкорликка асосланган бошқарув услубини танлайдилар ҳамда асосий диққат-эътиборларини жамоадаги психологик иқлимни соғломлаштиришга қаратадилар;

- аёл раҳбар бошқарувидаги жамоаларда дўстона муносабатлар ривожланади, бошқарув қарорлари кўпинча ходимларнинг бевосита иштирокида, уларнинг фикри ва ташаббусларини ҳисобга олган ҳолда қабул қилинади;

- хотин-қиз раҳбарлар жамоавий қарорларни қабул қилишда катъий назорат қилиш тарафдори бўладилар;

- аёл раҳбарлар учун биринчи ўринда эътиқодлилик, топширилган иш учун шахсан жавобгарликни ҳис қилиш, ҳалоллик ва виждонлилик туради;

- мураккаб вазиятларда аёл раҳбарлар ходимларнинг юксак мотивациясига таяниб, инқироздан чиқиш стратегиясини танлайдилар;

- аёл раҳбарлар ходимларни нафақат тақдирлаш, балки йўл қўйилган хато учун уларни жазолаш ҳам кучли мотивация омили эканини яхши тушунадилар, улар қўйилган вазифаларни бажара олмаган ходимларга нисбатан жазоларни белгилашда дастлаб энг оддий усуллардан, яъни биринчи марта кечириниш, огоҳлантириш, эътироз айтиш ва бошқа усуллардан фойдаланадилар;

- меҳнат жараёнидаги муаммоли ҳолат, зиддият ва ўзаро муносабатлардаги қарама-қаршиликларга нисбатан оқилона ва омилкорлик билан ёндашиш ва уларга ечим топишда баъзан хотин-қиз раҳбарлар эркак раҳбарларга нисбатан самаралироқ ёндашадилар;

- аёл раҳбарлар низо қандай характерга эга ва қай даражада катта бўлмасин, барча ҳолларда унинг сабабларини диққат билан таҳлил қиладилар, низонинг моҳиятига чуқур кириб, уни жойида ўзининг аниқ фикрини айтиш билан ҳал қиладилар;

- аёл раҳбарлар таваккалчилик шароитида ҳам эҳтиёткорлик билан қарор қабул қиладилар [8].

Бундан ташқари, хотин-қиз раҳбарларнинг самарали ишлари учун, аввало, уларнинг меҳнатларини илмий асосда ташкил этиш муҳим аҳамиятга эга. Каттами, кичикми – қайси мансабда бўлишидан қатъи назар, ҳар бир раҳбар аёлнинг меҳнатини намунали ташкил этиш, унинг меҳнат унумдорлигининг муттасил ўсишини таъминлаш, раҳбарнинг иш ўрнини ташкил этиш ва уларга хизмат қилишни яхшилаш, соғлиғини сақлаш, меҳнат шароитини яхшилаш, меъёрлаштириш каби масалалар маъмурий бошқарув соҳасида муҳим аҳамият касб этади [4].

Бошқарувда тенг имкониятларни таъминламаган мамлакат маданиятли демократик давлат сифатида тараққий этмайди. Бунда хотин-қизларга нисбатан патриархал-консерватив муносабатлардан воз кечган ҳолда кадрлар сиёсатини шакллантириш, хотин-қизларни бошқарув фаолиятига жалб этиш бўйича жамоат онгини ўзгартириш, шунингдек, хотин-қизларнинг ўзлари мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида иштирок этиш заруратини англашларига эришиш муҳим ўрин тутди. Бунинг учун хотин-қиз раҳбарларни замон талаблари даражасида тайёрлаш, уларнинг маҳоратларини ошириш, кадрлар захирасини вужудга келтириш, фаолият кўрсатаётган тармоқ ва соҳалари бўйича ихтисослаштирилган малака ошириш ва қайта тайёрлаш курсларида махсус дастурлар асосида ўқитиш ишларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 июнда Олий Мажлис Сенатининг йиғирманчи ялпи мажлисидаги нутқи.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 августдаги “Хотин-қизлар ва эркалар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида” ги Қонуни.
4. Авершин В.И. Пути повышения учительского мастерства в современных условиях. // Педагогика. 1998 – № 3. – С. 66-69.

5. Каримова В. Ижтимоий психологияда хотин-қизлар раҳбарлиги муаммосининг ўрганилиши. // "Psixologiya", – Бухоро: БухДУ, 2011. – 2-сон. – 13-б.
6. Шамиева О. Раҳбар аёллар шахсининг ижтимоий-психологик хусусиятлари. / Психол. фанл. номз. автореферат. – Т., 2000. – 21-б.
7. Исмаилова З. К., Байбаева М.Х. Раҳбарларнинг низоли вазиятларни ҳал этишида конфликтологик компетентлигини ривожлантириши.- *Life Sciences and Agriculture*, 2020.185-188
8. I.Z Karabaevna Integrative approach in formation of competencies in the educational process- *European Journal of Research and Reflection in ...*, 2020.109-113
9. Z. Ismailova, D. Khimmataliev, M. Khashimova The role of modern women in society and family. *Opción*, 2019. 734-751
10. Narzullaevna S. B. The Influence of Islam on the Formation of Womens Education System in the Middle Ages // *JournalNX*. – C. 204-206.
11. Mirzayeva, F. (2022). KREDIT MODUL TIZIMINING AMALIYOTGA JORIY ETILISHI. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(11), 479-484.
12. Shamsitdinovna M. A. LOCAL-MODULAR TECHNOLOGY FOR DEVELOPING SOCIAL COMPETENCIES IN STUDENTS // *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*. – 2022. – T. 3. – №. 4. – C. 56-61.

TARBIYA JARAYONIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR

Norposhsha Voxidova,

Toshkent davlat pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrası professori;

Mohira Abdulxayeva,

Toshkent shahar Chilonzor
tumani 168-maktab o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada innovatsion texnologiyalaridan foydalanish asosida bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashni tashkil etish, talabalar fikrini erkin taqdim etish hamda samarali natijalarga erishish imkoniyatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, ART texnologiya, ta'lim, standart, samara, maxsus, uslubiy, natija, imkoniyat, tarbiyaviy faoliyat.

Аннотация

В статье изложены возможности организации подготовки будущих учителей к образовательной деятельности на основе использования инновационных технологий, свободного представления мнений учащихся и достижения эффективных результатов.

Ключевые слова: инновация, арт-технология, образовательная, стандартная, эффективная, специальная, методическая, результат, возможность, образовательная деятельность.

Annotation

The article describes the possibilities of organizing the preparation of future teachers for educational activities based on the use of innovative technologies, freely presenting students opinions and achieving effective results.

Key words: innovation, ART technology, education, standard, samara, special, methodological, result, opportunity, educational activities.

Auditoriyada tashkil etiladigan ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlar bo'lajak o'qituvchilarning tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash, ularning mustaqil ijodiy tafakkurini rivojlantirishga, tarbiyaviy faoliyatni maqsadli tashkil etishga, o'z fikrini erkin taqdim etishi uchun imkoniyatlarni yaratadi. Bu faoliyatni maqsadli tashkil etish, sifatli natijani kafolatlash esa jarayonga pedagogik va innovatsion texno-

logiyalarni joriy etishni talab etadi. Pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayonidagi afzalligi ularga berilgan ta'riflarda ko'rinadi.

Jumladan, O'.Q.Tolipov: "Pedagogik texnologiya – bu muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishini kafolatlovchi pedagogik faoliyat jarayonining mazmuni-

dir” hamda “Pedagogik jarayon bu o'qituvchi tomonidan tashkil etiladigan jarayon bo'lib, u shaxsning ma'lum sifatlarini shakllantirish, unga ta'lim-tarbiya berish vazifasini bajaradi” [2] deb yozib, texnologiyalar shaxsda ijobiy sifatlarini shakllantirishini ta'kidlasa, bir guruh olimlar ta'lim texnologiyalar o'qitish modelining texnologik xaritasi va uni amalga oshirish jarayoni ekanligini ta'kidlab, ulardan foydalanish aniq tarzda o'quv-tarbiya maqsadining amalga oshirishga xizmat qilishi, o'zgaruvchan sharoitda berilgan vaqt mobaynida oldindan belgilangan natijalarga kafolatli erishishni ta'minlaydigan yo'l va vositalar ekanligini aytadilar.

YUNESKO tashkilotining pedagogik texnologiyaga bergan ta'rifi eng maqbul ta'riflardan biri bo'lib, unda: “Pedagogik texnologiya – ta'lim berish va o'zlashtirish usullarini yaratish, qo'llash, ularni yagona tizimga keltirish yo'li bilan inson salohiyati va texnik vositalarining barcha imkoniyatlaridan foydalanib, bilimlar o'zlashtirishining eng maqbul jarayonidir” [3] deb ta'rif berilishi, bu imkoniyatlardan foydalanish bilimlarni o'zlashtirishning eng maqbul yo'li ekanligini ko'rsatadi.

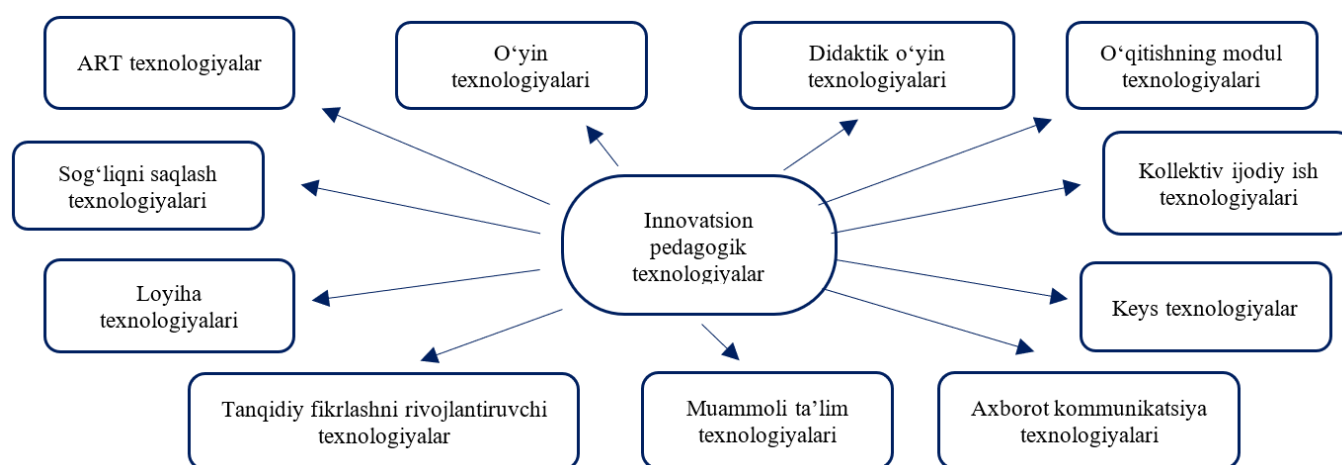
Tadqiqotchi B.A.Nazarova esa [4] bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy layoqatini tarbiyalashda texnologik yondashuv hamda ta'lim texnologiyalarini loyihalashtirish kafolatlangan natija berishini ta'kidlab, bo'lajak pedagogika kolleji o'qituvchilarini o'qitishda an'anaviy va texnologik yondashuvlarni qiyosiy tasniflab, texnologik yondashuvning samarali ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur fikrlar biz oldimizga qo'ygan maqsadni amalga oshirishda texnologiyalar samarali ekanligini ko'rsatdi. Bunda tarbiya texnologiyalarining mazmuniga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Tarbiya jarayonida shaxslik sifatlarini shakllantirish masalalarini tadqiq etgan I.Xarlamov tarbi-

ya texnologiyalarining quyidagi mazmunini tavsiya etadi: ma'naviy-axloqiy rivojlanish ziddiyatlarini, ma'naviy-axloqiy sifatlar rivojlanishidagi kamchiliklarni aniqlash, ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqish; tarbiyalanuvchilarni shakllantiriladigan sifat mohiyatini anglashga qaratilgan bilish faoliyatiga jalb qilish; roli va xulqiy tarkibiy qismlar rivojlanishiga ta'sir ko'rsatish; to'g'ri xatti-harakatni mashq qildirish, uni mustahkamlash. Shu bilan bir qatorda, texnologiyalarni jarayonga tatbiq etish ma'lum bir bosqichlarni talab etadi.

F.T.Esanboboyev fikriga ko'ra, tarbiya jarayonida texnologiyalarni quyidagi bosqichlarda qo'llash samaralidir: bo'lajak o'qituvchilarga pedagogik texnologiya asoslari haqidagi nazariy bilimlarni berish; pedagogika fanidan ma'ruza, seminar mashg'ulotlarini amaliy treninglarni qo'llagan holda, ularda texnologiyalardan foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantirish; bo'lajak o'qituvchilarda tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishga nisbatan ijodiy va texnologik yondashuvning qaror toptirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish (tadbir tashkil etiladigan xonalarni tematikaga ko'ra jihozlash); pedagogika fanidan ma'ruza, seminar mashg'ulotlarini noan'anaviy tarzda va maxsus loyiha asosida tashkil etish borasidagi tajribalarni targ'ib etish; pedagogika fanidan ma'ruza, seminar mashg'ulotlarini texnologik yondashuv asosida doimiy tashkil etilishiga erishish.

Yuqoridagi fikrlar asosida biz, tarbiya texnologiyalaridan foydalanishning quyidagi bosqichlariga tayandik: talabaning shaxsiy axloqiy tarbiyaga oid bilimi va tajribasini aniqlash; axloqqa oid qadriyatlarini bilishi va anglashi; axloqqa oid maqsadlarini amalga oshirish [5, 41].

Mavjud adabiyotlarda ta'lim-tarbiya jarayonida faol qo'llaniladigan innovatsion ta'lim texnologiyalari quyidagicha turkumlangan (rasmga qarang):

3-rasm. Ta'lim-tarbiya jarayonida faol qo'llaniladigan innovatsion ta'lim texnologiyalarining turlari

Biz tadqiqot mobaynida bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda ma'ruza, amaliy va seminar mashg'ulotlarida innovatsion ta'lim texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalandik. Ulardan ayrimlarini ko'rib chiqamiz.

Ma'ruza – bu axborot uzatishning og'zaki shakli bo'lib, pedagogik fanlar turkumidagi ma'ruzalarga qo'yiladigan asosiy talablar: muammolilik, muqobil pozitsiyalarni taqqoslash, pedagogik faoliyat ijodkorligini asoslash, milliy maktab va pedagogikaning dolzarb vazifalarini muam-

moli taqdim etish hisoblanadi.

Ma'ruzalar davomida talabalar pedagogik hodisa va jarayonlarni tahlil qilishning asosiy g'oyalari, tushunchalari, muqobil nazariyalari va yondashuvlari bilan tanishadilar. Shuningdek, uning afzalligi shundaki, talabalar katta hajmdagi ma'lumotlarga rahbarlik qilishadi, qoida tariqasida ma'ruzada ko'plab talabalar qatnashadilar va o'qituvchi o'z taqdimotining mazmuni va ketma-ketligi ustidan nazoratni osonlikcha amalga oshiradi. Ma'ruzaning kamchiliklari orasida talabalardan hech qanday teskari aloqa yo'qligi, ularning bilim va ko'nikmalari dastlabki darajasini hisobga olishning imkoni yo'qligi, mashg'ulotlarning jadvalga qat'iy bog'liqligi kiradi. Bo'lajak o'qituvchilarni Tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda quyidagi mavzulardagi ma'ruzalar tashkil etildi: "Abu Nasr Forobiyning pedagogik qarashlari", "A.Navoiyning pedagogik qarashlari", "Temuriylar davrida ta'lim-tarbiya", "A.Navoiy merosida axloq tarbiyasi masalalari".

"Venn diagrammasi" grafik organayzeridan foydalanish ayrim olingan mavzuning umumiy mohiyatini o'zlashtirish (sintezlash) ko'nikmalarini hosil qilishga yo'naltiradi. Bunda kichik guruhlar ishtirokida "Temuriylar davrida ta'lim-tarbiya" mavzusini o'rganishda "Venn diagrammasi" grafik organayzeridan foydalanib, temuriylar davrida yaratilgan "Temur tuzuklari", "Axloqi muhsiniy" asarlari misolida tahlil qilindi.

Shuningdek, "T-jadval" asosida ajdodlarimiz asrlar davomida sevib mutolaa qilgan "Pandnoma", "Siyosatnoma", "Qobusnoma", "Axloqi muhsiniy", "Axloqi jaloliy", "Axloqi nosiriy", "Turkiy Guliston yoxud axloq" singari asarlardagi axloq-tarbiyaga oid so'z va tushunchalar izohi o'rganilib, bo'lajak o'qituvchilar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy bilim, ma'lumot yoki dalillar qiyosiy tahlil qilindi. Jumladan, "Turkiy Guliston yoxud axloq" asaridagi "yaxshi" va "yomon" axloq tushunchalari jadval asosida solishtirildi.

Yaxshi xulqlar:	Yomon xulqlar:
fatonat, nafosat, sa'y va g'ayrat, riyozat, shijoat, qanoat, ilm, sabr, hilm, intizom, miqyosi qafe, vijdon, vatanni sevmak, haqqoniyat, nazari ibrat, iffat, hayo, idrok va zako, hifzi islom, iqtisod, viqor, xavf va rajo, itoat, haqshunoslik, xayrixohlik, munislik, sadoqat, adolat, muhabbat, olihimmat, afv	g'azab, buzuqlik – safohat, hamoqat, yalqovlik – atolat, xasislik – xasosak, tanparvarlik – rahovat, takabburlik – anoniyyat, chaqimchilik – namimat, g'iybat, qo'rqqoqlik – jibonat, hasad, yolg'onchilik – kizb, nifoq, tama'

Bunda vaqtning tejalishi, frontal holda ish olib borish imkoni, talabalarda mantqiy fikrni rivojlantirish va baholashning qulayligi kabi imkoniyatlarga ega bo'lindi.

Trening. "Trening" atamasi (ingliz tilida train, training o'qitish, o'rgatish, mashq qilish ma'nolarini anglatadi) ko'plab ta'riflarga ega. XX asrning 80-yillarida L.A.Petrovskaya ijtimoiy-psixologik treningni "ko'nikmalar va tajribalarni rivojlantirishga qaratilgan shaxslararo muloqot sohasidagi bilim, ijtimoiy munosabatlar, ta'sir vositasi", "vakolatni rivojlantirish vositasi", "psixologik ta'sir ko'rsatish vositasi" deb baholadi.

Bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda trening mashg'ulotlarini o'tkazish quyidagi vazifalarni hal qilish bilan bog'liq: tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishga oid bilim olish; ko'nikma va malakalarni shakllantirish; tarbiyaviy faoliyatdagi xatti-harakatni va tarbiyaviy faoliyat tashkil etishning istiqbolli rejalarini belgilaydigan psixologik nuqtayi nazarni rivojlantirish; tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish tizimini shakllantirish va rivojlantirish; tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda mustaqillik va shaxsiy faoliyat namoyondalarini qo'llab-quvvatlash.

Treningning dastlabki bosqichida muammoni hal qilish har bir ishtirokchiga ushbu turdagi savollar beriladi: "Tarbiyaviy faoliyat nima?", "Tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishdan maqsad nima?", "Siz shunday o'ylayapsizmi?", "Siz

axloqsizlik holatlariga duch kelganmisiz?" va hokazo. Treningning asosiy qismida muhim o'rin (vaqtning 20-60%) talabalarda amaliy ko'nikmalarni hosil qilishga qaratilishi kerak (faoliyat variantlarini tanlash qobiliyatlari, muloqot qobiliyatlari, qaror qabul qilish qobiliyatlari va boshqalar). Ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish uchun "Aqliy hujum" asosida butun guruh bilan (tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish) muammosi muhokama qilinib, qaror qabul qilish algoritmi yoki yangi xatti-harakatlar strategiyasini egallashga qaratilgan o'yinlar tashkil etildi. Trening yakuniy qismiga vaqtning taxminan 5 foizi qoldirilib, trening natijalari sarhisob qilindi; ishtirokchilarning istiqbollari aniqlandi; ishtirokchilarning xabardorlik darajasining o'zgarishi va ularning hissiy holati (refleksiyasini) baholandi.

"Men tarbiyaviy faoliyat tashkilotchisiman" nomli trening. Pedagog quyidagi savollar bilan talabalarga murojaat qiladi hamda talabalarni faol ishtiroklarini ta'minlaydi: "Tarbiyaviy faoliyat tashkilotchisi qanday bo'lishi kerak?" degan savollarga yozma tarzda javob tayyorlaymiz: 1) Tarbiyaviy faoliyat tushunchasiga ta'rif bering. 2) Tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishga oid kasbiy bilimlar nimalardan iborat? 3) Mening tarbiyaviy faoliyatga tayyor ekanligim qayerda va qaysi ko'rinishda namoyon bo'ladi? 4) Innovatsion yondashuvlar asosida bo'lajak o'qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlashda aynan qaysi

metodlardan foydalanish mumkin?

Treningni o'tkazishda faollik, tadqiqotchlik, xatti-harakatlarning obyektivlik, munosabatlarda o'zaro hamkorlik, intellektual va hissiy sohalarni uyg'unlashtirish, majoziy fiksatsiya tamoyili didaktikadagi "oltin qoida"ning aks etishi – ravshanlik, ta'lim natijalarini hayotda qo'llash, pozitsiyaning fasilitatsiya prinsipilariga amal qilish talab etiladi.

ART pedagogikasi bizning tadqiqotimida tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishda uning mazmuni bilan birga klassik va folklor san'ati orqali amalga oshiriladi. ART pedagogikasining metodlari: musiqiy, teatr va tasviriy san'at pedagogikasi, ertak terapiyasi, foto kollaj va boshq. Yuqorida keltirilgan texnologiyalar va metodlarning barchasi

o'zaro bog'liqdir.

Ijobiy natijalar: muloqotga erkin kirisha olmaydigan talabalarda nutqni rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratiladi; agressiya namoyon bo'lgan talabalarda samarali hissiy munosabatni ta'minlaydi; talabaning ongini, o'zboshimchalik va o'zini o'zi boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga, ijobiy "men-kontseptsiya"ni shakllantirishga, bolaning yaratgan mahsulot qiymatini ijtimoiy tan olishiga ishonch hosil qiladi.

Xulosa o'rnida: pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari ta'lim-tarbiya jarayoni sifatini oshirishi uchun pedagogik texnologiyalardan foydalanish tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish, uni loyihalash, maqsadga yo'naltirish hamda natijani kafolatlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli qarori.
2. Толипов Ў.Қ., Усмонбоева М. Педагогик технологиянинг татбиқий асослари: Ўқув қўлланма. – Т.: Фан, 2006. – 264 б.
3. Доклад ЮНЕСКО по науке – 2015 «На пути к 2030 году». 2017. – 794 с.
6. Narzullaevna S. B. The Influence of Islam on the Formation of Womens Education System in the Middle Ages //JournalNX. – C. 204-206.
7. Mirzayeva, F. (2022). KREDIT MODUL TIZIMINING AMALIYOTGA JORIY ETILISHI. Eurasian Journal of Academic Research, 2(11), 479-484.
8. Narzullaevna S. B. The Influence of Islam on the Formation of Womens Education System in the Middle Ages //JournalNX. – C. 204-206.
10. Вохидова Н. Х., Халикова З. М. Развитие системы образования в Республики Узбекистан //Europäische Fachhochschule. – 2016. – №. 4. – С. 23-24.
11. Shamsitdinovna M. A. LOCAL-MODULAR TECHNOLOGY FOR DEVELOPING SOCIAL COMPETENCIES IN STUDENTS //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – Т. 3. – №. 4. – С. 56-61.

SANOAT MIKROBIOLOGIYASINING BIOTEXNOLOGIYADAGI AHAMIYATI

Dildora Shodiyeva,

SamDTU Mikrobiologiya, virusologiya va immunologiya
kafedrası amaliyotchi-assistenti**Annotatsiya**

Dunyo aholisi kundan kunga ko'payib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, oziq-ovqat va boshqa kommunal kunlik ehtiyojlarning oshishiga sabab bo'ladi. Bu holat an'anaviy qishloq xo'jaligi usullarini va texnologiyalarining samaradorligini sezilarli darajada qoniqarsiz ekanligini isbotlaydi. Biotexnologiya esa ishlab chiqarish jarayonida bu samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so'zlar: Biotexnologiya, "yashil maydon", tabiiy fermentatsiya, bioinsektivlar,

Аннотация

Население земного шара увеличивается день ото дня, что, в свою очередь, вызывает увеличение ежедневных потребностей в продуктах питания и других коммунальных услугах. Это свидетельствует о существенной неудовлетворительной эффективности традиционных агротехнических приемов и технологий. А биотехнология значительно повышает эту эффективность в производственном процессе.

Ключевые слова: Биотехнология, «зеленое поле», естественное брожение, биоинсектициды,

Abnnotation

The world's population is increasing day by day, which in turn causes an increase in the daily needs of food and other utilities. This proves the effectiveness of traditional agricultural methods and technologies to be significantly unsatisfactory. And biotechnology significantly increases this efficiency in the production process.

Keywords: Biotechnology, "green field", natural fermentation, bioinsecticides.

Biotexnologiya biologik agentlarni inson manfaati uchun qo'llash texnologiyalari haqidagi fan hisoblanadi. Biotexnologiya o'simliklar, hayvonlar va mikroorganizmlardan foydalanadi. Bioo'g'itlar, biopestitsidlar, biogerbitsidlar kabi mahsulotlarning barchasi mikrobiologiya va biotexnologiya fanlari natijasi hisoblanadi. Dunyo aholisi kundan kunga ko'payib bormoqda, bu esa, o'z navbatida, oziq-ovqat va boshqa kommunal kunlik ehtiyojlarning oshishiga sabab bo'ladi. Ma'lumki, an'anaviy qishloq xo'jaligi usullari va texnologiyalarining samaradorligi ancha qoniqarsiz. Biotexnologiya esa ishlab chiqarish jarayonida bu samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi. XX asrga kelib qishloq xo'jaligi texnikalarining jadal rivojlanishi "yashil maydon"larni ko'paytirgan bo'lsa-da, ammo bu iqtisodiy va ekologik jihatdan o'zini oqlamadi. Natijada, havoga ko'plab zararli moddalar ajralishi, iqtisodiy inqiroz noqulay iqlim o'zgarishi, global ifloslanish va biologik xilma-xillikni yo'qolishiga sabab bo'ldi. Hozirgi kunda biotexnologiya jamiyatdagi qishloq xo'jaligi, farmatsevtika sohalari kabi bir qancha yo'nalish muammoni echimi sifatida yuzaga chiqmoqda. Yevropa Biotexnologiya Federatsiyasi esa Biotexnologiya bu integratsiya deya ta'rif berib, bunda tirik organizmlar, tirik tizimlar va texnologiyalarning uyg'unlashuvini ko'radi. Miloddan avvalgi davrlarda biotexnologiya qo'llanilgan bo'lsa-da, ammo genetik injeneriya, hujayra muhandisligi kabi sohalar yo'q edi. Keyinchalik esa mikroorganizmlardan faol ravishda foydalanish mikroorganizmlarning biotexnologiyadagi rolini keskin oshirib yubordi. Natijada, sanoat

mikrobiologiyasi fani yuzaga chiqdi va biotexnologiyada mikroorganizmlarning rolini ko'rsatib berdi. Ayniqsa, qishloq xo'jaligida chidamli navlarni yaratish va genetik modifikatsiya qilingan, zararkunandalarga va begona o'tlarga chidamli navlarni yaratish bugungi kunda biotexnologiya orqali o'z echimini topmoqda. Biotexnologiyaning asosiy afzalligi shundaki, kimyoviy moddalarni ko'p ishlatmasdan, iqtisodiy jihatdan gerbitsidlar, bioo'g'itlar ishlab chiqarish imkonini beradi.

Sanoat mikrobiologiyasi biotexnologiyaning bir tarmog'i bo'lib, mikrobiologiya fanini keng miqyosda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun qo'llaydi, ko'pincha mikrob hujayralari fabrikalaridan foydalanadi. Mahsulot hosildorligini oshirish uchun mikroorganizmni manipulyatsiya qilishning ko'plab usullari mavjud. Mutatsiyalarni organizmga kiritish ularni mutagenlarga kiritish orqali amalga oshirilishi mumkin. Ishlab chiqarishni ko'paytirishning yana bir usuli – genlarni kuchaytirish, bu plazmidalar va vektorlardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Plazmidlar va vektorlar ma'lum bir genning bir nechta nusxalarini o'z ichiga olishi uchun ishlatiladi, bu esa ko'proq fermentlarni ishlab chiqarishga imkon beradi. Bu esa pirovardida ko'proq mahsulot hosil bo'lishiga olib keladi [1]. Muayyan mahsulotni olish uchun organizmlarni manipulyatsiya qilish jahon sanoatida ko'plab qo'llanmalarga ega, masalan, ma'lum antibiotiklar, vitaminlar, fermentlar, aminokislotalar, erituvchilar, spirtlar va kundalik mahsulotlarni ishlab chiqarish. Mikroorganizmlar sanoatda juda katta ahamiyatga ega, ulardan foydalanish usullari ko'p. Tibbiyotda

Mikroblar bakterial kasalliklarni davolashda antibiotiklar tayyorlash uchun ishlatilishi mumkin. Mikroorganizmlar oziq-ovqat sanoati uchun ham ishlatilishi mumkin. Mikroorganizmlar odamlar iste'mol qiladigan ommaviy ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bir qismini ishlab chiqarishda juda foydali samarali sanaladi. Kimyo sanoati mikroorganizmlardan aminokislotalar va organik erituvchilarni sintez qilish uchun ham foydalanadi. Mikroorganizmlar o'simliklarni ko'paytirishga yordam berish uchun xavfli kimyoviy moddalar va emlash vositalaridan foydalanish o'rniga biopestitsidlar sifatida foydalanish uchun qishloq xo'jaligida ham qo'llanilishi mumkin.

Bioreaktorlar mikroblarni kerakli mahsulotni ishlab chiqarishda saqlash uchun ishlatiladi.

Sanoat mikrobiologiyasi uchun tibbiy qo'llanmalar – bu ma'lum bir organizmda tibbiy maqsadlarda sintez qilingan yangi dori vositalarini ishlab chiqarish. Antibiotiklarni ishlab chiqarish ko'plab bakterial infeksiyalarni davolash uchun zarurdir. Ba'zi tabiiy antibiotiklar va prekursorlar fermentatsiya deb ataladigan jarayon orqali ishlab chiqariladi. Mikroorganizmlar suyuq muhitda o'sadi, bu erda ko'proq mahsulot miqdorini olish uchun populyatsiya soni nazorat qilinadi. Oziq moddalar, pH, harorat va kislorod ham ushbu muhitda hujayralar sonini maksimal darajada oshirish va qiziqish antibiotik ishlab chiqarilgunga qadar ularning o'lishini oldini olish uchun nazorat qilinadi.

Vitaminlar ham fermentatsiya yoki biotransformatsiya yo'li bilan ko'p miqdorda ishlab chiqariladi [2]. Masalan, B2 vitamini (riboflavin) ikkala usulda ham ishlab chiqariladi. Biotransformatsiya asosan riboflavin ishlab chiqarish uchun ishlatiladi va bu reaksiya uchun uglerod manbai glyukoza boshlang'ich materialidir. Ishlab chiqarilgan riboflavin hosildorligini oshirish uchun ishlab chiqilgan mikroorganizmlarning ba'zi shtammlari mavjud. Ushbu reaksiya uchun ishlatiladigan eng keng tarqalgan organizm *Ashbya gossippi*. Fermentatsiya jarayoni riboflavin ishlab chiqarishning yana bir keng tarqalgan usuli hisoblanadi. Fermentatsiya orqali riboflavin ishlab chiqarish uchun ishlatiladigan eng keng tarqalgan organizm bu *Arothecium ashbyi*. Riboflavin ishlab chiqarilgandan so'ng uni bulondan olish kerak, bu hujayralarni ma'lum vaqt davomida isitish orqali amalga oshiriladi, so'ngra hujayralar eritmadan chiqarilishi mumkin. Riboflavin keyinchalik tozalanadi va yakuniy mahsulot sifatida chiqariladi [3].

Tabiiy fermentatsiya

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari mahsuldorligini oshirishga xizmat qiladi. Bunda bir qancha o'simliklarning mahsuldorligida mikroorganizmlarning samarali faoliyati tufayli ularning hosildorligi oshganligini ko'rish mumkin. Misol tariqasida, tuproqda yashovchi mikroorganizmlar o'simliklarning o'sishiga yordam beradi. Zaruriy energiya manbalari bilan ta'minlaydi. Ushbu mikroorganizmlar bioo'g'itlar olish uchun foydalaniladi.

Bioinsektitsidlar

Biotexnologiya, shuningdek, hasharotlarning zararkundalariga qarshi kurashda muqobil variantlar ishlab chiqishi mumkin. Tuproqdagi o'simliklarning ildizida yashab, kasalliklarga sabab bo'ladigan, viruslar, bakteriyalar, zamburug'larga qarshi kurashda ham bioinsektitsidlar samarali hisoblanadi. Bioinsektitsidlar shuningdek, atrof-muhitda uzoq vaqt saqlanmaydi, saqlash muddati qisqaroq, odamlar va hayvonlarga zararsiz, ko'pincha ular hasharotlarning aynan faqat bitta turiga tanlab ta'sir qilish xususiyatiga ega, o'ziga xos yo'nalishiga ega bo'lib, ularni qo'llashda asosiy e'tibor ishlatilish muddatlariga qaratilgan.

Qishloq xo'jaligidagi ahamiyati

Turli o'g'itlar va pestitsidlarga bo'lgan ehtiyoj tufayli qishloq xo'jaligi mahsulotlariga talab muttasil ortib bormoqda. Kimyoviy o'g'itlar va pestitsidlardan ortiqcha foydalanish uzoq muddatli ta'sir ko'rsatadi. Kimyoviy o'g'itlar va pestitsidlardan ko'p foydalanish natijasida tuproq unumdor bo'lib qoladi va ekinlar etishtirishda etarlicha foydalanilmayapti. Buning uchun bio-o'g'itlar, bio-pestitsidlar va organik dehqonchilik yordamga keladi.

Biopestitsid – bu tirik organizm yoki tabiiy moddadan olingan pestitsid. Biokimyoviy pestitsidlar zaharli bo'lmagan moddada hasharotlar populyatsiyasini nazorat qila oladigan tabiiy moddalardan ham ishlab chiqarilishi mumkin [6]. Biyokimyasal insektitsidga misol sifatida sarimsoq va qalampir asosidagi hasharotlar mavjud bo'lib, ular hasharotlarni kerakli joydan qaytarish orqali ishlaydi. Mikroblar insektitsidlar odatda virus, bakteriya yoki qo'ziqorin, hasharotlar populyatsiyasini yanada aniqroq nazorat qilish uchun ishlatiladi [6]. Mikroblar biopestitsidlarni ishlab chiqarish uchun eng ko'p qo'llaniladigan mikroblar *Bacillus thuringiensis* hisoblanadi, shuningdek, BT sifatida ham tanilgan. Bu spora hosil qiluvchi bakteriya delta-endotoksin ishlab chiqaradi, bunda hasharotlar yoki zararkundalarning ekin yoki o'simlik bilan oziqlanishini to'xtatadi, chunki endotoksin ovqat hazm qilish traktining shilliq qavatini buzadi.

Aminokislotalar va organik erituvchilar sintezi mikroblar yordamida ham amalga oshirilishi mumkin. L-metionin, L-lizin, L-triptofan va muhim bo'lmagan aminokislotalar L-glutamik kislota kabi muhim aminokislotalarning sintezi bugungi kunda asosan oziq-ovqat, oziq-ovqat va farmatsevtika sanoatida qo'llaniladi. Ushbu aminokislotalar *Corynebacterium glutamicum* tomonidan va fermentatsiya tufayli ishlab chiqariladi. C.glutamicum ko'p miqdorda L-lizin va L-glutamik kislota ishlab chiqarish uchun ishlab chiqilgan [7]. L-glutamik kislota ishlab chiqarish uchun yuqori talabga ega edi, chunki bu aminokislota mononatriy glutamat (MSG), oziq-ovqat xushbo'ylashtiruvchi vositani ishlab chiqarish uchun ishlatiladi. L-glutamik kislota umumiy ishlab chiqarilishi 2018-yilda 2,2 million tonnani tashkil etdi va C.glutamicum suv

ostida fermentatsiya texnologiyasidan foydalangan holda ishlab chiqariladi. L-lizin dastlab diaminopimelik kislota-dan (DAP) E.coli tomonidan ishlab chiqarilgan, ammo bir marta C.glutamicum L-glutamik kislota ishlab chiqarishi aniqlangan [7]. Bu organizm va boshqa avtotroflar keyinchalik lizin, aspartat, metionin, izolösin va treonin kabi boshqa aminokislotalarni ishlab chiqarish uchun o'zgartirildi [7]. L-lizin cho'chqalar va tovuqlarni boqish uchun, shuningdek, ozuqaviy kamchiliklarni davolash, bemorlarda energiyani oshirish va vaqti-vaqti bilan virusli infeksiyalarni davolash uchun ishlatiladi. L-Triptofan ham fermentatsiya va Corynebacterium va E.coli orqali ishlab chiqarish qolgan aminokislotalar kabi katta bo'lmasa-da, u hali ham farmatsevtika maqsadlarida ishlab chiqariladi, chunki u neurotransmitterlarni ishlab chiqarish uchun aylantirilishi va ishlatilishi mumkin [7].

Fermentatsiya yo'li bilan aseton, butanol va izopropanol kabi organik erituvchilarni ishlab chiqarish bakteriyalar yordamida ishlab chiqariladigan birinchi narsalardan biri

edi, chunki mahsulotlarning kerakli chiralitesini olish tirik tizimlar yordamida osonlik bilan amalga oshiriladi. Solvent fermentatsiyasi Clostridia bir qator bakterial turlardan foydalaniladi. Erituvchi fermentatsiya ilgari qo'llanilgan-dek unumli emas edi. Mahsulot olish uchun zarur bo'lgan bakteriyalar miqdori yuqori bo'lib, mahsulotning haqiqiy hosildorligi past edi. Keyinchalik texnologik yutuqlar kashf qilindi, bu olimga ushbu erituvchilar uchun yuqori hosil olish uchun ushbu shtammlarni genetik jihatdan o'zgartirishga imkon berdi. Ushbu klostridial shtammlar erituvchi ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan fermentlarning qo'shimcha gen nusxalariga ega bo'lish uchun, shuningdek, ular ishlab chiqariladigan erituvchining yuqori konsentratsiyasiga ko'proq bardoshli bo'lish uchun o'zgartirildi, chunki bu bakteriyalar ular ta'sir qiladigan muhitda bir qator mahsulotlarga ega. Bo'lishdan oldin omon qolishi mumkin. Zaharli. Boshqa substratlardan foydalanishi mumkin bo'lgan ko'proq shtammlarni yaratish bu bakteriyalarning mahsuldorligini oshirishning yana bir usuli edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Болтаев К.С., Жамалова Ф.А., Мамарасулова Н.И. Экологической группирование нематодофауны тугайных растений. Вестник Хорезмской академии Маъмуна. №5 (79) 2021. 33-37 стр.
2. Boltaev K.S., Mamedov A.N. Comparative study of ecological groups of hippoaherhamnoidesPhytonematoids growing in the zarafshan oasis // Galaxy international interdisciplinary research journal. – 2021. - № 9(9). P. 101-104.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7305057>
4. Azzamov Ulug'bek Azimovich, Shodiyeva Dildora G'iyosovna XLAMIDIYANING INSON SALOMATLIGIGA TA'SIRINI MIKROBIOLOGIK TAHLILLI VA DIOGNOSTIKASI
5. Liao C.H, Shollenberger L.M. Survivability and long-term preservation of bacteria in water and in phosphate-buffered saline. LettApplMicrobiol. 2003; 37: 45-50.
6. Perez-Garcia A, Mingorance E, Rivera ME, Del Pino D, Romero D, et al. Long-term preservation of Podosphaerafuscausing silica gel. J Phytopathol. 2006; 154: 190–192.
7. Smith D, Ryan J, Stackebrandt E. The ex situ conservation of microorganisms: aiming at a certified quality management. In: Doelle HW, DaSilva EJ, editors. Biotechnology: Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS). Oxford: EOLSS Publisher. 2008.
8. Berner D, Viernstein H. Effects of protective agents on the viability of Lactococcuslatissubjected to freeze-thawing and freezing drying. Sci Pharm. 2006; 74: 137–149.
9. Morgan CA, Herman N, White PA, Vesey G. Preservation of micro-organisms by drying; a review. J Microbiol Methods. 2006; 66: 183-193.
10. O'simlik o'sishi va rivojlanishida foydali mikroorganizmlarning ahamiyati Annayeva D.G' Davronov Q.D Azzamov U.A «TABIIY FANLARNING DOLZARB MASALALARI» mavzusidagi III-xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari TO'PLAMI 12 may, 2022 y. I – bo'lim 125-127 b
11. Cichorium intybusdan olingan Bacillus avlodiga mansub bakteriyalarning biotexnologik potentsiali va mikrobiologiyadagi istiqbollari Annayeva D.G', 2(6), 54–61. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6622491>
12. Dildora G'iyosovna, S. . (2023). ODDIY SACHRATQI (CICHORIUM INTYBUS L) O'SIMLIK QISMLARIDAN ENDOFIT BAKTERIYALARNING SOF KULTURALARINI AJRATISH USULLARI. Новости образования: исследование в XXI веке, 1(6), 387–393. Извлечено от <http://nauchniyimpuls.ru/index.php/noiv/article/view/3573>
13. Annayeva, D. (2022). CICHORIUM INTYBUS LISOLATION OF ENDOPHYTIC MICROORGANISMS FROM PLANTS AND IDENTIFICATION OF BIOTECHNOLOGICAL POTENTIAL. Eurasian Journal of Medical and Natural Sciences, 2(6), 54–61. Извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/EJMNS/article/view/1755>

ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШНИНГ ТАШКИЛИЙ МЕТОДИК АСОСЛАРИ

Гулсанам Ибраимова,
Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети профессори

Аннотация

Ушбу мақолада бўлажак мутахассисларни инновацион касбий фаолиятга тайёрлаш жараёнининг ўзага хос педагогик, психологик хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, бўлажак педагог мутахассисларни инновацион касбий фаолиятга тайёрлашда педагогик амалиёт, илгор тажрибалар ҳамда ота-оналар билан ҳамкорлик масалалари баён қилинган.

Калит сўзлар: инновацион касбий фаолият, педагогик амалиёт, компетенция, ижодий ёндашув, педагогик вазиятлар, илмий дунёқараиш.

Аннотация

В данной статье рассматриваются конкретные педагогические, психологические особенности подготовки будущих специалистов инновационной профессиональной деятельности. В нем также изложены вопросы педагогической практики, передовой опыт и сотрудничества с родителями для подготовки будущих специалистов инновационная профессиональная деятельность.

Ключевые слова: инновационная деятельность, педагогическая практика, компетентность, творческий подход, педагогические ситуации, научное мировоззрение.

Annotation

This article discusses the specific pedagogical and psychological features of the preparation of future preschool education professionals for innovative occupational activities. It also outlines the issues of pedagogical practice, advanced experiences and cooperation with parents to prepare future preschool education professionals for innovative career.

Keywords: preschool education, preschool education specialist, innovative career, pedagogical practice, competence, creative approach, pedagogical situations, scientific outlook.

Таълим тизимини модернизациялаш ва уни шахс имкониятларига тўлиқ мослаштиришга кўмаклашувчи замонавий таълим тизимининг асосий вазифаларидан бири ҳам таълим олувчиларда ташаббускорлик, мустақиллик, креативлик сифатларини қарор топтириш ва ривожлантиришдан иборат этиб белгиланган. Шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, мутахассислар тайёрлаш тизимини модернизациялаш, педагогик фаолият самарадорлигини таъминлашнинг асосий шартларидан бири – уларда касбий фаолиятга нисбатан ижодий ёндашувини ривожлантиришдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Тараққиёт стратегиясида “мактабгача таълим муассасалари тармоғини кенгайтириш ва ушбу муассасаларда болаларнинг ҳар томонлама интеллектуал, эстетик ва жисмоний ривожланиши учун шарт-шароитларни тубдан яхшилаш, болаларнинг мактабгача таълим билан қамраб олинишини жиддий ошириш ва фойдаланиш имкониятларини таъминлаш, педагог ва мутахассисларнинг малака даражасини юксалтириш” [1] каби йўналишлар белгиланиб, бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан педагогика соҳасини ривожлантириш бўйича алоҳида дастур ишлаб чиқиш, ушбу тизимни бошқариш инфраструктурасини такомиллаштириш вази-

фаси қўйилиб, илмий-методик таъминотни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Республикаимиз ҳукумати таълим тизимини ривожлантириш унинг олдида қўяётган вазифаларнинг аксарияти педагог-ўқитувчиларнинг касбий маҳорати ва бошқарувчилик салоҳиятига боғлиқ. Бугунги кунда таълим тизими олдида қўйилаётган мақсадларга эришиш, таълим олувчиларнинг хилма-хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш педагог-тарбиячи зиммасига юклатилади. Бу, ўз навбатида, таълим тизимида педагогик жараёнларни инновацион педагогик технологияларни қўллаган ҳолда ташкил этиш зарурлигини юзага келтиради. Бўлажак педагог-мутахассисларни касбий-маънавий жиҳатдан тайёрлаш учун олий педагогик таълим жараёнида маърузалар, амалий ҳамда лаборатория машғулотларини ўтказиш, улар мазмунини янги ёндашувлар асосида бойитиш, шунингдек, педагогик амалиёт, маънавият кунлари ва соатларини такомиллашган дастурлар ёрдамида ташкил этиш тақозо қилинмоқда.

“Педагогика” энциклопедиясида “... инновацион фаолият янгилашнинг ижодий томонини билдириб, мавжуд тафаккур ва ҳаёт тарзи, меҳнат воситалари, предмет ва усуллар, ижтимоий тузилма ва тех-

нологияларни ўзгартиришга қаратилган ҳар қандай ижодий фаолликда намоён бўлади. Ҳар қандай инновациянинг замида инсоннинг ижодий фаолияти ётади. Ижодий фаолиятни тафаккур ва ҳаёт тарзини ўзлаштиришга олиб келадиган инновацион фаолият даражасига кўтарилиши инновацияга бўлган субъектив (мотив, эҳтиёж) ва объектив омилларнинг мавжудлигини тақозо этади” [3, 137] дейилади.

Таълим самарадорлигини таъминлашда педагог-ўқитувчилардан ҳар томонлама чуқур педагогик-психологик тайёргарлик, ҳар бир ўқувчининг ўзига хос жиҳатлари ҳақида аниқ маълумотга эга бўлиш талаб этилади. Жумладан, ҳар бир педагог-ўқитувчи ўзининг шахсий режасини тузишда қуйидаги талабларга риоя қилиши лозимлиги ҳақида талабаларда зарур кўникмалар ва тасаввурлар ҳосил қилиниши керак:

- вужудга келадиган педагогик муаммоларни ба-шорат қила олиши; бунинг учун бўлажак педагог-ўқитувчи педагогик жараёнда вужудга келадиган муаммоларни олдиндан кўра билиш ва уни бартараф этиш лаёқатига эга бўлиши лозим.

- вужудга келадиган муаммоларни бартараф этиш методларини ўзлаштириши;

- бўлажак педагог-тарбиячи вужудга келган муаммоларни бартараф этишнинг энг қулай усулларини танлай ва қўллай олиши;

- тарбияланувчиларга педагогик таъсир кўрсатиш, уларни қўллаб-қувватлаш маҳоратига эга бўлиши;

- ҳар бир тарбияланувчига индивидуал ёндаша олиши;

- тарбияланувчилар билан оммавий тадбирларни ташкил эта олиш кўникмасини эгаллаши;

- тарбияланувчиларни китобхонлик, китобсеварликка ундай олиши кабилар.

Бўлажак педагог-тарбиячи касбий маҳорати болаларни жадал ривожлантириш, мактаб таълимига самарали тайёрлаш имконини беради. Педагог-тарбиячиларнинг фаолиятини педагогик, психологик, ташкилий-методик жиҳатдан ўрганиш натижалари шуни кўрсатдики, тарбияланувчиларнинг ўқув фаолияти самарадорлигини оширишда педагог-тарбиячининг шахсий сифатлари ва унинг касбий тайёргарлиги катта аҳамият касб этади. Шунга кўра, педагог-тарбиячининг касбий маҳоратга эга бўлиши, билимдонлиги ва креативлиги тарбияланувчиларда онгли фаоллик ҳамда мустақилликни таркиб топтиришнинг асосий омили ҳисобланади.

Педагогик амалиёт даврида бўлажак педагог-тарбиячининг мактабгача таълим муассасасида амалга оширадиган ишлари уларда касбий маҳоратни шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Педагогик амалиёт даврида бўлажак педагог-тарбиячиларда ўз касбига мойиллик, педагогик фаолиятга ижодий ёндашиш, ўзи эгаллаган замонавий билимларни ама-

лий тажрибасида қўллаш, раҳбарлик кўникмаларини эгаллаш, тарбияланувчи шахсини педагогик-психологик жиҳатдан ўрганиш, талил қилиш, маданий-оммавий тадбирларни ташкил этиш методларини ўзлаштириш каби кўникмалар фаоллашади ҳамда мустақамланади. Буларнинг барчаси талабаларни тарбиячилик фаолиятига тайёрлайди. Шу билан бир қаторда бўлажак педагог-тарбиячилар ўз касбий фаолиятлари давомида амал қиладиган бир қатор қоидаларни ҳам ўзлаштиришлари керак. Улар:

- талабаларда онгли интизомни таркиб топтириш;
- болаларга нисбатан адолатли муносабатда бўлиш;
- гуруҳдаги фаол талабаларни қўллаб-қувватлаш ва уларга ёрдам кўрсатиш;

- талабаларнинг мустақил фаолиятларини муносиб рағбатлантириш;

- тарбияланувчилар билан топшириқлар устида тизимли ишлаш ва бу жараёнда уларни фаоллаштириш;

Шу билан бир қаторда, бўлажак мутахассисларни инновацион касбий фаолиятга тайёрлашда маърузалар, амалий ва лаборатория машғулотлари давомида диалогга киришиш, фанга оид янги маълумотлар устида ишлаш, мустақил билим олиш, манбалар устида ишлаш ҳамда ўрганган тажрибаларини таҳлил қилиш муҳим ўрин эгаллайди.

Таълим муассасаларида гуруҳ фаолиятига раҳбарлик қилиш ўзига хос хусусиятларга эга.

Бўлажак педагоглар ижтимоий-сиёсий воқеликни мунтазам кузатиб боришлари, унга ўз муносабатларини билдиришлари алоҳида аҳамиятга эга. Талабалар бугунги кунда рўй бераётган воқеалар, ахборотлар оқимининг жадаллашувида онги муносабатда бўлиш тажрибасини эгаллашлари керак. Уларда ахборотларни саралаш, воқеа-ҳодисаларга объектив муносабатда бўлиш кўникмаларининг ҳосил бўлиши ниҳоятда муҳим. Бўлажак педагоглар таълим муассасасида кундалик ижтимоий-сиёсий воқеликларни таҳлил қилиш асосида уларни муносиб баҳолаш, шу асосда атрофдагиларнинг хатти-ҳаракатларига танқидий муносабатда бўлишлари лозим.

Бўлажак педагоглар таълим муассасаси талабаларининг касбий маҳоратларини ҳосил қилишда таълим-тарбиянинг ижтимоий ҳаёт билан уйғунлигини таъминлаш принципига қатъий амал қилиш керак. Шу асосда бўлажак педагог-тарбиячиларнинг тарбиявий ишларнинг мазмуни, шакллари, воситалари ва методларини ўзлаштиришларига эришилади. Буларнинг барчаси бўлажак педагогларда маънавий хислатларни таркиб топтириш учун асос бўлиб хизмат қилади [4, 93].

Мактабгача таълим муассасаси педагог-тарбиячилар болаларда ижобий хислатларни таркиб топтириш билан бир қаторда, улар хулқ-атворидаги салбий хусусиятларнинг олдини олиш, уларни бартараф қилиш тажрибасига ҳам эга бўлишлари керак. Кўпин-

ча мактабгача таълим муассасасига янги келган болаларда тортинчоқлик, инжиқлик, гуруҳ ҳаётига мослашмаслик каби ҳолатлар кузатилади. Бундай ҳолатларни бартараф этиш, болаларни жамоа ҳаётига мослаштириш, уларни мулоқот вазиятларига олиб кириш, рухий осойишаликларини таъминлаш педагог-тарбиячиларнинг муҳим вазифалари сирасига киради. Болалар характеридаги салбий жиҳатларни бартараф қилишга кўмаклашиш, уларни тўғрилик ва ҳақгўйликка ўргатиш, иродасини мустаҳкамлаш педагог-тарбиячиларнинг муҳим вазифаларидандир. Бунда педагог-тарбиячилар жамоавий таъсир кўрсатиш методидан фойдаланишлари керак. Педагог-тарбиячилар болаларни теварак-атрофдаги воқелик

билан таништириш, уларни шу жараёнда иштирок этишлари учун тайёрлаши керак.

Ўқувчилар олдига аниқ, ўртача мураккабликдаги вазифалар қўйилгандагина, уларда ташаббускорлик, қизиқувчанлик, фаоллик кўрсатиш истаги намоён бўлади. Натижада, болада масъулият ҳисси пайдо бўлади, педагог томонидан билдирилган ишончни оқлашга интилади. Кўриниб турибдики, бўлажак педагоглар олдига қўйиладиган вазифалар мураккаб ва кўп қирралидир. Шунинг учун ҳам бўлажак педагог-тарбиячиларда илмий дунёқараш асослари, юксак маънавий хислатлар, жамоа, жамиятда ўзини тута билиш кўникма ва одатларини таркиб топтириш соҳасида тизимли тарзда иш олиб бориш талаб этилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.*
2. *Ўзбекистон Республикаси Мактабгача таълим вазирлигининг 2018 йил 7 июлдаги 4-сонли ҳайъат йиғилиши қарори билан тасдиқланган мактабгача таълим муассасалари учун “Илк қадам” давлат ўқув дастури.*
3. *Педагогика: энциклопедия. 2 – жилд./ тузувчилар: Жамоа. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2015. – 368 б.*
4. *“Мактабгача таълим муассасаларида таълим жараёнининг сифати ва самарадорлигини такомиллаштириш: муаммо ва ечимлар” мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т.: ЎзПФТИ. LESSON PRESS. 2017 йил 15 сентябрь. – 168 б.*

BIBLIOGRAFIYA DARSLARIDA INNOVATSION OCHIQ DARSLARNI TASHKIL ETISH

Dilbarxan Sharipova,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali
"Madaniyat va kutubxona faoliyati" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada bibliografiya darslarini talabalarga sodda, samarali tushuntirishda innovatsion ochiq darslarni tashkil etishning zarurati haqida so'z yuritiladi. Axborot-kutubxona faoliyatida eng asosiy fanlarning biri bo'lgan bibliografiya talabalardan qunt bilan o'rganishni, shu bilan birga, 80 daqiqa davomida o'tiladigan ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulotlarni tahlil qilishni talab qiladi. Shunday ekan, mazkur fanni yanada qiziqarli, innovatsion muhitda o'tish ishlarini yanada takomillashtirish ta'lim jarayonida dolzarbdir.

Kalit so'zlar: bibliografiya, ochiq dars, pedagogik mahorat, dars tahlili, innovatsion muhit.

Аннотация

В этой статье рассматривается необходимость создания инновационных открытых уроков, позволяющих студентам просто и эффективно объяснять уроки библиографии. Библиография, одна из основных дисциплин информационно-библиотечной деятельности, требует от студентов тщательного изучения, а также анализа лекций, семинаров, практических занятий, которые проводятся в течение 80 минут. Поэтому дальнейшее совершенствование переходной работы в более интересной, инновационной среде актуально в учебном процессе.

Ключевые слова: библиография, открытый урок, педагогическое мастерство, анализ урока, инновационная среда.

Annotation

This article will talk about the need to organize innovative open lessons in a simple, effective explanation of bibliography lessons to students. Bibliography, one of the most basic disciplines in information and library activities, requires students to study diligently, at the same time, analyze lectures, seminars, practical classes, which are held for 80 minutes. Therefore, further improvement of the work of this subject in a more interesting, innovative environment is relevant in the educational process.

Keywords: bibliography, open lesson, pedagogical skill, lesson analysis, innovative environment.

Bugungi kunda oliy ta'limning asosiy maqsadi tom ma'noda Yangi O'zbekistonning ijtimoiiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy jarayonlarning taraqqiyotini belgilash, jahon hamjamiyati mamlakatlari ta'lim tizimi safidan munosib o'rin egallashga intilish yo'lidagi keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirishdir. Ayniqsa, dars jarayonlarida jahonning rivojlangan mamlakatlari tajribalarini o'rganish, interfaol darslarni tashkil etish, amaliyot va nazariyaning mutonasibligini ta'minlashga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu orqali ta'lim muassasalari talabalari o'z sohasining bilimdoni, kasbiy malakalarni yuqori darajada egallay olgan, boy tajriba va mahoratga ega kadrlar bo'lib yetisha oladi. Shunday ekan, OTMda kadrlarni tayyorlash jarayonida davrning mazkur talabini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Professor-o'qituvchilar talabalarining intellektual salohiyatini oshirishda, innovatsion ta'lim texnologiyalari, o'qitishning yangi, innovatsion shakl, metod va vositalari bilan tanishtirishi, kasbiy sifatlarini shakllantirish, kreativ qobiliyatlarini yuzaga chiqarishi muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, bibliografiya fanida innovatsion ochiq darslarni muntazam o'tkazish talabalarining sifatli ta'lim olishdagi kafolati bo'la oladi. Innovatsion ochiq darslar talabalarda mustaqil hamda ijodiy fikrlashni tarbiyalash bilan bir qatorda, talabaning o'zini namoyon etishiga, tinmay ilmga intilishiga, yangi-yangi bilimlarni o'z-

lashtirishiga, innovatsion madaniyatning shakllanishiga xizmat qiladigan tizim bo'lishi lozim. Chunki innovatsion darslar zamon talabidir. Sababi, zamonaviy ta'limda innovatsion metodlarni samarali qo'llash orqali yetuk malakali kadrlar tayyorlashga imkoniyat yuqori bo'ladi.

Hozirda yaxshi mutaxassislariga barcha bibliografik ishlarni tashkil etadigan muassasalarda ehtiyoj kundan kunga oshib bormoqda. Sohaga tatbiq etilayotgan ilg'or uslublar o'qituvchining pedagogik mahorati va kasbiy fazilatlariga bir qancha talablar qo'ymoqda. Innovatsion ochiq darsni o'tish uchun o'qituvchining tafakkuri mazkur tashkiliy ishlarga to'loqonli javob ham berishi kerak. Muayyan fan bo'yicha professor-o'qituvchilar va mutaxassislar ishtirokida turli shaklida o'tkaziladigan darslar ochiq darslar deb ataladi. Ochiq darslarni o'tkazishdan maqsad: professor-o'qituvchilarni tegishli fan, texnika va texnologiyalar sohalari bo'yicha jahonda erishilgan yutuq va yangiliklardan xabardor bo'lishlariga erishish va ular asosida zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsion texnologiyalardan samarali foydalangan holda darslarni tayyorlash, o'tkazish va shu tariqa ta'lim sifatini oshirish hamda tayyorlanayotgan kadrlarning raqobatbardoshligini ta'minlashdan iboratdir. Ochiq darslarni o'tkazish vazifalariga quyidagilar kiradi: o'quvchilarga fandagi so'ngi yutuq va yangiliklarni yetkazish va ta'lim sifatini bosh-

qarishda fan, ishlab chiqarish va jamoatchilik ishtirokini ta'minlash. Shu bilan birga, ilmiy-uslubiy jihatdan yetuk dars materiallarini targ'ib etish, yosh pedagog kadrlarining kasb-mahoratini oshirish va yuqori saviyadagi ochiq dars mualliflarini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish [1, 876]. Shu nuqtayi nazardan innovatsion ochiq darslarni nomiga o'tib bo'lmaydi. Bu jarayonda pedagogning talabalarga bergan kasbiy salohiyati yaqqol namoyon bo'ladi. Sababi pedagogning darsi o'quvchi (talaba) tafakkurida mujassamlanadi. Xususan, M. Donaldson samarali ta'lim jarayonida o'quvchining tafakkurini ifodalaydigan bir nechta shartlarni ajratadi:

- aniqlikdan tashqariga chiqa olishni bilish va tafakkurning rasmiy tizimlaridan foydalangan holda vazifani yecha olish; aniqlik chegarasidan ozroq bo'lsa ham chiqishni o'rganmasdan turib, hech qanday rasmiy tizimni egallab bo'lmaydi;

- til va tafakkurdan foydalana olish o'z yo'liga; o'quvchi o'z fikrlash jarayonlarini o'z-o'ziga yo'naltirishni bilishi kerak, u faqatgina so'zlashi emas, balki aytmqochi bo'lganlarini tanlab olishi va faqatgina tushunishi emas, balki tushunchalarni solishtirishi kerak;

- belgilarni manipulyatsiya qilishni bilish;

- maqsadga erishishga olib keluvchilar sifatida amalga oshiriladigan xatti-harakatlar to'g'risida fikrlashda namoyon bo'luvchi faoliyatni rejalashtirishni bilish;

- tashqi harakatni to'xtatib turish va diqqatni aqliy xatti-harakatlarga ko'chirish ko'nikmasi. Aynan mazkur holat ichki hodisalarni anglashga yordam beradi, talabaning tafakkurini ma'lum insondan (tashqariga yo'naltirilgan tafakkur) o'ziga, o'z harakatlariga yo'naltirilgan tafakkurga o'tkazishga yordam beradi;

- so'zlarning ko'p mazmunliligi muammosini hal qila olishni bilish [2, 5].

Innovatsion darsdan ko'zlangan asosiy maqsad ta'lim sifatini takomillashtirishga imkon beruvchi tajribalarni ommalashtirish sanaladi. Professor-o'qituvchilar tomonidan olib borilgan darslarda to'plangan tajriba va o'ziga xos metodlar yosh kadrlar tayyorlash jarayonida amaliyotga joriy qilinadi, takomillashib boradi va dars samaradorligini oshiradi. Innovatsion ochiq dars o'quv fanining xarakteri, o'tilayotgan materialning mazmuniga qarab turli usullar va vositalarda olib boriladi va ta'lim tizimining bir qismi sifatida tugallangan bilim beradi va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirmoq uchun zamin yaratadi. Shuni unutmaslik kerakki, o'quv yurtlarida ta'lim ishlari faqat auditoriya – dars shaklida olib borilmasdan, balki amaliy mashg'ulotlar, tajriba ishlari shaklida ham olib boriladi. Bu mashg'ulotlar innovatsion tarzda olib borilsa, talabalarning darsni o'zlashtirishi ikki baravarga ortadi.

Dars – ta'limning asosiy shakli ekan, u ilmiy, tizimli, tushunarli, ongli va faol bo'lishi, bilimlar mustahkam o'zlashtirilishi, o'quvchi-talabaning shaxsiy xususiyatlari e'tiborga oligan holda tashkil etilishi dars oldiga

qator didaktik talablarni qo'yadi. Jumladan, har bir dars aniq maqsadni ko'zlangan holda puxta rejalashtirilmog'i lozim. Bu jarayonda o'qituvchi darsning ta'limi va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini, ya'ni qanday boshlash, qanday tamomlash ko'rgazmali materiallardan foydalanish kabilarni oldindan hal qilib oladi. Bibliografiya darslarida esa nazariy bilimlarda ko'ra ko'pincha amaliy bilimlar asosiy rol o'ynaydi. Bibliografiya va bibliografiyashunoslik maxsus predmetlardan bo'lib, kutubxonachi kadrlar tayyorlovchi fakultetlarda, madaniyat, san'at va pedagogika kollejarining kutubxonachilik bo'limlarida o'tiladi. Bibliografiya kursini o'rganish nazariy masalalar, amaliy mashg'ulotlar, tajriba darslari, mustaqil ishlar yordamida olib boriladi. Bibliografiya predmeti o'quvchilarni kitobni bilish, uning sirlarini anglash, axborot tanlash, uni kitobxonga yetkazib berish ilmi bilan qurollantiradi. Bibliografiya milliy g'oyaning asosiy tushuncha va tamoyillarini targ'ib etishda, Prezident asarlaridan, ko'rsatma va farmonlaridan foydalangan holda, o'quvchilarga amaliyotda bibliografik sharhlashni, adabiyotlarning turli xil ro'yxatlarini tuzishni, ko'rsatkich va bibliografik qo'llanmalarni tuzish metodikasini, kerakli ma'lumotlarni qayerdan, qaysi yo'l bilan, qaysi vositalar yordamida olish kerakligini, kutubxonada kartotekalar tuzish, kitobni targ'ib qilish metodikasini o'rgatadi. Bibliografiya kursi 3 yil davomida o'qitilib, 2 ta asosiy umumiy va soha bibliografiyasiga bo'linadi.

Axborot-kutubxona muassasalarida axborot-bibliografiya ishlarining asosiy yo'nalishlari shaklan ma'lumot-bibliografik apparatini tashkil qilish va yuritish, ma'lumot-bibliografiya xizmati, axborot-bibliografiya xizmati, foydalanuvchilar orasida axborot madaniyatini targ'ib qilish (og'zaki bibliografik obzorlarga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish) va axborot-kutubxona muassasalarida foydalanuvchilar uchun turli bibliografik qo'llanmalar tuzishdan iborat.

Bibliografiya maqsadiga ko'ra davlat bibliografiyasi, ilmiy-yordamchi bibliografiya, tavsiya bibliografiyasi turlariga bo'linadi. Nashr joyiga ko'ra milliy va o'lka-shunoslik bibliografiyasi turlariga, mazmuniga ko'ra esa universal bibliografiya, soha bibliografiyasi, shaxs bibliografiyasi, mavzuli bibliografiya, retrospektiv bibliografiya, kundalik bibliografiya, istiqbolli bibliografiya, bibliografiyaning bibliografiyasi turlarga bo'linadi [3, 9]. Bibliografiya darslarining ba'zi mavzulari o'qituvchi uchun har yili takrorlanishi mumkin, ammo shunga qaramay uni o'zlashtirishda talabalarga yildan yilga samara beradigan innovatsion usullarni to'plab, dars o'tish kerak. Sohaga xorijdagi shu yo'nalisha o'tiladigan darslarda foydalanadigan innovatsion ochiq darslarning manbalari, taqdimot va videolari bilan tanishib chiqish foydadan xoli bo'lmaydi. Qachonki o'qituvchi darslikni to'liq tayyor bilim beradigan shakl deb bilsa, eng kam samara beradigani ham shu jihat bo'ladi. Har bir dars

aniq g'oyaviy, mafkuraviy izlanishga ega bo'lishi lozim. O'qituvchi esa ulardan tarbiyaviy maqsadda foydalanmogi lozim. Har bir dars umumiy va soha bibliografiyasining, ijtimoiy muhitning imkoniyatini hisobga olgan holda amaliyot bilan bog'lanmog'i, ko'rsatmali vositalar bilan jihozlanmog'i lozim. Har bir dars xarakteriga mos usul, uslub va vositalardan samarali foydalanilgan holda tashkil etilishi lozim. Dars uchun ajratilgan soat va daqiqalarni tejash va unumli foydalanish dardor.

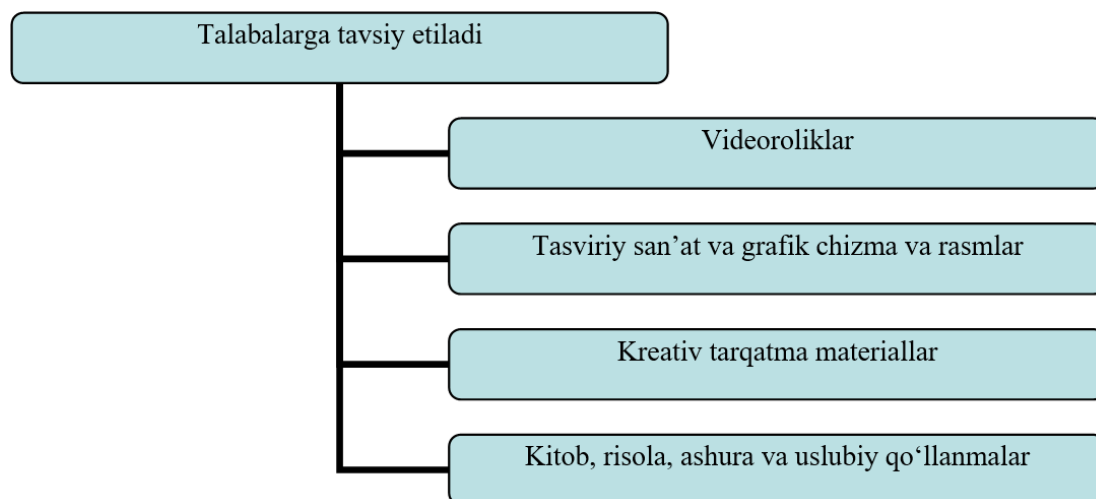
Dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'zaro faol munosabatda bo'lishi lozim, o'quvchi talaba passiv tinglovchiga aylanmasligi lozim. Innovatsion ochiq darslar butun auditoriya bilan va har bir o'quvchi bilan, ularning shaxsiy xususiyatlari e'tiborga olingan holda olib borilishi kerak. Darsning mazmuni va xarakteriga qarab innovatsion metodlardan samarali foydalanish, o'tilayotgan mavzuning mazmuniga bog'liq holda kreativ usullardan foydalanish zarur. Ta'lim nazariyasi va amaliyotida dars turlari va ularning tuzilishiga ham alohida muammo sifatida qaraladi va o'rganiladi. Bunda innovatsion ochiq dars bilim, ko'nikma va malakalar bilan o'quvchilarni qurollantirishda asosiy rol o'ynaydi. Shu sababli o'quv mashg'ulotlariga ajratilgan vaqtning asosiy qismi ochiq darslarda qiziqarli o'tadi. Biz bibliografiya fanida innovatsion ochiq darsni tashkil qilar ekanmiz, avvalo, sohaning nazariy asoslarini va fanni tahlil qilishimiz kerak. Bibliografiya: 1) foydalanilgan bosma asarlarning tizimlashtirilgan ilmiy ro'yxati; 2) shunday ro'yxatlar tuzish usullari bilan shug'ullanuvchi ilmiy soha; 3) biror masalaga doir kitob, jurnal va maqolalar ro'yxati; 4) gazeta va jurnallarning yangi chiqqan kitoblar haqida axborot berib boradigan maxsus bo'limi [4, 11]. Ochiq dars: 1) o'z mahoratini ommalashtirish maqsadida tajribali o'qituvchi tomonidan o'zga o'qituvchilar ishtirokida o'tkaziladigan ochiq dars; 2) o'qituvchi, talabalar va maktab inspektori ishtirokida metodist tomonidan yangi ta'lim metod va usullarini ko'rsatish va o'rgatish maqsadida o'tkaziladigan ko'rgazmali dars.

Shunday ekan, bu g'oyatda yuqori malaka va mas'uliyat talab qiladigan ta'lim jarayoni hisoblanadi. O'zi bibliografiyashunoslik ham innovatsion ochiq darslar negizida o'rganiladigan sohadir. Chunki u ko'p qiralli va tizimlidir. Ya'ni, bibliografiyashunoslik – bibliografiya nazariyasi, tarixi, metodologiyasi, texnologiyasi, metodikasi va tashkil etishni o'rganuvchi va ishlab chiqaruvchi ilmiy fan. Bir vaqtning o'zida bibliografik faoliyatning jarayonlarini, ayrim turlarini va qirralarini nazariy, tarixiy, metodik va tashkiliy nuqtayi nazardan u yoki bu bilim sohasining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rganish va tadqiq qilish talab etiladi. Uning texnologiyasi va metodikasi ochiq darsning tub mohiyatini o'zida qamrab oladi. Bibliografiyaning ahamiyati: bibliografiya undan oldingi davrda yaratilgan madaniy boyliklarimiz, kitobchilik, nashriyotchilik

ishi tarixi haqida, rivoji haqida ma'lumot beradi. Adabiyotlarning mazmuni, maqsadi, undagi asosiy masalalar, muammolar bilan tanishtiradi va kitobxon uchun yangi ma'lumot beradi. Kitobxonga ish uchun eng zarur adabiyotlarni tavsiya qiladi va adabiyot tanlashda yordam beradi. Jamiyat hayotida faol ishtirok etishga, biror-bir sohada muvaffaqiyatlarga erishishda turtki bo'ladi. Shaxsiy hayotida o'zgarishlar bo'lishi uchun zamin yaratadi va kitobxonda ish madaniyatini, axborot bilan ishlash madaniyatini tarbiyalaydi. Ilmiy tadqiqot ishlari, tarixni o'rganish uchun muhim manba bo'lib qoladi [5, 36].

Bibliografiyaning metodikasi – bibliografiyaning nazariyasi, tarixi, texnologiyasi, amaliyoti bilan uzviy bog'liq. U bibliografik axborot tayyorlash va iste'molchilarga yetkazishning maqsadga yo'naltirilgan usullari va uslublari yig'indisidir [6, 12]. Demak, bu fanda har doim ana'naviy dars tashkil etish samara bermaydi. Endilikda darslarga innovatsion muhit kerak. Bu pedagogik yangiliklarning vujudga kelishi, ularning jadal o'zlashtirilishi va amaliyotga tatbiq qilinishiga sabab bo'ladi. Shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda yoshlarni faqat tayyor bilimlarni egalashga o'rgatib kelinganligi ma'lum. Bunday usul yoshlarda mustaqil fikrlash, ishlash, ijodiy izlanish, tashabbus ko'rsatish qobiliyatlarini rivojlantirishga katta imkon bermasligi aniq. Endilikda fan, texnika va innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi natijasida o'quv-tarbiya jarayonida interfaol uslublar (innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalari)dan foydalanib, ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish, e'tibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Ta'lim tizimida zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgan mashg'ulotlar egallanayotgan bilimlarni yoshlar tomonidan o'zlari qidirib topishlari, mustaqil o'rganib, ularni tahlil qilishlari, o'z bilimlarini baholashlari, to'g'ri xulosalar chiqarishga qaratilgan. Ta'lim tizimida auditoriyada (ma'ruza, seminar, laboratoriya, o'quv, sinov, imtihon) va auditoriyadan tashqarida (uyda, kutubxonada tayyorgarlik, loyihalash, tadqiqotchilik, to'garak va boshqa) tashkil etiladi. Pedagog o'quv faoliyati shakllarini tanlashda qo'yidagi savollarga javob topishi kerak: didaktik jarayon ishtirokchisi kim (o'quvchi, talaba, tinglovchi) va u qanday boshqarilishi kerak (o'quv faoliyatini o'qituvchi boshqaradi, avtomatlashgan auditoriya yordamida yoki boshqa texnik vositalar yordamida: kino-diafilm, kompyuter, modeli ta'lim va boshqalar) [7, 23]. Ta'lim-tarbiya jarayonida talabaning fanni bilishga oid qiziqishlari ko'p qirrali qiyofalarda namoyon bo'ladi. Kimdir ko'rish, kimdir eshitish yoki boshqasi o'qish orqali darsni qabul qiladi. Umuman, darsga bo'lgan uquv turlicha shakllangan bo'ladi. Innovatsion darsa ko'proq bibliografiya sohasiga oid:

Bibliografiya darslarida innovatsion ochiq darslarni tashkil etishda har bir darsdagi foydalaniladigan elementlar zamonaviy bo'lishi zarur. Hozirgi paytda yoshlar ko'proq mobil telefonlarga qiziqib qolish degan gaplar qulog'imiz-

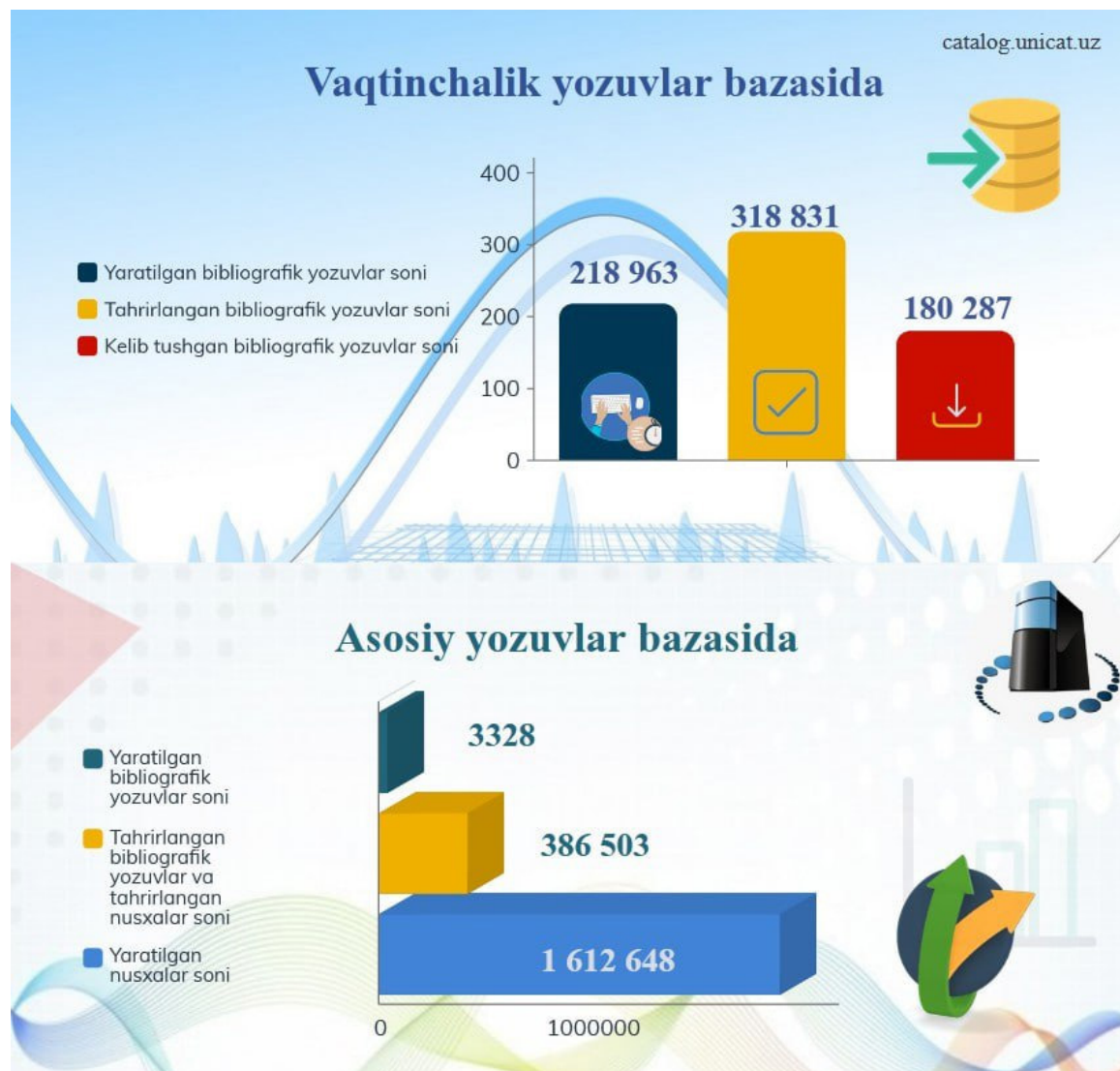
ga chalinadi. Negaki u zamon bilan hamnafas qiziqarli detallarni yoshlarga havola etadi. Talabalarni darsga qiziq-tirishda ham innovatsion usullarni dars jarayoniga olib kirmasak, talabalarni darsga qiziqтира olmaymiz. Natija-da, ular darsga qiziqmay, fanni o'qimay, o'zlashtirmay qo'yadi. Buning oldini olish uchun esa ko'proq innovat-sion ochiq darslarni tashkil etishimiz zarur. Shundagina biz jamiyat talabiga javob bera oladigan mutaxassislarni

tarbiyalay olamiz. Pedagog talabalarga sohadagi tahliliy ishlarning oylik, choraklik, yillik hisobotlarining tahliliy-qiyosiy statistikasini o'rgatib borishi kerak. Masalan, 2022-yilda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida joylashgan vazirlik va idoralar tasarru-fidagi axborot-kutubxona muassasalarining Yig'ma elekt-ron katalog (catalog.unicat.uz) tizimining asosiy yozuvlar bazasidagi bibliografik yozuvlar ko'rsatkichlari haqida:

Yoki, catalog.unicat.uz tizimining asosiy yozuvlar bazasida 2022-yilda tizimda ishtirok etuvchi axborot-kutubxona muassasalar tomonidan yaratilgan bibliografik yozuvlar soni 3 328 ta, qo'shilgan nusxalar soni 1 612 648 ta, tahrirlangan bibliografik yozuvlar hamda nusxalar soni jami 386 503 tani tashkil etdi. Vaqtinchalik yozuvlar bazasiga boshqa avtomatlashtirilgan axborot-kutubxona tizim-

laridan 180 287 ta bibliografik yozuv kelib tushgan. Vaqtinchalik yozuvlar bazasida 218 963 ta bibliografik yozuv yaratilgan. Vaqtinchalik yozuvlar bazasida yaratilgan va boshqa avtomatlashtirilgan axborot-kutubxona tizimlaridan kelib tushgan bibliografik yozuvlarning 318 831 tasi tahrirlangan. 2022-yilda asosiy yozuvlar bazasida bibliografik yozuvlar soni jami 1 135 883 tani tashkil etdi [8, 1].

Bu kabi sohadagi so'nggi statistik yangiliklar talabalarining darsga qiziquvchanligini yanada oshiradi. Sababi hozirda statistik tahlilgina zamonaviy pedagogikada ochiq manba ekanligi olim-u tadqiqotchilar tomonidan alohida e'tirof etilmoqda. Dars jarayonlariga innovatsion usullarni joriy etish talabalarining fan sirlarini puxta egallashlariga keng yo'l ochadi. Ularning dunyoqarashini kengaytirib, intellektual salohiyatini oshiradi. Bibliografiya darslarida innovatsion ochiq darslarni tashkil etish sabablaridan biri an'anaviy darsda talabalarni faqat nazariy bilimlarni

egallashga o'rganib qolgan bo'lsa, innovatsion darsdagi zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi. Bibliografiya darslarida innovatsion ochiq darslarni tashkil etish talabaning shaxsiy rivojlanishiga, shakllanishiga, chuqur bilim olishi va haqiqiy mutaxassis bo'lishiga imkon yaratadigan ta'lim-tarbiya tizimining bosh omilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ximmatqulova N. Ochiq darslarni o'tkazish va ochiq darsni tahlil qilish metodikasi// *jur. Academic Research in Educational Sciences*. №3. – T., 2022. – B. 876-887.

2. Abduvaliyeva D. Rivojlantiruvchi ta'limda tafakkurni rivojlantirishning o'ziga xosliklari// – T.: Nizomiy nomidagi ToshDPU, 2019. – 290.
3. Alautdinova N. Zamonaviy bibliografik faoliyat: asosiy tushunchalar, metodologiyasi, texnologiyasi. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2020. – 23.
4. Djurayev R.X., Tolipov O'.Q., Safarova R.G', To'raqulov X.O., Inoyatova M.E., Divanova M.S. Pedagogik atamalar lug'ati. – T., 2008. – 132.
5. Alautdinova N. Axborot-kutubxona muassasasida bibliografiya ishini tashkil etish. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2020. – 50.
6. Berdiyeva Z., Mamatraimova H., Zokirova T. Bibliografiya. – T.: O'qituvchi, 2013. – 204.
7. Kamoldinov M., Vaxobjonov B. Innovatsion pedagogik texnologiya asoslari, savollar, javoblar. – T.: Talqin, 2010. – 126.
8. O'zbekiston Milliy kutubxonasining rasmiy telegram kanali. <https://t.me/natlibuz/7312>

TA'LIM JARAYONIGA PEDAGOGIK KREATIVLIKNI JORIY ETISHNING O'RNI

Barno Karimova,

Nizomiy nomidagi TDPU o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada mutaxassislarni kasbiy tayyorlash texnologik tamoyillarni yosh mutaxassislarni bo'lajak kasbiga qaratilgan maqsadlar, mazmun funksiyalari, o'qitish metodlaridan kelib chiqqan holda, ta'limni takomillashtirish maqsadida pedagogik muloqotning yangi shakllari, axborotlarning tarkibiy qismlarini qayta ishlab chiqish, o'quv faoliyatini boshqarishning yangi shakllari talab qilinadigan pedagogik kreativlar to'g'risida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, kreativlik, metodologik funksiya, pedagogik muloqot, loyiha, mezon, o'qitish nazariyasi, muammoli o'qitish.

Аннотация

В статье профессиональная подготовка специалистов требует новых форм педагогического общения, перестройки информационных компонентов, новых форм управления учебной деятельностью с целью совершенствования образования исходя из целей, содержательных функций и методов обучения, направленных на будущую профессию молодых специалистов. Описано педагогическое творчество.

Ключевые слова: Высшее образование, творчество, методическая функция, педагогическое общение, проект, критерии, теория обучения, проблемное обучение.

Annotation

In the article, professional training of specialists requires new forms of pedagogical communication, redevelopment of information components, new forms of educational activity management in order to improve education based on the goals, content functions, and teaching methods aimed at the future profession of young specialists. Pedagogical creativity is described.

Keywords: Higher education, creativity, methodological function, pedagogical communication, project, criteria, teaching theory, problem teaching.

Oliy ta'limni isloh qilish bu masalalarga ilmiy asoslangan nuqtayi nazardan yondashishga majbur etadi. Har qanday loyihalash, o'qitishning ilmiy asoslangan vositalari bo'lgani holda uning texnologikligi hisoblanmaydi. Loyihalash metodologik funksiya bajaradi. U talabaning psixik rivojlanish qonuniyatlari, o'quv jarayonining rivojlanish xususiyatlari va pedagogik boshqaruv usullarining tadqiqot vositasi sifatida maydonga chiqadi.

“Oliy o'quv yurtida ta'limni takomillashtirish maqsadida pedagogik muloqotning yangi shakllari, axborotlar-

ning tarkibiy qismlarini qayta ishlab chiqish, o'quv faoliyatini boshqarishning yangi shakllari talab qilinadi” [1, 8].

Texnologik taraqqiyot bugungi kunda ijtimoiy jarayonlarni kuzatib borishga qodir eng muhim komponentlardan biridir. Pedagogik ta'lim kreativini yaxshilash jamiyat madaniy saviyasini va uning iqtisodiy qudratini shakllantirish shartidir.

O'qitish kreativi ta'limning faoliyatini ta'minlaydi, bilimlarni mehnat jarayoniga tatbiq etishni ta'minlaydi, pedagogning ongliligini qolipga tushiradi, uning jadal harakat qilishiga va hayot yo'liga ta'sir ko'rsatadi.

Kasbiy o'qitish kreativ shaxsning intizom, iroda va ixtisoslikka bo'lgan qiziqishini yuzaga keltiradi. Mutaxassisga bo'lgan har tomonlama talabni qanoatlantirishga qaratilgan ta'lim kreativlari pedagog va talabaning hamkorligiga tezlikda moslangan psixologik-pedagogik shart-sharoitlarni amalga oshirishga yo'naltiradi.

“Mutaxassislarni kasbiy tayyorlash texnologik tamoyili bo'lajak kasbiga qaratilgan maqsadlar, mazmun funksiyalari, o'qitish metodlaridir. Shundan kelib chiqqan holda, pedagogik kreativlar ishlab chiqiladi” [1, 6].

Pedagogik kreativlar ta'riflariga bo'lgan turli yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, haqiqatdan ham, o'qitish kreativlari fan va ishlab chiqarish hamda o'quv-pedagogik jarayon oralig'idan o'rin oladi. Bu kasbiy didaktik tayyorgarlik tizimidagi bilimlarning mustaqil sohasi bo'lib, u o'qitishning didaktika nazariyasi va amaliyoti bilan chambarchas bog'langan. U o'quv faoliyatini boshqarish jarayonini loyihalash va konstruksiyalash funksiyalarini o'zida qamrab oladi.

O'qitish kreativni tarkibiga o'quv jarayonini boshqarishning aniq usullari, boshqarish va o'qitishning ayni istiqbolli tadbirlari haqidagi ham nazariy, ham amaliy bilimlar kiritiladi. O'quv jarayonining borishi sharoitlariga mos ravishda ularning izchilligi belgilanadi.

O'qitish kreativligi, o'qitish nazariyasi, o'qitish texnikasi. Ular o'quv faoliyatini boshqarish haqidagi pedagogik sohalaridir, ular umumlashtirilgan darajasiga ko'ra amalga oshiriladi.

“Pedagogik kreativ ta'lim istiqbolining jarayonlashtirilgan aspektidir. O'qitish kreativligini belgilash – bu kasbiy faoliyat sohasidagi ta'limiy va takomillashish samarasini ta'minlovchi o'quv jarayonini me'yoriy boshqarib turishdir” [2, 5].

Ilmiy adabiyotlarda pedagogik kreativning uch aspekti to'g'risida fikr yuritiladi:

- ilmiy aspektda o'qitishning maqsadi, mazmuni va metodlari ilmiy asoslanadi, pedagogik jarayon loyihalashtiriladi.

- tavsifiy aspektda rejalashtirilgan o'qitish natijalariga erishishning maqsadi, mazmuni, metodlari va vositalarining ishtiroki asosida algoritm jarayoni ishlab chiqiladi.

- amaliy aspektda pedagogik kreativ jarayoni amalga oshiriladi. Ta'lim amaliyotiga nisbatan pedagogik kreativning uch sathi belgilanadi:

- umumpedagogik kreativ yaxlit ta'lim jarayonni ifoda qiladi.

- xususiy metodik kreativ bir fan doirasidagi o'quv-tarbiya jarayonini amalga oshirish metodlari va vositalaridan iborat bo'ladi.

- lokal yoki modul kreativ o'quv tarbiya jarayonining maxsus bo'limlariga kreativni tatbiq qilishni ifoda qiladi. Bu kreativ xususiy didaktik va tarbiyaviy vazifalarni hal qilishga qaratiladi.

“Pedagogikada o'qitish kreativlari bilan birga ta'limiy kreativlar ham o'rin olgan. Ta'limiy kreativlar mazmun-axborot aspektini bildirsa, o'qitish kreativ jarayonga aloqador deb hisoblanadi, ya'ni ular orasida hali ham aniq farqlar belgilanmagan” [4, 9].

Pedagogik kreativ talabalarning tayyorgarlik darajasiga, ularning axborotlar bilan tanishganlik va amaliy tayyorgarligiga moslangan bo'lishi lozim.

Kasbiy ta'lim tizimida o'qitish kreativlari fundamental va amaliy bilimlarning o'zlashtirilishini, harakatlarning reflektivligini aks ettiradi va o'z kasbiy faoliyatini shakllantiradi. Pedagogik kreativ o'qituvchi va talaba faoliyati bilan belgilanadi. Faoliyatning bunday turlariga ko'ra pedagogik kreativning tuzilmasi aniqlanadi: konseptual asos, ta'lim jarayoni mazmuni, texnologik jarayondan iborat bo'ladi.

Har bir pedagogik kreativ muayyan ilmiy konsepsiyaga asoslanadi. Pedagogik kreativning ilmiy konsepsiyasi ta'lim maqsadlariga erishishning falsafiy, psixologik, ijtimoiy-pedagogik va didaktik asoslashlarini qamrab oladi. Texnologik jarayon o'quv jarayonini tashkil etish, o'qituvchi faoliyati, talaba faoliyati, o'quv jarayonini boshqarish usullari, o'quv jarayoni diagnostikasini qamrab oladi.

“Tadqiqotchilar har qanday pedagogik kreativni qanoatlantiradigan mezonlarni belgilaydilar:

- izchillik pedagogik kreativning mezonni sifatida jarayonning mantiqiyli, pedagogik kreativning barcha qismlarining o'zaro bog'likligi, yaxlitligini o'z ichiga oladi.

- pedagogik kreativning mezonlaridan biri boshqaruvga asoslanganligidir. U o'quv jarayoni diagnostikasi, uni rejalashtirish va amalga oshirishni loyihalash, undagi o'qitish metodlari va vositalari bilan o'zgartirib turishdan iborat bo'ladi.

- pedagogik kreativning samaradorlik mezonni ta'lim jarayonining konkret sharoitlarida olinadigan yuksak natijalarni ko'zda tutadi.

- qayta tiklash pedagogik kreativlar mezonlaridan biridir. Unda pedagogik kreativlarni boshqa o'quv yurtlarida qo'llash imkoniyati tushuniladi” [5, 3].

Shunday qilib, oliy va o'rta maxsus maktabda mutaxassislarning kasbiy tayyorgarligi murakkab va doimiy harakatdagi tizimni tashkil etadi. Bu tizimda bo'lg'usi o'qituvchining texnologik tayyorgarligi alohida o'rin tutadi. U bo'lg'usi pedagogning intellektual rivojlanishi, faol o'qishi, ijodiy shaxsning rivojlanishi, tafakkurning kasbiy yonalganligani idrok qilish, o'quv-bilish faoliyatini tashkil etishda tadqiqiy (ilmiy) tamoyillarni amalga oshirish bilan bog'langan. Bo'lg'usi pedagogning texnologik tayyorgarligi oliy o'quv yurtida pedagogik kreativlarni amalga oshirishni talab qiladi.

“Oliy va o'rta maxsus o'quv yurti ta'lim jarayonida foydalaniladigan va keng tarqalgan pedagogik kreativ holatlar:

- muammoli o'qitish;
- o'yinli kreativlar;
- tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi kreativlar;
- o'qitishning tabaqalashtirilgan va individual kreativ;
- programmalashtirilgan o'qitish kreativ;

- kompyuter axborot kreativi" [6, 3].

Muammoli o'qitish jarayonida kreativ holatlar:

"Fikrlar hujumi" – bu metoddan maqsad mumkin qadar katta miqdordagi g'oyalarni yig'ish, talabalarni ayni bir xil fikrlash inersiyasidan xoli qilish, ijodiy vazifalarni yechish jarayonida dastlab paydo bo'lgan fikrlarni yengishdir. Bu metod A.F. Osborn tomonidan tavsiya etilgan. Bu metodning asosiy tamoyili va qoidasi bahs ishtirokchilari ishlab chiqqan g'oyalar tanqidini mutlaq taqiqlash, har qanday luqma va hazil-mutoyibani rag'batlantirishdir, bu metoddan foydalanishning muvaffaqiyati ko'p jihatdan o'qituvchi – mashg'ulot rahbariga bog'liq. "Fikrlar hujumi" ishtirokchilari miqdori 15 kishidan oshmasligi kerak, mashg'ulotning davomiyligi bir soatgacha.

Yalpi "fikrlar hujumi" – bu metod J.Donald Filips tomonidan ishlab chiqilgan, u katta guruhlarda: 20 dan 20 tagacha bo'lgan yangi g'oyalar ishlab chiqish samaradorligini sezilarli darajada oshirishni ta'minlaydi. Barcha ishtirokchilar kichik-kichik 5-6 kishidan iborat guruhlariga bo'linadi va har bir kichik guruh hal qilinadigan ijodiy vazifa va muammo bo'yicha 15 daqiqa davomida mustaqil ravishda o'zaro "fikrlar hujumi" o'tkazadi. Shundan so'ng har bir kichik guruh vakili o'z guruhlarida ishlab chiqilgan g'oya haqida axborot beradilar va o'qituvchi rahbarligida jamoa bo'lib unga baho beradilar va ulardan eng yaxshilari, betakrorlari tanlab olinadi.

"Fikrlarning shiddatli hujumi" – destruktiv berilgan baho bilan dialog, bu metod E.A. Aleksandrov tomonidan taklif qilingan. Bo'sh tomonidan o'zgartirilib yo'lga qo'yilgan dialogning mohiyati shundaki, kollektiv bo'lib g'oyalar ishlab chiqishda ishtirokchilarning ijodiy imkoniyatlari faollashtiriladi va unga zid g'oyalar qo'yiladi.

Mashg'ulot bosqichma-bosqich quyidagi tarzda o'tkaziladi: 1-bosqich: miqdor va psixologik muloqoti jihatidan maqbul kichik guruhlarini shakllantirish; 2-bosqich: vazifa, muammodan kelib chiqadigan maqsadlarni ifodalash; 3-bosqich: to'g'ridan to'g'ri "fikrlar hujumi" qoidasiga asosan har bir guruhda g'oyalar ishlab chiqish; 4-bosqich: g'oyalarni tartibga solish va tasniflash; 5-bosqich: g'oyalarni destruktivlash, ya'ni amalga oshishi imkoniyatiga qarab baholash; 6-bosqich: avvalgi bosqichlarda bildirilgan tanqidiy mulohazalarga baho berish.

"Tarmoqlar" – fikrlarning tarmoqlanishi – bu peda-

gogik strategiya bo'lib, u o'quvchilarni biron bir mavzuni chuqur o'rganishlariga yordam berib, o'quvchilarni mavzuga taalluqli tushuncha yoki aniq fikrni erkin va ochiq ravishda ketma-ketlik bilan uzviy bog'lagan holda tarmoqlashlariga o'rgatadi.

Bu metod biron mavzuni chuqur o'rganishdan avval o'quvchilarning fikrlash faoliyatini jadallashtirish hamda kengaytirish uchun xizmat qilishi mumkin. Shuningdek, o'tilgan mavzuni mustahkamlash, yaxshi o'zlashtirish, umumlashtirish hamda o'quvchilarning shu mavzu bo'yicha tasavvurlarini chizma shaklida ifodalashga undaydi.

"Bumerang" – mazkur kreativ bir mashg'ulot davomida o'quv materialini chuqur va yaxlit holatda o'rganish, ijodiy tushunib yetish, erkin egallashga yo'naltirilgan. U turli mazmun va xarakterga (muammoli, munozarali, turli mazmunli) ega bo'lgan mavzularni o'rganishga yaroqli bo'lib, o'z ichiga og'zaki va yozma ish shakllarini qamrab oladi hamda bir mashg'ulot davomida har bir ishtirokchining turli topshiriqlarni bajarishi, navbat bilan o'quvchi yoki o'qituvchi ro'lida chiqishi mumkin. "Bumerang" kreativi tanqidiy fikrlash, mantiqni shakllantirishga imkoniyat yaratadi; xotirani, g'oyalarni, fikrlarni, dalillarni yozma va og'zaki shakllarda bayon qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ta'lim bilan bir qatorda mazkur metod tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi: jamoa bilan ishlash mahorati; xushmuomalalik; xushfe'llik; ko'nikuvchanlik; o'zga fikriga hurmat; faollik; rahbarlik sifatlarini shakllantirish; ishga ijodiy yondashish; o'z faoliyatining samarali bo'lishiga qiziqish; o'zini xolis baholash.

Asosiy tushunchalar quyidagilar:

- ochiq savollar – bu savollar muomala, so'zlashuvni davom ettirishga imkon beradi. Ularga qisqa, bir xil javob berish mumkin emas.

- yopiq savollar – bu savollar oldindan "ha" yoki "yo'q" tipidagi to'g'ri, ochiq javoblarni berishni ko'zda tutadi.

- ko'ndalang so'roq – bir-biriga guruhlab beriluvchi qisqa savollar qatori bo'lib, bu o'ziga xos axborotlar izlash hamda dalillarni, opponentlar pozitsiyasini aniqlash va muayyan qarorlar qabul qilish uchun ajoyib imkoniyatdir.

- ko'ndalang so'roq paytida munozaraga kirishish mumkin emas, bu vaqtda faqat savollar beriladi, munozaraga kirishilmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Didaktik evristika: Kreativ ta'lim nazariyasi va texnologiyasi. – M.: Moskva davlat universiteti nashriyoti, 2003.
2. Yershova A. GE, Bukatov V. M. O'qituvchining darsini, muloqotini va xatti-harakatlarini boshqarish: o'qituvchi uchun qo'llanma. 3-nashr, qayta ko'rib chiqilgan. – M.: Moskva psixologik va ijtimoiy instituti: Flint, 2006 yil.
3. O'rta maktabda innovatsiyalar. O'qitish usullari: Sat. ilmiy, ishlar / ed. A. V. Xutorskiy. – M.: GNU ISMO RAO, 2006.
4. Korol A.D. Talabalarning kreativ o'zini o'zi anglash texnologiyasida evristik dialog usuli // Eidos. 2002. – No 1. - S. 2. URL: <https://eidos.ru/journal/>.
5. Zamonaviy maktabda o'qitish usullari: Sat. maqolalar / tahrir. N. I. Kudryasheva. – M.: Ta'lim, 1983.
6. Shamsitdinovna M. A. LOCAL-MODULAR TECHNOLOGY FOR DEVELOPING SOCIAL COMPETENCIES IN STUDENTS //Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2022. – T. 3. – №. 4. – C. 56-61.

BO'LAJAK TEXNOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARINI TEXNOLOGIK JARAYONLAR ASOSIDA TAYYORLASHNING SHART-SHAROITLARI

Shuxrat Gadaymuratov,

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqola bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini texnologik jarayonlar asosida tayyorlashning shart-sharoitlari va imkoniyatlarini o'rganishga va sharoitlarni inobatga olgan holda, metodik tizimlarini ishlab chiqishga mo'ljallangan.

Tayanch so'zlar: texnologiya, ta'lim, o'qituvchi, duradgor, bilim, ko'nikma, qobiliyat, model, tajriba.

Аннотация

Данная статья предназначена для изучения условий и возможностей подготовки будущих преподавателей технологических дисциплин на основе технологических процессов и разработки методических систем с учетом условий.

Ключевые слова: технология, образование, учитель, плотник, знания, умения, способности, модель, опыт.

Annotation

This article is intended to study the conditions and possibilities of preparing future teachers of technology on the basis of technological processes and to develop methodological systems, taking into account the conditions.

Keywords: technology, education, teacher, carpenter, knowledge, skills, abilities, model, experience.

Bo'lajak o'qituvchining ijodiy faoliyati o'quv-pedagogik faoliyatining nostandart usullarida, o'z ishini rasmiylashtirishdagi o'ziga xosliklarda, pedagogik vaziyatlarni hal qilishda mustaqil yechimlarni topa bilishda, izlanish faoliyatiga layoqatlilikda, kasbiy topshiriqlarni va usullarni tanlashga erkin yondashishda, tashabbuskorlikda, o'z taklif va g'oyalarini erkin ifodalashda namoyon bo'ladi.

Texnologik ta'lim yo'nalishi bo'yicha bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchisining amaliy kompetensiyalarini rivojlantirishda ta'lim oluvchining ijodiy faoliyati katta rol o'ynaydi. [1]. Ijodiy faoliyatda intuitsiya, diqqat, kuzatuvchanlik, hissiyot, idrok, xotira, tafakkur, tasavvur, iroda va boshqa xususiyatlar safarbar qilinadi. Bu ta'rifni psixologiya nuqtayi nazaridan ko'rib chiqamiz.

Har qaysi inson betakror o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shaxsning o'ziga xos qirralarining mujassamlashuvi individuallikni vujudga keltiradi. Individual xislatlar shaxsning intellektual, emotsional va irodaviy sohalarida namoyon bo'ladi.

Muammoli o'qitishning o'quvchilar darajasidagi sifatini ta'minlash, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan axborotlar bo'yicha bilimlarni chuqurlashtirish va kengaytirish maqsadida seminarlar o'tkazish mumkin. Malumki, bunday seminar o'tkazishdan dastlabki maqsadi ma'ruza yoki axborotni jamoa bo'lib muhokama qilishdir [2].

Bo'lajak texnologik o'qituvchilari faoliyatida umumkasbiy va mutaxassislikka oid bilimlarni qay darajada egallaganligi katta ahamiyatga ega, chunki duradgor o'z ijodiy faoliyatida egallagan bilimlarga tayanadi [13, 84].

Duradgor nafaqat muhit va personajlarni o'zaro munosabatini, kompozitsiya formatini, balki manbasini va hatto bajarish vositalarini ham o'rnatadi. Faqat intuitsiya bo'yicha yaratilganni tahlil etib, duradgor ijodiy yakun-

lovchi bosqichiga yo'llar va vositalarni topishi mumkin.

Diqqat hamma vaqt u yoki bu darajadagi faollikka xosdir. Diqqatning bunday faolligi ongning bir nuqtada kuchayishi va ma'lum vaqt mobaynida diqqat qaratilgan narsaga ongning faol yo'naltirilishini saqlab turishdan iboratdir.

Olimlar ixtiyoriy va beixtiyor diqqatni farq qilishadi. Ixtiyoriy diqqat – bu ongning buyum yoki hodisaning biror xususiyatlarga ko'ra (qo'zg'atuvchilarning mavjudligi) yo'naltirilganligi. Qo'zg'atuvchilarning sifatlaridan biri diqqatni jalb etuvchi qo'zg'atgichning kuchi hisoblanadi. Beixtiyor diqqat odamning bilimlariga, dunyoqarashiga, barqaror qiziqishlariga va kayfiyatiga, uning avvalgi tajribasiga bog'liq. Beixtiyor diqqatning sababi ta'sirning kuchi, kattaligi va tasodifiyligi hisoblanadi. Qo'zg'atuvchilarning bir-biridan farq qilishi alohida ahamiyatga ega.

Fikrlash jarayonida taqqoslashga katta ahamiyat beriladi. Bu atrof-muhitdagi predmetlar va hodisalarning texnik obyektlar, texnologik jarayonlarning o'xshashligi, farqlarini aniqlash jarayoni. Predmetlar va hodisalarni biror belgilari bo'yicha fikran biriktirish umumlashtirish deyiladi. Har qanday umumlashtirishga o'xshash predmetlarning turli xil belgilari asos qilib olinishi mumkin [3]. Obyektlar va hodisalarning faqat umumiy emas, balki obyektlar va hodisalarning mohiyatini tavsiflovchi, tuzilishi, funksiyasi, asosiy belgilarini ajratishga tayanuvchi umumlashtirish alohida ahamiyatga ega. Umumlashtirish ma'lum qonuniyatlarni bilish jarayoni bilan mos tushadi.

Shaxsning fikrlash faoliyatida individual farqlar mavjud bo'lib, ularning eng asosiylari aqlning kengligi, chuqurligi, mustaqilligi, moslanuvchanligi va tezligi hisoblanadi. Bu sifatlarni fikrlashga oid masalalarni yechish jarayonida, talabalarining o'quv-ijodiy faoliyatining kechishi davomida rivojlantirish mumkin.

Bo'lajak texnologni o'qitish jarayoni faol fikrlash faoliyati bilan bog'liq [6, 137]. Bo'lajak texnologiya fan o'qituvchisining faol fikrlashini zamonaviy loyihani yaratish jarayonida uning amaliy ishida kuzatish mumkin. Hatto ijodiy fikrlash ma'lum topshiriq va bitta ijodiy ish bilan cheklangan holda ham talabalarning eskizlar va maketlarda bajarilgan ishlari doim individualdir. Bu har bir talabaning fikrlash jarayoni uning hayotiy tajribasi, kuzatishlari, dunyoqarashi, fantaziyasi, didi, tayyorgarlik darajasi bilan belgilanadi.

Shunday qilib, fikrlash faoliyatini tahlil qilib, bilish faoliyatining eng yuqori va mukammal bosqichi sifatidagi tafakkurning subyektning amaliy faoliyati (mazkur holda badiiy-ijodiy faoliyati) bilan uzluksiz aloqasi to'g'risida xulosa chiqarish mumkin. Inson yaratgan barcha narsa amalda tekshiriladi, amaliyot esa tafakkur natijalarini qo'llanishining asosiy sohasi hisoblanadi. Biz shaxsning faol fikrlash faoliyati uning hayotiy tajribasi, kuzatishlari, dunyoqarashi, didi, tayyorgarlik darajasi va boshqalar bilan belgilanadi va qulay vaziyat yaratilganda o'quv faoliyati jarayonida, faol shakllanishi mumkin, deb hisoblaymiz [7, 128].

Tasavvur qilish jarayoni bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchisining ijodi uchun juda muhimdir. Ijodiy obyektini yaratish jarayoni avvalgi tajribaning boyligi va turli-tumanligi bilan belgilanadi, uni kengaytirish-o'qitish jarayonining birinchi darajali maqsadidir [10, 392].

Amaliy ishlarni yaratish jarayonida tasavvur qilish juda ko'p omillarga bog'liq: qo'yilgan maqsad va faoliyat turi, talabalarning qiziqishlari va ehtiyojlari, bilimlar hajmiga va konstruksiyalash elementlarni bajarishning texnik ko'nikmalariga, qobiliyatlariga bog'liq. Yangi mahsulotni yaratish bo'yicha insonning ijodiy faoliyati katta mehnat natijasi hisoblanadi.

Shunday qilib, tasavvur qilish jarayonini tadqiq qilish, tasavvur inson faolligining ajralmas qismi ekanligi haqida xulosa chiqarish imkonini berdi. Tasavvur individual bo'lib, shaxsning umumiy yo'naltirilganligi bilan bog'liq va uning amaliy faoliyatida, ayniqsa, faol namoyon bo'ladi.

Insonlarning amaliy faoliyatida xayol (fantaziya) katta ahamiyatga egadir. Odamlar xayoliy obrazlar orqali tabiatdagi narsa va hodisalarni, ijtimoiy hayot sirlarini bilib oladilar, tabiat va jamiyat qonunlarini o'chadilar va ulardan o'z hayotiy ehtiyojlarida amaliy foydalanadilar [11, 72].

Kasb ta'limi o'qituvchisining fikrlash faoliyatini o'ziga xos jihati obrazlar orqali fikrlash ko'nikmasidan iborat [5, 96].

Badiiy obrazning xususiyati shundaki, tipikligi – o'ziga xosligida, umumiyliги yagonaligida namoyon bo'ladi.

Biror bir g'oyaning tug'ilishi uchun insonda kuzatuvchan-

lik va real mavjud bo'lgan narsalarni baholay olish qobiliyatlari bo'lishi kerak. Ko'rgan ma'lum bir narsalar, taassurotlar, turli kechinmalar asosida badiiy asarlar yaratiladi [14, 95].

Biror bir g'oyani amalga oshirish uchun dizayner o'z oldiga bir necha vazifalarni qo'yishi va ularni hal etishi lozim.

O'quv-bilish faoliyati davomida shaxsning psixologik jarayonlarini va bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi ijodiy faoliyatini faollashtirish usullarini tahlil qilib, biz qo'yidagi xulosalarga keldik:

- bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilariga ixtisoslik fanlari bo'yicha sifatli bilim berish ularning ijodiy faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratish hisoblanadi; o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etish, o'qitish jarayonida tanlab olingan maqbul metodikalarning qo'llanilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega;

- bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarining amaliy topshiriqlarni bajarishlari jarayonida nazarda tutilayotgan materialni o'rganishlarini nazorat qilish, murakkab materialni auditoriyadagi har bir talaba o'zining tayyorgarligi darajasiga bog'liq holda idrok qilinishi yo'llarini izlash zarur [12, 126].

- bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarida kasbiy kompetentlikni rivojlantirishning muvaffaqiyatliliги muntazam to'g'ri tashkil etilgan mashqlarga bog'liq bo'lib, miqdoriy jihatdan to'planib, sifat darajasiga o'tadi [8].

Xulosa qilib aytganda, o'quv-amaliy va ijodiy faoliyatda egallanadigan bilimlar talabalarning irodasiga, qiziqishlariga, intilishlariga bog'liq bo'lib, u shaxsning ehtiyojlari bilan tartibga solinadi o'rganilayotgan materialga diqqat-e'tibor materialning faqat tushunarliliги bilan emas, balki uning ahamiyati, unga bo'lgan munosabat, ya'ni talabalarning ehtiyojlari va qiziqishlari xususiyatlari bilan ham belgilanadi, sezgi va idrok intellektual jihatdan bilimlarning darajasi hamda mazmuniga, avvalgi tajribalariga bevosita bog'liq; agar faoliyat hissiy kechinmalarga boy bo'lsa, talabaning qiziqish va ehtiyojlari bilan bog'liq bo'ladi. Xotira va o'quv materialini eslab qolish ongli bo'ladi; xotira mexanizmini faollashtirish sharti o'quv jarayonini xotirani faollashtirishning psixologik usullari va zamonaviy vizual kommunikasiya vositalaridan foydalangan holda tashkil etish hisoblanadi.

Bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarining o'quv-ijodiy faoliyatining borishi to'g'risidagi tasavvurlari tartibga solingan mashqlar va ularni amalga oshirish jarayonida ijodiy vaziyatning mavjudligini o'z ichiga oluvchi o'quv jarayonini tashkil etish natijasida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahlidinov R. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish ishlarini takomillashtirish yo'llari. J. Maktab va hayot-2005. – №7.
2. Ahmedov N. O'quvchilarda kasb-hunarga xos malakalarning shakllanishida oilaning roli. J. Maktab va hayot-2005. – №3.
3. Botirov S. Mehnat ta'limi va umumta'lim fanlarni o'qitishda kasb-hunarga yo'naltirish ishlari. J. Maktab va hayot-2005. – №6.
4. Bulatov S.S. Yoshlarga hunar o'rgatishning milliy-an'anaviy asoslari (metodik tavsiyanoma). - T.: R.M. 1999. – 20 b.
5. Ishmuxamedov P., Abduqodirov A., Pardayev A. Ta'limda innovatsiyalar (ta'lim muassasalari pedagog o'qituvchilari uchun amaliy

tavsiyalar). – Toshkent: “Istedod” jamg’armasi, 2008. – 180 b.

6. Kutlmuradov K.A. The characteristics of responsibility in students representation // International journal of innovations in enegineering research and Technology [IJIERT] August 14th, 2020 -pp.137-138.

7. Qo'ysinov O.A. Kompetentli yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish texnologiyalari: Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik (DSc) diss. – Toshkent, 2019. – 200 b.

8. Qodirov B.E. “Development of basic Competencies of students in crafts in technology lessons” // Yeuropen Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 4, 2020, Part II, ISSN 2056-5852.

9. Qodirov B.E. Elektron axborot ta'lim muhitida o'quvchilarning hunarmandchilikka oid tayanch kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasi: Dis. ... p.f.f.d. (PhD). – Termiz: 2021. – 142 b.

10. Shomirzayev M. K. Combined In Technology Courses Use Of Technologies //The American Journal of Social Science and Education Innovations. – 2021. – T. 3. – №. 05. – P. 389-396.

11. Zaripov L.P. Innovasion yondashuv acocida 5-7-cinf o'quvchilarida texnologik kompetensiyalarni shakllantirish metodikasi. Dis. ... p.f.f.d. (PhD) – Toshkent, 2020. – 141 b.

12. Батишев С.Я. Трудовая подготовка школьников. – М.: Педагогика. 1981.

13. Беспалько В.П. Слагаемое педагогические технологии. – М.: Педагогика. 1989. – 192с.

14. Кёниг В. Педагогическая диагностика образовательного процесса. – М., 2005. – 178 с.

SINF RAHBARINING O'QUVCHILAR JAMOASI BILAN ISHLASH KO'NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISH

Dilfuza Nurmanova,

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga
o'rgatish milliy markazi o'qituvchisi

Annotatsiya

O'qituvchilar sinfni samarali boshqarishda o'quv muhitini o'quvchilarning ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda tashkil etishlari zamonaviy ta'limning amaldagi vazifalarini bajarishdir. Sinf jamoasini boshqarishda o'qituvchilarning doimiy kasbiy ehtiyojlarini qondirishi masalalari bugungi kunning zaruratidir. Sinfni boshqarishda o'qituvchilarning kasbiy ehtiyojlarini qanoatlantirish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, ushbu maqola ham pedagoglarning tajribalarini boyitishda metodik manba sifatida ma'lumotlarni o'zida aks ettirgan.

Kalit so'zlar: samarali boshqaruv, kasbiy standart, interfaol o'qitish usullari, deviant xulq-atvorli, qobiliyat, energiyaz, individual, strategiya.

Аннотация

Тот факт, что преподаватели организуют учебную среду исходя из потребностей учащихся в эффективном управлении классом, является выполнением практических задач современного образования. Удовлетворение постоянной профессиональной потребности учителей в управлении классным коллективом является необходимостью сегодня. Проводится большая работа по удовлетворению профессиональных потребностей педагогов в классном менеджменте. В частности, в данной статье отражена информация как методический ресурс для обогащения опыта педагогов.

Ключевые слова: эффективное управление, профессиональный стандарт, интерактивные методы обучения, девиантное поведение, способность, энерджайзер, личность, стратегия.

Annotation

The fact that teachers organize the learning environment based on the needs of students in effectively managing the classroom is the fulfillment of the practical tasks of modern education. Meeting the constant professional needs of teachers in managing a class team is a necessity today. A lot of work is being done to satisfy the professional needs of teachers in classroom management. In particular, this article reflects information as a methodical resource for enriching the experiences of pedagogues.

Keywords: effective management, professional standard, interactive teaching methods, deviant behavior, ability, energizer, individual, strategy.

O'zbekiston ta'lim tizimida, avvalo, ta'lim jarayonlari sifatini oshirishga va yuqori natijalarga erishishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar olib borilmoqda. Hozirgi vaqt doirasida o'qitishga yangi yondashuvlar, shu jumladan, kompetentli yondashuv tatbiq etiladigan umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun Milliy o'quv dasturi ishlab chiqilmoqda [5, 8].

Respublikamizda ta'lim tizimini yanada takomillash-tirish yuzasidan bir qator huquqiy-me'yoriy hujjatlar qabul qilinmoqda. Xususan, PQ-4884, PQ-4963, 41-son buyrug' va Nizom ishlab chiqildi. Unga ko'ra, O'zbekis-ton Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-son qaroridagi 4-bandida keltirilgan uzluksiz kasbiy rivojla-nish va 6-bandida sinf rahbarlarini o'qitishni tashkil qilish bo'yicha [2] belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda bajariladigan ishlar rejasini belgilangan [3].

Ta'lim muassasasining sinf rahbarlari faoliyati sama-radorligini oshirish bo'yicha Xalq ta'limi vazirligining 2021-yil 22-fevraldagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasa-larida 5-sinfdan boshlab yagona sinf rahbari faoliyatini tashkil etish haqida"gi 41-sonli buyrug'i bilan sinf rahbar-lariga qo'yilgan talablar o'zgarib "Umumiy o'rta ta'lim muassasasining sinf rahbarlari faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi yangi Nizom tasdiqlandi. Bunga ko'ra, sinf rahbarlari o'z ish faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va Qonunlariga, O'zbekiston Respublika-si Oliy Majlisi Senati va Qonunchilik palatasi qarorlari-ga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining hujjatlariga, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga, O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining buyruqlariga va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga muvofiq amalga oshiradi [4].

O'qituvchi asosan sinfda va sinf bilan ishlaydi. Sinf bu o'ziga xos qoidalar va tuzilishga ega bo'lgan ijtimoiy guruh, o'qituvchi o'quvchilar bilan samarali hamkorlik-ka va eng yaxshi ta'lim natijalariga erishish uchun ularni boshqarish maqsadida jamoaviy boshqarish jarayonlarini bilishi kerak. Sinf ishini tashkil qilib, o'qituvchi ayrim o'quvchilarning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini ko'radi va hisobga oladi. Vazifa yoki muammoni hal qilish bo'yicha ishlarni tashkil qilishda aniq ko'rsatmalar beradi. Faqat shundagina vazifa bajariladi va ish maqsadi-ga erishiladi [5, 13].

Sinfda o'quvchilarni boshqarish ularning faoliyatini boshqarishdir. O'quvchilar faoliyatini boshqarish dars maqsadlariga erishishdir. Dars davomida o'qituvchining topshiriqlarini qanday shakllantirishi, ko'rsatmalarni qan-chalik aniq va to'g'ri belgilashi juda muhim, shunda o'quvchilar aynan nima qilishlari kerakligi aniq bo'ladi. Quyida o'qituvchi sinf jamoasini samarali boshqarishda nima qilishi kerakligi, natija qanday bo'lishi va strategi-yani qanday shaklda tuzish kerakligi bo'yicha aniq tavsi-yalar taqdim etilmoqda.

O'qituvchining shaxsiyati uning vakolatlari haqida ko'p gapiradi. Ya'ni o'quvchilar psixologiyasida o'zlari-ni obro'li deb bilgan o'qituvchilarga hurmat ko'rsatishga ko'proq moyildirlar. Boshqa tomondan, siz o'quvchilar-ning ba'zi o'qituvchilarni masxara qilayotganlarini ko'ri-shingiz mumkin, chunki ular qo'pol ko'rinadi yoki o'ziga ishonchsiz gapiradi. Garchi bu to'g'ri bo'lmasa-da.

Siz dars davomida o'quvchilar o'zini tutishlarini o'z-gartira olmaysiz. Ammo ularga qiymat qo'shayotgani-ngizga ishonsangiz, ularning xatti-harakatlarini o'zgarti-rishingiz mumkin. Ushbu metodni to'g'ri ishlatish uchun sizning shaxsingizga obro'li joziba elementini qo'shish-dir. Bunda siz aniqroq kiyinish imidjiga ega bo'lishingiz va o'zingizning qatilyligingiz ustida ishlashingiz lozim. Sizning tashqi ko'rinishingizdan tortib, nutqingizgacha, hamma narsa o'quvchilaringizning sizga bo'lgan muno-sabatini o'zgartirishi mumkin. Ularning hurmati va e'ti-borini qozonganingizdan so'ng siz ularga dars davomida yoki jamoada o'zini tutishni osonlik bilan buyurishingiz mumkin bo'ladi [6, 58].

O'quvchilaringizning hurmatiga sazovor bo'lish uchun siz o'z faningizning ustasi bo'lishingiz kerak. Har bir o'qituvchi kelgusi darsga oldindan tayyorgarlik ko'ra-di, lekin bu yetarli emas. Mavzu bo'yicha sinf jamoasi-ga o'tilgan yoki yangi mavzu yuzasidan masalan: "Aqliy hujum", "Decoder" (kodni yechuvchi) va shu kabi metod-lardan foydalanish mumkin. Bundan tashqari, siz mavzu va mavzudan tashqari barcha bilimlarga ega bo'lishingiz kerak. Shudagina siz o'quvchilar tomonidan tasodifiy, darsdan tashqari berilgan savollarga javob bera olishingiz mumkin bo'ladi. Agar sizda berilgan savolga to'g'ri javob uchun ishonchingiz komil bo'lmasa, buni ham ta'kidlab o'tishingiz lozim. Keyingi dars mashg'ulotlarida savolga to'liq va aniq ma'lumot taqdim qilishingizni aytishingiz va ularni bunga ishontirishingiz kerak bo'ladi.

Sinfidagi eng to'polonchi (deviant xulq-atvorli) o'quv-chini sinf nazoratchisi qilib tanlang va bu usul o'qituv-chining foydasiga ishlaydi. O'qituvchi o'quvchilarning mas'uliyatiga ishonishini aytsa, ular o'zlarini eng yaxs-hi tomonlarini ko'proq ko'rsatishga o'tadilar. Siz ushbu psixologik ta'sir qilish usulini qo'llashingiz va o'quv-chilaringizni sinf yo'riqnomalarini tuzishga jalb qilishi-ngiz mumkin. Yo'riqnomani tuzishda, birinchi navbatda, o'quvchilaringiz bilan o'zaro ishonch munosabatlarini o'rnatishni taklif qiling.

Yangi o'quv yili boshida o'quvchilaringizdan o'quv yili uchun qanday intizomiy qoidalarini belgilashingiz kerakligini so'rang. Qachon jimlik bo'lishi kerak va qachon biroz shovqinga ruxsat berilishi yoki (sinfda uyali telefondan foydalanish qoidalari) boshqalar haqida o'zaro kelishuvlarga keling.

O'qituvchi sifatida siz o'quvchilaringizdan kelgan barcha takliflarni o'zgartirishingiz mumkinligini eslatib o'ting. Ammo bu ularning takliflarini inobatga olmas-

lik degani emasligini ham ta'kidlab o'ting. Aks holda, o'quvchilaringiz bilan o'rtangizda ishonchsizlik tuyg'usi kelib chiqishi mumkin. O'zingiz xohlagan o'zgartirishlarni muhokama qiling, birgalikda maqbul fikrlarga keling va barcha ko'rsatmalarni yozib oling. Sinf qoidalarining qoralama nusxalarini saqlab qo'ying. Bu bilan siz o'quvchilarni yil davomida sodir etishlari mumkin bo'ladigan tartibsizliklarini cheklay olasiz.

Ma'lumotlarni to'plash davomida biz quyidagi savollarga ham murojaat qildik: "Sinfni boshqarishning samarali strategiyalar qanday bo'lishi lozim?" Ko'pincha o'quvchilar sinfda o'z tashabbuslarini olqishlaydilar, tashabbuslarini cheklaydigan o'qituvchilar o'quvchilarning ishonchi va mehrini qozona olmaydi. O'quvchilarni darsga qiziqitira olsangiz va faolliklarini rag'batlantirsangiz, ular sizning darslaringiz bilan ko'proq shug'ullanishadi. Buning usullaridan biri o'quvchilardan darslarga oldindan tayyorlashda ko'ngilli bo'lishlarini so'rashingiz mumkin. Ulardan bir nechta vazifalarni bajonidil bajarishini aytsa va ertasi kuni sinf oldida mavzuga tayyorlanib kelib taqdimot qilsa, sizning nazorat va ko'magizgizni qo'shgan holda, butun darsni yanada qiziqarli va interaktiv usullarda tashkil qilishingiz mumkin bo'ladi.

Shuningdek, siz o'quvchilarga mavzuni ishlab chiqishga o'tishdan oldin o'z bilimlarini baham ko'rishlariga ruxsat berishingiz mumkin. Albatta, siz buning uchun darslaringizni oldindan rejalashtirishingiz kerak.

O'quvchilarning darsga qiziqishi yo'qligi sinfdagi noto'g'ri boshqaruvning asosiy sabablaridan biri. O'quvchilar zeriksa yoki mavzuni tushunolmasa, ular darsga bee'tibor o'tirishadi va natijada sinfni nazorat qilishingiz qiyinlashadi. Boshqaruvni osonlashtirish uchun siz o'quvchilaringizga dars boshida mavzu rejasi bilan tanishtirishingiz va ular uchun mavzuni o'zlashtirishning bir necha qulay yo'nalishlarini aytishingiz kerak. Sinfni boshqarishning bunday usuli o'quvchilarni darsni yaxshi o'zlashtirishi uchun tushunchalarni to'g'ri tanlanadigan tarziga undaydi. Shuningdek, ular kerakli o'quv maqsadlariga erishish uchun darsga diqqat bilan qatnashadilar. Ularning yutuqlarini diqqat bilan kuzatib borish orqali siz o'qitish texnikangiz barcha o'quvchilaringiz uchun qanchalik samarali ekanligini baholashingiz va shunga mos ravishda darsingizni o'zgartirishingiz mumkin.

Bugungi kunda ta'lim berish tizimi har bir o'quvchining o'ziga xosligini inobatga olgan holda yondashishni talab etishini yaxshi biladi. Bitta yechim hammaga mos keladi deb o'ylay olmaysiz. Shuning uchun butun dunyo o'qituvchilari ko'plab o'qitish metodlarini sinab ko'rmoqda. Sinfni boshqarish onlayn yoki oflayn bo'ladimi, individual ta'lim, o'yin-ga asoslangan darslar, aylanma sinflar, loyihaga asoslangan topshiriqlar, muammoli ta'lim texnologiyalari, jamoaviy faoliyat va hamkorlikda o'rganish o'qituvchilar tomonidan o'z sinf jamoalarining tarkibiga qarab qo'llanilmoqda. Turli xil o'qitish metodologiyalarini amalga oshirish siz tomondan

samarali sinfni boshqarish ko'nikmalarini talab qiladi.

Sizning sinfingiz qanday o'quvchilardan iboratligini tahlil qilishingiz va ba'zi noan'anaviy o'qitish strategiyalarini sinfni boshqarish usullariga kiritishingiz kerak. Natijada o'quvchilaringiz dars vaqtida chalg'ishi, shivir-shivirlarga yoki boshqa ishlarga berilish ehtimoli kamayadi.

Darslaringizda barcha usullardan foydalanishingizga qaramay, hali ham sinfda o'qitilayotgan darslaringizga e'tiborsiz yoki qiziqishsiz o'tiradigan o'quvchilaringiz bo'lsa, siz sinfda qiziqarli tadbirlar usulida dars mashg'ulotlarini tashkil qiling. Masalan, mavzuni yaxshi o'zlashtirishi uchun o'quv filmlari, videolar va enerjayerlarni (tetiklashtiruvchi o'yinlar) qo'shishingiz mumkin. Agar siz ularning e'tiborini jalb qila olsangiz, sinfni boshqarish osonroq bo'ladi.

Bolalar atrofda xatti-harakatlarga taqlid qiladilar. Shuning uchun ota-onalar va keksalar bolalar oldida doimo nutq va muomala madaniyatiga e'tibor berishlari lozim. O'quvchilaringiz oldida o'zingizning xulq-atvoringizni nazorat qilishdan tashqari yaxshi tomonlarini ko'rsata olishingiz kerak. Siz har doim maktab hududida nutqingiz va harakatlaringizga e'tiborli berishingiz kerak. Masalan, siz dars o'rtasida telefondan foydalanmay tura olmaysiz va o'quvchilar ham xuddi shunday qilishdan tiyilishlarini kuta olmaysiz. Chunki o'quvchilaringiz o'zlari guvoh bo'lgan harakatlarini takrorlaydilar.

Shunday qilib, siz har doim o'quvchilaringizga ideal xulq-atvorni ko'rsatishingiz kerak. Bundan tashqari, ular qanday qilib xushmuomalalik bilan gapirishlari, fikrga hurmat bilan qarshi chiqishlari, diqqat bilan tinglashlari, boshqa odam gaplashayotganda diqqatli bo'lishlari va ko'z bilan aloqa qilishlari kerakliklari haqida ham aytib o'tishingiz maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ijobiy fikr-mulohazalar va mukofotlar har kimni har qanday ishda qo'lidan kelganini qilishga undaydi. Agar siz o'quvchilaringiz darsda ko'proq e'tibor berishlarini va sinfdagi mashg'ulotlarda qatnashishlarini istasangiz, ushbu yondashuvdan foydalaning. Doimo o'quvchilingizning har qanday yutug'ini e'tirof eting.

Ota-onalarga qo'ng'iroq qilish va ularning farzandlarining sinfdagi faoliyati haqida ijobiy fikr bildirish uchun vaqt ajrating. Ushbu ijobiy harakatlar natijasida o'quvchilaringiz sinfda faolliklari ortadi. O'z vaqtida olingan fikr-mulohazalar, shuningdek, ota-onalarni o'z farzandlarining darslarni o'zlashtirishini nazorat qilish bilan shug'ullanish uchun majbur qiladi.

O'quvchilaringizni vaqti-vaqti bilan faolliklari uchun mukofotlang. Har qanday o'quvchi sinfda ideal xulq-atvorni namoyish qilsa, ularga bonus (qalam yoki shokolad) bering. Siz ko'proq o'quvchilarni ushbu harakat bilan rag'batlanayotganini ko'rasiz va natijada sizdan mukofot yoki minnatdorchilik olish uchun yanada faolliklari ortadi.

Siz uchun ham, o'quvchilaringiz uchun ham har bir kun bir xil emas. Siz sinfning kayfiyatini his qilishingiz va shunga mos ravishda darsni o'tishingiz kerak. Agar

siz uzoq vaqt sinfda qolsangiz, o'quvchilaringizni ochiq havoga olib chiqing va u yerda darsingizni davom ettiring.

Shunday qilib, sinfni boshqarish nima degan savolga javob shuki, sinfingiz o'quvchilarini tushunish va ularning holatlariga muvofiq boshqarish bu kuchli sinf boshqaruvining namunasidir.

Agar o'quvchilaringiz dars davomida zerikib qolgan bo'lsa, tetiklashtiruvchi o'yinlar yoki nostandart savol-javoblar o'yinlaridan foydalaning. Siz vaqt talabiga moslasha olishingiz va ular uchun o'quv muhitini o'zgartirishingiz kerak. Ushbu strategiya o'quvchilaringizga mos keladi va vaqt o'tishi bilan ular sizning darslaringizda zerikmasliklariga ishonishni boshlaydilar. Ishonch samarali boshqarishning asosiy yo'nalishlaridan biridir.

Ko'pgina o'qituvchilar dars boshlanishidan oldin doskaga chizilgan yoki yozib qo'yilgan noxush narsa va so'zlar, dars davomida tasodifiy hushtak yoki kulgilardan qochib, xatoga yo'l qo'yishadi. Buni kim va nima uchun qilganini so'rab vaqtni behuda sarf qila olmasligingiz tushunarli. Lekin, albatta, bunday xatti-harakatni hal qilmasdan qol-

dirishga yo'l qo'ymaslik kerak. Bir hurmatsizlik yana bir boshqa harakatga olib keladi va siz buni bilishdan oldin butun sinf bunday ishlarga qo'shiladi. Birinchidan, nima uchun bu holat sodir bo'lganligini tahlil qilib oling. Agar sizning dars berish uslubingiz ularning e'tiborini jalb qila olmaydi deb o'ylasangiz, hamkasblaringiz bilan darslaringizni qiyosiy taqqoslab ko'ring va ularning metodlaridan darsingizda foydalaning. O'quvchilaringiz bilan chegara saqlagan holda, iliq munosabat o'rnatish hamda xushmuomalalik va mehribonligingizdan voz kechmagan holda, yomon xatti-harakatlarga qat'iylik bilan munosabatda bo'ling.

Zero, siz har safar aybdorlarni ushlay olmaysiz, lekin har safar tartibsizlik vaqtida voqealarda e'tiborsiz bo'lmashingiz va o'z munosabatingizni bazan sinfni ommaviy jazolash orqali namoyon qilganingizda, ular o'z xatolarini tushunishadi. Sinfni boshqarishning eng yaxshi ko'nikmalarini namoyish qilish uchun siz o'quvchilarning odob-axloq qoidalari va maqbul xatti-harakatlar chegaralarini kesib o'tishlariga yo'l qo'ymasligingiz kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalari rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4884-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 25-yanvardagi "Xalq ta'limi sohasidagi ilmiy tadqiqot faoliyatini qo'llab quvvatlash hamda uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4963-son qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirining 2021-yil 22-fevraldagi 41-son buyrug'iga ilova. Umumiy o'rta ta'lim muassasasining sinf rahbarlari faoliyatini tashkil etish to'g'risida Nizom.
5. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vaziri, Xalq ta'limi vazirligining A.Avloniy nomidagi xalq ta'limi muammolarini o'rganish va istiqbollari belgilash ilmiy-tadqiqot instituti, YUNISEF xalqaro bolalar jamg'armasi. "Umumiy o'rta ta'lim maktab o'qituvchisi faoliyatida kasbiy standartni qo'llash". O'qituvchi va uslubchilar uchun qo'llanma. – T., 2022. – 200 b.
6. Mavlonova R.A., Rahmonqulova N.X. va boshqalar. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. Darslik. – T.: "O'qituvchi", 2014. – 144 b.

МАСОФАВИЙ ТАЪЛИМНИНГ ТАЛАБАЛАР БИЛИМИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ КОМПОНЕНТИДА АКАДЕМИК ҲАЛОЛЛИКНИНГ ЎРНИ

Тўлқин Маматалиев,

Олий таълимни ривожлантириш

тадқиқотлари ва илғор технологияларни

татбиқ этиш маркази

Назорат-ҳуқуқий бўлим бошлиғи

Аннотация

Ушбу мақолада шахсларнинг билим олиш, илмий ва техникавий ютуқлардан фойдаланиш кабиларга бўлган ҳуқуқлари “Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари”, таълим соҳасидаги муносабатларни тартибга солишида, таълим тўғрисидаги қонунчилик ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида масофавий таълим шакли тушунчалари, масофавий таълим шаклида “академик ҳалоллик”нинг ўрни ва “академик инсофсизлик”, унинг келиб чиқиш сабаблари ва бартараф этиш йўллари” хорижий тажрибалар билан боғлиқ масалалар бўйича фикр юритилади.

Калит сўзлар: ижтимоий ҳуқуқлар, масофавий таълим, академик ҳалоллик, академик инсофсизлик.

Аннотация

В данной статье права физических лиц на получение знаний, использование научно-технических достижений, «экономические и социальные права», понятия о форме дистанционного обучения в регулировании отношений в сфере образования, законодательство об образовании и другие правовые документов, роль «академической честности» в форме дистанционного обучения и «академической нечестности», причины ее возникновения и пути устранения» будут рассмотрены по вопросам, связанным с зарубежным опытом.

Ключевые слова: социальные права, дистанционное обучение, академическая честность, академическая нечестность.

Annotation

In this article, the rights of individuals to receive knowledge, use scientific and technical achievements, «Economic and social rights», concepts of the form of distance education in the regulation of relations in the field of education, the legislation on education and other legal documents, the role of «academic honesty» in the form of distance education and «academic dishonesty», the causes of its origin and ways to eliminate it» will be considered on issues related to foreign experiences.

Key words: social rights, distance learning, academic integrity, academic dishonesty.

Ўзбекистон Республикаси демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан борар экан, унинг асосий вазифаси ҳар томонлама баркамол, эркин шахсларни камол топишига шарт-шароит яратиш ва таъминлаш ҳисобланади. Шунинг учун ҳам таълим соҳасига давлат сиёсати даражасида катта эътибор берилмоқда [1].

Олий таълимда коррупциянинг олдини олиш, профилактик тадбирларни ташкил этишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмлари яратилди. Сўнгги йилларда олий таълимни коррупциядан холи қилиш бўйича кўрилатган чора-тадбирлар ўзининг амалий самарасини бермоқда. Бошқа соҳалар каби олий таълимда ҳам коррупцияни олдини олиш мунтазамлик касб этиши зарур. Шунинг учун комплаенс назорат ва коррупцияга қарши кураш бўлимлари фаолиятини ривожлантириб бориш, коррупция иллатини бартараф этишга бутун жамоа бўлиб курашиш ҳаракатини фаоллаштириш алоҳида масъулият.

Соҳада коррупциявий ҳаракатларни барвақт аниқлаш ҳамда бартараф қилишга қаратилган ишлар ҳамда амалга ошириш механизмлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 майдаги

“Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сон Фармони билан тасдиқланган олий таълим тизимида “Коррупциясиз соҳа” лойиҳасида кўрсатиб ўтилган.

Шунингдек, Коррупцияга қарши курашиш бўйича республика идоралараро комиссиясининг 2020 йил 18 январдаги олий таълим соҳасида коррупция ҳолатларини барвақт аниқлаш ҳамда бартараф қилишга қаратилган йиғилишида белгилаб берилган вазифалардан келиб чиқиб, олий ва ўрта махсус таълим тизимида коррупцияга оид ҳуқуқбузарликлар содир этилишига имкон бераётган сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этишга қаратилган чора-тадбирлар белгиланди.

Олий таълим соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар такомиллаштирилиши жараёни янада фаоллашди.

ОТМ битирувчиларининг якуний давлат аттестациясини ўтказишда олий таълим муассасаси ректори томонидан диплом лойиҳаси ёки битирув малакавий иш (магистрлик диссертацияси) ҳимояси ёки ихтисослик фанларидан якуний давлат аттестация синовини ўтказиш бўйича якуний давлат аттестацияси комис-

сиялари таркибини шакллантириш тартиби жорий этилди. Шунингдек, якуний давлат аттестациясида васийлик кенгаши, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, ота-оналар вакиллари ва иш берувчиларни жамоатчилик асосида кузатувчи сифатида қатнашиши мумкинлиги ҳамда якуний давлат аттестация синови онлайн тарзда овозли видеотрансляция қилиниши белгиланди.

Малакавий иш ва диссертацияларнинг электрон базаси яратилди ва олий таълим муассасаларида плагиатга қарши дастурлар ўрнатилди.

Профессор-ўқитувчиларнинг малака оширишда билимини баҳолаш тўлиқ электронлаштирилган ва муқобил малака ошириш турлари жорий этилди.

ОТМ фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш, олий таълим тизимида жараёнларни автоматлаштириш, бюрократик тўсиқлар юзага келишини олдини олиш ва молиявий харажатларни қисқартириш мақсадида “Олий таълим жараёнларини бошқариш ахборот тизими” (HEMIS) тизими ишлаб чиқилди.

Олий, ўрта махсус ва профессионал таълим тўғрисидаги ҳужжатларнинг дубликатини бериш бўйича давлат хизматлари кўрсатишнинг маъмурий регламенти тасдиқланди. Регламентга кўра, таълим ташкилотини тамомлаган, маълумотини тасдиқловчи ҳужжати (диплом, сертификат) йўқолган ёки яроқсиз ҳолга келган, фамилияси, исми, отасининг исми ўзгарганда жисмоний шахслар ҳужжатнинг дубликатини бериш учун давлат хизматлари марказлари ёки ЯИДХП (my.gov.uz) орқали мурожаат қилади.

2021/2022 ўқув йилидан бошлаб талабаларнинг QR кодли тўлов-шартномаларини <https://t-kontrakt.edu.uz> ахборот тизимида шакллантириш имконияти яратилди.

Шунингдек, имтиҳон натижаларига кўра талабалikka тавсия этилмаган, бироқ табақалаштирилган тўлов-шартнома асосида ўқиш истагини билдирган абитуриентлар учун онлайн шаклда ариза қолдириш ҳамда тўлов-шартномани онлайн қабул қилиш имконини берувчи <https://t-kontrakt.edu.uz> ахборот тизими ишлаб чиқилди ва ишга туширилди. Мазкур ахборот тизими Давлат тест маркази базаси билан интеграция қилинди ва абитуриентлар тўплаган бали бўйича контракт миқдори автоматик шакллантирилиши ҳисобига табақалаштирилган тўлов-шартнома миқдорини белгилаш билан боғлиқ коррупциявий ҳолатларнинг олди олинди.

Олий таълим муассасалари талабалари ва профессор-ўқитувчилари томонидан коррупция ҳолатлари ҳақида аноним хабар қилиш имконини берувчи @anticoredu расмий телеграм боти фаолияти йўлга қўйилди.

Олиб борилаётган чора-тадбирлар ва амалий ишлар мамлакатимизда коррупцияга қарши кураш бо-

расида кенг кўламда ўтказилаётган ислохотларнинг муҳим таркибий қисмидир. Бугунги кунда олий таълимда коррупцияга қарши кураш бутун бир харакатга айланиб бориши, бунинг учун профессор-ўқитувчилар, ходимлар, талабалар, ота-оналар ва кенг жамоатчилик биргаликда ишлаши, ўзаро ҳамкорликда мазкур иллатни бартараф этиши долзарбдир.

Тўғри, ҳар бир олий таълим муассасасида коррупцияга қарши кураш учун ташкилий механизм бор, лекин бу ишни фақат бир-иккита масъулга юклаш билан юқори самарага эришиб бўлмайди. Олий таълим тизимидаги барча бу ишда ўзини дахлдор ҳис этиб яшашни виждоний иши деб билиши зарур.

Шахсларнинг нормал ҳаёт кечириши, табиий ва маънавий бойликлардан фойдаланиши, билим олиши, меҳнат қилиши, соғлигини сақлаши учун тегишли имкониятлар бўлиши шарт. Бу имкониятлар давлат томонидан яратилади ва улардан фойдаланиш учун қонун доирасида ҳуқуқлар ўрнатилади. Бундай ҳуқуқларнинг асосийлари Конституцияда белгиланади [2].

Шахсларнинг мулкка эгалик қилиш, меҳнат қилиш, дам олиш, нафақа олиш, тиббий хизматдан фойдаланиш, билим олиш, илмий ва техникавий ютуқлардан фойдаланиш кабиларга бўлган ҳуқуқлари “Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар” деб белгиланган. Бу ҳуқуқлар давлат томонидан ўрнатилиб, давлатнинг иқтисодий қудрати ошиб бориши, имкониятларининг кенгайиши натижасида кенгайиб боради. Бу ҳуқуқлардан фойдаланиш орқали фуқаролар ўз яшаш шароитини ўзи таъминлайди. Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар иқтисодий ва ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Сўнгги вақтларда таълим соҳасидаги муносабатларни тартибга солишда, таълим тўғрисидаги қонунчилик ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида масофавий таълим шакли тушунчалари тез-тез учраб турибди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 15 июндаги “2022/2023 ўқув йили учун давлат олий таълим муассасаларига ўқишга қабул қилишнинг давлат буюртмаси параметрлари тўғрисида”ги Ф–60-сонли фармойишига мувофиқ 2022/2023 ўқув йили учун 12 та олий таълим муассасаси ва 3 та олий таълим муассасаларининг филиалларида 38 та бакалавриат таълим йўналишларига масофавий таълим шакли бўйича давлат буюртмаси асосида ўқишга қабул қилиш белгиланган.

“Масофавий таълим шаклида “академик ҳалоллик”нинг ўрни ва “академик инсофсизлик”, унинг келиб чиқиш сабаблари ва бартараф этиш йўллари” хорижий тажрибалар асосида ўрганилди.

Таҳлил давомида ривожланган давлат университетлари, жумладан: АҚШдаги Монтгомерийнинг Аубурн [3], Колорадонинг Денвер университетлари [4], Харпер ва Лумен коллежлари, Чикагонинг Иллинойс

университети, Миср давлат университети, Россия давлат университети, Халқаро академик ҳалоллик маркази – ICAI [5], ЮНЕСКОнинг Таълимни режалаштириш халқаро институтига тегишли сайти [6] ва 10 дан ортиқ машҳур олимларнинг мақолалари (Рутгерс университети профессори Дон Маккейб, Мр Тревинё, Линдси Крамер ва бошқалар) ўрганилиб, масофавий таълим шаклида талабалари асосида таҳлил этилди.

Масофавий таълим шаклида академик инсофсизлик деганда, талабанинг курс иши ва даража талабларига жавоб беришда бошқа шахсни алдаш мақсадида рухсатсиз фойдаланиши, алдаш (ёзувларни яшириш, график калкуляторлар, мобил телефонлар, талабага телеграм орқали тест жавобларини юбориш), ўқитувчи-профессор ва талабаларнинг порахўрлик, фабрикация (илмий ишларда далиллар ўйлаб топиш, иқтибослар яратиш, маълумотларни сохталаштириш ёки олиб борилган тадқиқот ҳақида ёлғон даъволар қўйиш), такрорий топшириш (имтиҳон муддатини чўзиш), плагиат (10 га яқин тури мавжуд) ва академик нотўғри хатти-ҳаракатлар тушунилади.

Хусусан, АҚШдаги Монтгомерийнинг Аубурн, Колорадонинг Денвер университетлари академик ҳалоллик кодекслари мавжуд бўлиб, кодексда ўқитувчи-профессор ва талабаларнинг академик инсофсизлиги юзасидан хабар бериш билан боғлиқ бўлим киритилган бўлиб, унда бакалавриат боқич талабалари бакалавриат профессори, магистратура ва ундан юқори босқич талаба ва номзодлар проректорга электрон почта орқали мурожаат қилишлари мумкин.

Мисрда академик инсофсизликнинг олдини олиш мақсадида имтиҳон саволларини мум билан муҳрланган қутиларга солиб, қўриқлаш учун полицияга юборади. Ҳаттоки имтиҳон саволларини олдиндан ноқонуний ошкор қилганларга жиноий жавобгарлик мавжуд.

Масофавий таълимда академик инсофсизликни олдини олиш учун талабаларга бу иллатни ёмонлиги ва зарарлигини 1-курслигиданоқ тушунтириб бориш керак. Россия Федерациясинг Узоқ Шарқ минтақасида ўтказилган тадқиқот шуни кўрсатадики, 1-курс талабалари 4-курсга бориб бутун жаҳон ахборот тармоғидан кўчириш 12 % ошар экан. Имтиҳон давомида бошқа талабалардан ёки ўқув адабиётлардан кўчириш эса 25% ошар экан. Бундан кўриниб турибдики 1 курс талабалари тасаввурида шу тарзда ўқиса ҳам бўлади деган ғоя пайдо бўлади. Албатта, бу ачинарли ҳол, чунки бу ҳолат мамалакат илмий салоҳиятига таъсир этмай қолмайди.

Халқаро академик ҳалоллик маркази – ICAI [7] 1992 йилда Рутгерс университети профессори Дон Маккейб томонидан олий таълимда фирибгарлик, плагиат ва инсофсизликка қарши курашиш мақсадида ташкил этилган.

Халқаро академик ҳалоллик маркази, академик ҳалолликни ҳалоллик, ишонч, адолат, ҳурмат, масъулият ва жасорат каби олти асосий қадриятларга содиқлик сифатида белгилайди.

ЮНЕСКОнинг Таълимни режалаштириш халқаро институтига тегишли сайти [8] фаолиятини 2001 йилда бошлаган. Etico дастури ахлоқ маданиятини юксалтириш, коррупцион амалиётларни камайтириш ҳамда сиёсий даражада шаффофлик ва ҳисобдорлик тамойилларини интеграциялаш орқали таълимни режалаштириш ва бошқариш стратегияларини мустаҳкамлашга қаратилган. Ушбу сайтда “Таълимдаги ахлоқ ва коррупцияга оид кўплаб манбаларни” топиш мумкин.

Ривожланган давлатларда масофавий таълим шаклида академик инсофсизликка қарши қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилган:

талабалар биринчи курсга келиши билан академик ҳалоллик тўғрисида уларнинг онгига сингдириш;

Синовлар пайтида:

талабалар ўринларини алмаштириши лозим (ўқишдаги дўстлар ёнма-ён ўтирмасликлари учун);

ўқитувчи-профессор атрофда юриши, ҳаммага кўриниб туриши ва ҳаммани кузатиши;

тасодикий тартибда саволлар билан тестларнинг бир нечта вариантини яратиш;

ҳар семестрда янги тестлар тузиш лозим.

Ёзма топшириқлар пайтида:

талабаларнинг ёзиш қобилияти учун асос сифатида фойдаланиш учун семестр бошида талабанинг ёзув намунасини (хусниҳат кўриниши) олиш;

талабалар аввал тайёрланган мавзуларни топмасликлари учун янги мавзулар бериш;

Таҳлил давомида қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

биринчидан, масофавий таълим шаклида академик ҳалоллик принциплари ва уларни амалга ошириш тартиблари ҳамда механизмларини яратиш, академик инсофсизликнинг олдини олиш, ходим, профессор-ўқитувчи ва талабаларнинг вазифаларини қатъий белгилаш, барча олий таълим муассасалари учун ҳуқуқий принциплар ва нормаларни мустаҳкамловчи, бирлаштирувчи, тизимлаштирувчи, шунингдек, мазкур муносабатларнинг ҳуқуқий жиҳатдан комплекс тартибга солинишини таъминловчи кодекс ишлаб чиқиш;

иккинчидан, олий таълим тизимида масофавий таълим шаклига алоқадор норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлашда академик ҳалоллик нормаларига алоҳида эътибор қаратиш;

учинчидан, масофавий таълим шаклида академик инсофсизлик ҳақида хабар бериш сиёсатини юритиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Конституциявий ҳуқуқ; Дарслик / Х.Т.Одилқориев, Ў.Х.Муҳамедов, Б.А.Саидов ва бошқа [Масъул муҳаррир: Ш.Т.Икромов]. –Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2014. – 840 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг конституцияси. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 09.02.2021 й., 03/21/671/0093-сон), <https://lex.uz/docs/20596>.
3. <https://www.aum.edu>
4. <https://western.edu>
5. academicintegrity.org
6. etico.iiep.unesco.org
7. academicintegrity.org
8. etico.iiep.unesco.org

MILLIY DASTURNI AMALGA OSHIRISHDA TA'LIMNING PEDAGOGIK TADQIQOTLAR BILAN INTEGRATSIYASI

Maxbuba Raximqulova,

Samarqand viloyati pedagoglarni yangi metodikalara o'rgatish milliy markazi
Maktabgacha, boshlang'ich va maxsus ta'lim metodikalari kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada kadrlarni tayyorlashda ma'naviy-tarbiyaviy imkoniyatlarini pedagogik tahlil qilish usuli orqali o'quvchilarning bilish faoliyatlari, ta'lim mazmuni, o'qitishni tashkil etish, o'qituvchi haqidagi fikrlari, g'oya, ta'limotlari, aniq tavsiyalarini izlab topish, saralash va umumlashtirishga imkon berilganligi haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Milliy dastur, pedagogik tahlil, tadqiqot, milliy pedagogika, qadriyat.

Аннотация

В данной статье посредством метода педагогического анализа духовно-воспитательных возможностей в подготовке кадров ищется познавательная деятельность студентов, содержание образования, организация обучения, мнения о педагоге, идеи, учения, конкретные рекомендации.

Ключевые слова: Национальная программа, педагогический анализ, исследование, национальная педагогика, ценность.

Annotation

In this article, through the method of pedagogical analysis of the spiritual and educational opportunities in the training of personnel, students' cognitive activities, educational content, organization of teaching, opinions about the teacher, ideas, teachings, specific recommendations are sought, it is reported that sorting and generalization is enabled.

Keywords: National program, pedagogical analysis, research, national pedagogy, value.

Xalqning boy milliy madaniy-tarixiy an'analari, urf-odatlar hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan holda, o'quvchi yoshlarni ma'naviy tarbiyalashni nazariy va amaliy jihatdan ishlab chiqish bo'yicha davlat dasturiga kiritilgan "O'quvchi yoshlarni ma'naviy tarbiyalash va unga talabalarni tayyorlash" kompleks ilmiy mavzuni tatbiq qilish natijalarini dolzarb masalalar sirasiga kiritish mumkin.

Mazkur maqsadda dastlab "Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" yo'nalishi o'quv rejasidagi pedagogik, tabiiy-matematika fanlari bo'yicha turli davrlarda amalda bo'lgan fan dasturlari, darsliklari va qo'llanmalarning har

bir mavzusini ma'naviy-tarbiyaviy tahlil qilish tamoyili ishlab chiqilib, uni qo'llash bo'yicha tavsiyalar berilgan hamda mazkur hujjatlarning ma'naviy-tarbiyaviy imkoniyatlarini pedagogik tahlil qilish usuli ishlab chiqilib, amaliyotda qo'llanildi. Bu esa milliy pedagogikamiz taraqqiyotiga olamshumul hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimizning shaxs kamoloti, uning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar, o'quvchilarning bilish faoliyatlari, ta'lim mazmuni, o'qitishni tashkil etish, o'qituvchi (mudarrisning kasbiy tayyorgarligi va ma'naviy-axloqiy sifatleri va hokazo) haqidagi fikrlari, g'oya, ta'limotlari, aniq tavsiyalarini izlab topish,

saralash va umumlashtirishga imkon berdi [4, 96].

Ushbu tadqiqot natijalari asosida pedagogik turkum fanlar bo'yicha amaliy mashg'ulotlarda talabalarni ma'naviy mazmunga ega bo'lgan savol, o'quv topshiriqlari va pedagogik vaziyatlar ustida mustaqil ishlash uchun uslubiy qo'llanma yaratildi va ta'lim jarayoniga joriy qilindi. Pedagogika fanlarining taqqoslash usuli asosida ishlab chiqilgan ishlanmalar materiallari Movarounnahrlik allomalari o'zlari yashagan davr talablariga mos ravishda ta'lim mazmuni, madrasalar uchun darsliklar yozishda ilmiylik, o'quv materialini tizimli bayon qilish, ko'rgazmalilik kabi qoidalarga amal qilish, o'qitish shakllari, o'qitish metodlari, o'qitish prinsiplari kabi didaktikaning tarkibiy qismlarini rivojlantirib borib jamiyatning buyurtmasi va ehtiyojlarini Ovrupa xalqlaridan 500-600 yil oldin ilg'ab olganliklari mazkur sohada samarali ishlab hozirgi zamon didaktika faniga juda yaqinlashib qolganliklaridan dalolat beradi. Buni Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek va boshqalar ishlab chiqqan va amalda qo'llagan ta'lim prinsiplari, ta'lim metodlarini Y.A.Kommenskiyning "Buyuk didaktika" (1637-yil) kitobida bayon qilingan ta'lim prinsiplari, metodlari bilan chog'ishtirish orqali payqash qiyin emas. Bu yerda aslida Ovruposentrik tamoyili asosida yaratilgan sovet o'qitish nazariyasi, o'zining tor doiradan chiqqan olmay, buyuk ajdodlarimizning pedagogik merosini chetlab o'tgan, xaspo'shlaganini, pirovard natijada bizga kimligimizni, jahon pedagogika fani tamaddunidagi haqqoniy o'rnimizni ilmiy asosda aniqlab olishimizga, ozod va obod Vatan, farovon turmush qurishga qaratilgan sa'y-harakatlarimiz sur'atiga birmuncha qiyinchiliklar tug'dirayotganini alohida ta'kidlash joizdir. Milliy pedagogikamiz va uning tarixiga bo'lgan noxoslikni N.A.Konstantinov va boshqalar "Pedagogika tarixi" nomli o'quv darsligi (1974-yil)ni varaqlab, yana bir bor ishonch hosil qilish mumkin. Chunki ushbu darslikda hozirgi O'zbekiston (shu jumladan, O'rta Osiyo) hududida yashab, pedagogika fani taraqqiyotini ma'lum tizimga solish ishini boshlab berganliklari, uning asosiy kategoriyalari, (tarbiya, ta'lim, ma'lumot va hokazo) ni to'g'ri talqin qilganliklari, komil insonni tarbiyalash to'g'risida butun bir ta'limot yaratganliklariga qaramay, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Koshg'ariy, Ulug'bek va boshqalar umuman tilga olinmagan. Boz ustiga, 447 betdan iborat ushbu darslikda O'rta Osiyo xalqlari pedagogikasi tarixiga yarim sahifa joy ajratilgan, xolos. Oldinroq bo'lsa-da, ulug' mutafakkirlarimizning jahon faniga qo'shgan hissalarini chetlab o'tish yaqin o'tmishdagi tabiiy matematika darsliklarida ham odat tusiga kirib qolganligini namoyish qilishda talabalarining diqqatini jalb qilish lozim. Yuqorida bayon qilinayotganlardan ko'rinadiki, o'zida turli zamon va makonlarda mavjud bo'lgan ta'lim-tarbiyaviy yondashuvlarni jamlagan mazkur ishlanmalar bilan tanishishga, ularni chuqur o'rganishga bo'lajak o'qituvchilarni izchil

jalb qilish, ularning pedagogik tafakkurini kengaytirish barobarida uzoq o'tmishda bobokalonlarimizning ezigulik, yaratuvchanlik qaratilgan jasoratlari talabalarni hayratlantiradi, ularda ma'naviy ehtiyojlarni uyg'otadi. Shu bois talabalar mazkur soha bo'yicha zo'r qiziqish bilan referat, ilmiy ma'ruza, bitiruv malakaviy ishi hamda magistrlik dissertatsiyalari ustida ishlashlariga yanada e'tibor kuchaytirildi [3, 46].

Afsuski, tadqiqot jarayonida ajdodlarimizning boy pedagogik ma'naviyati bo'yicha to'plangan materiallar milliy dastur qabul qilingandan keyingi yillarda ishlab chiqilgan fan dasturi, darsliklari va qo'llanmalarida yetarli darajada o'z aksini topdi, deb bo'lmaydi.

Talabalarni ma'naviy shakllantirish bo'yicha yuqorida bajarilgan tadqiqotimizning mantiqiy davomi sifatida Movarounnahrlik qomusiy allomalarning bemisl ilmiy-ijodiy kashfiyotlari bugun ham jahon ahlini hayratga solayotgan, o'zbek millati qalbida esa milliy g'ururni jo'sh urdirishga xizmat qilayotgan, umumjahon qadriyatiga aylangan milliy qadriyatimiz – bu ularning tabiiy-matematika fanlari sohasida qoldirgan milliy ma'naviy merosidir [2, 96].

Taniqli ingliz tarixchisi J.Bernal XX asrning o'rtalarida shunday deb yozgan edi: "Ovro'paning katta qismida Rim imperiyasi qulashida, alg'ov-dalg'ov bo'lib yotgan paytda musulmon dunyosi misli ko'rilmagan taraqqiyotni boshidan o'tkazgan edi. Musulmon olimlari tirik va rivojlanayotgan fanni yaratdilar. Ular Hindiston, Xitoy va Yunoniston ilmini rivojlantirib matematika, astronomiya va tibbiyotni kengaytirdilar, algebra, trigonometriya va optikaga asos soldilar. Musulmon olimlari kimyo va alkimyo sohasida yutuqlarni qo'lga kiritdilar. Ular eski nazariyalarni tubdan qayta ishladilar, unga tajribalar yakunini qo'shdi va yangi kimyo fanini yaratdi".

Shu bois talabalarni ma'naviy shakllantirish bo'yicha kafedrada bajarilayotgan tadqiqotlarimizning mantiqiy davomi sifatida "Biologiya", "Fizika", "Matematika" ta'lim yo'nalishlari bo'yicha umumkasbiy fan dasturi, darslik va qo'llanmalarda milliy ilmiy merosimizning ifodalanishini o'rganish va tahlil qilish kabi katta hajmdagi murakkab ishlar biz ishlab chiqqan tamoyillar asosida amalga oshirildi.

O'tkazilgan tahlillar shundan dalolat beradiki, mazkur ta'lim yo'nalishlari bo'yicha yaratilgan fan dasturlarida kafedra professor-o'qituvchilari ta'lim jarayonida talabalarni ma'naviy shakllantirishga daxldorligini anglatuvchi tavsiya va ko'rsatmalar bermaganligi yaqqol ko'zga tashlandi. Bu esa yangi avlod darslik, qo'llanmalar hamda ma'ruza matnlari maqomiga ega bo'lgan qo'shimcha adabiyotlarda ularning mualliflari talabalarni ma'naviy shakllantirish imkoniyatlarini boyita oladigan ta'limning tarixiylik, politexnik, nazariya bilan hayotning birligi, ilmiylik kabi prinsiplarga hamda mustaqillik yillarida fanimiz erishgan yutuqlarni ularga singdirib borish zarurligiga izchil amal

qilinmayapti. Shuningdek, talabalarni ma'naviy shakllantirishda buyuk ajdodlarimizning ijodiy faoliyati, ta'limotlari, kashfiyotlari bayon qilingan ilmiy-ommabop risolalar ta'sirining muhimligini hisobga olish lozim.

Kadrlarni tayyorlash jarayoniga yetuk olimlarni jalb qilishni jadallashtirish, darsliklarda o'tmish qomusiy olimlarimiz boshlab bergan yo'nalishlarni mustaqil O'zbekiston ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy o'quv yurtlari laboratoriyalarida munosib davom ettirilayotganligi to'g'risidagi materiallarning zaifligidan, o'quvchi yoshlarni ma'naviy shakllantirish bo'yicha jamiyatimizning buyurtmasi va ehtiyojini ro'yobga chiqarish zarurligi professor-o'qituvchilarning kasbiy pedagogik, ma'naviy-axloqiy burchi ekanligi to'laqonli aks ettirilmayotganligidan tabiiy-ilmiy va matematika fanlari taraqqiyotining o'tmishi IX-XV asrlardagi Xorazm Ma'mun akademiyasi va Ulug'bekning Samarqand akademiyasi (Fransuz olimi, faylasufi Volter iborasi) misolida bugungi kunni va istiqbolni yorituvchi materiallarni yoshlar uchun mo'ljallangan ommaviy axborot nashrlarida, radioeshittirish va teleko'rsatuvlarda izchil targ'ibot-tashviqot qilinmayotganligidan dalolat bermoqda [1, 65].

Yuqorida ko'rsatilgan sabablarni bartaraf etish maqsadida mexanika, molekulyar fizika, optika, astronomiya, hisoblash matematikasi, biologik va kimyoviy turkum fanlarning mavzulari bo'yicha professor-o'qituvchi va talabalar qo'llashlari uchun qulay bo'lgan izchil reja tarzidagi ishlanmalarimiz bo'lajak o'qituvchilarni ma'naviy shakllantirishning mazmuni, shakli, metodlari ishlab chiqildi hamda mazkur fanlarning integratsiyasini amalga oshirish orqali talabalarni ma'nan boyitish yo'l-yo'riqlari namoyon qilindi. Shuningdek, ta'limni fan bilan integratsiyasini taminlash bo'yicha mexanika, molekulyar fizika, optika, astronomiya, matematika fanlari mavzulari bo'yicha ma'naviy yo'naltirilgan auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar bilan bog'liq ishlanmalar, o'quv-tadqiqot va ilmiy izlanishlar mavzulari aniqlanib, ularning talabalar tomonidan bajarilishiga doir yo'l-yo'riqlar ishlab chiqildi. Shu vaqtning o'zida ta'lim jarayonining subyekti sifatida talabalarning o'quv-biluv faolligi ta'limning "Qiyoslash", "Klaster", "Kichik guruhlarda ishlash" kabi usullari hamda fan kechalari, "Allomalar kunini nishonlash" konferensiyalarini o'tkazish orqali amalga oshirildi. Ular jahon fani tamadduniga buyuk mutafakkirlarimizning daxldor ekanligini namoyish qilishga erishdilar [5, 56].

Oliy o'quv yurti talabalarini ma'naviy shakllantirish ishining samaradorligini oshirish vazifasi ochiq dinamik rivojlantiruvchi ta'lim-tarbiya tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, auditoriyadan tashqari mashg'ulot va tadbirlar tizimining bu sohadagi imkoniyatini tadqiq qilishni taqozo etadi. Shuning uchun milliy istiqloq g'oyasi asosida ma'na-

viy shakllantirishga yo'naltirilgan auditoriyadan tashqari mashg'ulot va tadbirga talabalarni ma'naviy shakllantirish modeli ishlab chiqildi. Uning har bir komponenti o'rganildi va tahlil qilindi. Ular orasidan tizim hosil qiluvchi xususiyatga ega bo'lganlari – unumli mehnat, ilmiy to'garak, pedagogik va ishlab chiqarish amaliyotlari, bitiruv malakaviy ishi, ekskursiya kabilar ajratib olindi va talabalarni ma'naviy shakllantirish bo'yicha ta'lim mazmuni, maqsadi, shakl, metod va vositalari ishlab chiqildi hamda pedagogik amaliyotda bo'lajak o'qituvchilarning faol ishtirokida sinovdan o'tkazildi [6, 42].

O'tgan davr mobaynida nashr qilingan o'quv metodik, ilmiy pedagogik adabiyotlar, himoya qilingan dissertatsiyalar tahlili, o'quv tarbiya jarayonining korxona unumli mehnati bilan integratsiyalashuvi va bunda talabalar mehnat tarbiyasini va ma'naviyatini yuksaltirishga yo'g'rilgan izlanish natijalarini uchratmadik desak, xato bo'lmaydi. Shu bois talabalar ma'naviyatini shakllantirish tizimining muhim komponenti sifatida unumli mehnatning bu sohadagi imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi hamda respublikamizda shakllangan amaldagi "Bunyodkor" mehnat yoshlar ijtimoiy harakati (oldingi qurilish otryadlari) hamda kuzgi yig'im-terim davrida talaba yoshlarning qishloq xo'jalik xodimlariga yordam ko'rsatish bo'yicha qilayotgan tashabbuslari bilan bog'liq unumli mehnat misollari asosida bo'lajak mutaxassislarining unumli mehnatga doir bilim, ko'nikma va malakalari (qurilish, qishloq xo'jaligi va iqtisodiyoti, boshqarish jarayonida ish joyini tashkil etish va rejalashtirish, g'isht terish, suvash, pardoqlash priyomlari, qishloq xo'jalik mahsulotini yig'ib olish muddatlari, navlarga ajratish va h.k.), irodasi, diqqati, xotirasi, individual qobiliyatlari kabi psixofiziologik sifatning rivojlanishi barobarida, ularni ma'naviy shakllantirishning mazmuni, shakl, metod va vositalari namoyon qilindi. Bu yerda talabalarning unumli mehnati mustaqil tizim sifatida tashkillashtiruvchi tizim hosil qiluvchi xususiyatiga ega ekanligini alohida ta'kidlash joiz. Chunki uning doirasida talabalarning ma'naviy qadriyatlarini namoyon qilishga qaratilgan ilmiy va o'quv-tadqiqot izlanishlar, fanlararo uyushtirilgan ekskursiyalar, kechalar, fan, san'at, texnika vakillari, korxona (former xo'jaligi) ishlab chiqarish ilg'orlari bilan uchrashuvlar, savol-javoblar va hokazoning OTM ta'lim-tarbiyasi bilan integratsiyalashuvi uchun qulay sharoit yaratiladi. Shunday qilib, olib borilgan tadqiqot natijalari kadrlar tayyorlashda ifodalangan jamiyatimizning ijtimoiy buyurtmasi va ehtiyojini qondirish va milliy ma'naviyatimizning mushtarakligi, ya'ni amaliy asosini yaratishni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir va ular jamiyatimizning ma'naviy yuksalishiga munosib hissa qo'shishi muqarrardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abu Nasr Beruniy. Tanlangan asarlar. Qonuni Mas'udiy. 5-tom. 1-qism. – T.: FAN, 1975. – 328 b.

2. Bikbayeva N., Yangibayeva E. va b.q. Matematika. 4-sinf darslik. – T.: O'quvchi MMI, 2015. – 208 b.
3. Raximova M. Ona tili fani darslari bo'yicha interaktiv noan'anaviy metodlar asosida tashlik etish// Xalq ta'limi jurnali, 2015. 1-son. – B. 45-48.
4. Raximov S. Abu Ali Ibn Sino ta'lim-tarbiya haqida. – T.: O'qituvchi, 1967. – 250 b.
5. Shodiyev N. Ermatov E. Jismoniy tasrbiya vositasida umimiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilarini ma'naviy tarbiyalash// Pedagogik mahorat jurnali, 2004, 4-son. – B. 54-62.
6. Qo'chqorov B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishning samarali usullari// Xalq ta'limi jurnali, 2015, 1-son. – B. 40-44.

ТАЛАБАЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК МАЪНАВИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Сайёра Давлатова,

Термиз агратехнологиялар ва инновацион
ривожланиш институти ўқитувчиси

Аннотация

Маъмур мақола олий таълим муассасалари талабаларининг экологик хавфсизлик маънавиятини шакллантириш босқичлари, шарт-шароитлари, шакллари, методлари, воситалари ва имкониятларини очиб беришга бағишланган.

Калим сўзлар: экологик маданият, маънавият, метод, усул, восита, шарт-шароитлар, шакл, имконият, атроф-муҳит.

Аннотация

Данная статья посвящена раскрытию этапов, условий, форм, методов, средств и возможностей формирования экологической безопасности духовности студентов высших учебных заведений.

Ключевые слова: экологическая культура, духовность, метод, метод, инструмент, условия, форма, возможность, среда.

Annotation

This article is dedicated to revealing the stages, conditions, forms, methods, means and possibilities of formation of environmental safety spirituality of students of higher educational institutions.

Keywords: ecological culture, spirituality, method, method, tool, conditions, form, opportunity, environment.

Бугун дунёда илмий жамоатчиликнинг олдида турган долзарб масалалардан бири — бу экологик барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ тадқиқотларни янада кенг қўламда олиб боришдан иборат. Зеро, бугунги кунда барқарор экологик вазиятни, атроф-муҳит мусаффолигини сақлаш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишнинг муҳим субъектив омили бўлган экологик онгни шакллантириш, ривожлантириш ва юксалтириш, шунингдек, “экология соҳасидаги ишларнинг аҳволини яхшилаш” [1] долзарб аҳамият касб этмоқда. Фуқаролар, айниқса, ёшларнинг экологик онги ва маданиятини юксалтириш билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилиш орқали уларнинг атроф-муҳит соф-

лигини таъминлашдаги масъулиятини янада ошириб бориш бугунги куннинг асосий вазифасига айланди.

Тарихий тараққиётдан маълумки, инсон табиатнинг бир бўлаги сифатида Аллоҳ инъом этган неъматлардан ўз эҳтиёжини доимий равишда қондириб келган [2, 3, 4]. Аммо бугунги кунда бу эҳтиёжларнинг ошиб бориши ва исрофгарчиликка йўл қўйилиши кўплаб муаммоларни келтириб чиқарди. Айниқса, табиат мувозанатининг бузилишида антропоген таъсирнинг ошиб бораётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Зеро, инсоният тараққиётининг бугунги босқичида илм-фан, техника шу даражада ривожландики, бу ядро энергияси, қуёш энергияси, кимё саноатининг ривожлангани, ишлаб чиқаришнинг автоматлашти-

рилгани, ахборот технологияларининг ривожлантирилгани ва фан-техниканинг бошқа янада мураккаб соҳаларининг ўзлаштирилгани билан характерланади [5, 6, 9]. Шу билан бирга, табиатнинг ер ости ва ер усти бойликларидан соф иқтисодий утилитар-меркантил манфаатлар йўлида фойдаланиш “табиат – жамият – инсон” тизимидаги муносабатларнинг кун сайин бузилишига, бу эса, ўз навбатида, ақл бовар қилмас янги экологик муаммоларнинг юзага келишига олиб келмоқда. Бу муаммоларни бартараф этиш бугунги кунда инсониятнинг олдидаги энг долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда.

Юқоридаги долзарб масалага Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов тўхталиб ўтиб, шундай деганди “Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир, уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги кунини ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир!” Шунингдек, бугун барча халқ, миллат ва элатларнинг вазифаси – бу атроф-муҳитга зиён етказмаган ҳолда табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишдан иборат [8, 10]. Бу вазифани бажаришда жамият аъзоларининг, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлоднинг тарбиясида табиийки, эзгулик ғоялари сингдирилган, инсоннинг табиатга муносабатини барқарорлашувига хизмат қилувчи энг муҳим қадриятларимиздан бири бўлган ислом динининг аҳамияти бекиёс.

Экологик хавфсизлик маданиятини шакллантириш ва экологик таълим масалалари педагог олимлар диққатини ўзига тортиб келади. Мазкур муаммо бўйича мамлакатимиз, МХД ва Ғарб олимлари томонидан бир қатор илмий тадқиқот ишлари олиб борилган.

Экологик таълимнинг педагогик асослари масаласи академик И.Д.Зверев (Экологик назария асослари), Э.О.Турдикулов (Табиий фанларни ўқитишда ўқувчиларга экологик таълим бериш муаммолари, узлуксиз таълим концепцияси, экологиядан ДТС ишлаб чиқиш), И.Матрусов ва бошқа бир қатор олимларнинг илмий тадқиқот ишларида ўз аксини топган.

Мамлакатимиз олимларидан Б.Зиёмухамедов, А.С.Тўхтаев, Э.В.Қодиров, О.Қудратов, А.Н.Нигматов, Ж.Холмуродов кабилар ўз тадқиқотларида экология тушунчаси, унинг мазмуни, атроф-муҳит ва инсон муносабатларининг турли иқтисодий, табиий, ижтимоий аспекти, экологик таълимнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатларини ўргандилар.

Л.Т.Шоносированинг илмий тадқиқотида мактабгача ёшдаги болаларда экологик дунёқарашни шакллантириш масалалари тадқиқ этилган. М.А.Юлдашев, М.М. Абдуллаева, Н.Ашуроваларнинг илмий тадқиқотларида бошланғич синф ўқувчиларида экологик билимни шакллантириш, П.С.Султонов ва

Б.П.Аҳмедовларнинг китобида экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш асосларига оид масалалар тадқиқ этилган.

Экологик таълим муаммолари МХД педагог олимлари томонидан ҳам тадқиқ этилган. Сўнгги йилларда экологик таълим муаммолари йўналишида бир неча тадқиқотлар олиб борилган. Улардан: М.Н.Гринько, И.С.Ильясова, Исмонулов Субхонкул, Н.А.Канарская, Г.В.Лоскутникова, С.Ф.Масленникова, Т.Л.Кушнир, Е.В. Литвина кабиларнинг номзодлик ва докторлик диссертациялари бевосита ўқувчи ва талабаларда экологик тафаккурни шакллантириш масалаларига бағишланган.

Хусусан, А.Р.Маликова экологик маданият тушунчасининг илмий таърифини беради. Олиманинг фикрига кўра, “Экологик маданият – бу тирик мавжудотлар билан атроф-муҳит ўртасидаги ўзаро узвий алоқадорлик тўғрисидаги тушунча, билим, тафаккур, онг ва уларни амалий фаолиятга татбиқ этиш кўникмаси, малакаси ва масъулиятидир”. Н.Ш.Бозорова эса куйидаги таърифни келтиради: “Экологик маданият – бу табиат ҳақидаги билим, онг, идрок, саводхонлик, интеллектуал салоҳият ва уни амалда қўллай билиш фаолияти, атроф-муҳитга нисбатан фаолиятнинг юксак кўрсаткичи, онгли ва масъулиятли ёндашувдир”. Унда табиат билан инсон ўртасида ўзаро оқилона, масъулиятли муносабат таркиб топади, дейилади.

А.Р.Маликованинг таърифидаги ижобий ўрин шундаки, мазкур таърифда инсон (тирик мавжудотлар) ва атроф-муҳит ўртасидаги муносабатнинг узвий алоқадорлиги экологик маданият билан боғланади [7,11]. Чунки айнан инсон ва табиат ўртасидаги муносабатларнинг узвий, яъни ўзаро таъсир асосида боғланганлигини тушунмаслик оқибатида экологик таҳдидлар юзага келмоқда, инсон ўзини ўраб турган оламга хавф-хатар солмоқда, оқибатда инсон ўзининг саломатлигига ҳам таҳдидлар юзага чиқармоқда.

Биз ҳам экологик хавфсизлик маданиятига эга бўлган индивид экологик мувозанатни сақлашга йўналтирилган фаол ҳаракат соҳиби бўлиши заруриятини таъкидлаймиз.

С.И.Хусанова ўқувчиларнинг ҳаёт хавфсизлигини таъминлашнинг педагогик шарт-шароитларини ўрганади. Тадқиқотдан мақсад – мактаб шароитида ўқувчилар хавфсизлигини таъминлаш тизимини жорий этиш ҳисобланади. Бу ўринда бизнинг эътиборимиз, С.И.Хусанованинг “хавфсизлик” истилоҳини қандай тушунтиришига қаратилади.

Н.Ў.Нишонова адабий таълим жараёнида, аниқроғи, унинг кўмагида умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларининг экологик маданиятини шакллантириш масаласини кўриб чиқади. Экологик маданиятга эга бўлиш, бугунги кунда нафақат ўз фаолиятида унга риоя этишни, балки бутун жамият аъзоларидан экологик маданиятни талаб этишни тақозо этади. “Экология

ва маданият, аввало, бир-бири билан ўзаро алоқанинг мувозанатини сақлайди, бу борада бошқаларни ҳам тўғри фаолият кўрсатишга йўллайди”.

М.Р.Халилова экологик тарълим ва тарбия жараёнида ўз эътиборини мактабгача таълим муассасалари катта гуруҳ ёшидаги болаларда экологик тушунчаларни шакллантириш жараёнига қаратади.

Н.М.Эгамбердиеванинг тадқиқоти талабалар ахлоқий тарбияси масаласини атроф-муҳитга бўлган шахс муносабати билан узвий боғлаганлик, инсон ахлоқи ва экологик муносабат, замонавий ахлоқий қадриятлар ва экологик мувозат масалаларидаги ички моҳиятни англаш, ўзаро алоқадорликни кўра билиш асосида ўрганади ҳамда мана шу жиҳатлари билан диққатни тортади.

Ф.У.Жуманованинг номзодлик диссертацияси ҳам касб-хунар коллежлари ўқувчиларида экологик маданиятни шакллантириш масалаларига бағишланган. Аммо Ф.У.Жуманова экологик таълим масаласини география фани таълими асосида кўриб чиқади ва бугунги кунда геоэкология фани жуда катта аҳамият касб этаётганлиги таъкидланади.

В.Н.Сатторовнинг тадқиқоти “Умумий ўрта таълим мактабларининг V-IX синф ўқувчиларида экологик маданиятни шакллантириш” (қишлоқ хўжалик меҳнати таълими асосида) масалаласига бағишланган. Тадқиқотда экологик таълим-тарбия орқали инсон ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг асоси ҳисобланган меҳнат, хусусан, қишлоқ хўжалик

меҳнати муҳим аҳамият касб этиши таъкидланади.

Тадқиқот ишимиз мобайнида шунга амин бўлдики, экологик таълим бугун икки йўналишда ривожланиб бормоқда. Биринчиси, таълим тизимига “экология” фани соатларини киритиш орқали экологик таълим шакллантирилмоқда [11, 12, 13]. Иккинчиси, таълим тизимидаги мавжуд фан соҳаларини экологик билимлар билан бойитиш ва такомиллаштириш орқали экологик маданиятни шакллантириш жараёни ташкил қилинмоқда. Бизнинг фикримизга кўра, ҳар икки йўналишнинг педагогик аҳамияти катта бўлиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш эмас, балки уларни узвий алоқадорлигини таъминлаш орқали экологик таълим жараёнини бойитиш, унинг мазмунини доимий кенгайтириш ва такомиллаштириб бориш, экологик таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш зарур.

Кўриниб турибдики, илмий доираларда экологик маданият масаласининг педагогик аспектлари маълум даражада ўрганилган бўлишига қарамай, экологик хавфсизлик маданиятини шакллантириш муаммосининг педагогик жиҳатларига бағишланган тадқиқот ишлари йўқ. Шу боис экологик хавфсизлик маданияти нима, унинг ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий мазмуни, шунингдек, педагогик мазмуни нима ва уни қандай қилиб самарали шакллантириш мумкин, уни қай даражада такомиллаштириш керак каби масалаларга жавоб топиш долзарб муаммолардан саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони.* – Т.: “Адолат”, 2018. 27-бет.
2. *Ш.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз.* – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 1-жилд. 2018. – 570 б.
3. *Зверев И.Д. Экология в школьном образовании.* – М.: Знание, 1988. – 96 с.
4. *Зиёмуҳаммедов Б. Экология ва маънавият.* – Т.: Меҳнат, 1997. – 104 б.
5. *Каримов Ю. Олий таълим муассасалари талабаларига экологик таълим беришнинг назарий асослари.* – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 116 б.
6. *Маркович Д.Ж. Социальная экология.* – М.: РУДН, 1997. – 436 с.
7. *Махмудов Ю.Ф. Экологиядан маълумотнома.* – Т.: Фан, 1997. – 40 б.
8. *Турдиқулов Э.О. Физика ва экологик таълим.* – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 228 б.
9. *Жўраев Й.О., Ғуломов М. Х. Экология: жиноят ва жазо.* – Т.: Ўзбекистон, 1990.
10. *Шодиметов Ю.Ш. Региональные проблемы социальной экологии.* – Т.: Узбекистан, 1992. – 110 с.
11. *Чингиз Айматов, Мухтор Шохонов. Чўққида қолган овчининг оҳи зори. “Zabajad Media”.* – Т., 2019. – 282 б.
12. *С.Мамашакиров. Ваҳимами ёки ҳақиқат.* – Т.: “IQTISOD-MOLIYA” 2012. – 61 б.
13. *Хашимова И. Дialeктика глобального, регионального и локального в экологии. Автореферат дисс. На соискание ученой степени док. Филос. Наук.* – Т.: 1992, – С. 36.
14. *Qodirov B.E. “Development of basic Competencies of students in crafts in technology lessons” // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. 8 No. 4, 2020, Part.*
15. *М.Нўмонов. Исломда табиатга муносабат.* – Т.: Мовароуннахр, 2011.
16. *Ш.Отабоев, С.Мирвалиев ва Э.Турсунов. Экологияда маданият ва маънавият муаммолари.* – Т.: Нишон ношир нашриёти, 2009 й.
17. *Саййид Мубашиш Тарозий Соф табиат дини / Тарж. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф.* – Т.: Hilol-nashr, 2019.

AUTIZM SINDROMLI BOLALARDA MULOQOT KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISHNING KORREKSION-PEDAGOGIK TIZIMI

Sevinch Axrorova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maxsus pedagogika kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkiloti sharoitida autizm sindromli bolalarning muloqot ko'nikmalarini shakllantirishning psixologik-pedagogik korreksion usullari ko'rib chiqiladi. Maqola mavzusini yoritishda xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy tadqiqot ishlanmalaridan foydalanildi. Maqola mavzusidan olingan xulosalardan autizm sindromli bolalarda muloqot ko'nikmalarini shakllantirishning korreksion-pedagogik tizimini shakllantirish jarayonida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: autizm sindromli bolalar, nutq va muloqot ko'nikmalari, ABA terapiyasi, PECS kartochkalari, defektologoped, "Barmoqlar so'zlaganda", "Yaxshi kayfiyat", "Aqli kubik", "Qushlar ovozi", "Bilmasvoy quyon" o'yinlari.

Аннотация

В данной статье рассматриваются методы психолого-педагогической коррекции сформированности коммуникативных навыков детей с аутизмом в условиях дошкольного образования. Для освещения темы статьи использованы научные разработки зарубежных и отечественных ученых. Выводы, полученные по теме статьи, могут быть использованы в процессе формирования коррекционно-педагогической системы формирования коммуникативных навыков у детей с синдромом аутизма.

Ключевые слова: дети с аутизмом, речевые и коммуникативные навыки, АВА-терапия, карточки PECS, дефектолог-логопед, игры «Говорим пальцами», «Хорошее настроение», «Умный кубик», «Птичий голос», «Незнайка зайка».

Annotation

This article discusses the methods of psychological and pedagogical correction of the formation of communication skills of children with autism in the context of preschool education. Scientific research developments of foreign and local scientists were used to cover the topic of the article. Conclusions obtained from the topic of the article can be used in the process of forming a correctional-pedagogical system of formation of communication skills in children with autism syndrome.

Keywords: children with autism, speech and communication skills, ABA therapy, PECS cards, speech therapist, «Fingers speaking», «Good mood», «Smart cube», «Bird's voice», «Don't know» rabbit games.

Har yili butun dunyoda autizm sindromli bolalar soni ortib bormoqda. Autizm klinik ko'rinishlarining xilma-xilligi, ushbu kasallikning murakkab shakllari mavjudligi, shuningdek, korreksiyalash va tarbiyalash ishlarining murakkabligi autizm sindromini o'rganish nafaqat tibbiy, balki ijtimoiy va dolzarb muammo ekanligidan dalolat beradi.

Insonning ruhiy rivojlanishidan orqada qolish sifati-da qaraladigan autizm sindromi tashqi dunyo bilan o'zaro ta'sir qilish va boshqa odamlar bilan hissiy aloqalarni shakllantirish jarayonida buzilishlarning namoyon bo'lishi sifatida tavsiflanadi [4, 56].

Autizmli sindromli bolalarning muloqot ko'nikmalarida, nutqning rivojlanishida o'ziga xos nuqsonlar namoyon bo'ladi. Autizm sindromli bolalarda muloqot ko'nikmalari nutqning to'liq rivojlanmasligidan (mutizm) katta farq qiladi, lekin nutqning pragmatik tomonida o'ziga xos buzilishlar mavjud:

- autizm sindromli bolalar nutqining o'ziga xos xususiyatlari odatda bolalarga murojaat qilinganda kattalar nutqiga javob qaytarmasligida (bola hatto o'z ismiga ham javob bermaydi);
- nutqning stereotipik ishlatilishida;

- oddiy so'zlarni noodatiy kontekstda ishlatishda;
- tushunchalarning ma'nosi va ishlatilishini tushunishdagi qiyinchiliklarda;
- suhbatni boshlash va davom ettirish ko'nikmalarining yo'qligida;
- prosodik buzilishlarda;
- olmoshlarni almashtirishda;
- nutq rivojlanishining kechikishi yoki yo'qligida;
- noverbal muloqotning buzilishlarida namoyon bo'ladigan [3, 5].

Autizm bu yangi kasallik emas, balki yangi tashxis. Bunday bolalar doimo bo'lgan, ammo olimlar ularga nisbatan yaqinda e'tibor berishni boshladilar. 1919-yilda amerikalik psixolog L.Uitmer Donning 2 yil 7 oy ichida deyarli muloqot qilish qobiliyatidan mahrum bo'lgan, ammo uzoq muddatli maxsus mashg'ulotlar natijasida bolalarda qiyinchiliklar bilan kechishini tadqiq etgan. Mamlakatimizda XX asrning 20-30-yillarida T.P.Simson, G.E.Suxareva va boshqalar juda ko'p autistik kasalliklarni bolalar shizofreniyasi va unga bog'liq bo'lgan holatlarning namoyon bo'lishi deb ta'rifladilar. Ammo birinchi bo'lib autizmi maxsus kasallik deb hisoblab, unga nom bergan va uning maxsus tadqiqotini boshlagan amerika-

lik psixiatr Leo Kanner edi. Bugungi kunda autizm tushunchasi tarixi 1943-yilda nashr etilgan Leo Kannerning maqolasidan kelib chiqadi. U kuzatgan ko'plab bolalar orasida o'ziga xos buzilishlar bilan ajratib ko'rsatadi, autizm sindromli bolalarda yoshligidanoq hissiy aloqa va aloqa yetishmasligi ko'proq namoyon bo'ladi.

1944-yilda avstriyalik pediater Xans Asperger emotsional bolalar haqida Kanner ta'riflaganiga o'xshash maqola nashr etdi. U autizmni xarakterni rivojlantirishning bir turi sifatida ko'rib chiqadi, "autistik psixopatiya" deb ta'rif beradi. Bu nom autizm tushunchasidan kelib chiqadi – ruhiy kasallik shizofreniya bilan kasallangan bemorlarda nihoyatda kuchli namoyon bo'ladi. Asperger keyingi ishlaridan birida G.E.Suxarevaning shizoid psixopatiya haqidagi maqolasini u ta'riflagan holat bilan bog'liq holda keltirgan.

Ma'lumki, sog'lom bolalarda avval monolog nutq, keyin esa dialogik nutq shakllanadi va bola uchun ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi. Autizmli bolalarda bu ketma-ketlik sezilarli darajada buzilgan bo'ladi. Ko'pincha autizm sindromli bolalarda monolog nutq mavjud, dialog nutq esa shakllanmagan bo'ladi. Autizmli bolalarda muloqotning buzilishi odatda ijtimoiy o'zaro ta'sirning buzilishi bilan bog'liq. Autizm sindromli bolalar o'zlarining diqqatini tortadigan narsalarni ko'rsata olmaydilar. O'zgalarning hissiy holatini tushuna olish, bolalarda imitatsiya harakatlarni taqlid qilish va taqlid qilishda ba'zi qiyinchiliklar yuzaga keladi [2, 56].

Autizm sindromli bolalarda muloqot ko'nikmalarini o'zlashtirishda buzilishlar, shuningdek, xulq-atvor bilan bog'liq bo'lgan bir qator qiyinchiliklar birga keladi. Ko'pincha bolalarga o'zi nima qilishni bilsa o'sha xatti-harakatni o'rgatish osonroq. Autizm sindromli bolalar uchun harakatlarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar o'ziga xosdir. Bunda bolalarning xatti-harakatlarni mustaqil ravishda boshlashi, bir harakatdan ikkinchisiga o'tish qiyinligini ko'rishimiz mumkin.

Autizm sindromli bolalarni o'rganishdagi muammolarga, shuningdek, sensor sferasining o'ziga xosligi, kiyim tanlashda yoki oziq-ovqatlarni yeyishda selektivlik, taktil ta'sirga sezgirlikning oshishi, turli qo'rquvlar, noadekvat reaksiya va noto'g'ri munosabat, xatti-harakatlarni bajarishdan bosh tortish tendensiyasi kabilar kiradi.

Yuqorida aytilganlar bilan bog'liq holda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida autizm sindromli bolalarni maxsus tashkil etilgan psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash dolzarb muammolardan biridir.

Autizm sindromli bolalarda muloqot ko'nikmalarini shakllantirishning korreksion-pedagogik tizimi defektolog va bir qator mutaxassislar tomonidan mashg'ulotlarda qo'llaniladigan texnologiya va o'yinlar quyida tavsiflangan.

ABA terapiyasini aqliy zaiflik bilan birga kechadigan autizm sindromli bolalarga qo'llash yaxshiroq. Autizm sindromli bolalarga muloqot va nutq ko'nikmalarini o'rgatishda emotsional hamda xulq-atvor yondashuvlarini amalga oshirish kerak.

Ma'lumki, autizmli bolalarni muloqotning nutq shakllaridan foydalanishga o'rgatishda oddiy ontogeneznining umumiy qonuniyatlariga tayanib bo'lmaydi. Autizm sindromli bolalarni dastlabki asosiy muloqot ko'nikmalariga o'rgatish uchun muloqot motivatsiyani yaratish muhimdir. Bunda defektolog-logoped yoki ABA terapevt autizm sindromli bolalar bilan mashg'ulot davomida muloqot qilish jarayonini turli xil o'yinlar orqali erkin olib borishi, bolalarda o'z imkoniyatlari tuyg'usidan zavqlanishni o'rgatishi maqsadga muvofiqdir.

Biz bolalarning xulq-atvorini ularning emotsional sferasini rivojlanishidan ajralmas tarzda shakllantirishimiz kerak. Buning uchun har bir mashg'ulotni hissiy munosabatlar bilan boshlashga harakat qilamiz. Biz bolalarni mashg'ulot jarayoniga maxsus ibora va emotsiyalar ifodalangan PECS kartochkalari yordamida jalb qilamiz: "Oh, qanday to'p!" (ajablanish, hayratlanish kartochkasi), "Sen uni menga olib keldingmi?" (o'ylanib turmoq kartochkasi). Bu to'p orqali autizm sindromli bolalar bilan muloqot o'rnatishga harakat qilamiz. "Bolaga to'pni ushlash ko'rsatmasini aytib uni suhbatga chorlaymiz!" (xursand bo'lish kartochkasi). Biz bolaning natijalaridan hayratlanishimiz va xursand bo'lishimiz orqali uni rag'batlantirishimiz kerak. Biz bola bilan xursand bo'lamiz, qo'llarimiz bilan qarsak chalamiz, shodlikdan baqiramiz: "Urraa!", "Barakalla!"

Bola va kattalar o'rtasidagi hamkorlik jarayonida biz muvaffaqiyatga erishish holatlarini yaratamiz, bu maktabgacha yoshdagi bolaning shaxsiy rivojlanishining muhim shartidir. Muvaffaqiyatli vaziyatni tashkil etish autizm sindromli bolalar bilan korreksion mashg'ulotlarda optimistik yondashuv tamoyilini amalga oshirishga imkon beradi. Ijobiy munosabatni saqlashga harakat qilish va uni bolaga o'tkazish, bolaning ijobiy harakatlariga e'tibor qaratish va uning qilgan xato harakatlarini sezmaslik kerak.

Autizm sindromli bolalarda muloqot ko'nikmalarini shakllantirish uchun barmoq va mayda qo'l motorikasini rivojlantiruvchi nutq o'stirish o'yinlari juda mos keladi. "Barmoqlar so'zlaganda" nomli o'yinimizda bolalarga qo'shiq aytishni taklif qilamiz. Bunda bolalar individual mashg'ulotlarda defektolog-logoped tomonidan quvnoq she'rlarni kuylash, talaffuz mobaynida qo'l va barmoqlar bilan harakatlarga taqlid qilishni o'rganadilar. Shu bilan birga, taktil o'yinlar hissiy munosabatni va ko'z bilan aloqa (imo-ishora)ni kuchaytirishi mumkin. Masalan, "Kichik oyoqlar yo'l bo'ylab yugurdi" she'rini kuylaganda defektolog-logoped avval barmoqlari bilan bolaning atrofida "yugurib" keta boshlaydi va bola tayyor bo'lganda u bilan birga bajaradi. Bunday o'yinlar bolani quvontiradi va zavqlantiradi, bu esa bola va defektolog-logoped o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni rivojlantirishga yordam beradi. Maxsus PECS kartochkalari – emotsiyalar bilan bajariladigan barmoq o'yinlari autizm sindromli bolalar nutqini rivojlantirish uchun turtki bo'lishi mumkin [1, 36].

"Barmoqlar so'zlaganda" o'yini autizm sindromli bola-

larda xulq-atvorni tarbiyalashga yordam beradi, qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining o'zgaruvchanligini normallashtiradi, nutq hamda imitatsiyani rivojlantiradi. Qo'shiqlarni tinglash va mazmunini tushunish, ularning ritmini his qilish qobiliyatini shakllantiradi. Shuningdek, bolalarning ifodali nutqini rivojlantirishga yordam beradi.

Autizm sindromli bolalarning sevimli mashg'ulotlaridan yana biri konstruksiyalashdir. Muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish uchun keng qo'llaniladi. Biz bolalarga uy qurish, bolalar uchun avtobus, mashina uchun garaj va boshqa narsalarni qurib yasahni o'rgatamiz.

Ma'lumki, autizmli bola bilan ishlashning muhim jihatlardan biri bu boshqalar bilan hissiy aloqani shakllantirishdir. Albatta, aloqa o'rnatish jarayonida bolalarning o'zlarining individual muloqot ko'nikmalari shakllanadi. Agar muloqot vaziyati bola uchun qulay va tushunarli shaklda bo'lsa, bolada ijobiy taassurot qoldiradi. Bola, birinchi navbatda, qulay muloqot shaklini olishi juda muhim va shundan keyingina bog'lanishga erishib, o'zaro ta'sirning yanada murakkab shakllarini asta-sekin rivojlantirish mumkin.

Bunga boshqalar bilan hissiy aloqa o'rnatishga ko'maklashadigan o'yinlardan foydalanish yordam beradi, masalan: "Yaxshi kayfiyat", "Aqlli kubik", "Qushlar ovozi", "Bilmasvoy quyon"... Bu o'yinlar bolalarga o'yin harakatlarini oddiy o'zlashtirishga, tengdoshlari bilan muloqot qilishni o'rganishga, e'tiborni, tasavvurni rivojlantirishga yordam beradi, elementar ko'rsatmalarni yaxshiroq tushunish va bajarish imkoniyatini beradi, negativizmni yengishga yordam beradi, bolalarda psixo-emotsional stressni kamaytiradi [3, 59].

Autizm sindromli bolalar bilan ishlaydigan mutaxas-

sislarga o'yinlar va texnologiyalarni bolalarning individual xususiyatlariga muvofiq tanlash tavsiya etiladi. Autizmli bolalardagi boshqa ko'nikmalar kabi muloqot ko'nikmalarini shakllantirish uchun siz quyidagi asosiy usullardan foydalanishingiz mumkin:

1) mashg'ulotning stereotipini aniq rejalashtirish va bosqichma-bosqich shakllantirish kerak bo'ladi (ya'ni, avval bola to'p tashlashni o'rganadi, keyin to'pni nishonga urishni, undan so'ng savolga javob qaytarishni va hokazo);

2) bolaning qiziqishlari va emotsional xususiyatlarini e'tiborga olgan holda defektolog-logopedning o'yin ichida mahoratli mashg'ulot o'tishi;

3) mashg'ulotni shunday o'tkazish kerakki, uning barcha elementlari bitta syujet asosida bog'langan va o'ziga xos motivatsiyaga ega bo'lishi;

4) bolalarda yaxshi bajarilgan xatti-harakatlar uchun ijobiy rag'batlantirish sifatida mukofotlardan foydalaning ("tabassum qilgan" olma yoki smayliklar, ochkolar yoki o'yinchoqlar) [4, 68].

Muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan mashg'ulotlarni o'tkazishda, birinchi navbatda, autizm sindromli bolaga tanish bo'lgan predmetlardan yoki o'yin materiallaridan foydalanish tavsiya etiladi. Mashg'ulotlar o'tkazilayotgan joy bolaga tanish bo'lishi kerak. Agar bola ko'nikmalarni to'liq o'zlashtirgan bo'lsa, muloqot materialini murakkablashtirish mumkin, ya'ni harakatlar asta-sekin bola tomonidan mustaqil ravishda amalga oshiriladi.

Bu usullar juda oddiy va sodda ko'rinishi mumkin, ammo maqsadli va tizimli foydalanilganda, autizm sindromli bolalarda muloqot ko'nikmalarni shakllantirishda samarali natijalar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ихсанова С.В. Система диагностико-коррекционной работы с аутичными дошкольниками. – СПб.: ООО «Издательство «детство-пресс», 2011. – 208 с.
2. Лебединская К.С., Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. и др. Дети с нарушением общения. – М.: Просвещение, 1994. – 300 с.
3. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлинг М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи. – М.: Теревинф, 1997. – 350 с.
4. Соломко А.Д. Формирование игровых навыков и эмоционально-перцептивной сферы у детей с расстройствами аутистического спектра средствами физического воспитания: автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – Краснодар, 2012. – 224 с.

АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВОСИТАСИДА БЎЛАЖАК ТЕХНОЛОГИК ТАЪЛИМ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МАЗМУНИ

Рамазон Ҳайдаров,

Термиз давлат университети катта ўқитувчиси

Аннотация

Мазкур мақола ахборот технологиялари воситасида бўлажак технологик таълим ўқитувчиларининг мустақил таълимини ташкил этиш мазмуни ва педагогик касбий фаолиятга тайёрлаш йўллари очиқ беришга бағишланган.

Калим сўзлар: ахборот технологиялари, мустақил таълим, технологик таълим, метод, восита, усул, оралик, битирув иши, педагогика, психология, назарий, амалий.

Аннотация

Данная статья посвящена раскрытию содержания организации самостоятельного обучения будущих педагогов технологического образования с помощью информационных технологий и способов их подготовки к педагогической профессиональной деятельности.

Ключевые слова: информационные технологии, самостоятельное обучение, технологическое образование, метод, инструмент, метод, промежуточный, дипломная работа, педагогика, психология, теоретический, практический.

Annotation

This article is devoted to the disclosure of the content of the organization of self-study of future teachers of technological education with the help of information technology and ways to prepare them for teaching professional activities.

Keywords: information technology, self-study, technological education, method, tool, method, intermediate, thesis, pedagogy, psychology, theoretical, practical.

Республикамизда сифатли таълим, фан, техника ва ишлаб чиқаришни модернизатсиялашга қаратилган тараққиёт стратегиясини ишлаб чиқиш ва уни босқичма-босқич амалга оширишга йўналтирилган бир қанча давлат дастурлари бажарилмоқда. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган “Илмий тадқиқот ва инновация фаолиятини рағбатлантириш, илмий ва инновация ютуқларини амалиётга жорий этишнинг самарали механизмларини яратиш” ҳамда Инновацион ривожланиш вазирлигининг асосий фаолият йўналишларидан таълим тизимида инновацияларни ишлаб чиқишни таъминлаш каби белгиланган устувор вазифалари олий таълим тизимида рақобатбардош кадрларни инновацион фаолиятига тайёрлаш заруриятини тақозо этмоқда.

Олий таълим муассасаларида ўқитиш самарадорлигини оширишда талабаларнинг амалий фаолият юритишга бўлган назарий, амалий ва психологик тайёргарликлари муҳим аҳамият касб этади. Олий педагогик таълим муассасалари технология таълими йўналишининг амалдаги ўқув режасида 54 соат ҳажмдаги ҳафталик максимал ўқув юкмасининг 28 соати аудитория машғулотларига, 26 соати эса мустақил ишга ажратилган. Бу эса, ўз навбатида, талабалар ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакаларининг муайян қисмини фанлар ўқув дастурлари аудитория юкмасидан талабалар мустақил ишлаши учун ўтказилишини тақозо этади. Шу ўринда биз мустақил иш ва мустақил таълим атамаларига изоҳ беришни

мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Мустақил иш талабаларнинг индивидуал ёки гуруҳда бевосита ўқитувчи раҳбарлиги ва назоратида муайян ўқув топшириқларини мустақил равишда бажариш учун зарур билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган ўқув фаолияти.

Мустақил таълим ўқув материални мустақил ўзлаштириш, мураккаблик даражаси турлича бўлган топшириқлар, амалий вазифаларни аудиторияда ҳамда аудиториядан ташқарида ижодий ва мустақил бажариш асосида назарий билим, амалий кўникма ва малакаларни шакллантиришга қаратилган тизимли фаолиятдир.

Талабалар мустақил ишининг асосий мақсади-талабада ўқув ишларини мустақил бажара олишини таъминловчи билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ривожлантириш, топшириқларга ижодий ёндашиш, мустақил фикрлаш, ўз билимини мунтазам равишда ошириш асосида фанлар мазмунини чуқур эгаллаш ҳамда ўқув-ахборот манбаларидан кенг фойдаланишни таъминлаш орқали рақобатбардош мутахассисларни тайёрлашга эришишдан иборат.

Фан-техника ва технологиялар жадал суръатларда ривожланаётган бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий соҳаларда рўй бераётган туб ўзгаришлар олий ўқув юртларида таҳсил олувчиларнинг ўз мутахассисликлари бўйича билим савияларини узлуксиз ошириб боришни талаб этмоқда. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, олий педагогик таълим муассасаларида таълим йўналишлари бўйича ўқитувчи кадрлар тай-

ёрлашда мустақил таълим ва уни ташкил этиш муаммоси соф дидактик масала бўлмасдан, балки кадрлар тайёрлашнинг муҳим муаммоси ҳам ҳисобланади.

Ўқитувчи кадрлар тайёрлаш жараёнида талабалар мустақил таълимини ташкил этиш икки ёклама, яъни ҳам таълимий ҳам тарбиявий хусусиятга эга бўлмоғи лозим [1]. Тарбиявийлик хусусияти шундан иборатки, бунда талаба, яъни бўлажак ўқитувчи ўз билимини ошириши ва мустақамлаш учун ўзини ўзи тарбиялаб бориши керак бўлади, яъни мутахассис сифатида шаклланиш учун билим олишнинг янги кирраларини тушуниб етади. Таълимий, яъни билим олишга бўлган қизиқишни кучайтириш хусусияти эса талабада бўш вақтдан самарали фойдаланган ҳолда, мустақил таълим олиш жараёнининг шаклланишига олиб келади. Шунинг учун ҳам олий ўқув юртларида мустақил ўқув жараёнининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади.

Мустақил таълимнинг хусусиятларини ўрганиш борасида олиб борилган педагогик тадқиқотлар кўрсатишича, у ёки бу шаклда ташкил этилган таҳсил олувчиларнинг ижобий фикрлаш қобилиятини шакллантириш ва ривожлантиришга, унинг билим олишга бўлган қизиқишини шакллантириш ва ривожлантиришга объектив борлиқни тасаввур эта олишга ижобий таъсир кўрсатар экан [3, 83].

Технология таълими ўқитувчиларини тайёрлаш жараёнида мустақил ишларни ташкил этиш учун амалга ошириш лозим бўлган вазифалар сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин: мустақил иш мақсади, шакли, метод ҳамда воситаларини умумий мажмуа сифатида тизимли ишлаб чиқилишини таъминлаш; мустақил ишларни бажариш учун қўшимча маълумотларни топишга қаратилган ўқув-ахборот манбаларини аниқлаш; мустақил ишларни бажариш жараёнида мавжуд ўқув-ахборот манбалари, ахборот-коммуникация воситаларидан фойдалана олиш; меъёрий ҳужжатлар, илмий-методик материаллар, ўқув адабиётлари, электрон ўқув ресурслар ва маълумотлар базалари билан ишлаш; интернет тармоғидан мақсадли фойдаланиш, берилган саволлар ечимини тўғри аниқлаш [3, 97].

Талабанинг мустақил иши унинг аудиторияда ва аудиториядан ташқарида, ўқитувчи раҳбарлигида ёки ўқитувчи иштирокисиз амалга ошириладиган мустақил иш мажмуини англатади [4, 23]. Мустақил иш қуйидаги шароитларда амалга оширилади: бевосита аудиторияда – маъруза, амалий машғулоти, семинар ёки лаборатория ишлари бўйича вазифалар бериш жараёнида; ўқитувчи билан дарс жадвалидан ташқари пайтлардаги бевосита мулоқот чоғида маслаҳатлар беришда, ижодий мулоқотлар жараёнида, яқка топшириқ бажаришда ва бошқалар; ахборот ресурс марказида, уйда, талабалар уйларида, кафедраларда талаба томонидан ўқув ёки ижодий топшириқларни бажариш жараёнида.

“Технологик таълим практикуми” фани бўйича талабалар мустақил ишлаши учун ажратилган соатлардан қандай унумли фойдаланишни ташкил этишда ўқув жараёнини доимий равишда такомиллаштириб бориш лозим.

Бўлажак технология таълими ўқитувчиларининг мустақил таълимини ташкил этишда қуйидаги методлар ва воситалар мажмуасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Методлар: 1) маъруза тинглаш ва қайд қилиб бориш; 2) адабиётлардан маълумотлар олиш ва матн тайёрлаш; 3) илмий ижодий ишларни бажариш, мақола ҳамда тезисларни алгоритмлаш [5, 67]; 4) илмий изланишли характердаги вазифаларни бажариш; 5) илмий-методик адабиётларни чуқурлаштирилган таҳлили асосида эксперемент ўтказиш; 6) семинарларда қатнашиш ва уларда сўзга чиқиш матнларни тайёрлаш; 7) лаборатория-амалий машғулоти йўриқнома ва методик кўрсатмалар асосида ҳаракат қилиш, натижа олиш [6]; 8) мустақил, оралик, якуний назоратларни топширишга тайёргарлик кўриш; 9) курс ва битирув малакавий ишларни бажаришда илмий адабиётлардан фойдаланиш [7, 107]; 10) амалиёт вақтида касбий кўникма ва малакаларни шакллантиришга қаратилган кузатув ва тажриба тўплаш ишларини бажариш ҳамда керакли манбаларни тўплаш ва бошқалар.

Воситалар сифатида: 1) ўқув фаннинг асосий мазмуни бўйича талабалар учун методик ишланмалар, услубий тавсиялар, мустақил ишлаш йўриқномалари; 2) фанлараро алоқа ичидаги матрица; 3) дидактик тарқатма материаллар; 4) маърузалар бўйича саволлар тўплами; 5) диафильм, кино, видеофильмлар, компьютер ҳамда мультимедиа воситалари; 6) виртуал стенд ва лабораториялар; 7) масалалар, тест тўпламлари, назорат вазифалари ва бошқалар.

Ахборот технологиялари имкониятларидан фойдаланиш эса талабалар мустақил ишини ташкил этиш имкониятлари кенгайтиради. Барча турдаги электрон нашрлар талабалар мустақил ишини ташкиллаштиришда асос бўлиб хизмат қилиши мумкин [7, 105].

Талабалар мустақил ишида ахборот технологияларидан фойдаланиш самарадорлиги эса ахборот мазмунига ва ўқитишни автоматлаштириш тизимини ишлатиш усуллари билан боғлиқ методик характерга эга масалаларни ечиш муваффақиятига боғлиқ. Шу ўринда фан мазмуни, мақсади ва вазифалари орқали белгиланадиган, аниқ ўқув дастурида ишлатиладиган автоматлаштирилган тизимга дастурий-методик мажмуа сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Ўқув жараёнида ахборот технологияларининг қўлланилиши эса талабалар ўқув-изланишли фаолияти характерини ўзгартириш ва улар мустақил ишини фаоллаштиришга имкон беради. Талабалар мустақил иши ўз ичига қуйидаги тизимли элементларни олади: масала-

ни қўйиш; изланиш; таҳлил; маълумотни қайта ишлаш; вақт лимитини белгилаш; ўз-ўзини назорат қилиш.

Берилган тизим талаба фаолиятини предмет характерли билимларни мустақил эгаллашга босқич-ма-босқич қарашга имконият беради. Олий таълим муассасалари ўқув жараёнида ахборот технологияларининг қўлланилиши натижасида талабалар мустақил ишининг ташкилий кўринишлари ҳамда ҳажми кенгайди. Буларнинг барчаси талабаларда ахборот маданиятини шаклланишига ёрдам беради, уларнинг мустақил ишига янги кўриниш беради, олинган билим ва малакаларни нафақат мустаҳкамлашга, балки талабаларни касбий ўсиши ва ўз-ўзини ўқитишни шакллантириб, мустақил ишини бошқаришга имкон яратади.

Ҳозирги кунда талабалар мустақил ишини ташкил этишда интернет-лойиҳалар энг кўп ишлатиладиган ва самарали методлардан бири ҳисобланиб, у мураккаб топшириқларни бажариш жараёнида маълум материал бўйича талаба ўзлаштирган билим ва малакаларни қўллаш, уни Интернет тармоғида тақдим эта олиш учун компьютер саводхонлигига эга бўлиш, керакли ахборотларни топиш, танлаш ва таҳлил қилиш, мантикий тизимлаштира олишни тақозо этади.

Ахборот технологиялар асосида изланувчан характердаги топшириқларни бажаришнинг кенг йўлга қўйилиши анъанавий таълимдаги ушбу етишмовчиликни бартараф этишга қўмаклашади [7, 58]. Талабаларнинг ўзаро ҳамкорлиги, материал билан ишлаши илмий характерга эга. Ўқитувчи эса фақатгина ахборот манбаларидан бири сифатида қатнашади. Телекоммуникация тармоғи имкониятларидан фойдаланиш асосида талабалар мустақил ишларини ташкил қилиш тизимини қараб чиқамиз.

Маълумки, ҳар бир тизим унинг мақсади, мазмуни ва воситаларига кўра тавсифланиши мумкин. Тавсия этилаётган мустақил ишлар тизимининг мақсади талабалар мустақил билимини ривожлантириш, унинг мазмуни фан бўйича ўқув дастурини ўзлаштириш, воситалари эса қуйидаги янги ахборот технологиялари билан белгиланади: тармоқда ахборотларни топиш учун веб-браузерлар, маълумотлар базасини ишлатиш, ахборот-изланишли ва ахборот-маълумотномали тизимлардан, автоматлаштирилган ахборот ресурс марказлардан, электрон журналлардан фойдаланиш; тармоқда диалог ўрнатиш учун HEMIS платформаси ва телеграм мессенжеридан фойдаланиш, синхрон ва асинхрон телеконференциялардан фойдаланиш; тематик веб-саҳифалар ва web-квестлар яратиш учун html-редакторлардан, web-браузерлардан, график ва олий таълим муассасаларига мос мустақил ўқув фаолиятини ташкил этишнинг ҳар бир шакллари белгиланади.

Хулоса ўрнида шуни таъкитлаб ўтиш жойизки, бўлажак технологик таълим ўқитувчиларини тайёрлаш жараёнида ахборот технологиялари воситасида талабани мустақил ишлашга ўргатиш муҳим жараён ҳисобланади, чунки бўлғуси педагог касбий фаолияти жараёнида мустақил олган билимлари қўл келади. Шунинг учун ҳам ахборот технологиялари воситасида талабаларнинг мустақил ишларини ташкил этиш эгаллаши лозим бўлган билимларини чуқурроқ ўрганишларига замин яратилади. Мустақил таълим – талабанинг мустақил ишлашининг асосий шакллари ўқув материаллари билан мустақил интерфаол ишлаши ва рефератлар, педагогик ва ишлаб чиқариш вазиятларига мос келадиган лойиҳалар, чизмалар ва бошқалар каби ёзма топшириқларни бажариш ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022–2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги” ПФ-60-сон Фармони.
2. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчиларини касбий шакллантиришнинг назарий-методик асослари. Пед. фан. докт. ... Дисс. – Т., 2007. – 145 б.
3. Қўйсенов О.А. Компетентли ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг касбий-педагогик ижодкорлигини ривожлантириш технологиялари: Педагогика фанлари бўйича докторлик (DSc) дисс. – Т., 2019. – 200 б.
4. Qodirov B.E. “Development of basic Competencies of students in crafts in technology lessons” // *Yeuropcan Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol. 8 No. 4, 2020, Part III ISSN 2056–5852
5. Қодиров Б.Э. Ўқувчиларда миллий ва халқ ҳунармандчилигига оид кўникмаларни ривожлантириш муаммолари // *Халқ таълими*. – Т., 2019. – № 3-сон. – Б. 67-71.
6. Қодиров Б.Э. Синфдан ва мактабдан ташқари машгулотларда ўқувчиларга халқ ҳунармандчилиги касбларини ўргатиш (Бўйрачилик мисолида). // *Мактаб ва ҳаёт журнали*. 2019 й. – 3-сон. – Б. 28–29.
7. Ҳамидов Ж.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашда ўқитувчининг замонавий дидактик ва воситаларини яратиш ва қўллаш технологияси: Педагогика фанлари бўйича докторлик (DSc) дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – 205 б.

ПРИМЕНЕНИЕ МУЗЫКОТЕРАПИИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Гульмира Тожибоева,

Старший преподаватель Чирчикский государственный педагогический университет;

Эльвира Крымская,

Учительница начальных классов школы № 17 г. Чирчик;

Бекзиед Тожибоев,

Студент 2-курса Наманганского государственного университета

Аннотация

Новые формы взаимодействия педагога и учащегося вызывают необходимость использовать различные средства арт-технологий. В статье рассматривается вопрос подхода к пониманию определения понятия «арт-технология». Обоснована эффективность проведения музыкотерапии для организации познавательной деятельности, целью и результатом которой выступает становление гармоничной личности, умеющей самостоятельно думать, анализировать и использовать полученную информацию в своей жизни.

Ключевые слова: активность личности, инновационная педагогическая деятельность, арт-технологии, музыка, искусство, музыкотерапия.

Annotatsiya

O'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning yangi shakllari art-texnologiyalarning turli vositalaridan foydalanish zaruratini keltirib chiqaradi. Maqolada "art-texnologiya" tushunchasining ta'rifini tushunishga yondashuv masalasi ko'rib chiqiladi. Kognitiv faoliyatni tashkil etishda musiqa terapiyasining samaradorligi asoslanadi, uning maqsadi va natijasi mustaqil fikrlash, tahlil qilish va o'z hayotida olingan ma'lumotlarni ishlatish qobiliyatiga ega bo'lgan barkamol shaxsni shakllantirishdir.

Tayanch so'zlar: shaxs faoliyati, innovatsion pedagogik faoliyat, art-texnologiyalar, musiqa, san'at, musiqa terapiyasi.

Annotaton

New forms of interaction between a teacher and a student make it necessary to use various means of art technologies. The article deals with the issue of approach to understanding the definition of the concept of "art technology". The effectiveness of music therapy for the organization of cognitive activity is substantiated, the purpose and result of which is the formation of a harmonious personality, able to independently think, analyze and use the information received in his life.

Key words: personality activity, innovative pedagogical activity, art technologies, music, art, music therapy.

В далёкие времена было замечено мощное и разнообразное по полярности воздействие музыки на человека, в первую очередь на его психоэмоциональную сферу. Этим можно объяснить практику применения музыки с лечебной целью. Современные исследования показали, что возможности применения музыкальной терапии в лечебной и профилактической медицине значительно шире. Искусство музыки возникло на заре человеческой цивилизации. Наши далёкие предки создавали музыкальные инструменты, с помощью которых находили такие сочетания звуков и ритмов, которые могли буквально завораживать человека. Другие сочетания звуков способствовали приливу сил, поднимали эмоциональный тонус, звали человека к действиям. Эта возможность музыки широко применялась в религиозных и культовых обрядах. Специфика музыки, музыкального языка заключается в том, что она может служить не только эстетическим, но и лечебным целям. Лечебное применение музыки, связь музыки и медицины ухो-

дит корнями в далекое прошлое. Наши далёкие предки создавали музыкальные инструменты, с помощью которых находили такие сочетания звуков и ритмов, которые могли буквально завораживать человека. Другие сочетания звуков способствовали приливу сил, поднимали эмоциональный тонус, звали человека к действиям. Эта возможность музыки широко применялась в религиозных и культовых обрядах.

Арт-технологии – это система последовательных действий педагога, которые направлены на решение учебных задач при использовании различных видов искусства, на создание условий для решения задач по воспитанию и развитию гармоничной личности [1].

Арт-технологии – это совокупность форм, методов и средств различных видов искусства, направленных на развитие творческого потенциала личности в образовательном процессе [2].

Арт-технологии могут быть применены в условиях образовательного процесса (в практике преподавания предметов гуманитарного и художественно-

го циклов – литературы, музыки, изобразительного искусства, интегрированных уроков) и внеурочной деятельности обучающихся, в условиях реализации моделей внеурочной деятельности в школе полного дня, в системе дополнительного образования детей, в работе волонтеров и т.п. [3].

В зависимости от вида художественно-творческой деятельности выделяют следующие направления арт-технологий: библиотерапия, музыкотерапия, драматерапия, сказкотерапия, изотерапия [4].

Музыка – это неотъемлемая часть нашей культуры. Она сопровождает человека всю жизнь, позволяя ему пережить радостные и грустные моменты. Действительно, наши первые встречи с музыкой начинаются глубоко в детстве с первых маминых колыбельных, а с возрастом отношение к ней часто меняется. Появляются любимые мелодии, связанные с какими-то воспоминаниями, музыка для разного настроения.

В раннем детстве звуки музыки стимулируют слух младенца и готовят его к появлению речи, а позже и к танцевальным движениям. Дети живо реагируют на музыку: они улыбаются и начинают двигаться в такт [1, 3].

Музыка жизненно необходима для полноценного образования и воспитания ребёнка, развития его психики, эмоциональной и интеллектуальной сфер. Занятие музыкой развивает у детей творческий потенциал, и позволяет им самореализоваться как личность, формирует у них креативные способности и воображение.

О терапии музыкой известно уже несколько столетий. Древнейший вид музыкотерапии – колыбельные. Музыкотерапия – это психотерапевтический метод, основанный на целительном воздействии музыки на психологическое состояние.

Музыкотерапия на бессознательном уровне оказывает на человека успокаивающий эффект. Достоинства музыкотерапии дают возможность использовать ее в работе с детьми. Безвредность, доступность и простота применения делают ее хорошим решением.

Учеба в начальной школе приносит с собой определённые проблемы. Родители жалуются на плохую успеваемость детей и неинтересные учебники, сами дети – на непомерные нагрузки. Неудивительно что многие школьники начинают чувствовать хроническую усталость.

Музыкотерапия для младших школьников – это уникальный метод преодолеть ежедневный стресс и повысить эмоциональный интеллект ребенка. Также при использовании в процессе коррекции воспитания музыкотерапией у детей проявляются эмоции. Музыкотерапия дает возможность детям раскрыть собственные чувства и научиться выражать их.

Музыкотерапия также направлена на преодоление у школьников таких отрицательных личностных

характеристик, как комплекс вины, завышенная самооценка, нарушения в ценностно-ориентационной сфере, неуверенность в себе, внешняя и внутренняя агрессия, страхи, повышенная тревожность, негативное отношение к окружающим.

Музыкотерапия применяется с целью творческого самовыражения личности. Ее основой стали идеи о всеобщем начальном музыкальном воспитании и об активизации творческого потенциала ребенка в различных видах музыкальной и художественной деятельности в начальной школе. Музыка может заставить наслаждаться, любоваться красотой мира. Благозвучное сочетание звуков положительно воздействует на организм человека успокаивает, стабилизирует его внутреннее состояние, нервную систему и тем самым оказывает лечебное воздействие. Поэтому только грамотно, специально подобранная музыка – с определенным характером, настроением, образом, с желаемым типом мелодии, ритма, гармонии, а также исполнения музыки – может оказывать влияние на улучшение самочувствия человека [2, 11].

С помощью музыки учитель способен развивать в детях творческие способности, фантазию и интуицию, пробуждать в ребёнке более глубокое восприятие мира. 20-й век показал, что проблема эмпатии – способности к сопереживанию, сочувствию – стала одной из центральных и в психологии, и в педагогике. Эмпатия является противопоставлением отчужденности, эгоизму, чуждости души – может быть, самым распространённым болезням нашего времени. Музыкальное искусство по своей природе призвано вызывать эмпатию и развивать её [3, 5].

При соблюдении этих условий музыка становится средством позитивного общения учителя со школьниками. Музыка «возбуждает» творческие области нашего мозга и наполняет их энергией. Поэтому на уроках изобразительного искусства можно использовать музыку – музыкотерапию. Подтверждено, что музыка может помочь нам и в обучении: чтении, концентрации внимания и улучшения памяти. Музыкотерапию можно направить на преодоление отрицательных характеристик, негативное отношение к окружающим [4, 5].

Применяя музыкотерапию, можно заметить положительные результаты: школьники станут более спокойными, доброжелательными, будет лучше усваиваться учебный материал, уменьшатся конфликты между учащимися и учениками, сформируются нравственные ценности и умственная работоспособность.

Активная музыкотерапия помогает формировать у ребенка оптимистическое жизнеутверждающее мироощущение, с которым ребенок может жить, побеждая и радуясь. Музыкотерапия принесет пользу как в младшем школьном, так и в подростковом возрасте.

Музыкотерапия в школе помогают детям увидеть мир через художественный образ произведения искусства, познать новые формы музыкальной грамоты и разных видов музыкального искусства. [5, 25]

Изучая разные произведения искусства, у ребенка складывается особое понимание и уважение к культуре разных народов. Помимо азов начального образования, детей младшего возраста в процессе воспитания, необходимо привлекать к получению знаний в сфере музыкального и художественного искусства. Интерес к музыке, литературе, ИЗО, заложенный в детстве, запустит процесс овладения знаниями в творческой области, побудит к личностному интел-

лектуальному развитию. Знания, полученные в начальной школе, практически определяют дальнейшее познание мира и построение дальнейшего образования ребенка, его учебные успехи и душевное равновесие. Применение музыкотерапии в развитии ребенка помогает ему легче переносить повседневный стресс, в случаях дефицита внимания, заботы. В младшем школьном возрасте, от подачи учителем понимания ценностно-ориентационной сферы в школе, у детей происходит формирование характера как личности, убеждений, понимание культурных и материальных ценностей, знаний о нормах и правилах поведения, что в дальнейшем определяет выбор деятельности.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Залевская Татьяна Ивановна, *Применение АРТ - технологий на уроках в начальной школе как средство повышения мотивации учебной деятельности младших школьников*, 2017. 8 стр.
<https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-tehnologii/2017/11/07/primenenie-art-tehnologiy-na-urokah>
2. Светоносова Л.Г. *Арт-технологии как средство формирования педагогической культуры будущего учителя* // Интернет-журнал «Мир науки» 2016, Том 4, номер 3. 11 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/art-tehnologii-kak-sredstvo-formirovaniya-pedagogicheskoy-kultury-buduschego-uchitelya>
3. Бакеева Л.Р. *Арт-технологии: специфика применения в образовании* // Материалы XI Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум». 5 с. <https://scienceforum.ru/2019/article/2018011490>
4. Ломайкина Н.М. «Применение методов музыкальной терапии на уроках музыки в школе» 2018. 25 стр. <https://infourok.ru/primenenie-metodov-muzikalnoy-terapii-na-urokah-muziki-v-shkole-3245074.html>
5. В. Петрушин «Музыкальная психотерапия» – М., Владос 2003. 785 стр. https://www.studmed.ru/petrushin-v-i-muzikalnaya-psihoterapiya-teoriya-i-praktika_04ee22b4521.html

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI TARBIYACHILARIDA YANGI IQTISODIY TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-AMALIY AHAMIYATI

Xolida Hamroyeva,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

2-bosqich magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqola mazmunida maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilarining iqtisodiy soha rivojlanishi oqibatida o'zlashtirilishi va foydalanilishi zaruratga aylanayotgan iqtisodiy tushunchalar haqida so'z yuritilgan. Maqolada keltirilgan ma'lumotlardan soha mutaxassisligi bo'yicha faoliyat olib borayotgan tarbiyachilar hamda soha mutaxassisligi uchun oliy ta'limda tahsil olayotgan talabalar foydalanishlari mumkin.

Kalit so'zlar: iqtisodiy ehtiyoj, real ehtiyoj, noreal ehtiyoj, bir-birining o'rnini bosuvchi ne'matlar, o'zaro bir-birini to'ldiruvchi ne'matlar, istemol tovarlarining shtrix kodi, haqiqiy va soxta tovar, transaktsion xarajatlar.

Аннотация:

В содержании данной статьи говорится об экономических понятиях, которые становятся необходимостью освоения и использования воспитателями дошкольных образовательных организаций в связи с развитием экономической отрасли. Информация, представленная в статье, может быть использована педагогами, работающими по направлению специализации, и студентами, обучающимися в высших учебных заведениях по направлению специализации.

Ключевые слова: экономическая потребность, реальная потребность, ирреальная потребность, товар-заменитель, товар-дополнитель, штриховой код товаров народного потребления, реальных и поддельных товаров, транзакционные издержки.

Annotation:

In the content of this article, it is mentioned about the economic concepts that become a necessity to be mastered and used by educators of the preschool education organization due to the development of the economic sector. The information presented in the article can be used by educators working in the field of specialization and students studying in higher education for the field of specialization.

Keywords: economic need, real need, unreal need, substitute goods, complementary goods, bar code of consumer goods and real and fake goods, transaction costs.

Barchamizga ma'lumki, bugungi kunda ko'pgina sohalar shiddat bilan rivojlanmoqda. Shiddat bilan rivojlanayotgan sohalarini o'ndan ziyod sanash mumkin. Bunday sohalarining kuchli beshtaligiga ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma'vaviy va ma'rifiy sohalarini misol keltirish mumkin. Nomlari sanab o'tilgan sohalarini har jihatdan o'zgarib borayotganligi bir-biriga ta'sir etayotganligi bot-bot ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy soha iqtisodiy sohaga, iqtisodiy soha siyosiy sohaga, siyosiy soha ijtimoiy va iqtisodiy sohaga, ma'naviy-ma'rifiy sohaning rivoji esa ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy sohaga o'z-o'zidan aloqador hisoblanadi. Demak, biz ham ta'lim sohasi qatnashchilari bu sohaga kirib kelayotgan o'zgarishlarga tayyor turishimiz va bunga javoban faol harakatda bo'lishimiz darkor. Biz yuqorida bejizga iqtisodiy sohalarining boshqa sohalariga ta'sir etishini bu sohaning boshqa sohalariga sezilarli ta'siri borligi yuzasidan so'z yuritmadik. Bugun boshqa sohalar singari iqtisodiy sohada yangi so'z va tushunchalar kundan kunga ko'payib ijtimoiy aholi orasiga kirib bormoqda. Misol uchun (iqtisodiy ehtiyoj, real ehtiyoj, noreal ehtiyoj, bir-birining o'rnini bosuvchi ne'matlar, o'zaro bir-birini to'ldiruvchi ne'matlar, istemol tovarlarining shtrix kodi, haqiqiy va soxta tovar, transaktsion xarajatlar) kabi ko'plab tushunchalar omma-

lashmoqda. Sanab o'tilgan yangi tushunchalarning izohi va ta'rifi bilan tanishib chiqamiz [3, 179-181].

Iqtisodiyot – bu kishilarning o'z hayotiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyatdir. Iqtisodiyot boshqa siyosiy, ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy faoliyat turlarining rivojlanishi uchun moddiy shart-sharoit yaratib bera olishi bilan asosiy faoliyat hisoblanadi. Iqtisodiyot kishilarning yashashi uchun zarur bo'lgan moddiy ashyolarni yaratish va istemolchiga yetkazib hayot kechirishni kafolatlaydi.

Demak, iqtisodiyot yashash ehtiyojini qondiruvchi vositadir. Shu o'rinda ehtiyojning o'zi nima ekanligini aniqlab olamiz.

Ehtiyojlar – insonlarning hayot kechirishi va kamol topishi, jamiyatda ma'lum mavqega ega bo'lishi uchun zarur bo'lgan turli noz-ne'matlar, ya'ni barcha mahsulot va xizmatlarning majmuasidir [1, 245-259].

Iqtisodiy ehtiyoj – shaxsni va jamiyatni faoliyat ko'rsatishni va rivojlanishni ta'minlab turish uchun zarur bo'lgan moddiy resurslardir. Iqtisodiy ehtiyojni iqtisodiy faoliyatga undaydigan ichki kuch sifatida qarash mumkin. Iqtisodiy ehtiyojni ikki turga bo'lish mumkin;

- birlamchi ehtiyoj (oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy) kiradi.

- ikkilamchi ehtiyoj (dam olish, sayohat qilish, sport bilan shug'ullanish, o'qish) va boshqalar kiradi.

Bundan tashqari, iqtisodiy ehtiyoj real va norealga bo'linadi.

Real ehtiyojda ushbu ehtiyojni qondirish uchun shaxsning daromadi yetarli bo'lishi taqozo qilinadi.

Noreal ehtiyojda esa kishining ehtiyojini qondirish uchun daromad yetarli bo'lmaydi.

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, iqtisodiy ehtiyoj kishi hayoti va faoliyati uchun ahamiyatli, ijtimoiy faoliyatimizda, ya'ni ta'lim tizimi qatnashchilari uchun zarur hisoblanadi. Ayniqsa, ijtimoiy ehtiyojning bosh masalasi bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimining boshlang'ich bo'g'ini maktabgacha ta'lim va tarbiyaning tarbiyachilari faoliyati va salohiyati uchun dolzarb sanaladi.

Endi iqtisodiy tushunchalarga oid bir-birining o'rnini bosuvchi va to'ldiruvchi ne'matlarning izohi bilan tanishamiz.

Bir-birining o'rnini bosuvchi ne'matlar – bu bir xildagi ehtiyojlarni qondiruvchi ne'matlar hisoblanadi. Masalan, kishining ta'limga bo'lgan ehtiyojini uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida amalga oshiriladigan ta'lim bilan qondirish mumkin. Odatda bir-birining o'rnini bosuvchi ehtiyojlar ta'limning barcha bo'g'inlarida amalga oshadi. Maktabgacha ta'lim va tarbiya tizimi misolida davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari, davlat xususiy sherikchiligidagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida amalga oshirilishi mumkin. Bir-birining o'rnini bosuvchi ehtiyojlarda narxning oshishi boshqasiga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi.

O'zaro bir-birini to'ldiruvchi ne'matlar – bu kishining yoki ishlab chiqarish ehtiyojining komplektlari orqali qondiriladigan ne'matlardir. To'ldiruvchi ne'matlardan biriga talab oshsa, qolganlariga ham talab oshadi. Hozirgi vaqtda davlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qaraganda nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlariga bo'lgan talabning oshayotganligi o'zaro bir-birini to'ldiruvchi ne'matlarga misol bo'ladi.

Navbatda biz tanishib o'tadigan yangi iqtisodiy tushuncha tovarning shtrix kodi tushunchasidir. Bu tushunchaning ahamiyati har bir ijtimoiy faoliyat a'zosiga taalluqli sanaladi. [4, 295-300].

Tovarning shtrix kodi – bu tovarning kodi, o'ziga xos ma'lumot manbayi bo'lib, undan tovarning qaysi davlatda tayyorlanganligini, qaysi korxona yoki qaysi ishlab chiqarish tashkilotida ishlab chiqarilganligi haqida ma'lumotlarni aniqlash mumkin. Har doim tovarlarning shtrix kodi o'n uchta raqamdan iborat bo'ladi. Masalan bitta davlat misolida tovarning shtrix kodini ko'rib chiqamiz. Hozirgi vaqtda Turkiyaning tovarlariga bo'lgan ehtiyoj yuqori, shu sababli shu davlatning shtrix kodini ko'ramiz: 8610335230431 – tovar kodining birinchi ikkita raqami (86) tovarning Turkiyada ishlab chiqarilganligini isbotlasa, keying beshta raqam (10335) tovar ishlab chiqarilgan firmani, keyingi beshtalik raqam (23043) esa tovarning

xususiyatlari haqida ma'lumot beradi. Oxirgi bitta raqam (1) tovar kodining nazorat raqamini belgilab ko'rsatadi. Tovarning shtrix kodi orqaligina u haqiqiy o'sha davlatga tegishli yoki tegishli emasligini aniqlash mumkin. Tovar kodini aniqlash aslida juda oson va bu quyidagi arifmetik amal yordamida hisoblanadi.

Tovar shtrix kodini aniqlashning 6 ta qoidasi mavjud:

1-qoida: chapdan o'ngga tomon juft o'rinda turgan raqamlar qo'shib chiqiladi.

2-qoida: chiqqan natija 3 ga ko'paytiriladi.

3-qoida: toq o'rinda turgan raqamlar qo'shib chiqiladi, oxirgi nazorat raqamidan tashqari.

4-qoida: ikkinchi natija bilan uchinchi natija qo'shiladi.

5-qoida: chiqqan sonning oxirgi raqami 10 dan ayriladi.

6-qoida: oxirgi natija tovar kodining nazorat raqami bilan bir xil bo'lsa, tovar haqiqiy bo'ladi, aks holda u qalbaki bo'lishi mumkin.

Quyida keltiriladiga raqamlar ijtimoiy hayotimizda ko'p talab etiladigan va foydalaniladigan Yevropa va Osiyo davlatlarining tovarlariga haqiqiylik kod raqamlari hisoblanadi:

1. AQSh va Kanada davlatining tovar shtrix kodi 0-09 raqamlari bilan boshlanadi.

2. Fransiya davlatining tovar shtrix kodlari 30 yoki 37 raqami bilan boshlanadi.

3. Germaniya davlatining tovar shtrix kodlari esa 40 yoki 43 raqami bilan boshlanadi.

4. Yaponiya davlatida haqiqiy tovar kodlariga 49 raqami qo'yiladi.

5. Shimoliy Irlandiya va Angliya davlatlari tovarlariga 50 raqami qo'yiladi.

6. Gretsiya davlati tovarlariga 52 raqami qo'yiladi.

7. Finlandiya davlatining haqiqiy tovarlariga 64 raqami berilgan.

8. Norvegiya davlati tovarlariga 70, Isroil davlati tovarlariga 72, Shvetsariya davlati tovarlariga 76, Italiya davlati tovarlariga 80 yoki 83 raqamlari berilgan.

9. Turkiya davlatining haqiqiy tovarlariga 86 yoki 89 raqami qo'yiladi.

10. MDH davlatlari va O'zbekistonning haqiqiy tovarlarida esa 460 yoki 479 raqamlari ifodalanadi. [2, 34-40].

Yuqorida biz iqtisodiyot rivojlanayotgani, uning samarasi o'laroq aholining turmush tarzi o'zgarayotgani, zamonaviy do'konlar, zamonaviy xizmat ko'rsatish obyektlari soni kundan kunga ko'payayotgani, kishilar ehtiyojiga ko'ra, bir o'zida bir necha maqsadlarni amalga oshirish mumkin bo'lgan zamonaviy "bozorlar" ko'payayotgan bir paytda xalqimiz azal-azaldan foydalanib kelgan xalq bozorlariga e'tibor kamayib bormoqda. Ammo o'zbek xalqi bozor tushunchasiga, uning ahamiyatiga, qunun-qoidalariga, tartib-intizomiga hurmat bilan munosabat bildirib keladi. Bu tushunchaning asl mohiyati shundaki, u sotuvchi va xaridor o'rtasidagi, mahsulot sotish va sotib olish bo'yicha amalga oshiriladigan erkin munosabatlar tizimidir.

Biz bilgan bozor quyidagi vazifalarni bajaradi:

- ishlab chiqaruvchi va iste'molchini bir-biriga bog'lash;
- tovar bahosini erkin va xolisona shakllantirish;
- iqtisodiyot va ishlab chiqarishni tartibga solib turish;
- turli davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni o'rnatish.

Biz kundalik turmushimizda yo'l-yo'lakay katta-kichik, uzoq-yaqin, qimmat-arzon bozorlardan o'z ehtiyojlarimiz uchun zarur bo'lgan narsalarni xarid qilish yoki sotish uchun foydalanamiz. Aslini olganda esa bozorlar hududiy masshtabiga ko'ra quyidagicha tarkiblanadi:

1. Lokal.
2. Milliy.
3. Xalqaro.

Bundan tashqari, bozorlarning tovar va pul bozori kabi turlari ham bor:

- tovar resurslari bozori (mehnat, kapital, yer, tadbirkorlik qobiliyati, axborot) va xizmatlari oldi-sotishi bilan shug'ullaniladi;
- pul bozorida esa (qimmatbaho qog'ozlar) ayirboshlash ishlari amalga oshiriladi.

Bozordagi narxlar oldi-sotdi jarayonida yoki undan oldin shakllanishi mumkin. Bozorning samarali faoliyat ko'rsatishi transaksion xarajatlar bilan bog'liq.

Transaksion xarajatlar – bu tovar almashish sohasidagi xarajatlardir. Bu tushuncha birinchi bo'lib R.Kouz tomonidan 1937-yilda fanga olib kirilgan. Transaksion xarajatlar o'z ichiga quyidagi xarajatlarni oladi:

- axborot olish;
 - o'zaro kelishuv va uchrashuvlar bilan bog'liq xarajatlar;
 - tovarlar xususiyatlarini aniqlash bilan bog'liq xarajatlar;
 - mulk huquqini himoya qilish va boshqalar.
- Bozor iqtisodiyoti – tovar, pul munosabatlariga asos-

langan va ularning o'ziga xos iqtisodiy qonunlari asosida boshqariladigan iqtisodiyot deyish mumkin.

Iqtisodchilar R. Linsi, I. Steynerning obrazli aytishi bo'yicha “Bozor – bu barcha iqtisodiyot bilan shug'ullanuvchining o'zaro aloqasini ifoda etuvchi sahnadir”. Bozorda faoliyat yurituvchi barcha shaxslarning harakati butun iqtisodiyotning mustahkamlanishiga emas, undan olinadigan shaxs manfaatlariga qaratilgan bo'ladi. Ana shu barcha yakka tartibda qaror qabul qiluvchilarning faoliyatini tartibga solish bozor iqtisodiyotining yuragi bo'lgan – bozor mexanizmi asosida amalga oshiriladi [2, 295-300].

O'zbek xalqi uzoq asrlardan buyon foydalanib kelayotgan bozorlarning bir qancha kamchiliklari ham bor, aslida. Shu sababli ham bugun zamonaviy do'konlar va “yashil bozor”larga ehtiyoj ko'payotgandir.

Bozor iqtisodiyotining birmuncha kamchiliklari ham bor va ular quyidagilar:

1. Atrof-muhitni himoya qilish mexanizmi yo'qoladi. Tozalik uchun qonunlar asosida korxonalarni majburlash mumkin.

2. Fan-texnika yangiliklari ishlab chiqarishga tatbiq qilishda uning kamchiliklari hisobga olinmaydi.

3. Mehnat qilishga, daromad olishga kafolat bermaydi. Har bir kishi o'zi uchun o'zi qayg'urishi kerak.

4. Fanda asosli, chuqur tadqiqot qilishga imkon bermaydi. Borlarining talabini qondirishga harakat qiladi.

6. Iqtisodiyotning notekis rivojlanishiga olib keladi [2, 20-29].

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, ta'lim berish bilan shug'ullanayotgan mutaxassis pedagoglarga ko'plab shaxsiy, kasbiy, tashkiliy vazifalar qo'yiladi. Shu talablar orasida yangi iqtisodiy tushunchalarni o'zlashtirish talabi kasbiy kompetentlikning bir qismi hisoblanadi. Pedagog-tarbiyachilarga qo'yiladigan talablarning samarasi ta'lim tizimidagi barcha o'zgarishlarni qabul qila oladigan raqobatbardosh kadrlar qilib tayyorlash demakdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. F.R.Qodirova, Sh.Q.Toshpo'latova, N.M.Kayumova, M.N.A'zamova. “Maktabgacha pedagogika” darslik. – T.: “Tafakkur”, 2019. – 684 b.
2. T.Ergashev. “Bozor iqtisodiyoti”, darslik, to'ldirilgan 2-nashr. – T.: “O'qiyuvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. – 208 b.
3. J.Hasanboyeva, X.A.To'raqulov, I.Sh.Alqarov, N.O'Usmanov “Pedagogika”, darslik. – T.: “Noshir”, 2020. – 398 b.
4. R.Mavlonova, N.Raxmonqulova, K.Matnazarova, M.Shirinova, S.Hafizov. “Umumiy pedagogika”, darslik. – T.: “Fan va texnologiya”, 2018. – 532 b.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕХНИКУМОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Новваль Рузметова,

Старший преподаватель кафедры «Узбекский язык и иностранные языки»
Академии МВД Республики Узбекистан, д.ф.п.н.(PhD)

Аннотация

В статье исследованы основные методы формирования правовой культуры студентов юридического техникума в процессе изучения английского языка. Проведен анализ формирования и применения методики развития правовой культуры, инновационные подходы воспитательной работы, приемы, способы в процессе изучения английского языка. Особенности воздействия английского языка на формирование профессионального сознания будущих правоведов.

Ключевые слова: правовое сознание, правовая культура, духовные ценности, английский язык, профессиональная компетентность, современные методы и технологии.

Annotatsiya

Maqolada yuridik texnikum talabalarining ingliz tilini o'rganish jarayonida huquqiy madaniyatini shakllantirishning asosiy usullari ko'rib chiqilgan. Ingliz tilini o'rganish jarayonida huquqiy madaniyatni rivojlantirish metodikasi, ta'lim-tarbiya ishlariga innovatsion yondashuvlar, uslublarni shakllantirish va qo'llash tahlili o'tkazilgan. Bo'lajak yuristlarning kasbiy ongini shakllantirishga ingliz tili ta'sirining xususiyatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy ong, huquqiy madaniyat, ma'naviy qadriyatlar, ingliz tili, kasbiy kompetentsiya, zamonaviy uslub va texnologiyalar.

Annotation

The article explores the main methods of forming the legal culture of students of law schools in the process of learning English. There is carried out the analysis of the formation and application of the methodology for the development of legal culture, innovative approaches to educational work, techniques, and methods in the process of learning English. It is analyzed features of the influence of the English language on the formation of the professional consciousness of future lawyers.

Keywords: legal consciousness, legal culture, spiritual values, English language, professional competence, modern methods and technologies.

Обучение английскому языку в профессиональных учебных заведениях, в частности юридических техникумах, должно быть нацелено на получение не общих, а специальных языковых знаний по будущей узкоспециализированной профессии. Это продиктовано тем, что: во-первых, срок обучения в юридическом техникуме является ограниченным временными рамками для каждого обучаемого; во-вторых, обучаемый должен прежде всего формировать высокие качества профессионализма, одной из важнейших составляющих которого является обретение качеств восприятия информации на английском языке. Преподавание английского языка, это: организация педагогически целесообразной самостоятельной познавательной деятельности студентов; предельная конкретизация учебно-воспитательных и развивающих целей в содержании, методах, средствах обучения, в организуемых педагогом способах деятельности студентов.

Необходимым элементом методики преподавания английского языка является: тематическое планирование, включающее краткую характеристику конечных результатов и построение всей цепочки отдельных занятий, связанных одной логикой; организация контроля на каждом этапе учебно-познавательной де-

ятельности; стимулирование творческой деятельности студентов, ориентация на студента не только знающего, но и умеющего; разнообразие форм и методов обучения, недопущение универсализации отдельного средства или формы [1, 75].

Проблемы формирования правовой культуры в обучении в Узбекистане нашли отражение в трудах Э.Юсупова, А.Джалалова, У.Таджиханова, А.Саидова, И.Абдуллаева, З.Гафурова, Е.Сиддикова, М.Имомназарова, С.Тошева, Азамат Зиё, А.Хайдарова и др.

Разрабатывая методы формирования правовой культуры студента в процессе изучения английского языка, преподавателю следует опираться на общие принципы, принятые в педагогической науке при разработке современных технологий, а именно на:

- принцип целостности технологии, представляющей дидактическую систему;
- принцип воспроизводимости технологии в конкретной педагогической среде для достижения поставленных целей;
- принцип нелинейности педагогических структур и приоритетности факторов, влияющих на механизмы самореализации соответствующих педагогических систем;

- принцип адаптации процесса обучения к личности обучаемого и его познавательным способностям;
- принцип потенциальной избыточности учебной информации, создающий оптимальные условия для формирования обобщённых знаний [2,14].

Целью профессионального образования на современном этапе является формирование высококомпетентной профессиональной личности, обладающей профессиональными знаниями, навыками и умениями, которые приобретаются ею через овладение культурой данного общества. Становление такого человека происходит в условиях профессионального учреждения, где личность «приобщается к системе профессиональных норм и ценностей посредством деятельности, общения и изменения самосознания» [3, 7].

Профессиональная компетентность современного специалиста включает уровень владения навыками и умениями межличностной коммуникации. Следовательно, формирование профессиональной личности будущего юриста осуществляется одновременно и как процесс становления «языковой» личности, которая складывается из «способностей человека осуществлять различные виды речемыслительной деятельности и использовать разного рода коммуникативные роли в условиях социального взаимодействия людей друг с другом и окружающим их миром» [4, 86]. Таким образом, стратегической целью средне-специального профессионального образования на уровне теоретического представления является формирование языковой профессиональной личности.

Современные тенденции в обучении английскому языку непосредственно связаны с новыми методами в процессе обучения. Так, к процессу преподавания английского языка может обозначать, во-первых, совокупность определенных способов, приемов, которыми преподаватель пользуется в процессе обучения, а, во-вторых, те материалы, которые он применяет, помогая студентам овладеть изучаемым иностранным языком. К последним относятся учебники, словари, учебные пособия, видео и аудио-разработки, компьютерные программы, различные наглядные пособия и т.д.

Обучение английскому языку, как иностранного языка, нацеленного на формирование у студента юридического техникума его уникальных индивидуальных личностных качеств, потребовала разработки и включения в учебный процесс новых педагогических средств и технологий. «Всякое профессиональное образование должно быть вписано в контекст культуры, формировать и обеспечивать способности гуманитарного мышления и гуманитарного видения всякой проблемы для специалиста любой деятельности» [5, 116].

В основе обучения английскому языку как коммуникационного средства лежит национальная культура, овладение которой осуществляется через методы

воспитания и обучения.

При этом, обретает особую важность обучение языку по отраслевому признаку будущей приобретаемой профессии. Такая специализация должна сужаться по мере углубления языкового обучения. Например, касательно юристов, английский язык изучается не только на примере базовых основ правовой системы (Конституция страны), но и отрасли права, на которых будет специализироваться будущий специалист (административное, уголовное, трудовое, гражданское и т.п. право).

В свою очередь, эффективности обучения служит применение интерактивных методов. Данный метод основан на активном общении и обмене информацией между участниками образовательного процесса. Задачей педагога является создание такой психологической атмосферы, когда в процессе обучения одновременно поддерживается высокая культура общения в условиях доверительности, свободном мышлении и изложении своих мыслей. Поведение педагога сковывающая обучаемых приводит к торможению мыслительного аппарата обучаемого.

Через интерактивные методы студент должен быть максимально побужден к самораскрытию во всех его проявлениях: с интересом читать, писать, фиксировать, излагать свои мысли, задавать вопросы, пытаться пояснять, отвечать и т.п. Атмосфера на уроке должна быть свободной и непринужденной, но с соблюдением культуры общения, когда каждый уважает мнение другого. Исследования, проведенные в 80-х г.г. Национальным тренинговым центром (штат Мэриленд, США) позволили разработать так называемую пирамиду обучения, в которой отражен процент усвоения учебного материала в зависимости от тех или иных форм и методов обучения.

Лекции – 5% усвоения

Чтение – 10%

Видео/аудиоматериалы – 20%

Демонстрации, опыты – 30%

Дискуссионные методы – 50%

Практико-ориентированные методики – 75%

Интерактивные методики – 90%

Пассивные методы обучения ориентированы в основном на первые два уровня, в отличие от которых активные и интерактивные методики обучения охватывают все уровни.

Решая проблему формирования правовой культуры будущих юристов в процессе изучения английского языка, преподаватель должен решать следующие задачи:

- Во-первых, будущие юристы должны усвоить требуемый стандарт по иностранному языку и в процессе обучения у них должны были быть сформированы все необходимые компетенции.

- Во-вторых, иноязычные тексты должны были давать будущим юристам представление о правовой культуре страны изучаемого языка.

- В-третьих, лингвистические тексты, организация занятий, методики и технологии должны быть направлены на формирование правовой культуры будущих юристов.

Поэтому важнейшую роль в обучении английского языка является отбор методик, технологий, средств обучения и организация самого учебного процесса. Исходя из вышеприведенного анализа, в качестве основной дидактической единицы учебного процесса на занятиях английского языка были избраны активные и интерактивные методики обучения. Применение интерактивных методов обучения сопровождается опорой на дидактические принципы познания. К ним относятся, как отмечает С.Я. Батышев [6, 58] принципы: равновесия, моделирования, входного контроля, соответствия содержания и методов целям обучения, проблемности, «негативного опыта», «от простого к сложному», непрерывного обновления, организации коллективной деятельности, выходного контроля. К разряду оригинальных можно отнести технологию активного чтения «Шесть шляп мышления» на основе метода Э. де Боне.

Включение определенных методик и технологий обучения в учебный процесс определялось исходя из уровня базовой подготовки студентов и их индивидуальных возможностей. Наши диагностические исследования показали, что студенты, которые пришли на первый курс юридического техникума, имеют низкий уровень базовой готовности по английскому языку, определенная часть студентов имеет отрицательный опыт знакомства с иностранными языками, а это означает, что многих студентов приходится не просто обучать, но и переучивать, а, следовательно, преодолевать сопротивление уже сформировавшихся барьеров и стереотипов.

Преподаватель с первых минут занятия общается со студентами на английском языке, сопровождаемым тихим, воспринимающимся практически на уровне подсознания, переводом. Студенты общаются как на английском, так и на родном языке. Главное – высказать собственную точку зрения, позицию по об-

суждаемым правовым вопросам. Все, что говорится студентом на родном языке, тихо переводится преподавателем и, тем самым, практически запоминается студентом на уровне подсознания. Как показали исследования, в мозгу обучаемого закрепляется переводная модель и в дальнейшем, студент уже на уровне подсознания продолжает переводить с родного языка на английский, а не пытается постичь английский язык таковым, какой он есть. В применении к нашему исследованию это может привести к закреплению юридических понятий в искаженном смысле и выступить препятствием на пути понимания правовой культуры разных стран.

На наш взгляд, нет лучшего способа сформировать собственную позицию, нежели изучив различные точки зрения и подходы к явлениям правовой культуры.

По нашему мнению, интерференция разноразличных систем, воспринимаемая студентом в процессе занятия, где одна из них уже устоявшаяся, а другая вновь приобретаемая, в той или иной степени, особенно на начальном этапе, неизбежна. Даже если человек, изучающий иностранный язык, полностью лишен его перевода на родной язык, а обучается лишь при помощи наглядных средств, все равно, воспринимая и перерабатывая информацию, с него возникают ассоциации, сравнения и аналогии с родной языковой системой. Подавая языковой материал в целостном, синтетическом виде, мы можем добиться того, что такие произвольные аналогии стали бы более образными, крупными и объемными.

Как отмечал американский педагог и методист, автор инновационных обучающих программ Эрик Дженсон, «только тогда, когда обучение оказывается персонально направленным, личностно-значимым, значимым и буквально вплетенным в канву собственной жизни ученика, оно становится для него поистине интересным, глубоким и прочным» [7, 294]. Иностранный язык приобретает личностную значимость для студента, когда он вплетен в канву его профессии, позволяет формировать профессионально значимые качества личности. А правовая культура и является таким профессионально значимым личностным качеством.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Леви-Строс. К. Структурная антропология. – М. Академический проект, 2008. – 555 с.
2. Бердяев Н. А. Духовное состояние современного мира // Новый мир. – 1990. – № 1. – С. 222.
3. Зокиров Х. Правовая культура и правосудие. –Т., 1998. – 28 с.
4. Тожихонов У.Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. – Т.: Академия, 1998. 1-том. – 320 б.
5. Колкер, Я. М. Практическая методика обучения иностранному языку / Я. М. Колкер, Е. С. Устинова, Т. М. Еналиева. – М.: АСАБЕМА, 2001. – 260 с.
6. Батышев, С. Я. Блочно-модульное обучение. – М.: Транссервис, 1999. – 258 с.
7. Шеннон, Р. Имитационное моделирование систем – искусство и наука. – М.: Мир, 1978. – 420 с.

INGLIZ TILINI O'QITISHDA QO'LLANILADIGAN METODLAR

Dilfuza Qurbonboyeva,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda xorijiy til kafedrası stajyor-o'qituvchisi

Guzal Babadjanova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda xorijiy til kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablari ingliz tili o'qituvchisining innovatsion metodlardan foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirish yo'llari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: maktab, innovatsiya, pedagog-texnolog, metod, ta'lim, tarbiya, bilim, ko'nikma, kreativ, tasnif, innovatsiya, obyektiv.

Аннотация

В статье описаны пути повышения качества образования за счет использования инновационных методов работы учителя английского языка общеобразовательных школ.

Ключевые слова: школа, инновация, педагог-технолог, метод, воспитание, обучение, знание, умение, творчество, классификация, инновация, цель.

Annotation

The article describes ways to improve the quality of education of English teachers in general secondary schools through the use of innovative methods.

Keywords: school, innovation, pedagogue-technologist, method, education, upbringing, knowledge, skill, creative, classification, innovation, objective.

Pedagogikaning rivojlangan tajribalari hamda ta'limda erishilgan yutuqlarni amaliyotga olib kirish bugungi kunning muhim shartlaridan hisoblanadi. Hozirda o'qituvchi o'z faoliyati davomida foydalana olishi mumkin bo'lgan ulkan tajribalar bazasi shakllangan va u kundan kunga yanada boyib bormoqda. Lekin, shunga qaramasdan, o'qituvchilar va bo'lg'usi kasb egalari tomonidan ana shu tajribalarni o'zlashtirib olishlari birmuncha mushkullik bilan amalga oshmoqda.

Pedagogning mavqeyi ilg'or tajribalarni vujudga keltirishda va ularni kasbdoshlari o'rtasida ommalashtirishda, ayniqsa, ahamiyatlidir. Ta'lim beruvchi yangi ilg'or pedagogik tajribani amaliyotga joriy etishda uning qimmatini hamda qay darajada samarali ekanligiga e'tibor berishi kerak. O'qituvchi amaliy faoliyatining innovatsiyaga yo'nalganligi nazariy-pedagogik tadqiqotlar natijasida erishilgan yutuqlarni amaliyotga joriy etish imkoniyatini beradi. Aynan mana shunday tadqiqotlar natijalarini ommalashtirish uchun ularni keng jamoatchilikka tanishtirish talab etiladi. Bunday yangiliklarni soha mutaxassislari tomonidan tezkor maslahatlar berish, maxsus seminar hamda treninglar o'tkazish, konferensiyalarda chiqishlar qilish, bo'lg'usi pedagoglarga esa turkum ma'ruzalar havola etish orqali boshqa pedagogika vakillariga yetkazish mumkin.

Shu o'rinda bir savol tug'iladi: Ilg'or pedagogik g'oyalari va texnologiyalarni keng jamoatchilik vakillariga yetka-

zuvchilari hamda targ'ibotchilari kimlar? Alohida pedagog yoki ta'lim muassasi tajribasini o'rganib chiqish, ommalashtirishda oliy ta'lim muassasalarining professor o'qituvchilari, umumta'lim dargohlarda faoliyat olib boradigan yetuk pedagoglar bu jarayonda muhim ahamiyat kasb etadi. Buning sababini quyidagicha izohlash mumkin:

- innovatsiya muallifi muayyan pedagogik g'oya yoki yangilikning istiqboli to'g'risida kerakli va aniq bahoni bera olmaydi;

- ilg'or pedagoglar har doim ham o'z g'oyalarini ommalashtirish haqida o'ylayvermaydilar. Sababi yangilik pedagogning qo'shimcha vaqti, mehnatini talab qiladi;

- g'oya har doim ham uning yaratuvchisi tomonidan ilmiy-metodik jihatdan yetarlicha asoslanmaydi;

- mualliflar o'zlarining innovatsiyalari va ularni amaliyotga joriy etish yo'llarini bayon qilishda o'zlari va kasbdoshlarining individual xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan to'siqlarga ro'baro' keladilar;

- nafaqat pedagogik innovatsiyalarni targ'ib qilish va ommalashtirish, balki ular asosida pedagogikaga tuzatishlar kiritish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy bilimdonligi va mahoratini boyitish vazifasi ham ijodiy guruh zimmasiga yuklanadi;

- innovatsiyalarni tizimli tanlash, monitoring o'tkazish, innovatsion g'oyalar, texnologiyalarga baho berish, oliy o'quv yurtlari ish tajribalarini boyitish vazifalari ham

ijodiy guruh a'zolari zimmasidadir.

Innovatsion g'oya muallifi amaliyotda qo'llashga yo'naltirilgan faoliyatni boshqarishda ishtirok etmaydi. Bu tarzda yondashuv innovativ pedagogning imkoniyatlarini kengaytirish va uni muayyan maqsadga yo'naltirishga zamin yaratadi. Innovativ pedagogika asoschisi va ommalashtiruvchining quvvatlari shu tariqa bir nuqtaga jamlanib, ma'lum bir maqsadga yo'naltiriladi. Pedagogik innovatsiyalar o'zining muayyan o'lchovlariga ega. Pedagogik innovatsiyalar bo'lg'usi o'qituvchining kreativ faoliyatini shakllantiradigan quyidagi o'lchovlardan iborat hisoblanadi: innovatsion usullarning naqadar yangi ekanligi; uning optimalligi; qanchalik samara berishi; omaviy tajribada qo'llash imkoniyati va shu kabilar. Innovatsion usullarning asosiy o'lchovi ularning yangiligi, ilmiy tadqiqot natijalari hamda ilg'or pedagogik tajribalar bilan tengligidadir. Shu sababdan ham innovatsion jarayonda faoliyat olib borish istagida bo'lgan o'qituvchilar uchun yangilikning asl mohiyati nimadan iborat ekanligini tushunish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. [1, 3]

O'tkazilayotgan tajriba ma'lum bir o'qituvchi uchun yangilik bo'lsa, boshqasi uchun esa bu usul yangi bo'lmasligi mumkin. Qolaversa, bo'lajak pedagoglar uchun ayni bir usulning yangilik darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Shularni e'tiborga olgan holda, bo'lajak pedagoglar ham, ta'lim tizimida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilar ham innovatsion ijodiy faoliyatga o'zlarining ehtiyojidan kelib chiqqan holda yondashishlari lozim bo'ladi. Bo'lg'usi pedagoglarning kreativ funksiyalarini rivojlantirishga ko'maklashuvchi innovatsion usullar yangiligi darajasiga ko'ra bir qancha shakllarda namoyon bo'ladi: absolyut daraja; lokal-absolyut daraja; shartli daraja; subyektiv daraja. Innovatsion pedagogik yangiliklarni ommaviy tarzda amaliyotda qo'llash ularni baholashning me'zoni sifatida talqin etiladi. Bu asosan o'quv jarayonining texnik ta'minoti va o'qituvchi faoliyatining o'ziga xosligi bilan bog'liq. Ommaviy pedagogik tajribalarda pedagogik innovatsiyalarni ijodiy qo'llash alohida o'qituvchilar ish faoliyatining boshlang'ich bosqichida namoyon bo'ladi. Mazkur innovatsiyalar tajriba-sinovdan o'tkazilib, obyektiv baholangandan so'ng ommaviy tarzda qo'llash uchun taqdim etiladi.

Keng ommalashgan, ijobiy natijalarga erishish imkonini beradigan innovatsion usullardan foydalangan holda, bo'lajak o'qituvchilarning kreativ funksiyalarini rivojlantirish maqsadga muvofiq bo'ladi. O'qituvchining innovatsion faoliyatini o'rganishga yo'naltirilgan tashxislash metodlari ham rang-barangdir. Tashxislash metodlaridan foydalanish o'qituvchi faoliyatining kuchli jihatlari namoyon qiladi. Shuning uchun ham bo'lajak o'qituvchilarni tashxislashning zamonaviy metodikalari bilan qurollantirish davr talabidir. Bo'lg'usi pedagoglarning kasbiy ehtiyoj va xohishlarini hisobga olgan holda, ularda kasbiy-pedagogik etikani shakllantirish va uzluksiz rivojlantirishga yo'naltirilgan to'laqonli maqsadli faoliyatni amalga oshirish lozim. [2, 15]

Pedagogik innovatsiyalarni tashxislash asosida o'rganishda har bir pedagog tajribasida ijobiy, rivojlantiruvchi holatlar bilan bir qatorda, salbiy ko'rinishlar ham mavjudligini hisobga olish zarurligini unutmaslik kerak. Yosh pedagog ta'lim dargohida samarali faoliyat ko'rsatishi uchun uning ish tajribasida mavjud bo'lgan ijobiy hamda salbiy jihatlarni tashxislash asosida yaqqol ko'rsatish talab etiladi. Innovatsion jarayonlarni o'rganish maqsadida qo'llaniladigan tashxislash metodlari quyidagilardan iborat ekanligini bo'lajak o'qituvchilar ongiga aniq yetkazish lozim:

- bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik ehtiyojlari, qiziqishlari, alohida ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlarni tizimli tarzda o'rganish, bunda o'qituvchilarning faoliyatida uchraydigan qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish imkoniyatlarini aniqlash;

- ularning qiziqishlari va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan g'oyalar, konsepsiyalar hamda ilg'or pedagogik tajribalarni izlab topish va oliy pedagogik ta'lim amaliyotiga joriy etish;

- bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik innovatsiyalarni o'zlashtirish va qo'llash jarayonidagi o'ziga xoslik va ularning turli-tuman ko'rinishlarini aniqlash, bunda namoyish qilish, tasvirlash, ochiq darslar o'tkazish, yangi manbalar ustida ishlash, ma'ruzalar tashkil etish, tajriba-sinov ishlarida ishtirok etish singari ish turlaridan keng foydalanish kabilar.

Pedagogik innovatsiyalarni tashxislash asosida o'rganishga yo'naltirilgan amaliy ishlarni ham bir necha bosqichlarda o'tkazish tavsiya etiladi. Bo'lajak o'qituvchilardan dastlabki bosqichda anketa so'rovlari, anketa savollariga olingan javoblarni ekspertizadan o'tkazish, individual suhbatlar tashkil etish va anketa savollariga olingan javoblardagi ma'lumotlarni tasdiqlash, tashxis natijalari asosida olingan ma'lumotlarni tahlil qilish [3, 27].

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim va tarbiya sifati, uni baholash, ilmiy, nazariy asoslash, kvalimetriyaga murojaat etish, sifatning yalpi menejmentini qo'llash uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirishning muhim shartlaridan biridir. Bunda kvalimetrik tahlil muhim ahamiyat kasb etadi. Kvalimetriya – diagnostik metodlarni aniqlash, sifatni miqdoriy baholashning nazariy asoslarini yaratish bilan bog'liq ilmiy va amaliy faoliyat sohasi. Kvalimetriya kvalitologiya (sifat haqidagi fan)ning tarkibiy qismidir. Dunyoda ta'lim sifati menejmentini takomillashtirish bo'yicha qator, jumladan, quyidagi ustuvor yo'nalishlarda tadqiqotlar olib borilmoqda: ta'lim sifatini kafolatlashning yagona mezonlari va standartlarini belgilashni aniqlash; ta'lim xizmatlari eksportini rivojlantirish; ta'lim dasturlarini akkreditatsiyalash milliy tizimlarini muvofiqlashtirish; sifatni boshqarish texnologiyalarini takomillashtirish va hokazo. Biroq hanuzgacha davlat va nodavlat maktabgacha tarbiya tashkilotlari xodimlarining malakasini oshirish va ushbu tarbiya maskanlarida ta'limiy va tarbiyaviy boshqaruv menejmentiga xos xususiyatlarni

aniqlashning yagona tizimini takomillashtirish masalalari o'z yechimini to'laqonlicha topgan emas. Shu jihatdan olganda, ta'limda sifatni boshqarish, sifatni kafolatlashda akkreditatsiyaning o'rni, sifatning tashqi monitoringi, oliy ta'limda sifatni baholash tizimlari, ta'lim jarayoni ishtirokchilari faoliyatini muvofiqlashtirish va ta'lim sifatini nazorat qilishning pedagogik shart-sharoitlarini aniqlash zarurati oshmoqda.

Mazkur bosqichda birinchi bosqich natijalari asosida bo'lajak o'qituvchining kasbiy-pedagogik malakasini oshirishga yo'naltirilgan tadbirlar rejalashtiriladi hamda ularni amalga oshirish yo'llari ko'rsatiladi. Ushbu bosqichda amalga oshirilgan ishlar yakunlanib, takroriy tashxislash o'tkaziladi. Mazkur jarayonda bo'lajak o'qituvchi oraliq hamda yakuniy natijalarni olishga yo'naltiriladi. Guruhdagi talabalar faoliyatida ro'y bergan o'zgarishlar chuqur tahlil qilinadi. Buning natijasida bo'lajak o'qituvchilarning hosil qilgan kasbiy ko'nikma, malakalari va tajribalarini tashxislash, ularni tashxislash metodlari bilan qurollantirish hamda kasbiy pedagogik ta'lim jarayonini innovatsion g'oyalar asosida qayta qurish, talabalarning kreativ faoliyatini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Buning natijasida bo'lajak o'qituvchilarni ijodiy faoliyat ko'rsatishga, tashabbuskorlikka undash imkoniyati vujudga keladi. O'qituvchining ijodiy-pedagogik faoliyati inson ongi, xulqini shakllantirishga, eng muhimi, barka-

mol insonlar avlodini yaratishga bo'ysundirilgan vazifalarni ijobiy hal qilish jarayonidir. Shuningdek, loyiha-lashtirilgan o'quv maqsadi yengil amalga oshadi hamda kutilayotgan natijaga tezroq erishiladi. Ya'ni:

- innovatsion ta'lim texnologiyasi tizimida o'qituvchining o'rni va vazifalari aniq belgilanishi zarur;
- o'qituvchi – yangi kasbiy lavozim, o'qituvchi-texnolog, pedagog-texnolog darajasiga ko'tarilishi kerak;
- o'qituvchi-texnolog maxsus bilim, ko'nikma, malakaga ega bo'lishi kerak;
- o'qituvchi-texnologning pedagogik jamoa o'rtasida nufuzi, salohiyatining ortishi, ma'naviy, moddiy manfaatdorligining ta'minlanishi bo'yicha aniq tadbirlar amalga oshirilgan bo'lishi zarur. Ta'lim sifatini rivojlantirishda mashg'ulotlarda o'qituvchilar dars jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishlari, albatta, samarali natijalarni beradi.

Xulosa qilib aytganda, yuqori darajadagi umumiy-kasbiy madaniyatga, ijtimoiy faollikka, mustaqil fikrlashga, o'z vazifalarini qiyinchiliksiz hal qila olish qobiliyatiga ega bo'lgan yetuk mutaxassislarni tarbiyalash uchun bugungi kunda pedagog-o'qituvchilarimiz zamonaviy yangi innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishlari ta'lim-tarbiyaning sifat va samaradorligini oshirishning asosiy omili ekanligini, buni esa davr talab etayotganligini tushunib yetishlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori, 2019-yil 13-may, PQ-4312-son.
2. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga qo'ramiz. –T.: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
3. Ёралиева У.Қ. Мактабгача таълим тизимида хорижий тилларни ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари ва унда интерфаол усуллардан фойдаланишнинг имкониятлари. Замонавий таълим журнали. –Т., 2014, 9-сон. –27 б.
4. Артемов В.А. Психология обучения иностранному языку. – М.: «Педагогика», 1989. – С.103.
5. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: O'qituvchi, 1998. – 212 b.

OLIV TA'LIM MUASSASALARI BOSHQARUVIGA AKADEMIK VA MOLIVAVIV AVTONOMIYA TAMOYILLARININING YEVROPAGA XOS KLASSIK MODEL

Jasurbek Azamov,

Qo'qon davlat pedagogika instituti
Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va
huquq ta'limi kafedrası, dotsenti, yu.f.d (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari boshqaruviga akademik va moliyaviy avtonomiya tamoyillarini joriy etishda Yevropaning klassik modeli smaradorligi tahlil qilindi. Bu jarayonni boshlashdan avval oliy ta'limni moliyalashda avtonomiyani joriy etish, davlatning oliy ta'lim muassasalari faoliyatiga aralashuvini cheklash va bu orqali raqobat muhitini yaratish kerakligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim muassasalari Kengashi (kollegial boshqaruv organi), bakalavr, magistrantlar, doktorantlar, akademik va moliyaviy avtonomiya tamoyllari, moliyaviy mustaqillik.

Аннотация

В данной статье проанализирована эффективность классической европейской модели внедрения принципов академической и финансовой автономии в управление высшим учебным заведением. Перед началом этого процесса было заявлено, что необходимо ввести автономию в финансировании высшего образования, ограничить вмешательство государства в деятельность вузов и тем самым создать конкурентную среду.

Ключевые слова: Совет (коллегальный орган управления) высших учебных заведений, бакалавриата, магистратуры, докторантуры, принципы академической и финансовой автономии, финансовой независимости.

Annotation

This article analyzed the effectiveness of the classical European model in introducing the principles of academic and financial autonomy to the management of higher education institutions. Before starting this process, it was stated that it is necessary to introduce autonomy in higher education financing, limit the state's interference in the activities of HEIs, and thereby create a competitive environment.

Keywords: Council (collegial governing body) of higher education institutions, bachelor's, master's, doctoral students, principles of academic and financial autonomy, financial independence.

Yevropa davlatlarida oliy ta'lim muassasalarni boshqarishning an'anaviy unitar tizimidan emas, balki ikki bosqichli tizimidan foydalanilmoqda. Shu bilan birga, Yevropa oliy ta'lim muassasalarining avtonomiyasi yuqori lavozimli xodimlarni tasdiqlashdan tortib, tayinlashgacha o'zgarib turadi. Agar oliygohlarlar turli manbalardan moliyalashtirilsa, xodimlarni yollashda ko'proq erkinlikka ega bo'ladi. Oliy ta'lim muassasalari davlat tomonidan moliyalashtiriladigan mamlakatlarda boshqaruv avtonomiyasining quyi darajasi kuzatiladi.

Akademik avtonomiya institutsional avtonomiyaning ajralmas qismi bo'lib, u oliy ta'lim muassasalarining nazorat organi ko'rsatmalariga amal qilish yoki ruxsat olish zaruriyatisiz o'z faoliyatini amalga oshirish layoqati bilan belgilanadi [1, 361-388]. Shunday qilib, o'z faoliyatiga doir qarorlar qabul qilishda to'la kuchga ega bo'lgan ta'lim muassasalarini avtonom deb hisoblash mumkin. Bunday holda davlat organlari tomonidan ta'lim muassasalariga qo'yilgan har qanday cheklashlar, qoidalar yoki talablar avtonomiyaga tamoyillariga zid hisoblanadi.

Akademik avtonomiya oliy ta'lim muassasalarining talabalar kontingentiga, akademik o'quv dasturlariga, shuningdek, monitoring qilish va ta'lim jarayonining

sifatini ta'minlash mexanizmlariga oid qarorlarni mustaqil ravishda qabul qilish layoqati bilan belgilanadi. Agar o'qish joylari soni bo'yicha qaror qabul qilish layoqati oliy ta'lim muassasaning tashkiliy tuzilishi va moliyaviy imkoniyatlari uchun muhim bo'lsa, ularga qabul qilish qoidalarini aniqlashda erkinlik o'quv dasturlarining sifati va talabalar manfaatlariga mosligini ta'minlaydi [2]. Oliygo professor-o'qituvchilari tomonidan o'quv dasturlarining metodologik va asosli mazmunini aniqlay olish ilmiy erkinlikning asosi hisoblanadi. Bunday yondashuv oliy ta'lim muassasa ilmiy-ma'rifiy faoliyatini hech qanday tashqi aralashuvlarsiz amalga oshirish imkonini beradi. Mutaxassisliklar bo'yicha o'quv dasturlarini yaratish imkoniyati oliygohlarga talabalar va mehnat bozori ehtiyojlariga muvofiq o'quv dasturlarini yangilash va takomillashtirish imkonini beradi. Bu esa butun dunyo bo'ylab oliy ta'lim muassasalarida akademik avtonomiya darajasini baholash imkonini beradi.

Bugungi kunda ko'plab Yevropa oliy ta'lim muassasalari foydalanayotgan ikki bosqichli boshqaruv shaklida tashqi a'zolar ham ishtirok etadi. Tashqi a'zolarining qarorlari ham ichki a'zolar qarorlari kabi bajarilishi majburiydir. Tashqi a'zolar ikki bosqichli tizimga ega bo'lgan

oliy ta'lim muassasalarini boshqarishda ishtirok etadilar. Bugungi kunda ko'pgina Yevropa oliygohlarida qarorlar qabul qilishning kichik organlariga integratsiya qilingan tashqi manfaatdor tomonlar bilan boshqaruv ishtirokchilari sonini oshirishni ham maqsad qilmoqda.

Bu OTMlarning ma'muriy, tashkiliy va kadrlar masalalaridagi boshqaruv faoliyatining eng muhim jihatlari o'zida aks ettiradi. Qaror qabul qilishdagi mustaqillik va malakali kadrlarni ishga qabul qilish oliy o'quv yurtlari raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv organiga (Vasiylik Kengashiga) katta vakolatlar va qaror qabul qilish huquqlarining berilishi butun oliy ta'lim tizimi samaradorligini oshirishga ko'maklashadi. Chunki qaror qabul qilishdagi tezkorlik oliy o'quv yurtlari ichki boshqaruv tizimi mustaqilligining asosi hisoblanadi. Boshqaruv organlari tarkibiga tashqi a'zolarining kiritilishi ham muhim ahamiyatga ega, chunki ularning ishtiroki boshqaruv qarorlarini qabul qilishda keng doiradagi qiziqqan tomonlarning manfaatlarini hisobga olish imkonini beradi.

OTMlarning ichki tuzilishi haqida qaror qabul qilish imkoniyati o'zining ilmiy-strategik rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash va amalga oshirish qobiliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, yuridik shaxslarning vujudga keltirilishi OTM faoliyatini moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish imkonini beradi.

Oliy ta'lim muassasalarining o'z talablari asosida yuqori malakali pedagoglarni mustaqil ishga qabul qila olishi jahon oliy ta'limining global muhitida samarali raqobatga sharoit yaratadi. Ish haqi darajasini, xizmatda ko'tarilish shartlarini mustaqil belgilash esa OTMning eng iqtidorli o'qituvchi va ma'muriy xodimlarni jalb qila olish imkoniyatini yanada oshiradi. Shunday qilib, yuqorida ko'rsatilgan mezonlardan foydalanish oliy o'quv yurtlarining asosiy boshqaruv imkoniyatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

Evropadagi oliy ta'lim muassasalarining tashkiliy mustaqilligi va institutsional imkoniyatlari darajasini baholashda muassasaning boshqaruv organlari tuzilmasini ham ko'rib chiqish zarur. Yevropa oliy ta'lim muassasalari boshqaruv organlarining tuzilishi turlicha bo'lishi mumkin. Shunga qaramay, oliy o'quv yurtlarining asosiy boshqaruv organlari qaror qabul qiluvchi organ (decision making body) va maslahat organlaridir (advisory bodies) dan iborat. Aksar mamlakatlarda oliy ta'lim muassasasining qaror qabul qilish organlari faoliyatining asosiy normalari qonun bilan tartibga solinadi, ammo oliygohlar odatda ularni amalga oshirishda erkinlikka ega bo'ladi.

Shartli ravishda, Yevropa oliygohlarining boshqaruv organlarini ikkita asosiy tuzilmasini ajratib ko'rsatish mumkin: ikki bosqichli va unitar (qo'shma). Aksariyat mamlakatlarda oliy ta'lim muassasalari Kengash (kollegial boshqaruv organi) va Senatdan iborat ikki bosqichli tuzilishga ega. Tuzilmalarning nomlari o'zgarishi mum-

kin, ammo odatda ko'p sonli a'zoldan iborat bo'lgan Senat o'zgarishsiz qoladi.

Ikki bosqichli tuzilma Yevropaning ko'plab mamlakatlarida faoliyat ko'rsatadi va odatda organlardan birining faoliyati ikkinchi darajali va tavsiyaviy xarakterga ega bo'ladi. Ikki bosqichli tuzilmada Kengash odatda strategik reja, rektor va prorektorlarni tayinlash, byudjetni taqsimlash kabi strategik ahamiyatga ega bo'lgan masalalar bo'yicha qarorlar qabul qilish uchun mas'uldir.

Senat o'quv dasturlarini ishlab chiqish, diplomlarni topshirish va xodimlarning xizmat darajasini ko'tarish kabi ilmiy masalalar uchun mas'uldir. Senat a'zolari fakultet vakillari, ma'muriy xodimlar va talabalar bo'lsa, Kengash a'zolarining tarkibi esa ichki (fakultet, ma'muriy xodimlar va b.) va tashqi a'zolar (hamkorlikdagi kompaniya rahbarlari, vazirlik vakillari va b.)dan iborat bo'ladi.

Rektorning fakultet a'zolari, talabalar va ma'muriy xodimlar ishtirokida maxsus saylov organining ko'pchilik ovozi bilan saylanadigan birinchi usuli Yevropada eng keng tarqalgan va rektorni to'g'ridan to'g'ri saylov yo'li bilan tayinlashni o'z ichiga oladi.

Rektor vakolat muddatining tugatilishi rektor faoliyati samaradorligini baholashda asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Ko'pgina mamlakatlarda rektorning vakolat muddatini tugatish to'g'risidagi qaror uni tayinlaydigan organ tomonidan qabul qilinadi. Boshqa mamlakatlarda bunday qaror oliy ta'lim muassasasining ichki vakolatli organlari yoki vazirlik bilan muvofiqlashtiriladi. Masalan, Ispaniyada nomzod ko'rsatuvchi qo'mita saylanadi, biroq vakolatlarini tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilinadi.

Yevropa mamlakatlarida rektorning boshqaruv organlari bilan o'zaro hamkorligi borasida ikkita model mavjud. Birinchi modelda rektor ovoz berish huquqiga ega a'zo yoki rais sifatida boshqaruv organining a'zosi hisoblanadi. Ikkinchi modelda rektor tashqi a'zo, lekin Kengash yoki Senat oldida hisob beradi. Birinchi model ko'pchilik Yevropa mamlakatlarida qo'llaniladi. Ikkinchi model Avstriya, Chexiya, Daniya, Litva, Lyuksemburg, Portugaliya va Slovakiyada qo'llaniladi. Bu mamlakatlarda rektor boshqaruv organiga tavsiyalar va hisobotlar beradi, lekin ovoz berish huquqiga ega emas. Serbiyada va Shveysariyada rektor akademik Senatning raisi, ammo ovoz berish huquqiga ega emas.

Oliy ta'lim muassasalarining moliyaviy mustaqilligi darajasi bo'yicha Yevropa davlatlari reytingini Yevropa universitetlari assotsiatsiyasi tomonidan amalga oshiradi. OTMlarning moliyaviy mustaqillik darajasi quyidagi oltita ko'rsatkich bilan baholandi:

- davlat tomonidan moliyalashtirish davomiyligi va shakli;
- ortiqcha jamg'arish imkoniyati;
- kredit (ssuda) olish imkoniyati;
- ko'chmas mulkka egalik qilish huquqi;
- Yevropa hududida joylashgan mamlakatlar fuqarolari

bo'lgan talabalar (bakalavr, magistrantlar, doktorantlar) dan shartnoma to'lovlarini undirish imkoniyati;

- Yevropa hududidan tashqaridagi mamlakatlar fuqarolari bo'lgan talabalar (bakalavr, magistrant, doktorant) dan shartnoma to'lovlarini undirish imkoniyati.

Tadqiqot natijasida o'rganilgan oliy ta'lim tizimlari moliyaviy mustaqillik darajasiga ko'ra 4 toifaga ajratildi. Estoniya, Lyuksemburg va Buyuk Britaniya moliyaviy jihatdan eng avtonom ekanligi aniqlandi. Bu mamlakatlar OTMlari oliy o'quv yurtlari moliyaviy mustaqilligining barcha olti ko'rsatkichlari bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlarni qo'lga kiritdilar. Lyuksemburg oliy o'quv yurtlari moliyaviy avtonomiyasini cheklovchi sharoitlar orasida, Estoniya va Buyuk Britaniyada uzoq muddatli moliyalashtirishdan farqli o'laroq, bir yillik moliyalashtirishni, shuningdek, davlat organlari tomonidan tegishli ruxsat olmasdan pul mablag'larini qarz imkoniyati yo'qligini ta'kidlash mumkin. Buyuk Britaniyadagi OTMlari ham belgilangan boshlang'ich darajasidan ortiq miqdorda kredit olish uchun Oliy ta'limni moliyalashtirish Kengashidan ruxsat olishga majbur. Bundan tashqari, Buyuk Britaniya yoki Yevropa Ittifoqi mamlakatlari fuqarolari bo'lgan talabalarga o'quv to'lovlari uchun maksimal boshlang'ich darajasi davlat tomonidan belgilanadi va OTMlar Buyuk Britaniya yoki Yevropa Ittifoqi mamlakatlari fuqarolari bo'lgan talabalardan ta'lim to'lovlari uchun boshlang'ich darajadan ortiq miqdorda pul undirish huquqiga ega emas. Lyuksemburgda tartibda bir profitsitni to'plash va OTM ko'chmas mulk sotish uchun vakolatli organning ruxsat olish uchun zarur bo'ladi. OTM mulkini sotish bo'yicha vakolatli organning ruxsati Estoniyada ham talab qilinadi.

Oliy ta'lim muassasalari moliyaviy mustaqilligi o'rtacha darajasidagi mamlakatlarning ikkinchi guruhiga Daniya, Vengriya, Irlandiya, Italiya, Latviya, Niderlandiya, Portugaliya, Slovakiya, Shveysariya kiradi. Davlat tomonidan moliyalashtirish shakli nuqtayi nazaridan bu mamlakatlarning ta'lim tizimlari umumiy xususiyatga, ya'ni yillik moliyalashtirishga ega. OTMlarni davlat tomonidan moliyalashtirish blok-grantlar shaklida taqdim qilinganligiga qaramasdan, OTMlarning ushbu mablag'larni tasarruf etish bo'yicha moliyaviy imkoniyatlari ayrim mamlakatlarda cheklangan.

Uchinchi guruhga oliy ta'lim muassasalari nisbatan kam moliyaviy avtonomiyaga ega bo'lgan mamlakatlar, xususan, Avstriya, Germaniya, Chexiya, Finlandiya, Frantsiya, Islandiya, Litva, Norvegiya, Polsha, Ispaniya, Shveysiya va Turkiya kiradi. Norvegiya va Turkiyadan tashqari, deyarli barcha mamlakatlardagi OTMlarga kredit olish imkoniyati beriladi. Agar Avstriya, Chexiya va Finlandiya oliy ta'lim muassasalari hech qanday cheklov-larsiz pul vositalarini qarzga olishi mumkin bo'lsa, Ispaniya, Fransiya va Litvada davlat organlarining ruxsati talab qilinadi. Bundan tashqari, Shveysiya oliygohlari, faqat mo'ljallangan banklardan kredit olishi mumkin.

Deyarli barcha mamlakatlarda OTMlar ko'chmas mulkka rasman egalik qilishiga qaramay, faqat Avstriya, Chexiya va Ispaniya oliy ta'lim muassasalari ko'chmas mulk egalari sifatida harakat qilishlari va hech qanday cheklov-larsiz sotishlari mumkin. Fransiya va Islandiyada esa har qanday moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish uchun tegishli davlat organlarining ruxsati talab qilinadi.

Shunday qilib, OTMning o'z byudjetini ichki institutsional darajada to'liq nazorat va tasarruf qilishi, moliyaviy avtonomiyaning muhim elementi hisoblanadi, deb xulosalash mumkin. Keyingi paytlarda oliy ta'lim muassasalarini blok-grantlar orqali moliyashashtirishga o'tilayotganiga qaramay, ba'zi mamlakatlarda moliyalashtirishning smeta bo'yicha mablag' ajratish shaklidan ham foydalanilmoqda. Shuni ham ta'kidlash lozimki, ko'pincha blok-grantlar vositalardan foydalanishga ba'zi cheklovlar bilan beriladi.

G'arbiy Yevropa oliy ta'lim muassasalari mablag'lar-lardan foydalanishda ko'proq avtonomiyaga ega, lekin talabalardan ta'lim uchun undiriladigan to'lov miqdori-ni belgilashda cheklov-larga uchraydi. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida esa qarama-qarshi vaziyat yuzaga kelgan. Misol uchun, Latviya va Serbiya oliy ta'lim muassasala-ri davlat tomonidan moliyalashtiriladi, ya'ni moliyaviy vositalardan erkin foydalana olmaydilar, biroq ta'lim uchun to'lovlarni mustaqil belgilashi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalarining ko'chmas mulkka egalik qilish huquqi masalasiga kelsak, tadqiqotlarning ko'rsa-tishicha, Yevropa mamlakatlarida ko'chmas mulkning OTMlari ixtiyoriga o'tishi kamdan-kam kuzatiladi, bu aksariyat hollarda bino va inshootlarning tarixiy ahami-yati bilan bog'liq. Ba'zi Yevropa oliy ta'lim muassasalariga ko'chmas mulkka egalik huquqi berilganiga qaramay, ularni sotish yoki kredit olish uchun garovga qo'yishga yo'l qo'yilmaydi. Shunday qilib, OTMlarning moliyaviy mustaqilligi darajasini baholash faqat ulariga berilgan moliyaviy imkoniyatlarni taqdim qilinishining o'ziga xos xususiyatlari e'tiborga olib amalga oshiriladi.

Xulosa qilganda, oliy ta'lim muassasalari boshqaruvi-ga akademik va moliyaviy avtonomiya tamoyillarini joriy etishda Yevropaning klassik modeli smaradorligi tahlil-lardan ma'lum bo'ldi. Biroq bu jarayonni boshlashdan avval oliy ta'limni moliyalashda avtonomiyani joriy etish, davlatni OTMlar faoliyatiga aralashuvini cheklash va bu orqali raqobat muhitini yaratish kerakligi kelib chiqadi. Chunki akademik avtonomiya va moliyaviy mustaqillik OTMlar faoliyatida ko'plab muammolarni keltirib chiqa-radi. OTMlar faoliyatiga xususiy sektorni jalb etish, tashqi investitsiyalarni yo'naltirish uchun ham ular bu jarayon-ga tayyor bo'lishi zarur. Demak, akademik va moliyaviy avtonomiya tamoyllari OTM boshqaruvida yuqori samara-dorlikni namoyon qilsa-da, mamlakatlardagi qonunchilik, bozor iqtisodiyoti jarayonini adolatli tashkil etilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'limga investitsiya kiritish-ni qo'llab quvvatlovchilar ko'p bo'lishini ham talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ordorika, I. *The Limits of University Autonomy: Power and Politics at the Universidad Nacional Autónoma de México*//Higher Education, 2003 - 46 (3), -pp. 361-388
2. Всеобщая Хартия Университетов. Забайкальский государственный университет http://www.zabgu.ru/info/bologna/magna_charta.
3. Thorens J.P. *Academic freedom and university autonomy*// Prospects, 1998 –28(3)
4. Vrielink J., Lemmens P., Parmentiera S. *Academic Freedom as a Fundamental Right*//Procedia Social and Behavioral Sciences, 2011 – 13 – pp. 117–141

MILLIY DASTUR TALABLARI ASOSIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA HISOBLASH MALAKASINI SHAKLLANTIRISH YO'LLARI

Zulfiya Usmonova,
BUXDUPI 2-bosqich magistranti

Anotatsiya

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilar hisoblash malakasini oshirish Milliy dastur talablariga asosan bugungi kunning muhim masalalaridan biridir. Ushbu maqolada hisoblash malakasi tushunchasining mazmun va mohiyati, boshlang'ich sinf o'quvchilarida hisoblash malakasini o'stirishning usul va vositasi haqida fikr yuritiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida hisoblash malakasini shakllantirishning zamonaviy usullari to'g'risida ham mulohaza qilinadi. Har bir hisoblash usullarining sharhlari, nazariy asoslari mazkur ishda keltirilgan.

Kalit so'zlar: milliy dastur, boshlang'ich ta'lim, hisoblash malakasi, xalqaro baholash, og'zaki hisob, yozma hisob, usul, vosita, konsetr, qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish.

Аннотация

Совершенствование навыков счета учащихся начальных классов является одним из актуальных вопросов современности исходя из требований Национальной программы. В данной статье рассматривается значение понятия умения считать, методы и средства повышения навыков счета у учащихся начальной школы. Также рассмотрены современные методы формирования вычислительных навыков у учащихся начальных классов. В работе представлены обзоры, теоретические основы каждого метода расчета.

Ключевые слова: национальная программа, начальное образование, навыки счета, международная оценка, устный счет, письменный счет, метод, инструмент, концент, сложение, вычитание, умножение, деление.

Annotation

Improving the numeracy skills of students in primary education is one of the important issues of today based on the requirements of the National Program. This article discusses the meaning of the concept of numeracy, the methods and means of increasing numeracy skills in elementary school students. Modern methods of forming calculation skills in elementary school students are also discussed. Reviews, theoretical foundations of each calculation method are presented in this work.

Keywords: National curriculum, primary education, numeracy, International assessment, oral calculation, written calculation, method, tool, concentration, addition, subtraction, multiplication, division.

Dunyo miqyosidagi bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta'lim tizimini yaratish, darslik hamda o'quv qo'llanmalarni zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o'quv dasturlari va standartlarini optimallashtirish [3], o'quvchilarning fanlar bo'yicha egallagan bilimlari bilan bir qatorda, savodxonlik, kompetensiya va shaxsiy sifatlarini baholashning yangi tizimini joriy etish bilan birga, o'qituvchilarga o'quvchilar bilimini formativ baholashga

o'rgatishning innovatsion yo'llarini o'rgatish orqali ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchining kasbiy faoliyatida metodik tayyorgarlikni kuchaytirish [2] jamiyat talablarining asosiy yo'nalishlaridan biridir.

“Hozirda matematika fanini nazariyalashtirilgan holda o'qitishga, o'quvchilarga tayyor o'quv materiallarini berishga asoslangan yondashishdan ma'lum darajada voz kechib, o'quvchilarning kundalik hayotida matematik bilimlarni tatbiq eta olishini shakllantirish va uni rivoj-

lantirishga erishish, o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini namoyon qilish va faollashtirishga e'tiborni kuchaytirish kerak" [4, 11] deyilgan Matematikadan milliy dastur tushuntirish xatida.

O'quvchilar bilimini Xalqaro baholash dasturlarida ham o'quvchilarni fanlardan savodxonligini nazorat qilish va uni monitoring qilishda aynan o'quvchilarning kundalik hayotida matematik bilimlarni tatbiq eta olish, ma'lum muammoni mustaqil fikr yuritib, yechim yo'llarini topishni nazarda tutadi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD)ning 15 yoshli o'quvchilarning ona tili, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik darajasini baholashga qaratilgan PISA – o'quvchilar yutuqlarini baholash xalqaro dasturi, ta'limiy yutuqlarni baholash xalqaro uyushmasi (IEA) tomonidan tashkil etilgan TIMSS – matematika va tabiiy fanlar ta'lim sifatining xalqaro monitoringi [4, 12] dasturlari o'sib kelayotgan yosh avlod vakillari – o'quvchilarning fanlardan savodxonligini aniqlashga, shuningdek, milliy reytingda o'quvchilar bilimi monitoringini olib borishda ahamiyatlidir.

Mana uch yilki boshlang'ich sinflarda matematika Milliy dastur asosida o'qitilyapti. Bu dastur "Umumiy o'rta ta'limda matematika ta'limini rivojlantirish konsepsiyasi"ga tayangan holda ishlab chiqarilgan. Shu konsepsiyada matematika fanini o'qitishning asosiy maqsadlaridan biri sifatida o'quvchilarga kundalik faoliyatda qo'llash, fanlarni o'rganish va ta'lim olishni davom ettirish uchun zarur bo'lgan matematik bilim va ko'nikmalar tizimini shakllantirish va rivojlantirish belgilab qo'yilgan.

Shu narsani ta'kidlash joizki, matematik savodxonlikning asosida o'quvchilarda hisoblash malakalarining yaxshi shakllanganligi yotadi. Masalaning yana bir qirradi o'quvchi fikrlashi, mulohaza yuritishi, xulosa chiqarishi kabi aqliy operatsiyalarning rivojlanishida ham hisoblash malakasi muhim ahamiyat kasb etadi.

Xudoynazarov E.M "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik fikrlash faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishning metodik tizimi" deb nomlangan doktorlik dissertatsiyasida boshlang'ich ta'lim o'quvchi shaxsini har tomonlama shakllantirish, ularda fikrlash faoliyatini tarkib toptirish uchun qulay davr ekanligini ko'rsatadi: "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida nutqning rivojlanishi bilan bir qatorda, fikrlash faolligi ham vujudga keladi. O'quvchining taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, tizimlashtirishga oid dastlabki ko'nikmalari uning o'z fikrlarin mantiqiy izchillikda aniq, obrazli, ravon bayon qila olishida namoyon bo'ladi [11, 14]. Hisoblash usullarining bir ko'rinishi hisoblangan og'zaki hisob bo'lib, og'zaki mashqlar o'quvchi matematik fikrlashining muhim vositasi ekanligi dissertatsiyada o'z ifodasini topgan. "Og'zaki mashqlar ta'lim jarayonini jadallashtirib matematik nutqni rivojlantirishiga ta'sir ko'rsatadi" [11, 73].

Hisoblash so'zi o'zagi "hisob" – olingan ma'lumotlarni, sodir etilgan jarayonlarni, voqealarni, harakatlarni,

dalillarni asosan raqamlar (sonlar) orqali qayd etishdir. Bugungi kunda iqtisodiyotda uchta hisob turi mavjud:

- Operativ hisob;
- Statistik hisob;
- Buxgalteriya hisobi.

"Hisoblash" tushunchasini boshlang'ich sinflarda sonlar, miqdorlar ustida bajariladigan arifmetik amallar jarayoni sifatida qaraladi. Matematika o'qitish metodikasida hisoblashni ikki turkumga bo'lib ajratilgan:

- Og'zaki hisoblash;
- Yozma hisoblashlar.

Bu ikki hisoblash usullarining o'xshashlik va farqli jihatlari mavjud.

O'xshashlik jihatlari – har ikkalasi ham hisoblash usullari uchun obyekt bir narsa, ya'ni sonlar yoki miqdorlar va amal ishoralari. Hisoblash natijalari ham bir xil.

Masalan, $34+23$ – ifoda qiymatini hisoblaymiz. Og'zaki hisoblashda ham, yozma hisoblash (ustun shakli)da ham amal hadlari, amal natijasi tanlangan amal bir xil. Har ikkiala hisob usulida berilgan ifoda qiymati 57 ga teng bo'ladi.

Bu ikki hisoblash usullari orasidagi farqli jihatlari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

1) Og'zaki hisoblashda hisoblashlar yozuvlar bilan yoki yozuvlarsiz (miyada) bajariladi. Bunda yechimlarni:

a) Tushuntirishlarni to'la yozish bilan (ya'ni hisoblash usulini dastlabki mustahkamlash bosqichida) berish mumkin;

Masalan:

$$1) 8 + 5 = 8 + (2 + 3) = (8 + 2) + 3 = 10 + 3 = 13$$

$$2) 36 + 7 = (30 + 6) + 7 = 30 + (6 + 7) = 30 + 13 = 43$$

b) Berilganlarni va natijani yozib, hisoblash miyada bajariladi:

$$8 + 5 = 13 \quad 36 + 7 = 43$$

v) hisoblash natijasini raqamlab yozish mumkin: 1) 13; 2) 43.

Yozma hisoblashlar yozma bajariladi. Yozma hisoblashlarda yechimni yozish ustun qilib bajariladi.

Masalan: 1) $36 + 2 = 46$

$$7 \quad 29$$

$$43 \quad 17$$

2) Og'zaki hisoblashda hisoblashlar yuqori xona birliklaridan boshlab bajariladi.

$$\text{Masalan: } 240 - 130 = (200 + 40) - (100 + 30) = (200 - 100) + (40 + 30) = 100 + 10 = 110$$

Yozma hisoblashda hisoblashlar quyi xona birliklaridan boshlanadi (yozma bo'lish bundan mustasno)

3) Og'zaki hisoblashda oraliq natijalar xotirada saqlanadi.

Yozma hisoblashda esa oraliq natijalar darhol yoziladi.

4) Og'zaki hisoblashda hisoblashlar har xil usullar bilan bajarilishi mumkin.

$$\text{Masalan: a) } 38 + 29 = (30 + 8) + (20 + 9) = (30 + 20)$$

$$+ (8 + 9) = 50 + 17 = 67$$

$$b) \quad 38 + 29 = 38 + (20 + 9) = (38 + 20) + 9 = 58 + 9 = 67$$

$$c) \quad 38 + 29 = (30 + 8) + 29 = (30 + 29) + 8 = 59 + 8 = 67$$

$$d) \quad 38 + 29 = (40 + 29) - 2 = 69 - 2 = 67$$

$$e) \quad 38 + 29 = (38 + 30) - 1 = 68 - 1 = 67$$

$$f) \quad 38 + 29 = (38 + 2) + (29 - 2) = 40 + 27 = 67$$

$$g) \quad 38 + 29 = (38 - 1) + (29 + 1) = 37 + 30 = 67$$

Yozma hisoblashda hisoblashlar quyi xona birliklaridan boshlanadi va o'rgatilgan qoidalar bo'yicha, yagona usul bilan bajariladi.

Masalan: $38 + 29 = 67$

5) Og'zaki hisoblashlar asosan 10 ichida, 100 ichida, yengilroq hollarda 1000 ichida va ko'p xonali sonlarda bajariladi.

Yozma hisoblashlar asosan 100 ichida, 1000 ichida, ko'pincha ko'p xonali sonlar ustida bajariladi.

Misollarni og'zaki ham, yozma ham bajarish mumkin. Imkon qadar shunday misollarni to'plash kerakki, o'quvchi bunday misollarni har ikki hisoblash usulida baja olsun. Natija bir xil son hosil bo'ladi degan xulosaga kelsin. Bu bilan o'qituvchi o'quvchining ham og'zaki, ham yozma hisoblash ko'nikmasi shakllanishiga imkoniyat yaratadi.

Metodist olimlar ta'kidlashlaricha, o'quvchiga yozma hisoblash malakasi shakllanishi uchun dastavval unga og'zaki hisoblash malakasi shakllanishi zarur. Darhaqiqat, o'quvchida dastavval og'zaki hisob ko'nikmasi hosil bo'lishi, bevosita har bir hisob usuli mazmun mohiyatini tushunib olishini taqozo qiladi.

Boshlang'ich sinf matematika dasturi va darsliklarini tahlil qilar ekanmiz, hisob usullari tizimlilik, izchillik, uzviylik tamoyillariga asosan kiritilganini ko'ramiz. Yana shuni aytish joizki, har bir hisob usuli qonuniyatlar bo'yicha o'z ifodasini topgan.

Hozirgi 1-sinf matematika darsligida og'zaki hisoblash usullari bilan birga yozma hisoblash yoki 20 ichida bir xonali sonlarni ustuncha qilib qo'shish va ayirish holari kiritilganini ko'ramiz. Bizning fikrimizga, qo'shish va ayirishni yozma hisob usullari bilan tushuntirish 2-sinfning 100 ichida xonadan o'tib qo'shish va ayirishni o'tish jarayonida kiritilishi maqsadga muvofiq. Oldin nashr etilgan matematika o'qitish metodikasi qo'llanmalarida yozma hisob usullari 1000 konsetrida uch xonali sonlarni qo'shish va ayirish mavzusidan o'rganilish metodikalari bayon etilgan. 100 ichida o'quvchilarda og'zaki hisob usullari shakllanishi, jadvalli qo'shish va ayirish usullarida yaxshi shakllanganligini nazarga olsak, yozma qo'shish va ayirish 2-sinfda 100 ichida kiritilgani metodikasi jihatdan asoslanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'rgatiladigan har bir hisob usulining nazariy asosi bor. O'quvchilarga o'rgatiladigan har bir nazariy ma'lumot bola bilim saviyasiga mos holda o'quvchi tilida bayon qilinishi maqsadga muvofiq. Albatta nazariy ma'lumotlarni ilmiy-nazariy atamalarda emas, balki o'quvchi tushunadigan metodik

tilda bayon etilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan "ko'paytirishni qo'shishga nisbatan distributiv qonuni" demasdan, "ko'paytirishni qo'shishga nisbatan tarqatish qoidasi" yoki "sonni yig'indiga ko'paytirish qoidasi" deb talqin qilinsa, shu qonun o'quvchilarga tushunarli holda yetkaziladi.

Shu o'rinda arifmetik amallar xossalari haqida to'xtalib o'tamiz. Nomanfiy sonlar to'plamida qo'shish amallari kommunikativlik (o'rin almashtirish), assotiativlik (guruhlash) xossalariga ega. Bularni formulalar tariqasida yozsak, $a + b = b + a$ ($a + b$) + $c = a + (b + c)$.

Bu xossalardan songa yig'indini qo'shish, yig'indiga sonni qo'shish, yig'indiga yig'indini qo'shish kabi natijalar hosil bo'ladiki, bulardan qo'shishga doir hisoblash usullarida keng tatbiq etiladi.

Ayirish amali xossalari ham hisoblash usullarida keng qo'llaniladi. Sondan yig'indini ayirish, yig'indidan sonni ayirish, yig'indidan yig'indini ayirish kabi qoidalar ayirishga oid hisob usullarida tatbiq etiladi.

Ko'paytirish amali qo'shishga nisbatan distributiv (tarqatish) xossasiga ega. Bu xossa boshlang'ich sinfda sonlarni ko'paytirishga oid hisoblashlarida qo'llaniladi. Bu xossa sonni yig'indiga (ayirmaga) ko'paytirish, yig'indi (yoki ayirmani) ko'paytirish, yig'indi (yoki ayirmani) songa ko'paytirish tarzida qo'llaniladi. Mazkur xossa ko'pincha jadvaldan tashqari sonlarni ko'paytirishda o'z tatbig'iga egaligini ko'rish mumkin.

Hisoblash usullarini o'rganishda yig'indi (yoki ayirma)ni songa bo'lish, ko'paytmani songa bo'lish xossalari tatbiq etiladi.

Birinchi sinf o'quvchilari bilim, ko'nikma va malakalari oldiga qo'yilgan muhim vazifalardan biri "jadvalli qo'shish va ayirish" ni avtomatizm darajasiga yetkazishdir. Shuni nazarga olib, 1-sinfda "20 ichida sonlarni o'nlikdan o'tib qo'shish va ayirish" (6-bob) degan alohida bob o'rganiladi. Unga 20 soat vaqt ajratilgan. O'nlikdan o'tib qo'shishga doir "9 + 2" misolida sharhlaymiz.

Bu hisob usulida songa yig'indini qo'shish, son tarkibi ($2 = 1 + 1$), ikki xonali son o'nli tarkibi kabi bilimlarga tayangan holda ish bajariladi.

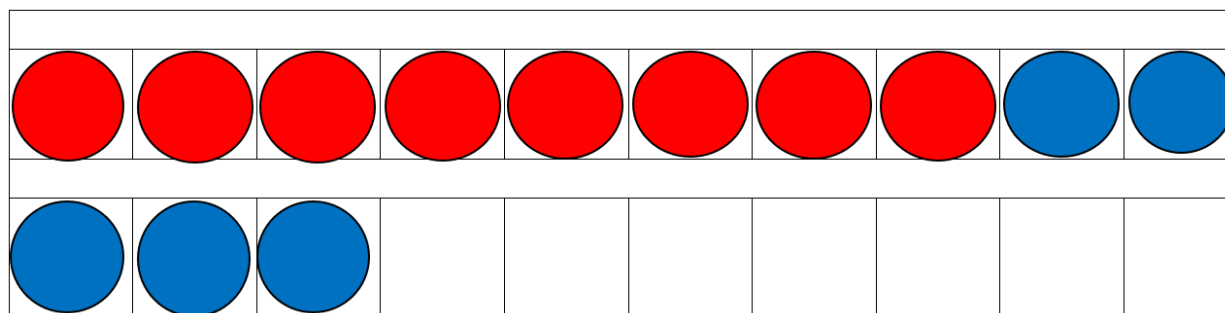
Sonlarni o'nlikdan o'tib qo'shishni o'rgatishda turli usul va vositalarni qo'llash mumkin.

"8 + 5" ifodani tushuntirish usullarini sharhlaymiz.

O'qituvchi butun sinfga namoyish qiladigan vositani doskaga ilib qo'yadi. Har bir partada o'tiruvchi 2 ta o'quvchi (juft-juft guruhda ishlash maqsadida) uchun bu ko'rgazmaning kichik nusxalarini o'quvchilarga tarqatadi. (Bu individual vositalarni o'quvchilar o'zlari texnologiya darslarida tayyorlashlari mumkin.)

8 ta qizil, 5 ta ko'k doiralar katakchalarga joylashtirilishi kerak. Ko'rgazmada 2 qator 10 tadan katakchalar bor.

Dastlab 8 ta qizil doirachani ko'rgazmaning birinchi qatoriga joylashtirib chiqamiz. 5 ta ko'k doirachani qo'shishni davom ettiramiz, qator to'lishi uchun 2 ta ko'k

doirani birinchi qatorga 8 ta doira davomida qo'yiladi, 3 ta ko'k doira esa pastga joylashtiriladi.

Natijada $8 + 5 = (8 + 2) + 3 = 10 + 3 = 13$ hosil bo'ladi.

Bu vositaning afzalligi shundaki, 20 ichida o'nlikdan o'tib qo'shish va ayirishning har bir holida qo'llash mumkin.

$8 + 5 = (8 + 2) + 3 = 10 + 3 = 13$ hisoblash usulida songa yig'indini qo'shish xossasidan foydalanganimizni aytishimiz kerak.

20 ichida o'nlikdan o'tib qo'shish malakasi o'quvchilarda puxta shakllanishi uchun, o'quvchida 10 ichidagi sonlar tarkibini puxta bilishlari kerak. Chunki birinchi qo'shiluvchini o'nga to'ldirish uchun ikkinchi qo'shiluvchi qanday qo'shiluvchilar yig'indisidan iboratligini bilishiga to'g'ri keladi.

Bunday o'quv topshirig'i ustida ishlash jarayonida bir partada o'tiruvchi ikki o'quvchini juft bo'lib ishlash ko'nikmasi shakllanadi. Ularning bir-biriga hurmatlari, do'stlik, hamjihatlikda ishlash kabi xislatlari shakllanib boradi.

20 ichida sonlarni o'nlikdan o'tib qo'shish usullarini o'quvchilarda yaxshi shakllanishida "son nuri" ham yaxshi samara beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berish-

da o'qituvchilarimizning ma'suliyatlari cheksizdir. Maktab ostonasiga endigina qadam qo'ygan bolajonlarni maktab hayotiga ko'niktirib, zamonaviy bilim olishlariga yo'l ochib berish bilan bir qatorda, ularning o'qishga munosabatlari, aqliy salohiyatlarini aynan shu davrda shakllanishiga ko'maklashadilar. Bu ham boshlang'ich sinf o'qituvchilari-ning vazifasi ma'suliyatli ekanligini yana bir bor isbotlaydi.

Boshlang'ich sinflar o'quvchilariga dars berishda ko'proq bolalarning yoshini, bilim saviyasini hisobga olish lozimligini unutmasligimiz lozim. O'quvchilarga oson va kam vaqt sarflanadigan interfaol metodlardan foydalanib darslarni tashkil etish yaxshi samara berishi bilan bir qatorda ko'proq atrof-muhit bilan bog'lab o'tilgan mashg'ulotlar bolalar ongini, dunyoqarashini, erkin fikrlashini, bayon etish qobiliyatini, mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi.

O'quvchilarni boshlang'ich sinflardan oq interfaol pedagogik texnologiyalarning ular yoshiga mos elementlarini qo'llab darslarni o'tish o'quv jarayonini faollashtirish va jadallashtirishda katta ijobiy natijalar berayotganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-oktabrdagi "Mamlakatimiz ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirish, ilm-fan sohosi rivojini jadallashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-549-20-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-son Farmoni.
4. Umumiy o'rta ta'limning Milliy O'quv Dasturi (Matematika)
5. Jumayev M.E. Matematika o'qitish metodikasi. – T., 2016. – 426 b.
6. Matematika 1-sinf. Metodik qo'llanma [Matn]: o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma /N.Sh.Ruzikulova [va boshq.]. – T.: Respublika ta'lim markazi, 2021. – 144 b.
7. Qosimov, F.M. & Qosimova, M.M. (2021). Ikki (yoki bir necha) sonni ularning yigindisi va ayirmasiga ko'ra topishga doir masalalar. Scientific progress, 2 (6), 1138-1145.
8. Xalillayev A., Xudoynazarov E. Og'zaki hisoblashga doir mashqlar to'plami. Metodik qo'llanma. – T.: TDPU, 2011. – 106 b.
9. Xudoynazarov E.M. "Boshlang'ich sinflarga matematika o'qitishda og'zaki mashqlardan foydalanish metodikasi" Metodik qo'llanma. – T.: "Fan va texnologiya", 2012. – 118 b.
10. Xudoynazarov E.M. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik fikrlash faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishning metodik tizimi" / Monografiya / –T.: "Navro'z", 2019. – 108 b.
11. Xudoynazarov E.M. "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida matematik fikrlash faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishning metodik tizimi" 13.00.02 – Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) pedagogika yo'nalishida falsafa fani doktori (phD) dissertatsiyasi. – T., 2022.

12. Usmonova Z.I. Methodology for Forming Computational Skills in Primary School Students. *International Conference on Academic Integrity* 41-43.
13. Usmonova Z.I. Improving the Methodology for Forming Computational Skills in Primary. *International Journal on Integrated Education* 576-579.
14. Usmonova Z.I. Methods of using interactive methods in the formation of computational skills in elementary school students. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices* ISSN NO: 2770-2367. – P. 30-31.

AXBOROT XAVFSIZLIGI: KIBER TAHDIDLAR VA ULARGA QARSHI KURASH CHORALARI

Olimbek Aliyev,
Andijon davlat universiteti
Falsafa kafedrası tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada axborot xavfsizligi masalasi, kiber tahdidlarga qarshi kurash choralari haqida ma'lumot berilib, kiber hujumlar uchun muayyan chegaraviy to'siqlar mavjud emasligi, internet tarmoqlarining globalligi tufayli O'zbekiston davlati va jamiyatidagi kiber maydonlarga nisbatan hujumlar tahlil qilingan, eng ko'p uchraydigan kiber hujumlar hamda tahdidlar tavsifi berilgan.

Kalit so'zlar: axborot xavfsizligi, axborot xurujlari, kiber maydon, kiber hujum, kiberterrorizm, kiber xavfsizlik, insident, statistik ma'lumotlar, milliy segment, grifing, bullying.

Аннотация

В статье представлена информация по проблеме информационной безопасности, меры по борьбе с киберугрозами, отсутствие конкретных пограничных барьеров для кибератак, анализ атак на киберпространства в государстве и обществе Узбекистана в связи с глобализацией Интернета, описаны наиболее распространенные кибератаки и угрозы.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационные атаки, киберпространство, кибератака, кибертерроризм, кибербезопасность, инцидент, статистика, национальный сегмент, грифинг, буллинг.

Annotation

The article provides information on information security issues, measures to combat cyber threats, analyzes attacks on cyberspace in Uzbekistan and society due to the lack of certain border barriers for cyber attacks, the globality of Internet networks, describes the most common cyber attacks and threats.

Keywords: information security, information attacks, cyberspace, cyberattack, cyberterrorism, cybersecurity, incidents, statistics, national segment, grifing, bullying.

XXI asr jahon tarixiga axborot texnologiyalari inqilobi va kiber hujumlar avj olgan davr sifatida kirdi. Ma'lumki, kiberxavfsizlik — kompyuter tizimlari, tarmoqlari, qurilmalari va dasturlarini har qanday turdagi kiberhujumlardan himoya qilish amaliyotidir. Kiberxavfsizlik tahdidi esa ma'lumotlarni buzish, ma'lumotlarni o'g'irlash yoki umuman raqamli hayotni buzishga qaratilgan zararli harakatdir. Kibertahdidlar, shuningdek, axborot texnologiyalari obyekti, kompyuterlar tarmog'i, intellektual mulk yoki boshqa har qanday maxfiy ma'lumotlarga ruxsatiz kirish, ularga zarar yetkazish, buzish yoki o'g'irlashga qaratilgan muvaffaqiyatli kiberhujum ehtimolini ham nazarda

tutadi. Kibertahdidlar kompaniya yoki tashkilot ichidan, ishonchli foydalanuvchilardan yoki noma'lum shaxslar tomonidan uzoq joylardan kelib chiqishi mumkin [1].

Bu tahdidlarga qarshi kurashish uchun Markaziy Osiyo davlatlari orasida birinchi bo'lib O'zbekiston axborot va kommunikatsiya texnologiyalari sohasida xalqaro xavfsizlik tizimiga qo'shildi [2]. Mazkur markaz kiber hujumlar, ularning turlarini aniqlashga katta hissa qo'sha boshladi.

Hozirgi davrga kelib jahon axborot maydonida zamonaviy kommunikatsiya va texnologiya yutuqlaridan g'arazli jinoiy maqsadlarda foydalanish, axborotlashtirish qoidalarini buzish, ma'lumotlarni modifikatsiyalashtirish,

kompyuter sabotaji hamda zararli dasturlar yaratish orqali ma'lumotlarni qasddan yo'q qilib yuborish bilan bog'liq holatlar ko'plab qayd etildi. Masalan, dunyo axborot maydonida eng ko'p zararli dasturiy ta'minot qurollari Xitoy tomonidan tarqatilib borilmoqda. Alliance.com nashri-ning ta'kidlashicha, Xitoy tomonidan tashkil qilinayotgan kiber hujumlar asosan AQShga qaratilgan. Jahon davlatlari miqyosida kiber jinoyatchilikning eng past ko'rsatkichi Niderlandiyada – 14 % ni, eng yuqori ko'rsatkichi esa Indoneziyada – 59 % ni tashkil etadi. Kasperskiy laboratoriyasining ma'lumot berishicha, hozirgi davrda kelib har kuni xalqaro internet tarmog'ida 310 mingdan ziyod zararlangan dasturiy viruslar tarqatilmoqda. 2006-yillarda ushbu ko'rsatkich 1,4 mingtani tashkil qilar edi. Bu esa xalqaro internet tarmog'idagi kiber hujumlar diapazoni o'tgan o'n yil ichida kamida 200 marta oshganidan dalolat beradi. Ayni paytda viruslar orqali amalga oshirilayotgan kiberhujumlar juda xatarli tus olmoqda. Tarqatilayotgan viruslarning aksariyati bank xizmatlarini ko'rsatadigan jahon axborot tarmog'ini zaiflashtirish orqali u yerdan moliyaviy ma'lumotlarni o'g'irlashni ko'zlaydi [3].

Hozirgi davrda dunyo bo'ylab har yili 500 million-dan ortiq kiberhujumlar uyushtiriladi. Har soniyada 12 nafar insondan biri kiber makonda sodir etilgan hujumlar qurboniga aylanadi. AQSh, Fransiya, Angliya, Germaniya, Belgiya, Lyuksemburg kabi rivojlangan davlatlarda kiberjinoyatchilik ko'rsatkichi umumiy jinoyatchilikning 60-65 foizini tashkil etadi.

O'zbekistonda so'nggi uch yilda kiber hujumlar turidagi jinoyatlar 8,3 baravarga ko'payib, hozirda umumiy jinoyatchilikning qariyb 5 foizini tashkil etmoqda. Xususan, noqonuniy bank-moliya operatsiyalari orqali o'zgalarning plastik kartadagi mablag'larini o'zlashtirish, zararli viruslar tarqatish, qimor va tavakkalchilikka asoslangan onlayn o'yinlar, diniy aqidaparastlikka qaratilgan axborot xurujlari, onlayn savdo maydonidagi firibgarlik jinoyatlari ko'payib bormoqda [4].

O'zbekistonda 2018-yilda 36,9 foiz internet foydalanuvchilari internetda kiber hujumga uchragan, deb yozadi "Podrobno.uz". Mazkur ko'rsatkich bo'yicha mamlakat 27-o'rinini egalladi. Qattiq disklar, USB-fleshkaldagi viruslar orqali 69,8 foiz foydalanuvchilarga hujum uyushtirilgan [5].

Kiber hujumlar uchun muayyan chegaraviy to'siqlar mavjud emasligi, Internet tarmoqlarining globalligi tufayli O'zbekiston davlati va jamiyatidagi kiber maydonlarga nisbatan hujumlar ham yildan yilga ko'payib bormoqda. Biz tahlillarimizda eng ko'p uchraydigan kiber hujumlar va tahdidlar turlari va tavsiflari haqida quyidagi tahlillari-mizni shakllantirdik. Ularning ichida eng ko'p uchraydigan quyidagilardir:

Shifrlorlar – bu zararkunanda dasturlar keng tarqalgan fayllar turlarini (doc, xls, jpeg va boshqalar) zararlangan tuzilmalar hattoki tashqi axborot tashuvchilar vositasida shifrlaydi, keyin esa ekranda shifrlarni ochib

beruvchi kalitlarni berish uchun pul mablag'lari so'raydi. Ular odatda spam-xatlar, torrentlar yoki zararlangan saytlar vositasida yuboriladi.

Tarmoq chuvalchang-qurtlari (chervi) – ular ham lokal, ham internet tarmoqlarida tarqaladi va o'zlarini nusxalarini yaratadi. Ular o'zlarini ko'paytirish uchun tarmoq protokollari va tuzilmalaridan foydalanadi. Bu kabi zararkunanda obyektning vazifasi kompyuterga kirib olish va o'zini paydo bo'lgan nusxalarini boshqa tarmoqlardan foydalanuvchilar kompyuterlariga yuborish hisoblanadi. 2017-yilda Wannacry virusi epidemiyasidan 150 mamlakat kompaniyalari va tarmoqlardan foydalanuvchilar zararlendi, 500 000 ta kompyuter ishdan chiqdi [6].

Moliyaviy fishing hujumlar – 2016-yildan boshlab moliyaviy o'g'rilikka moslashgan fishing hujumlari miqdor va professionallik jihatdan kuchayib bormoqda. Bu kabi xakerlarning "ko'rinmas qarmog'i" vositasida kiber hujumlar uyushtirish yiliga 13-18 foizga oshib, u barcha moliyaviy kiber hujumlari jinoyatlarining 47-50 foizini tashkil etadi. Shuningdek, bunda odamlarga bank xizmatlarini ko'rsatishni taklif qilish, soxta bank tizimlarini yaratish orqali zarur axborotlarni o'g'irlash, elektron pochta orqali bank tizimlariga hujum uyushtirish, internet tarmog'ida turli xildagi qiziqarli aksiya va viktorinalarni tashkil etish vositasida tarmoqlardan foydalanuvchilarning ma'lumotlarini o'g'irlashga moslashgan [7].

Kiber-stalking – bu kiber jinoyatning bir turi bo'lib, u o'z ichiga onlayn ta'qib qilishni oladi hamda tarmoqdan foydalanuvchini ko'plab onlayn xabarlariga ko'mib tashlaydi, shuningdek, noxush ma'nolarga ega bo'lgan elektron xatlarni yuboradi. Odatda, kiber-stalkerlar ijtimoiy tarmoqlar, veb-saytlar va izlash tizimlaridan foydalanib, tarmoqdagi foydalanuvchilarni qo'rqitadi yoki ularni qo'rquvga solishga harakat qiladi. U oldindan o'z qurbonini biladi va uni qo'rquvni his etishga majburlaydi yoki o'z xavfsizligi uchun xavfsirashga majburlaydi [8].

Kiberterrorizm – maxsus xaker dasturlari orqali kompyuter boshqaruvi tarmoqlarini egallab olish va kompyuter viruslari yordamida Internet tarmog'ida terakt sodir etish, Internet tarmog'ini ishdan chiqarishni ko'zda tutadi. Ushbu termin birinchi marotaba 1980-yillarda AQShdagi Xavfsizlik va razvedka instituti (Institute for Security and Intelligence) katta ilmiy xodimi Barri Kollin tomonidan ishlatilgan.

Kiberfiribgarlik – bu Internet tarmog'i orqali buzg'unchining atayin biror-bir kimsaga moddiy yoki ma'naviy yetkazishi jarayonidir. Bugungi kunda kiberfiribgarlikning yaqqol ko'rinishi – jabrdiydaning moliyaviy ma'lumotlarini o'g'rincha qo'lga kiritgan holda, unga moddiy va ma'naviy zarar yetkazishi hollari keng tus olmoqda.

Grifing bu ko'pchilik kompyuter o'yinchilari ishtirokidagi o'yin jarayonida kimningdir qattiq jahlini chiqarish, ya'ni ruhiy zarba berish. Bunday o'yinlar natijasida ayrim hollarda "jahl otiga mingan" jabrdiyda yoshlar o'ziga shikast yetkazib qo'yadi. Grifing "o'yin ichidagi vandalizm"

deb ham ta'riflanadi. Grifing bilan shug'ullanuvchi kimsalar "grifyorlar" deb ataladi [9].

"Kasperskiy laboratoriyasi" asoschisi va rahbari Yevgeniy Kasperskiyning ta'kidlashicha, 2017-yildan boshlab "aqlli uy" va internet buyumlar tizimlariga uyushtirilgan yirik xurujlar aniqlangan. Internetga ulangan har qanday gadjetning IP-manzili orqali "aqlli uy"larning holati to'g'risida ma'lumotlarni o'g'irlash, kompyuterlar tarmog'i bo'lgan botnetlarga hujum uyushtirish mumkin. Xakerlar nafaqat videokameralar, avtomobil, samolyot kompyuterlari, balki bugun ommalashayotgan "aqlli chiroq"larni, bundan ham jiddiyroq xavfsizlik tizimlarini masofadan turib ishdan chiqarishadi va ularning ustidan nazoratni qo'lga olishadi [10]. Natijada, ular yirik avariya, yong'in va boshqa turdagi baxtsiz hodisalarni sun'iy ravishda keltirib chiqarishadi. "Kasperskiy laboratoriyasi" tadqiqotlaridan ma'lum bo'ldiki, internetga ulangan deyarli barcha avtomobillarning raqamli kalitlarini tayyorlash va tizimlarini masofadan boshqarish mumkin [11].

"Kasperskiy laboratoriyasi"ning guvohlik berishicha, O'zbekistonda kiber xurujga uchrayotganlarning 1,6 foiziga bank troyanlari zarar yetkazmoqda. Kiber-virus xurujiga uchraganlar orasidan bank troyanlarining qurboniga aylangan foydalanuvchilar ulushi bo'yicha O'zbekiston jahondagi eng yuqori ko'rsatkichga ega 10 ta mamlakat qatorida 10-o'rinni egallagan [11]. Mobil qurilmalar xavf-xatari geografiyasiga muvofiq O'zbekistondagi mobil qurilmalarga yilida 1000 tadan 50 000 tagacha zararli virusga ega ilovalar zarar yetkazadi.

Hozirgi davrda tadbirkorlik sohasi rivojlanayotgan, oldi-sotdi munosabatlari raqamli tizimlarga ko'chayotgan bir paytda axborot xavfsizligini ta'minlash masalasining ahamiyati ham oshib bormoqda. Verizon Data Breach Report tahlilida yozilishicha, barcha kiber xurujlarning 71 foizi kamida 100 nafar xodim ishlaydigan katta kompaniyalarga uyushtiriladi. Bu hujumlar muvaffaqiyatli yakun topsa, "jabrlanuvchi" muassasa kamida 36 000 AQSh dollari zarar ko'radi [11].

"Kiberxavfsizlik markazi" DUK tahlillariga ko'ra, 2019-yilda internetning milliy segmenti veb-saytlarida 268 ta kiberxavfsizlik insidenti aniqlangan. Bu raqamli olamdagi huquqbuzarliklar soni oldingi yildagiga qaraganda 44 foiz kamaygan deganidir. Shulardan 222 tasi kontentni ruxsatsiz yuklash, 45 tasi defeys (vab-sayt sahifasining boshqa, masalan, reklama joylashtirilgan sahifaga almashtirilishini anglatuvchi xakerlik hujumi) va bittasi yashirin mayning (kriptovalyuta platformasidagi yashirin faoliyat) ulushiga to'g'ri keladi. Insidentlarning 69 foizi O'zbekistondagi xosting-provayderlarda joylashgan veb-saytlarda aniqlangan, qolgan 31 foizi xorijiy davlatlardagi xosting-provayderlardagi saytlarga tegishli. 80 ta holatga nisbatan tekshiruv ishlari olib borilib, aniqlangan zaifliklarni bartaraf etish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Qolgan 188 ta holat veb-sayt egalari tomonidan mustaqil ravishda bartaraf etilgan.

Kibermakonda xavfsizlik bilan bog'liq muammolarning yuzaga kelishiga kodda xavfsizlik xatolari mavjud bo'lgan kontentni boshqarish, eskirgan versiyalar bilan ishlash, kirish parollarining osonligi, xavfsiz bo'lmagan manbalardan yuklab olingan shablonlar, viruslar bilan zararlangan kompyuterlarda veb-saytlarni boshqarish kabi sabab bo'ladi. Internetning milliy segmentini monitoring qilish natijasida kiberxavfsizlikka 130 mingdan ziyod tahdid aniqlangan. Shundan 106 ming 508 ta holat botnet tarmoqlari ishtirokchilariga aylangan xostlarga tegishli. 13 ming 882 ta holat spamelektron pochta yoki parolni buzishi sababli turli xizmatlar tomonidan qora ro'yxatga olingan IP-manzillarni blokirovka qilish bilan bog'liq. Bu tahlillar kiberxavfsizlik masalasining dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi. Sababi, dasturiy zaifliklar buzg'unchiga axborot tizimi yoki veb-sayt, shuningdek, fayl va ma'lumotlarga masofadan kirish, fuqarolarning shaxsiy ma'lumotlari chiqib ketishiga sabab bo'lishi mumkin. Kiberxavfsizlik choralari bu kabi holatlarning oldini oladi [12].

Ma'lumki, global kiberxavfsizlik reytingi birinchi marta 2015-yilda Xalqaro telekommunikatsiya ittifoqi tomonidan e'lon qilingan. Unda mamlakatlar kiberxavfsizlikka bo'lgan jami beshta – huquq, texnika, tashkiliy choralar, hamkorlik va salohiyatni rivojlantirish yo'nalishiga ko'ra baholanadi. Har biri yo'nalish uchun 20 ball ajratiladi va bu umumiy 100 ballni tashkil qiladi.

Global kiberxavfsizlik darajasi bo'yicha 194 mamlakatni o'z ichiga olgan 2020-yil reytingida O'zbekiston 70-o'rinni egalladi. O'zbekiston mazkur yo'nalishlar ichida huquqiy choralar bo'yicha 19,27 ball, hamkorlik bo'yicha 13,56 ball, salohiyatni rivojlantirishda 15,68 ball, tashkiliy choralar bo'yicha 10,05 ball hamda texnik choralar bo'yicha 12,56 ballni qo'lga kiritgan. Shu tariqa mamlakat jami 71,11 ball olgan. Markaziy Osiyo davlatlari orasida kiberxavfsizlik bo'yicha Qozog'iston 31-o'rin, Qirg'iziston 92-o'rin, Tojikiston 138-o'rin, Turkmaniston 144-o'rinni egallagan [13].

Kiberxavfsizlik Markazi tomonidan 2021-yilda milliy segmentda 17 mln.dan ortiq zararli va shubhali tarmoqlardagi faolliklar holatlar aniqlandi. Ushbu faolliklarning ko'pgina qismi, ya'ni 76 foizi bot-tarmoq ishtirokchilaridan iborat. Shuningdek, markazning veb-ilovalarni himoya qilish tizimi yordamida internet tarmog'ining milliy segmentidagi veb-saytlarga qilingan 1,3 milliondan ortiq kiberhujumlar aniqlangan va bartaraf etilgan.

Eng ko'p kiberhujum O'zbekiston, Rossiya, Germaniya, Buyuk Britaniya va AQSh hududidan amalga oshirilgan. Ma'lum qilinishicha, davlat organlari veb-saytlarining xavfsiz ishlashi doirasida (hodisalar va insidentlarning kecha-yu kunduz monitoringida) 2021-yilda 636 ta xavfsizlik hodisasi aniqlangan. Bu davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari va boshqa tashkilotlarning veb-saytlari qariyb 1 million 48 ming 216 daqiqa ish faoliyatida bo'lmaganlik (to'xtab turish) vaqtini tashkil etadi [14].

“Uz” domen zonasi veb-saytlariga nisbatan sodir etilgan kiberxavfsizlik insidentlari monitoringi natijasida 444 ta insident qayd etilgan bo‘lib, ulardan eng ko‘pini ruxsatsiz kontentni yuklab olish – 341 tani va asosiy sahifaga ruxsatsiz o‘zgartirishlar kiritish (Deface) – 89 tani tashkil etgan. Hodisalarning tahlillari davlat sektorining veb-saytlari (134 ta hodisa) xususiy sektorga nisbatan 3 baravar kamroq hujumga uchraganini (310 ta hodisa) ko‘rsatmoqda.

Kiberxavfsizlik hodisalarini tekshirish natijalariga ko‘ra, xakerlik hujumlari muvaffaqiyatli amalga oshirilganining asosiy sabablari veb-ilovalarda zaifliklarning mavjudligi, xususan, ularning o‘z vaqtida yangilanmagani (72 %), zaif parollardan foydalanish (25 %) kabi usullardan iborat deb topilgan. Shu bilan bir qatorda, 97 % holatda noqonuniy faollik manbalari xorijiy mamlakatlarning manzil maydonlari ekani aniqlandi. Xususan, eng ko‘p noqonuniy faollik holatlari quyidagi davlatlar bilan bog‘liq: AQSh, Indoneziya, Niderlandiya, Ruminiya, Jazoir va Tunis. Qayd etilishicha, kiberhujum qilganlar o‘zlarining haqiqiy joylashish manzillarini yashirish uchun proksi-serverlardan foydalanishadi, qidiruvni murakkablashtirish uchun proksi-server zanjirlarini qo‘llashadi.

AQSh, Fransiya, Angliya, Germaniya, Belgiya, Lyuksemburg kabi rivojlangan davlatlarda jinoyatlarning 60-65 foizi kiber hujumlar orqali sodir etilmoqda. O‘zbekistonda ham so‘nggi uch yilda bu turdagi jinoyatlar 8,3 bara-

varga ko‘payib, hozirda umumiy jinoyatchilikning qariyb 5 foiziga yetgan [14]. Xususan, noqonuniy bank-moliya operatsiyalari orqali o‘zgalarning plastik kartadagi mablag‘larini o‘zlashtirish, zararli viruslar tarqatish, qimor va tavakkalchilikka asoslangan onlayn o‘yinlar, diniy aqidaparastlikka qaratilgan axborot xurujlari, onlayn savdo maydonidagi firibgarlik jinoyatlari ko‘payib bormoqda.

Jamiyatni tashvishga soladigan holat – bu axborot texnologiyalari yordamida huquqbuzarlik va jinoyatga qo‘l urgan shaxslar orasida yoshlar ko‘pchilikni tashkil etmoqda. Respublikamizda virtual olamdagi qonun buzilishlarning aksariyati 16-23 yosh oralig‘idagi o‘smir yoshlar tomonidan sodir qilinmoqda. Bundan ko‘rinib turibdiki, kiberxavfsizlikni ta‘minlash masalasi bugun har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [15].

O‘zbekiston kiber maydoniga hujumlar nafaqat ko‘payib boryapti, balki ularning yangidan yangi, aniqlash qiyin bo‘lgan turlari paydo bo‘lmoqda. Bu sohada rivojlangan davlatlar tajribalarini o‘rganish va ularni joriy etish, axorot xavfsizligining innovatsion usullaridan keng foydalanish davlat axborot siyosatining asosiy yo‘nalishlariga aylandi. Shuning uchun ham axborot kommunikatsiyalari va texnologiyalari tizimini kuchayib borayotgan kiber tahdidlardan himoya qilish, kiber xavfsizlikni ta‘minlashga qobil bo‘lgan yangi mexanizmlarni joriy etish hozirgi davrning eng dolzarb vazifalari sifatida namoyon bo‘lmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Саидов А. Дунё давлатларининг кибәрхавфсизлик рейтинги. 27.12.2021 й. // <https://xabar.uz/tehnologiya/dunyo-davlatlarining-kiberxavfsi>.
2. Бондарчук Р. Кибәр таҳдидлар ва буюмлар интернету // <http://uza.uz/oz/tech/kiber-ta-didlar-va-buyumlarinterneti-19-09-2017>.
3. Эргашев Ж., Мингбоев Ш. Кибәр жиноят: технология ютуқларини гаразли мақсадларга йўналтираётганлар... // <https://uza.uz/uz/posts/kiber-zhinoyat-tehnologiya-yutu-larini-arazli-ma-sadlarga-y-04-082020>.
4. Виртуал оламдаги глобал таҳдид // https://uza.uz/uz/posts/virtual-olamdagi-global-tahdid_350549.
5. Ўзбекистон веб-таҳдидлар кўп уйиштирилладиган мамлакатлар рўйхатида 27-ўринни эгаллади // <https://daryo.uz/k/2018/11/09/ozbekiston-veb-tahdidlar-kop-uyishtiriladigan-mamlakatlar-royxatida-27-orinni-egalladi/>.
6. Основы интернет-безопасности // https://academy.esetnod32.ru/course/course4/lesson1076/?LESSON_PATH=47.1075.1076.
7. Современные киберугрозы // https://iecp.ru/articles/item/392190?utm_source=yandex.uz&utm_medium=organic&utm_campaign=yandex.uz&utm_referrer=yandex.uz.
8. Виды кибәр-преступлений. 29 апрель 2021 г. // <https://www.cloudav.ru/mediacenter/security/types-ofcybercrime/>.
9. Бўронов Л. Кибәр жиноятчиликка қарши курашишда интернет-маданиятнинг аҳамияти // <https://ictnews.uz/uz/15/05/2018/cybercrime/>.
10. Ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятлар ва улардан ҳимояланиш усуллари. 15 март 2021 й. // <http://naveconomy.uz/asosiy/yangiliklar/155-ahborot-tehnologiyalari-soasidagi-zhinoyatlar-va-ulardanhimoyalanishusullari.html>.
11. Саттаров Ш. Кибәр жиноятчилик: таҳлил, таҳдид ва ҳимоя // <https://ictnews.uz/uz/09/08/2017/kiberjinoyatchilik/>.
12. Жуманова С. Кибәрхавфсизлик – рақамли иқтисодиётнинг муҳим шарти. // Янги Ўзбекистон, 2020, 8 апрель.
13. Ўзбекистоннинг Глобал кибәрхавфсизлик рейтингидagi ўрни эълон қилинди // <https://bugun.uz/2021/10/12/ozbekistonning-global-kiberxavfsizlik-reytingidagi-orni-elon-qilindi/>.
14. “Ўзбекистон Республикаси Кибәрхавфсизлиги – 2021 йил ҳисоботи” // https://www.csec.uz/upload/iblock/9d5/1.%20Итогу%202021_уз.pdf.
15. Кибәр маконда содир этиладиган жиноятларга қарши курашиш: муаммолар ва ечимлар // <https://iiv.uz/oz/news/kiber-makonda-sodir-etilayotgan-jinoyatlarga-qarshi-kurashish-muammolar-va-yechimlar>.

TALABALARDA CHIDAMKORLIKNI RIVOJLANTIRISHNING AHAMIYATI

Fayzulla Bavatov,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrası katta o'qituvchisi**Annotatsiya**

Chidamlilik shunday fazilatki, u qiyinchilik bilan tarbiyalanadi, yo'qotish esa oson. Chidamlilikni tarbiyalayotgan organizmda o'tayotgan bir necha jarayonni ajratish mumkin: Chidamlilik jismoniy harakat sifati bo'lib, odam organizmining uzoq vaqt davomida mushaklar ishini faol bajarilishida toliqishni yengish qobiliyatidir. Chidamlilik sifati ikki xil bo'ladi, umumiy va maxsus. Umumiy chidamlilik – organizmning uzoq vaqt davomida har qanday mushaklarning ish bajarganida charchoqni yengish qobiliyatiga aytiladi. Maxsus chidamlilik – jismoniy mashqlar yoki sport turlarining biriga xos bo'lgan mushaklar ishi uzoq vaqt davomida bajarilganda charchoqni yengish bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: tarbiya, chidamlilik, umumiy, maxsus, sport, vaqt, mashq, jismoniy sifati, harakat, energiya, faol.

Аннотация

Устойчивость – это качество, которое трудно развить и легко потерять. Можно выделить несколько процессов, протекающих в организме, развивающем выносливость: Выносливость – качество физического движения, способность организма человека преодолевать утомление при активном выполнении мышечной работы в течение длительного времени. Качества выносливости бывают двух видов, общие и специальные. Общая выносливость – это способность организма преодолевать утомление при длительной работе любых мышц. Специфическая выносливость определяется преодолением утомления при длительном выполнении мышечной работы, характерной для физических упражнений или занятий спортом.

Ключевые слова: воспитание, выносливость, общее, специальное, спорт, время, упражнения, физические качества, движение, энергия, активность.

Annotatsiya

Resilience is a quality that is hard to cultivate and easy to lose. It is possible to distinguish several processes that take place in the organism that develops endurance: Endurance is the quality of physical movement, the ability of the human body to overcome fatigue during the active performance of muscle work for a long time. Endurance qualities are of two types, general and special. General endurance is the body's ability to overcome fatigue when working any muscles for a long time. Specific endurance is determined by overcoming fatigue during long-term performance of muscle work characteristic of physical exercise or sports.

Keywords: education, endurance, general, special, sport, time, exercise, physical quality, movement, energy, active.

Tarbiyalash – jismoniy harakat sifatida organizmning charchoqni yenga olish qobiliyatidir. Bu markaziy asab tarmog'i xususiyatlariga va energetik almashinuvga bog'liq. Chidamlilik shunday fazilatki, u qiyinchilik bilan tarbiyalanadi, yo'qotish esa oson. Chidamlilikni tarbiyalayotgan organizmda o'tayotgan bir necha jarayonni ajratish mumkin: Chidamlilik jismoniy harakat sifati bo'lib, odam organizmining uzoq vaqt davomida mushaklar ishini faol bajarilishida toliqishni yengish qobiliyatidir. Chidamlilik sifati ikki xil bo'ladi, umumiy va maxsus. Umumiy chidamlilik – organizmning uzoq vaqt davomida har qanday mushaklarning ish bajarganida charchoqni yengish qobiliyatiga aytiladi. Maxsus chidamlilik – jismoniy mashqlar yoki sport turlarining biriga xos bo'lgan mushaklar ishi uzoq vaqt davomida bajarilganda charchoqni yengish bilan belgilanadi. Maxsus chidamlilik umumiy chidamlilik asosida rivojlanib, tezkorlik, kuch va chidamlilik mashqlarini aniq va puxta bajarish jarayonidan kelib chiqadi. Chidamlilikni tarbiyalash darajasi avvalambor

yurak tomirlari, nafas olish, mushak va asab tarmoqlari, buyrakda qonning glikogenni tez va foydali parchalanishi, funksional imkoniyatining oshishi bilan ifodalanadi [1, 1].

Organizmning yaxshi funksional holatga yetishishi uchun chidamlilikni rivojlantirishga qaratilgan mashqlarning hammasini ishlatish lozim. Energiya almashinuvi ko'rsatkichlari sportchining berilgan jismoniy tayyorgarlik hajmi va me'yorida uning funksional holatini baholash uchun zarurdir. Buni aniqlashda asosiy va qo'shimcha ko'rsatkichlar ishlatiladi; g) aerob bardoshlilikning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardir; o'pkaning maksimal havo almashinishi qonning kislorod bilan to'yinish hajmi, qonning minutli hajmi, kislorod bo'yicha arteriavinoz farqiga teng; d) anaerob chidamlilikning asosiy ko'rsatkichi – bu organizmni maksimal kislorodga to'yintirish vazifasidir, ya'ni organizmda og'ir jismoniy mashqlardan so'ng yig'ilib qoladigan moddalar almashinuvining hamma mahsulining oksidlanishiga va ularni zarur bo'lgan yuqori darajali miqdorida organizmdan chiqarib yuborish. Maksimal

darajada kislorodga to'yintirish vazifasining bir qismi, ya'ni anaerob glikogenning asosiy mahsuli sut kislotasi oksidlanishiga ketadigan qismi "laktat fraksiyaning maksimal kislorod vazifasi" deb ataladi [3, 5].

Anaerob chidamlilikning qo'shimcha ko'rsatkichi sifatiga muvofiq fermentativ tizimining faollik darajasi, adenazatrifosfatning anaerob resitezi uchun ishlatiladigan moddalarning umumiy zaxirasi, shuningdek, turli to'qima va organlardagi moslashuv va kompensatsion o'zgaruvchanlikning ko'rsatkichi bo'lib xizmat qilishi mumkin; e) jismoniy tayyorgarlikning turlari o'z parametrlari bo'yicha bir-biridan farq qiladi (mushak sonining hajmi, mushak kuchlanishining turi, bajarilayotgan mashqning rejasi, quvvati). Tayyorgarlikning har bir asosiy parametrga, ish bajarishda mushakning alohida bir ish turi muvofiq keladi. Masalan, shunday bir jismoniy mashq tanlash mumkinki, unda mushak ishi o'z faoliyati bo'yicha mahalliy, ushlab qoluvchiga teng, maksimal bo'lishi mumkin. Aerob va anaerob rejimda chidamlilikning rivojlanishi aniq bir mushak ish tun bajarilishi yordamida amalga oshiriladi. Bunda organizmda fiziologik va biokimyoviy almashinuvlar rivojlanadi. Bu o'zgaruvchanliklarning hajmi jismoniy mashqlarning organizm tayyorgarligi darajasiga mosligini nazorat qilishga imkon beradi. Bundan tashqari, odam organizmidagi o'zgaruvchanlik masalalarining qanday hal qilinishi, u sohadagi muvaffaqiyat va bardoshlilikni oshishi baholanadi [4,6].

Chidamlilikni tarbiyalashda uning tarbiya uslublarini to'g'ri tanlash katta ahamiyatga ega. Bir tekis yoki bir xil tezlikdagi uslub kichik va o'rta quvvatdagi bir tekis ish bilan ta'riflanadi. Anaerob jarayonlarni tarbiyalashda va takomillashtirishda katta rol oynaydi. Bu usulni qo'llash boshlang'ich davrda va tayyorgarlik bosqichlarida tavsiya etiladi, eng oson va foydali uslub sifatida boshlovchi sportchilar uchun shartdir. Qaytarish uslubi – yuklanishlarning asosiy uch parametri bilan ifodalanadi: davomiylik, tezlik (shiddat), takrorlash muddatining qisqaligi va dam olishning 2 ta parametri davomiylik va tezlik. Masalan, Sprinter 100 m.ga yugurishni tezlik bilan 10 marotaba yugurib o'tadi: dam olish oralig'i 10 daqiqa, dam olish – sust. Bu uslub asosan yuqori malakali sportchilar tomonidan qo'llaniladi, ya'ni asosiy musobaqa oldidan yakuniy tayyorgarliklarda qo'llaniladi. Almashinuv uslubi – u ham zo'riqishning uch bosqichi bilan (davomiylik, shiddat, takrorlash oralig'ining qisqaligi) va bir dam olish parametri davomiylik bilan ifodalanadi. Masalan: 2000 m masofaga almashinuv uslubi bilan yuguriladi, undan 50 m tez, 50 m sekin. Bu usulda har bir masofaning keyingi tez yugurish qismining qaytarilishi opkaning to'liq tiklanmagan holida bo'ladi. Bu usul yosh shug'ullanuvchilardan to'zryadli sportchilargacha bo'lgan sportchilar tomonidan qo'llaniladi [2, 5].

Tez yugurish qismining, shuningdek, sekin yugurish qismining uzunligini o'zgartirish. Bu usul erishilgan natijani saqlashda kerak bo'ladi va uni takomillashtirishda

samarali qo'llanishi mumkin. Interval qaytarish murakkablashtirish uslubining 4 ta parametri bilan ifodalanadi: davomiylik (seriyalarning qaytarilish soni, seriyalar 134 soni) va 4 ta dam olish parametri (seriya ichidagi dam olish intervali, seriyalar orasidagi dam olish intervali va bu dam olish intervalining xarakteri bilan ifodalanadi). Masalan: 4 seriya yugurish 50x60 m, kuchni $\frac{3}{4}$ qismiga, seriya orasida dam olish oralig'i 1 daqiqa, seriyalar orasida 5 daqiqa, seriya orasidagi dam olish oralig'i ifodasi sust, seriyalar orasida aralash (birinchi daqiqada sust, keyingi 3 daqiqa – tez-sekin yuguriladi, oxirgi daqiqa – sust). Interval qaytarish usulda mashqlarni ko'p variant bilan bajarish mumkin, shuning uchun uning qo'llanilishi juda keng, buni chidamlilikni tarbiyalashda asosiy uslub deb hisoblash mumkin:

a) maksimal kuch sarflash uslubi – shug'ullanuvchiga iloji boricha og'ir yuklanish (nagruzka) beriladi yoki o'ta murakkab mashq bajariladi, bunda mashqlar kam bajariladi, ko'pi bilan 1-2 marta takrorlanadi. Agar vaqt o'tishi bilan mashg'ulotlarda bu mashqlarni ko'rsatilganidan ko'proq bajarishga imkon yaratilsa, unda uslub mazmunini saqlash maqsadida zo'riqishni og'irlashtirish, mashqni esa murakkablashtirish kerak;

b) qayta urinish metodi – avvalgiga nisbatan birmuncha yengilroq mashqlarni bajarish yoki yuqori darajadan, 30-60 bo'lgan mashqlar bajariladi, bunda mashqlar iloji boricha ko'p marotaba takrorlanadi;

v) interval-qaytarish uslubi – uncha og'ir bo'lmagan yuk bilan; yoki o'z tanasi og'irligidan foydalanib seriyalab bajariladi va mashqni bajarish vaqti: – qaytarishlar va seriyalar orasidagi dam olish vaqti; – tayyorgarlik mashg'ulotida seriyalarning soni; – eng muhimi, har bir mashqni bajarish tezligi aniq chegaralanadi.

Keyinchalik interval qaytarish uslubidan "doiraviy tayyorgarlik" iborasi kelib chiqdi, hozirgacha bu uslub organizmda kuch qobiliyatini rivojlantirishda asosiy vosita hisoblanadi. Organizmning chaqqonlik (tezlik) sifatini rivojlantirish uslublari haqida gapirar ekanmiz, chidamlilikni rivojlantirishdagi uslublarga o'xshash, lekin quyidagi shartlar bo'lgan uslublarni aytib o'tamiz:

a) har qanday mashq yoki uni takrorlash maksimal tezlik bilan bajarilishi kerak;

b) mashqlarni bajarish vaqti to'xtash holati boshlanguncha yuqori darajadagi jadallikda bajarilishi kerak;

v) takroriy mashqlar orasidagi dam olishlar organizmni o'z holiga kelishiga imkon berishi kerak;

g) dam olishning vaqti sport malakasiga erishish bosqichlariga bog'liq. Jismoniy sifatlar haqida shuni aytib o'tish kerakki, hech qachon sportchida qandaydir birgina sifat emas, balki hamma sifatlar ham tarbiyalanadi.

Masalan, 25 metrli basseynida quyidagi interval-qaytarish uslubida mashqlar bajariladi; 2 marotaba (bunda shiddatlilik 75 sekund, seriya ichida dam olish 45 sekund, takrorlash orasidagi dam olish 3 min. davom etadi. Bunda:

a) tezlik qisqa masofalarga suzishda rivojlanadi; b) chidamlilik – butun mashqlarni takrorlash seriyasini bajarishda; v) kuch – masofalarga suzishda; g) egiluvchanlik – har qanday harakatda; d) chaqqonlik – burilishlarni bajarishda ortadi hamma sifatning tarbiyalanishi, ayniqsa, davriy mashqlarda namoyon bo'ladi. Sport tayyorgarligini rejalashtirish Sport tayyorgarlik mashqlarini rejalashtirish masalasiga kirishishdan avval uning vazifa va maqsadlarini aniqlab olish zarur. Sport tayyorgarlik mashqlarining asosiy maqsadi – yuqori malakali sportchilarni yetishtirishdir. Ular samarali mehnatga, o'z Vatanini himoya qilishga tayyor bo'lishlari kerak. Bu asosiy masalani hal qilish uchun o'quv tayyorgarlikda quyidagilarga e'tibor berish zarur: 1. Tarbiyaviy masala. Sportchining tarbiyalanishi quyidagi bosqichlarda o'tadi:

a) axloq – sportchida dunyoqarash, qiziqish, o'ziga, atrofdagilarga, mehnatga munosabatni shakllantirishga qaratilgan;

b) intellektual – shaxsning ijodiy va bilimdonlik qobiliyatini tarbiyalashni ta'minlaydi;

v) estetik – atrof-muhit, mehnatga sport faoliyatidagi go'zallikni qabul qila olishni tarbiyalaydi;

g) iroda sportchida o'zi oldiga maqsad qo'yish va uni hal qilish uchun intilish qobiliyatini tarbiyalashga qaratilgan.

2. Sog'lomlashtirish – shaxsni har tomonlama jismoniy tarbiyalash yo'li bilan hal qilinadi. Jismoniy takomillashish yo'li bilan sog'liq mustahkamlanishining jismoniy sifatlarini va tananing shakllanishini oldindan ko'ra bilishimiz kerak.

3. Ta'lim-pedagogik jarayon bo'lib, maqsad texnik, taktik va nazariy tayyorgarlik orqali amalga oshiriladi. Sport tayyorgarligi mashqlari rejasi o'z maxsus vazifa va maqsadlariga ega bo'lgan turli muddatli tarbiyaviy tayyorgarlik jarayonlari uchun tuziladi. Eng ko'p tarqalgan rejalashtirish turlari quyidagilar:

1. Uzoq muddat (istiqbol)ga mo'ljallangan rejalashtirish odatda 4 yil muddatga rejalashtiriladi.

Bu bir Olimpiadadan ikkinchisigacha yoki bir Sparta-kidadan ikkinchisigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu rejalash oliy o'quv muassasasida qobiliyatli sportchilarni Olimpiadaga tayyorlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Ushbu rejalashtirish musobaqalarga nisbatan tartibli va bir maromda tayyorlashga imkon beradi. Uzoq muddatga mo'ljallangan rejalashtirishning asosiy 3 maqsadi – sportchida maxsus va umumiy sifatni tarbiyalab, sport cho'qqilariga ko'tarishdir. 2. Ko'pchilik jismoniy tarbiya mutaxassislarining fikricha, sport tayyorgarligini yillik rejalashtirish asosiy ahamiyatga ega. Sportda tayyorgarlik sportchi oldiga bir yilga qo'yilgan vazifa va maqsadlar, shuningdek, sport tayyorgarligi darajasiga qarab, yillik rejalashtirish quyidagicha bo'ladi: a) sport tayyorgarligi mashqlarining bir davrli rejalaniishi. Bunday rejalashtirish bitta tayyorgarlik, bitta musobaqali va bitta

davr (yil) oxiridagi o'tish davriga ega. Bunday rejalashtirish yiliga 1-2 musobaqada qatnashishni mo'ljallagan sportchilar uchun tuziladi, lekin bular musobaqa o'tadigan oygacha bo'lgan qisqa muddat ichida o'tkaziladi. Bir davrli rejalashtirish o'z afzalliklariga ega, xususan, tayyorgarlik muddati uzoq, har bir jismoniy sifatni alohida mufassal rivojlantirishga imkon beradi. Bunda har bir sifatni tarbiyalashga ko'p vaqt ajratilib, ularni takomillashtirishga hamma vosita va uslub ishlatiladi. Yuqorida aytib o'tilganidek bir davrli rejalashtirish asosan shug'ullanishni endi boshlovchi sportchilar uchun tuziladi va ayrim iste'dodli yosh sportchilarning uzoq muddatdan so'ngina namoyon bo'ladigan ba'zi qobiliyatlarini ham “o'tkazib yubormaslikka” imkon beradi; b) ikki davrli rejalashtirish va “ikkilantirilgan davr”ga rejalashtirish.

Bu ikki sport tayyorgarligini rejalashtirish orasidagi farq uncha katta emas: ikki davrli rejalashtirishda har bir davrning oxirida o'tish davri bo'ladi. U rejalashtirish musobaqalar orasida (taqvimga muvofiq) 2 va undan ortiq muddat bor bo'lganda ishlatiladi, “bir davrli reja” esa yilning oxirida bitta bo'ladi.

Chidamlilik belgilari va sifatleri juda ko'p mashqlarni takrorlash, uzoq vaqtlar mashq bo'lishini talab etadi. Chidamlilikda nafas olish, nafasni ichda saqlab turish, mushaklar va barcha bo'g'inlarning og'ir-yengil harakatlarni bajarishga odatlanishi ustuvor turadi. Chidamlilik belgilari va sifatlar ko'proq quyidagi faol harakatlarda uchraydi va belgilanadi. 1. Yengil atletikaning qisqa, o'rta va ayniqsa, uzoq masofalarga (10-20 km. va undan ortiq) yugurish jarayonlarida nafas olishning qiyinlashishi, oyoqlar va qo'llarning charchashi, holsizlanishi sodir bo'ladi. Ayniqsa, qo'llar, yelka, bel va natijasida yuqoridagi faoliyatlar yengil o'tishini yoki ularga chidash imkoniyatlari yaratiladi. 2. Suvda suzish, futbol o'yini (90 daqiqa davomida yugurish, to'p surish) va boshqa sport turlarida ham u yoki bu darajada toliqishi tabiiydir. Ularni yengish va bardosh berish uchun har bir shug'ullanuvchi ko'proq mashq qilishi talab etiladi. O'quvchi yoshlar va talabalar jismoniy tarbiya darslarida (yengil atletika, gimnastika, kurash va h.k.) charchashi, toliqishi tabiiydir. Chunki ko'pchilik yoshlarda jismoniy tayyorgarlik va maxsus tayyorgarlik jihatlari to'la yetishmaydi. Shu sababdan, eng avvalo, jismoniy rivojlanish va maxsus jismoniy tayyorgarliklarga ega bo'lishi lozimdir. Ijtimoiy-madaniy turmush sharoitlar, jismoniy mehnat va sportda jismoniy sifatlar tushunchasi bir-biri bilan bevosita bog'langan. Ya'ni har kungi yurish-turish, o'quv jarayoni va jismoniy mehnatda “chaqqon”, “yengil”, “abjir”, “zo'r”, “kuchli”, “botir-jasur”, “bardoshli-chidamli” kabi xalq iboralari ko'p uchraydi. Ularning mazmunida fanda qo'llaniladigan “chidamlilik”, “kuchlilik”, “egiluvchanlik”, “chaqqonlik” kabi iboralar jismoniy sifatlar deb tushuniladi. Bular, o'z navbatida, “jismoniy tayyorgarlik”, “jismoniy rivojlanish”, “maxsus jismoniy tayyorgarlik”, “sport mahorati”, “sport shakli”

kabi ibora va tushunchalar bilan mujassamlashgan. Ular-ning eng muhim belgilari haqida ba'zi fikr-mulohazalar yuritish mumkin bo'ladi. Kuchlilik – jismoniy sifat-lar-ning asosi (otasi) hisoblanadi. Chunki uning qo'llanilish va bajarilish xususiyatlari, turlari barcha amaliy harakat faoliyatlarda, shuningdek, barcha sport turlarida o'ziga xos yo'l bilan qo'llaniladi va zaruriyati, ehtiyoji tug'iladi.

Sport sohasida kuchlilik asosan shtanga, kurash, boks, qo'l kuchini sinash, tosh (gir) ko'tarishda qo'llaniladi. Yuqorida ta'kidlangan sport turlarida mushaklarning tor-tish, cho'zish, itarish, urish, saqlab turish (shtanga) va h.k. harakatlari orqali amalga oshiriladi. Bunda har bir sport turining xususiyati, texnik-taktik jihatdan harakatlarni bajarishda sekin, tez va tez-kuch sifatlar ishlatiladi. Mu-shaklarning kuchi (dinometriya, stanometriya) va hara-kat tezligi (sekundomer, kompyuter va h.k.) asosiy o'rin-da turadi, ular maxsus asboblari orqali o'lchanadi. Harakat tezligi (suzish, yugurish, to'pni urish, tepish va h.k.) kuch bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ya'ni suzish, yugurish, to'pni darvozaga zarb-kuch bilan tepishda texnik-taktik

harakatlar, tezlik va kuchlar bir-biri bilan bog'lanib ketadi.

Xulosa qilib aytsak, turnikda qo'llarga osilib torti-lishda kuch va bajarish usuli (texnik) o'zaro bog'liqdir. Ya'ni yelka, bo'yin va boshni yuqoriga ko'tarishda tez-lik, oyoqlarni to'g'ri tutgan holda, oldinga ozroq ko'tarish qo'llarda tortilishiga qulaylik tuqdiradi. Demak, kuchli bo'lish uchun tezlik sifatlarini ham egallash lozim bo'ladi. Ijtimoiy-madaniy turmush sharoitimizda kuch ko'p ish-latiladi, to'la qopni (50-70 kg) ulovlarga (ot, eshak, ma-shina) ko'tarib ortish yoki uni tushirish. Bundan qo'llar, bel, oyoqlarda kuch bo'lishi lozim. Bu faoliyatni bajarish texnikasi ham turli xil bo'lishi mumkin. Ya'ni ikki qo'l-da ko'tarish yoki quchoqlab olib ko'tarish; qishloq sha-roitlarda kurash va ko'pkari (uloq) o'yinlarida "polvon" (kuchli) va chavandoz-polvon (yengil-kuchli) iboralari qadimdan buyon ishlatilib kelinadi. Bu fazilat va jismoniy sifatga (kuchli) ega bo'lish uchun ular ko'p yillar davomi-da mashqlar qiladi. Unda turli xil vositalar va usullardan foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Венера Айтековна Бабажанова, Аман Кутлымуратович Утепбергенов, Гулбахар Аймуратовна Баймуратова, Гулзар Джумабаевна Ережепова ИССЛЕДОВАНИЕ КРЕПОСТИ ТЕЛОСЛОЖЕНИЯ (ИНДЕКС ПИНЬЕ) У ЮНОШЕЙ, ПРОЖИВАЮЩИХ В РАЗЛИЧНЫХ РАЙОНАХ ПРИАРАЛЬЯ. 1- 13 Инновационные технологии в образовании и науке, 2017.
2. Kutlimurotovich, U. A. (2020). GENERAL PHYSIOLOGICAL PRINCIPLES OF PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 7(9), 2366-2371.
3. Бабажанова, В. А., Утепбергенов, А. К., Баймуратова, Г. А., & Ережепова, Г. Д. (2017). Исследование крепости телосложения (индекс Пинье) у юношей, проживающих в различных районах Приаралья. In *Инновационные технологии в образовании и науке* (pp. 11-14)..
4. Утепбергенов, А. К., Утениязова, Д. К., & Есенбекова, Э. Ж. (2017). Исследование экологических факторов в изменении антропометрических показателей у юношей в Республике Каракалпакстан. In *Инновационные технологии в образовании и науке* (pp. 16-18).
5. Kutlimurotovich, U. A. (2021). *The Concept of The Management of Body Functions and Their Properties. Organism and environment.*
6. Утепбергенов, А., & Кутлымуратов, М. (2016). ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ НЕКОТОРЫХ КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ ИГР. *Апробация*, (3), 88-90.
7. Kutlimurotovich, U. G. (2020). THE CLASSIFICATION OF NATIONAL MOVEMENT GAMES THAT TRAIN PHYSICAL QUALITIES AND WAYS TO TEACH THEM. *International Engineering Journal For Research & Development*, 5(8), 4-4.
8. Soatboy, O., Javlonbek, X., Shirinbekovich, K. V., & RoZmatovich, A. A. (2019). Technique of improving the technical and tactical skills of national wrestlers. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 8(12), 58-61.
9. Xudoyberganov, J. S. (2020). Талабаларда жисмоний чидамlilik. Таълим ва технология Илмий-услубий мақолалар тўплами, 2(2), 104-106.

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТЕСТИРОВАНИЯ В СИСТЕМЕ ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Марина Уразова,

д.п.н. профессор кафедры
“Педагогика” ТГПУ имени Низами;

В.А.Бычкова,

магистрант ТГПУ имени Низами

Аннотация

Проблема оценки знаний обучающихся постоянно находится в центре внимания педагогов. При этом особое внимание уделено таким средствам оценивания знаний, как тестирование, рейтинг и портфолио, которые для системы образования являются относительно новыми, учитывающими индивидуальные особенности обучающихся, ведущими к развитию мотивации старшеклассников и повышению их интереса к процессу обучения.

Ключевые слова: тест, тестирование, результаты обучения, система образования, тестовые задания.

Annotatsiya

Talabalar bilimini baholash muammosi doimo o'qituvchilarning diqqat markazida. Shu bilan birga, ta'lim tizimi uchun nisbatan yangi bo'lgan, o'qituvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, yuqori sinf o'qituvchilarining motivatsiyasini rivojlantirishga olib keladigan bilimlarni baholashning test, reyting va portfel kabi vositalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'quv jarayoniga qiziqishlarini oshirish muhimdir.

Kalit so'zlar: test, test, o'quv natijalari, ta'lim tizimi, test topshiriqlari.

Annotation

The problem of assessing the knowledge of students is constantly in the center of attention of teachers. At the same time, special attention is paid to such means of assessing knowledge as testing, rating and portfolio, which are relatively new for the education system, taking into account the individual characteristics of students, leading to the development of high school students' motivation and increasing their interest in the learning process.

Keywords: test, testing, learning outcomes, education system, test tasks.

Многие позиции авторов по данной проблеме, вполне естественно, дискуссионные, нуждаются в подтверждении фактическими данными. Стоит начать с общего утверждения: переход на тестовый отбор при приеме в высшие образовательные учреждения радикально изменил отношение молодежи к учебе, обеспечил большую социальную справедливость и в целом положительно повлиял на ход процессов реформирования образования в Республике Узбекистан, подготовку кадров в целом. Именно широкомасштабность, глубина реформ, научная обоснованность и прогнозичность Национальной модели и программы по подготовке кадров, меры по ее реализации создали в обществе понимание высоких ценностей современного образования, оказывающих значительное влияние на формирование совершенной личности и на социально-экономическое развитие страны.

К разработке системы тестирования в Узбекистане приступили в 1993 году. Всеми было признано, что принятая поначалу система двухвариантного, а в 1995 году трехвариантного тестирования обладает, наряду с положительными свойствами, целым рядом

существенных недостатков. Один из них, лежащий на поверхности, она не обеспечивает требования конфиденциальности. Хранение банка тестовых заданий без использования мощных средств систем управления базой данных усложняет работу и полностью исключает возможность автоматического накопления вариантов. Неавтоматизированное сопоставление вариантов усложняло процесс создания тетрадей-вопросников и практически исключало возможность тестирования по многовариантной системе. При этом чрезвычайно сложным и трудоемким было достижение равнозначности каждого варианта, как по степени сложности, так и по охвату разделов каждой образовательной дисциплины.

Современные ученые, педагоги-теоретики и педагоги-практики уверенно и вполне обоснованно признали проблему оценивания насущной и актуальной, поскольку существующая вековая практика пятибальной системы давно изжила себя и является устаревшей как для современной образовательной системы, в частности, так и для стремительно развивающегося общества, в целом. Такая «дедушкина» система

оценивания некоторым образом даже дискредитировала школу. Дети стараются заработать как можно больше высоких оценок, чтобы не расстраивать родителей, не вступать с ними в конфликт, опасаясь наказаний и жестких ограничений (не гулять, не посещать секции, не играть в компьютерные игры). В то самое время оценка, будь то «пятёрка» или «тройка», не даёт реальной картины степени усвоения обучающимся определённого школьного или вузовского предмета (материала). Вполне достойный ответ на первый вопрос, заданный педагогом, вовсе не означает, что столь же полноценно школьник имеет возможность раскрыть вторую, третью, пятую проблему, сформулированную преподавателем. Причина кроется в обрывочности знаний школьника.

Вопросы повышения качества образования ставят сегодня государством «во главе угла», поскольку являются проблемами первостепенной значимости для дальнейшего социально-экономического развития страны. Особая роль в системе качества образования, как уже обозначалось нами выше, отводится оцениванию результатов обучения. Эти показатели позволяют достаточно реально определить степень сформированности у школьников и студентов необходимых умений и навыков, выявить наличествующие пробелы в приобретаемых ими знаниях, продумать, каким образом следует изменить методическую систему обучения (средства, методы, формы, содержание) и так далее [1, 153].

Одним из современных средств оценивания результатов обучения в школьной и вузовской подготовке признаётся тестирование. Использование тестовых заданий и их совокупностей (тестов) показало себя с весьма эффективной стороны и в практике обучения будущих специалистов, и в рамках общеобразовательной школы. Заметим, что обозначенный нами метод оценивания отнюдь не является новшеством как для нашего государства так и мировой образовательной системы. В качестве теории и практики тестирования тестология известна педагогической науке уже более века. За свой солидный возраст она сумела накопить большой опыт применения тестов в различных сферах человеческой деятельности, включая образование.

В последние два десятилетия отмечается рост популярности тестирования, как метода оценки знаний. Параллельно с привычными (традиционными) формами тестирования широкое применение получило компьютерное, что, безусловно, соответствует общей концепции модернизации, компьютеризации и цифровизации системы образования. Для того, чтобы выяснить, каковы положительные и отрицательные моменты имеются в системе тестов, считаем необходимым, в первую очередь, обозначить характерные

черты тестирования. Иными словами, его отличие от других методов диагностики результатов образования. К таковым можем обоснованно отнести: Тесты предполагают стандартизованную, выверенную процедуру сбора и обработки данных, а также их интерпретацию. Тестирование позволяет проверить знания школьников (студентов) не по одному, а по достаточно широкому кругу вопросов. Метод тестов значительно укорачивает временные затраты на контроль и проверку знаний. Тестирование практически исключает человеческий фактор или субъективизм преподавателя, касательно и контроля, и оценки [3, 1215].

Несложно заметить, что метод тестов значимо превосходит многие формы контроля и по своей объективности, и по скорости получения результата. По мнению автора статьи, главное достоинство тестирования заключается в отсутствии субъективности оценивания, главный недостаток — в исключении творческой составляющей учащихся в случае применения данного варианта оценивания. Задачи тестирования практически ничем не отличаются от задач, решаемых иными методами оценивания качества полученных знаний. К ним относятся:

- развитие интереса к дисциплине, по которой планируется тестирование;
- активизация самостоятельной работы в процессе подготовки к тестам;
- повышение степени сознательности и личной ответственности школьников и студентов за результаты своей подготовки;
- выявление уровня знаний, умений и навыков индивидов по тестируемым дисциплинам;
- определение пробелов в знаниях, соответствующая корректировка организации методической работы, способов и методов преподавания [3, 1216].

Применение методов тестирования показало себя с самой наилучшей стороны в практике общеобразовательной школы. Причём, их применение допустимо при изучении практически всех предметов, за малым исключением (физкультура).

К примеру, после рассмотрения темы «Второй закон Ньютона», имеет смысл предложить ученикам 9-го класса пройти тест, цель которого — выяснить, насколько профессионально был преподнесён материал учителем и каков уровень усвоения новых знаний школьниками. В состав теста будет разумным внести следующие вопросы: Тело массой m движется со скоростью v . После взаимодействия со стенкой тело движется в противоположном направлении с той же по модулю скоростью. Чему равен модуль изменения импульса тела? а) 0; б) mv ; в) $2mv$; г) $4mv$. Чему равно изменение импульса тела, если на него подействовала сила 15 Н в течение 5 секунд? а) 3 кг·м/с; б) 5 кг·м/с; в) 15 кг·м/с; г) 75 кг·м/с.? В каких единицах измеряется

импульс в Международной системе? а) 1 Н; б) 1 кг; в) 1 Н·с; г) 1 Дж. Как видим, ответ на подобные вопросы может быть единственным и однозначным, что предоставляет возможность преподавателю исключительно объективно оценить знания, полученные его воспитанниками.

Практика применения тестов в процессе оценивания полученных знаний показала, что педагог при составлении тестовых заданий обязан придерживаться определённых правил, как то:

- вопросы должны быть краткими, однозначными, легко понимаемыми;
- задания, требующие многословных, объёмных ответов, включать в тест не рекомендуется;
- необходимо включать лишь значимые, глав-

ные положения, которые студент (школьник) должен усвоить в результате изучения дисциплины;

— формировать тест, включающий все вопросы изученного материала, не рационально [3, 1217].

«Результаты проверки тестов внимательно анализируются педагогом, служат ему и показателем уровня знаний учащихся, и демонстрируют самооценку работы самого учителя, что позволяет внести необходимые коррективы в процесс обучения, предупредив повторение не желательных ошибок» [1, 32].

Подводя черту под всем, выше нами сказанном, следует подчеркнуть: систематическое тестирование стимулирует активность и внимание учащихся, повышает их ответственность при выполнении учебных заданий и мотивацию.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Официальный веб-сайт Президента Республики Узбекистан.
2. Национальная программа по подготовке кадров // Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. – Т.: Шарқ, 1997. – 64 с.
3. Бабаева Т.И., Гогоберидзе А.Г., Михайлов З.А. и др. Мониторинг в детском саду. – СПб.: «Издательство Детство-Пресс», 2011. – 592 с.
4. Грибова О.Е. Технология организации логопедического обследования: Методическое пособие. – М.: Айрис-пресс, 2005 г. – 96 с.
5. САИДОВА Б. Н. THE ROLE OF WOMEN EDUCATORS IN SUPPORTING WOMEN'S EDUCATION // Современное образование (Узбекистан). – 2021. – №. 1. – С. 12-17.
6. Mirzayeva, F. (2022). KREDIT MODUL TIZIMINING AMALIYOTGA JORIY ETILISHI. Eurasian Journal of Academic Research, 2(11), 479-484.
7. Narzullaevna S. B. The Influence of Islam on the Formation of Womens Education System in the Middle Ages // JournalNX. – С. 204-206.
8. Мирзаева Ф. О. Развитие межличностных взаимоотношений у будущих учителей в условиях современности // Наука и образование сегодня. – 2018. – №. 2 (25). – С. 57-58.
9. Вохидова Н. Х., Халикова З. М. Развитие системы образования в Республики Узбекистан // Europäische Fachhochschule. – 2016. – №. 4. – С. 23-24.
10. Уразова М. Б., Умрихина В. И. Акмеограмма как эффективный способ индивидуализации построения профессиональной «Лестницы» будущего учителя // Проблемы современного образования. – 2017. – №. 3. – С. 39-44.

BO'LAJAK JISMONIY MADANIYAT O'QITUVCHISINING KASBIY TAYYORGARLIGINI SHAKLLANTIRISH

Dilshod Eryigiyov,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrası dotsenti

Annotatsiya

Mazkur maqolada bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish, ularning o'quv faoliyatini shakllantirish texnologiyasi, ularda bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirib, pedagogik kompetensiyani hosil qilish yo'llari haqida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: jismoniy tarbiya o'qituvchisi, ta'lim faoliyati, o'quv faoliyatini shakllantirish, tizimli yondashuv, o'quv faoliyatini shakllantirish texnologiyasi.

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы развития профессиональной подготовки будущих учителей физической культуры, технологии формирования их учебной деятельности, способы формирования у них знаний, умений, компетенций и формирования педагогической компетентности.

Ключевые слова: учитель физической культуры, учебная деятельность, формирование учебной деятельности, системный подход, технология формирования учебной деятельности.

Annotatsiya

This article describes the ways to improve the professional training of future teachers of physical culture, the creation of product workloads, the formation of knowledge, skills, competencies, the formation of pedagogical competence.

Keywords: physical education growth, educational activity, capacity building, systematic use, capacity building.

Bo'lajak o'qituvchining o'quv faoliyatini shakllantirish muammosi an'anaviy ravishda oliy ta'lim psixologiyasi va pedagogikasi sohasidagi mutaxassislarning diqqatini jalb qiladi. U nafaqat mustaqil ko'rib chiqish predmeti sifatida o'rganiladi, balki u yoki bu darajada bog'liq muammolarni o'rganish doirasida hal etiladi: oliy va o'rta maktablar uzluksizligi, o'rta maktab bitiruvchilarini oliy ta'lim sharoitlariga moslashtirish, o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarini o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim muassasalarida o'qishni davom ettirish, o'rta ta'lim maktablari bitiruvchilarini oliy o'quv yurtlarida ta'lim sharoitlariga moslashtirish, o'rta ta'lim maktablari faoliyatining uzviyligini ta'minlash. Talabalarining o'quv ishlarining tarkibiy qismlarini shakllantirish, talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish va ularning o'z-o'zini tarbiyalashga tayyorligini shakllantirish, oliy o'quv yurtlarida ta'limni individuallashtirish va boshqalar. Bunday keng tadqiqot sohasi, bir tomondan, muhokama qilinayotgan muammoni chuqur o'rganishdan so'zlasa, ikkinchi tomondan, uning tuganmas dolzarbligidan dalolat beradi. Bu esa, har biri o'ziga xos shakl va tarbiyaviy ish usullariga ega bo'lgan ikkita sifat jihatidan farq qiladigan ta'lim tizimining tutashgan joyida tabiiydir [1, 30].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, umumta'lim maktabi o'z bitiruvchilarini universitetda o'qishni davom ettirish uchun yetarli darajada tayyorlamayapti, maktab o'quvchilarining umumiy tayyorgarlik darajasi past va keyingi besh yilda uni oshirish tendensiyasi kuzatilmagan. Maktab bermaydi va mavjud ta'lim tizimiga ko'ra, u "tayyor" o'quvchini

qullikka bera olmaydi. Birinchi kurs talabalarining o'quv faoliyati asosan o'z-o'zidan, tasodifiy shakllanadi va o'quv samaradorligining sezilarli pasayishi va umumiy ta'lim xarakteridagi jiddiy qiyinchiliklar bilan birga keladi. Universitetda keyingi ta'lim jarayonida talabalarining aksariyati, albatta, oliy ta'limning tashkiliy-pedagogik xususiyatlariga moslashadi. Tekshirish eksperimenti va ilmiy tadqiqot adabiyotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, maxsus, maqsadli ishsiz talabalar faqat 3-4-kursga kelib o'quv faoliyatining to'liq subyektiga aylanadi. Shu bilan birga, bo'lajak o'qituvchilarning katta qismi universitetda ta'limning dastlabki bosqichida sodir bo'lgan bo'shliqlar va deformatsiyalarning oqibatlarini his qiladi. Ularning o'quv faoliyati asosan "sinov va xatolik", ya'ni eng samarasiz tarzda shakllanadi. Bunday talabalarining o'quv faoliyati madaniyati odatda past bo'ladi, asosan o'qitishning irratsional texnikasi va usullari qo'llaniladi, kasbiy faoliyat bo'yicha mutaxassisning ijodiy rivojlanishi istiqbollari shubhali [2,15].

Kuzatishlarimizga ko'ra, birinchi kurs o'qituvchilarining aksariyati o'z uslubiy izlanishlarida oliy o'quv yurtlarida ta'limning boshlang'ich bosqichining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmaydilar. Shunga qaramay, keyingi kurslarda dars beradigan o'qituvchilar talabalarni tayyorlashga mutlaqo tayyor, deb hisoblaydilar va o'quv materialini o'zlashtirish usullari bo'yicha yetarli tushuntirishlar bermasdan, o'z fanlaridan dars beradilar. O'tkazilgan so'rovlar natijasida shuni aniqladikki, hatto magistratura talabalari ham "o'quv faoliyati" tushunchasini yaxshi

bilishmaydi va bu borada o'z-o'zini rivojlantirish zaruriyatini to'liq anglamaydilar. Jismoniy tarbiya fakultetida vaziyat kelajakdagi kasbiy faoliyatning bir qator xususiyatlariga asoslangan o'quv jarayonining o'ziga xos xususiyatlari bilan og'irlashadi:

- sinf xonasiga nisbatan kengroq o'quv maydoni;
- darslar davomidagi muhitning xilma-xilligi va murakkabligi;
- noto'g'ri foydalanishda hayot uchun xavf tug'diradigan ko'plab uskunalar;
- shikastlanish ehtimoli bilan to'la talabalarining yuqori jismoniy faolligi;
- bir maktab kunida turli yosh guruhlar bilan ishlash;
- o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi va salomatlik holatining turli darajalari;
- o'g'il bolalar va qizlar bilan mashg'ulotlarning bir vaqtda o'tkazilishi, topshiriqlardagi farqlar;
- nafaqat aqliy, balki jismoniy energiyani ham sezilarli darajada sarflash;
- o'quv-moddiy bazaga qo'yiladigan talablarning ortishi;
- kiyimning boshqa fanlar o'qituvchilaridan farqi va boshqalar [4, 14].

Yuqoridagi sabablar, shuningdek, ta'lim faoliyatini faol sport bilan uyg'unlashtirish, doimo yaxshi jismoniy shaklni saqlash va shu bilan bog'liq bo'lgan darslarga tez-tez qatnashmaslik Jismoniy tarbiya fakulteti talabalarini ataylab noqulay o'quv muhitiga solib qo'yadi. Shunday qilib, tadqiqotning ushbu bosqichini yakunlab, biz bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchisining o'quv faoliyatini shakllantirish muammosining dolzarbligini va uni hal qilish yo'llarini izlashning o'z vaqtida ekanligini ta'kidlashimiz mumkin. Ta'lim jarayonini maktab bitiruvchilarining ta'limni yangi, murakkabroq darajada davom ettirishga haqiqiy tayyorgarligi nuqtayi nazaridan tuzatishning obyektiv zarurati mavjud. Ta'lim faoliyati va uni shakllantirish bo'yicha amaliy harakatlarni ilmiy o'rganishda uslubiy ta'minot muhim o'rin tutadi. Avvalo, tadqiqotning asosiy toifasi – o'quv faoliyatini ko'rib chiqish kerak. Aytish kerakki, uning tahlili, albatta, turli asoslar asosida amalga oshirilishi mumkin. Shu bilan birga, mahalliy va jahon psixologik-pedagogika fanidagi eng ta'sirli yo'nalishlardan biri – faoliyatning umumiy nazariyasiga to'xtalmaslikning iloji yo'qligi ham aniq. Ushbu nazariyaga ko'ra, faoliyat obyektiv dunyoni ijtimoiy shaxs tomonidan amaliy o'zgartirishdir va shuning uchun faol subyektning o'zida o'zgarish ularni turtki beruvchi motivlar mezoniga ko'ra farqlanadigan aniq faoliyat jarayonida sodir bo'ladi.

Faoliyat doirasida harakatlar, maqsadlarga bo'ysundigan jarayonlar va operatsiyalar – ularni amalga oshirish shartlari bilan bog'liq bo'lgan harakatlarni bajarish usullari ajratiladi. Faoliyatning konstitutsiyaviy xarakteristikasi sifatida uning obyektivligi ko'rib chiqiladi, bu aqliy aks ettirish xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Shunday qilib, ta'lim faoliyati – bu faol subyektning o'zgartirishga,

o'quv jarayonida o'zini o'zi o'zgartirishga qaratilgan alohida ehtiyoj tufayli yuzaga keladigan inson faoliyatining asosiy turlaridan biri. O'quvchilarning o'quv faoliyatining tarkibiy tahlilini o'tkazar ekanmiz, biz inson faoliyatining umumiy tuzilishiga ham, u faoliyatning umumiy psixologik nazariyasida ishlab chiqilgan shaklga tayanamiz. D.B.Elkonin, V.V.Davidov, A.K.Markova va boshqalar ta'lim faoliyati o'z tarkibidagi barcha inson faoliyatining tuzilishini takrorlaydi deb hisoblashadi. Inson faoliyati tuzilishini eng umumiy tekshirishda ular uchta asosiy bo'g'inni ajratib ko'rsatishadi: motivatsion-indikativ, markaziy (bajaruvchi) va nazorat-baholovchi. Ushbu asosiy model, V.V.Davydov, har bir aniq holatda, tadqiqot o'rganilayotgan faoliyat turining xarakterli xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, to'g'ri yo'naltirilishi kerak. Ushbu sxemani bo'lajak o'qituvchining ta'lim faoliyati bilan bog'liq holda sharhlab, biz undagi quyidagi tarkibiy qismlarni ajratamiz: motivatsion-qiymatli, mazmunli, faoliyat-amaliy va nazorat-baholash. Tegishli mavzularidagi dissertatsiyalar va monografiyalar tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'pchilik mualliflar o'zlarining ilmiy izlanishlarida ham yuqoridagi strukturaviy modelga tayanadilar. Shu bilan birga, ko'plab ishlar, qoida tariqasida, ta'lim faoliyatining har qanday tarkibiy qismini rivojlantirishga bag'ishlangan. Shubhasiz, muammoning ko'tarilgan jihat-lari dolzarb bo'lib, chuqur ishlab chiqishni talab qiladi. Ammo gap shundaki, ularning parchalanishida o'z maqomiga ko'ra dastlab ta'lim faoliyatiga xos bo'lgan yaxlitlik yo'qoladi. Bizning fikrimizcha, ta'lim faoliyati muayyan tarkibiy qismlarning bir tomonlamaligidan emas, balki ularning tarkibiy birligida o'rganilishi va shakllanishi kerak. Ta'lim faoliyatini tahlil qilishning turli jihatlarini uning yaxlit ko'rinishiga kiritishga yo'naltirilganlik tizimli yondashuv bilan belgilanadi, uning asosiy qoidalari integrativ jarayonlarga, butunni sintez qilishga qaratilgan.

Xulosa qilib aytganda, o'quv faoliyatini aniqlangan tarkibiy qismlardan biriga qisqartirish mumkin emas: to'liq o'quv faoliyati har doim ularning birligi va o'zaro ta'siridir. Ular bir-biriga aylanishi mumkin – bu o'zgarishlar ta'lim faoliyati dinamikasi va uning tizimli obyekt sifatida mulkidir. Bunday talqin amaliyotda hali ham keng tarqalgan bilim, ko'nikma va malakalarni egallashning har qanday jarayoni kabi ta'lim faoliyatini keng qamrovli tushunishdan farq qilishini tushunish oson. O'quv faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, u doimo o'quvchining yangi voqelikka kirishi, uning har bir jihatini o'zlashtirishi bilan bog'liq. Shuning uchun biz amaliy harakatlarmizda ta'lim faoliyatining alohida tarkibiy qismlarini emas, balki ularning o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'sirida kompleksini rivojlantirishga harakat qildik. Ko'tarilgan muammoni rivojlantirishning mavjud yo'nalishlarini tahlil qilish uni hal qilish yo'llarining juda keng arsenalini aniqladi. Asosiy yo'nalishlar quyidagilardan iborat: maktab o'quvchilarining oliy o'quv yurtlariga qadar tayyor-

garligini kuchaytirish; abituriyentlar uchun tayyorgarlik kurslari faoliyati; universitetda yangi kelganlarni universitet sharoitida o'qitishga moslashtirishga qaratilgan maxsus kurslarni o'stirish; muayyan fanlar doirasida umumiy ta'lim ko'nikmalarini shakllantirish. Ushbu sohalarning har biri o'zining afzalliklari va kamchiliklariga ega. Birgalikda ular yorqin pedagogik rasmni beradi. Biroq, nazariy tahlil bosqichida, ko'rib chiqilayotgan yo'llarning har qandayiga ustunlik oldindan cheklangan ta'sirga mahkum ekanligi ayon bo'ladi. Haqiqat shundaki, alohida o'tkaziladigan tadbirlar (hatto puxta tayyorlangan bo'lsa ham) maqsadli harakatlarning yagona, yaxlit tizimi emas, balki tarqoq bo'laklar bo'lib qoladi. Bizning fikrimizcha, bu yerda yana tizimli yondashuvga murojaat qilish, uni muayyan ilmiy darajada metodologiya sifatida qo'llash maqsadga muvofiqdir. O'quv faoliyati tizimli obyekt

sifatida qaraladi va ma'lumki, tizimni o'rganish uning mavjudligi shartlarini o'rganishdan ajralmasdir. Va ta'lim faoliyati bir vaqtning o'zida shakllanmaydi, balki o'ziga xos sharoitlari bilan rivojlanishida bir qancha bosqichlarni bosib o'tganligi sababli, uni shakllantirish texnologiyasi tegishli maqsad va vazifalarga ega bo'lgan bir necha bosqichlardan iborat bo'lishi kerak. Ularga erishishning asosiy vositasi sifatida, o'rganilayotgan hodisaning dinamikligi va ko'p qirraliligini hisobga olgan holda, bo'lajak o'qituvchining o'quv faoliyatini shakllantirishning amalda ishonchli isbotlangan usullarining mantiqiy va izchil kombinatsiyasi mavjud. Muammoni hal qilishda bunday yondashuv nafaqat ishning har bir bosqichining o'ziga xosligini to'liqroq hisobga olish imkonini beradi, balki to'plangan ilmiy va amaliy tajribadan maksimal darajada samarali foydalanish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Назиржон Рахматович Ахмадов. Подростковый суицид. причины и профилактика. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2021 год, Выпуск 23. – 30-34 стр.
2. Ахмадов Назир Рахматович. Суицидальное поведение подростков. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2021 год, Выпуск 22. 13-15 стр. – 300 с.
3. Ахмадов Назир Рахматович. Причины суицидального поведения. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2020 год, Выпуск 21. – 60-62 стр.
4. Назиржон Рахматович Ахмадов. Причины суицидов в детском и подростковом возрасте. Актуальные вопросы психологии, педагогики, философии сборник научных статей XXI века. Киев – Бухара 2020. – 14-17 стр.
5. Ахмадов Назир Рахматович. Причины суицида среди подростков. Вестник интегративной психологии. (журнал для психологов). 2019 год, Выпуск 19. – 60-63 стр.
6. Akhmadov Nazir. Socio-psychological characteristics of the rehabilitation of disadapted adolescents. Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes. International Scientific Conference, December 18-19, 2021.
7. Назиржон Рахматович Ахмадов Психологические основы реабилитации дизадаптированных подростков. Fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi ISSN: 2181-1776. Nashr: 03 март 2022. – 79-84 стр.

RAQAMLI TEXNOLOGIYA TA'LIMNING YANGI TEXNOLOGIYASI SIFATIDA

Anvar Xurramov,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
Informatika va axborot texnologiyalari kafedrası dotsenti v.v.b.

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy ta'limda mobil ta'limdan foydalanish xususida gap boradi. Qayd etilishicha, mobil telefonlar talabalar o'rtasida keng tarqalgan va mavjud bo'lishiga qaramay, oliy o'quv yurtlarida mobil ta'lim keng tarqalmagan. Talabalarining ta'lim jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanishga texnik va psixologik tayyorgarligi tahlil qilinadi. Bo'lajak o'quvchilarning aksariyati ta'limda mobil texnologiyalardan foydalanishga texnik va psixologik jihatdan tayyor, mobil ta'lim imkoniyatlaridan yanada samarali foydalanishning yangi imkoniyatlarini ko'rib chiqish zarur.

Kalit so'zlar: mobil ta'lim, o'qitish usullari va vositalari, o'quvchilarning mobil ta'limga tayyorligi.

Аннотация

В статье использование мобильного обучения в современном образовании. Отмечается, что, несмотря на широкое распространение и доступность мобильных телефонов среди студентов, мобильное образование не получило широкого распространения в высших учебных заведениях. Анализируется техническая и психологическая готовность студентов к использованию мобильных технологий в учебном процессе. Большинство будущих студентов технически и психологически готовы к использованию мобильных технологий в образовании, необходимо рассмотреть новые возможности для более эффективного использования возможностей мобильного обучения.

Ключевые слова: мобильное обучение, методы и средства обучения, готовность студентов к мобильному обучению.

Annotation

In the article, the use of mobile learning in modern education. It is noted that, despite the wide distribution and availability of mobile phones among students, mobile education has not become widespread in higher education institutions. The technical and psychological readiness of students to use mobile technologies in the educational process is analyzed. The majority of future students are technically and psychologically ready to use mobile technologies in education, it is necessary to consider new opportunities for more efficient use of mobile learning opportunities.

Keywords: mobile learning, teaching methods and tools, students' readiness for mobile learning.

Kompyuterlar va internet ajralmas ta'lim vositalariga aylanganligi sababli, raqamli texnologiya yanada foydalanish uchun samarali va qulay bo'lib, xususan, Internetdan foydalanishni oshirish uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda. Telefonlar kabi mobil qurilmalar ish stoli kompyuterlariga qaraganda ancha maqbul narxga ega va shuning uchun internetga kirishning arzonroq usuli hisoblanadi (garchi ulanish xarajatlari yuqori bo'lishi mumkin). Planshet kompyuterlarining joriy etilishi endi ish stoli kompyuterlariga qaraganda bir xil, balki ko'proq bo'lmasa ham, mobil internetga kirish imkonini beradi. Ko'pgina mobil qurilmalar amaliyotchilar uchun ta'lim, boshqaruv, tashkil etish va o'qitishda, shuningdek, talabalar uchun o'rganishni qo'llab-quvvatlash texnologiyasida foydalidir.

"Mobil ta'lim" atamasining bir qancha ta'rifi mavjud:

- Mobile learning – bu WAP yoki GPRS texnologiyalaridan foydalangan holda, bilimlarni mobil qurilmaga o'tkazish (ya'ni, asosiysi Internetga kirish qobiliyati).

- Mobile learning – bular o'quv jarayonini tashkil etish imkonini beruvchi texnologiyalardir mobil telefonlar va kommunikatorlar kabi mobil aloqa vositalaridan foydalanish (internetga kirish qobiliyati bu yerda asosiy emas).

- Mobile learning – bu masofaviy ta'limning bir turi

bo'lgan o'quv jarayoni bo'lib, uni amalga oshirish uchun bilim talabani shaxsiy qurilmalariga (noutbuk, PDA yoki mobil telefon) uzatiladi. Axborotni uzatish usullari har xil bo'lishi mumkin [1].

Mobil o'rganishning asosiy afzalliklaridan ba'zilari:

- Sinfda bir nechta mobil qurilmalarni joylashtirish bir nechta ish stoliga qaraganda ancha oson.

- Cho'ntak yoki planshet kompyuterlari va elektron kitoblarni fayllar, qog'ozlar va darsliklarga qaraganda yengilroq va kamroq joy egallaydi;

- Vazifalarni almashish va birgalikda ishlash imkoniyati mavjud; talabalar va o'qituvchilar matnni elektron pochta orqali yuborishlari, kesishlari, nusxalashlari va joylashtirishlari, guruh ichidagi qurilmalarni uzatishlari, yoki Bluetooth kabi simsiz tarmoqning infraqizil funksiyalaridan foydalangan holda bir-biri bilan ishlashlari mumkin.

- Mobil qurilmalardan istalgan joyda, istalgan vaqtda, jumladan, uyda, poyezdda, mehmonxonalarda foydalanish mumkin.

- Mobil telefonlar, gadjetlar, o'yin qurilmalari va boshqalar kabi yangi texnologik qurilmalar ta'limga qiziqishni yo'qotgan yoshlarni o'ziga jalb qilmoqda [2].

Ta'limning so'nggi tendensiyasi jarayonni yanada samarali va qiziqarli qilish uchun aralash o'rganishdir. U o'rganishning turli shakllarining afzalliklarini birlashtiradi va interfaol o'quv muhitida o'quv kontekstiga mos keladi. Talabalar uchun interaktiv ta'lim muhitini ta'minlash uchun mobil o'qitish boshqa turlar bilan birlashtirishi mumkin. Shu bilan birga, quyidagi mumkin bo'lgan kamchiliklarni ham hisobga olish kerak:

- Kichik mobil ekranlari ko'rsatilishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarning miqdori va turini cheklaydi.
- Mobil telefonlar uchun cheklangan saqlash imkoniyatlari mavjud.
- Batareyalar muntazam ravishda ishlatilishi kerak, aks holda, ma'lumotlar yo'qolishi mumkin.
- Ular ish stoli kompyuterlariga qaraganda ancha ishonchli bo'lishi mumkin.
- Grafika ishlaridan foydalanish qiyin, ayniqsa, mobil telefonlar bilan, garchi 3G va 4G oxir-oqibat bunga imkon beradi [3].

Birinci va eng keng tarqalgan usul mobil telefondan global tarmoqqa kirish vositasi sifatida foydalanishdir. Elektron o'quv kurslari, testlar, amaliy topshiriqlar va qo'shimcha o'quv materiallari (chizmalar, fotosuratlar, ovoz va video fayllar) o'z ichiga olgan ixtisoslashtirilgan saytlarga kirishni tashkil qilish mumkin. Shuningdek, mobil telefonlar uchun ham versiyalari mavjud bo'lgan ICQ, QIP dasturlarida ta'lim maqsadlarida elektron pochta almashish va tezkor xabarlar almashish mumkin. Shunday qilib, o'qitishning barcha bosqichlarida talabaga axborot materiallarini uzatish, shuningdek, butun o'quv jarayonini nazorat qilish va paydo bo'lgan muammolarni hal qilishda yordam berish uchun ko'plab imkoniyatlar mavjud.

Mobil telefonlardan bunday foydalanishga misol sifatida 2007-yilning ikkinchi yarmida Shvetsiyaning Learning Academy Worldwide yirik tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan faol rivojlanayotgan M-Ubuntu loyihasini keltirish mumkin. Mazkur loyiha doirasida hatto chekka hududlar va uchinchi dunyo davlatlarida ham yangi bilim olish va eng yangi axborot texnologiyalaridan faol foydalanish uchun barcha shart-sharoitlarni yaratish imkonini beruvchi masofaviy ta'lim platformasi taqdim etildi. M-Ubuntu ishlab chiquvchilari mobil telefonlar yordamida o'rganishga alohida e'tibor qaratdilar va bunday tizimdan nafaqat talabalar foydalanishi mumkin. Mutaxassislar uchun malaka oshirishga arizalar, shuningdek, test va nazorat dasturlari ishlab chiqilgan. Har qanday o'qituvchi, qayerda bo'lishidan qat'i nazar, M-Ubuntu platformasidan foydalangan holda, yirik universitetlar professorlari bilan maslahatlasha oladi [4].

Mobil telefon – bu o'quv ma'lumotlarini o'z ichiga olgan tovush, matn, video va grafik fayllarni o'ynatish vositasi. Ta'lim uchun mobil telefonlardan ikkinchi foydalanish mumkin bo'lgan mobil telefon platformalari uchun Office Word, Power Point, Excel kabi ofis dastur-

lari fayllarini ochish va ko'rish imkoniyatiga ega bo'lgan maxsus dasturlardan foydalanishdir. Shunday qilib, mobil telefon xotirasida o'quv ma'lumotlarini o'z ichiga olgan fayllarga ega bo'lgan holda, ularning telefon ekranini uchun maxsus moslashtirilgan, qulay aylantirish paneli, mos shrift va qulay interfeysga ega versiyalarini ko'rish mumkin. Shuningdek, video va audio fayllar ma'lumot manbayi bo'lib xizmat qilishi mumkin, ular uchun pleer dasturlari so'nggi chiqarilgan yillarning har bir telefonida mavjud. Bu imkoniyat, ayniqsa, chet tillarini o'rganmoqchi bo'lganlar uchun juda qadrlidir – ko'plab audio kurslar va audio kitoblar, jumladan, turli format va hajmdagi fayllar mavjud. Mobil telefon va uning funktsionalligi moslashtirilgan elektron darsliklar, o'quv kurslari va o'quv ma'lumotlariga ega ixtisoslashtirilgan turdagi fayllardan foydalangan holda, mashg'ulotlarni tashkil etish imkonini beradi. O'quv qo'llanmalar to'g'ridan-to'g'ri mobil telefon platformalari uchun ishlab chiqilgan. O'rganish uchun mobil telefonlardan foydalanishning yana bir usuli – talabalar mobil telefonlarida ko'rish va bajarish uchun moslashtirilgan ixtisoslashtirilgan elektron darsliklar va kurslardan foydalanish [5].

Ular, masalan, muayyan fanlar bo'yicha testlarni, shuningdek, ularni muvaffaqiyatli yakunlash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni (elektron darsliklar, ma'ruza matnlari) o'z ichiga olgan Java ilovalarini telefonlariga yuklab olishlari taklif etiladi. Zamonaviy texnologiyalar bunday elektron qo'llanmalarni loyihalashtirish va dasturiy jihatdan amalga oshirishni ancha osonlashtiradi. Diagrammalar, chizmalar va formulalarni joylashtirish qobiliyati mobil telefonlar uchun elektron o'quv kurslarini yozishni universal qiladi va o'rganilayotgan har qanday mavzuga mos keladi. Telefonlarning grafik imkoniyatlaridan foydalangan holda, o'yin qobig'ida o'quv dasturlarini amalga oshirish ham mumkin, ammo bunday ilovalarni amalga oshirish ancha murakkab va vaqt talab qiladigan jarayondir. Natijada, mobil telefonlar uchun elektron darsliklar va fanlardan test dasturlarini yozish yanada istiqbolli yo'nalish bo'lib ko'rinadi. Mobil telefonlar uchun juda ko'p maxsus ilovalar mavjud, masalan, turli darajadagi murakkablikdagi kalkulyatorlar (oddiy, ilmiy), mobil telefonlar uchun ofis dasturlari, javoblari bo'lgan turli xil testlarni o'z ichiga olgan ilovalar (masalan, psixologlar uchun) va boshqalar.

Mobil texnologiyalarning imkoniyatlari va ularni ta'lim tizimiga tatbiq etish shartlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar faol davom etmoqda va ularni amalda qo'llash Rossiyada rivojlana boshladi. Ko'p sonli Internet-resurslar o'quvchilar va talabalarga mobil telefonlarda foydalanish uchun inglizcha-ruscha elektron lug'atlar, kalkulyatorlar va turli mavzulardagi ko'plab cheat varaqlarini taklif qiladi. Hozirgi vaqtda chet tillarini o'qitish metodikasi ishlab chiqilgan. Tizim xorijiy tillarni bilishning boshlang'ich darajasiga va tilni o'rganishning individual

jadvaliga qarab alohida tanlab olinadigan matnlar orqali lug'atni o'rganishni nazarda tutadi. Yangi matn bilan tanishishda o'quvchi yangi so'zlardan o'z lug'atini shakllantiradi. Oldin o'rganilgan so'zlar haqidagi ma'lumotlar serverda saqlanadi. Mobil telefon qo'lda qog'oz axborot tashuvchisi bo'lmaganda istalgan vaqtda, istalgan joyda o'qish imkoniyatini beradi. Serverga ulanish orqali talaba ma'lumotlarning yangi qismini oladi, uni o'rganish uchun tarmoqqa ulanishni saqlab qolishning hojati yo'q. Ushbu yondashuv dasturdan foydalanishning past narxini ta'minlaydi (uzatiladigan va qabul qilingan ma'lumotlarning hajmi sezilarli darajada kamayadi) [6].

Shunday qilib, ta'lim maqsadlarida mobil telefonlarning keng texnik va funksional imkoniyatlari quyidagicha qo'llaniladi:

- maslahat uchun o'qituvchi bilan SMS-xabar yoki lahzali xabar almashish imkoniyatidan foydalanish;

- global tarmoqqa kirish imkoniyati sizga kerakli saytlarga tashrif buyurish, elektron pochta almashish, kerakli ma'lumotlar fayllarini yuborish imkonini beradi;

- testni mobil telefonda topshirish talabaga fan bo'yicha bilim darajasini mustaqil nazorat qilish imkonini beradi;

- mobil telefonlar uchun elektron darsliklar talabaning vaqti va joyidan qat'i nazar, yangi ma'lumotlarni olish imkoniyatini beradi;

- tovush, grafik va video fayllarni ijro etish qobiliyati, ayniqsa, til fanlari va ijodiy mutaxassisliklarni o'qitish uchun kengaytirilgan imkoniyatlarni beradi, bilim olishning turli manbalari va usullaridan foydalanishga, talabani noodatiy o'qitish usullariga qiziqtirishga imkon beradi;

- til lug'atlari va ma'lumotnomalarining mobil analoglari, matematik kalkulyatorlarning har xil turlari foydalanish uchun qulay va to'liqroq va dolzarb ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Bugungi kunga kelib mobil telefonlar talabalar uchun eng qulay texnologiya bo'lib, keng imkoniyatlar yarata-di. Talabalarining o'zlari uzoq vaqt davomida o'quv jarayonini "yengillashtirish" uchun foydalanayotgan bo'lsa, ajablanarli emas, java ilovalariga "o'ralgan" ko'plab cheat varaq-lari, Internetda javob topish yoki do'stingizdan so'rash imkoniyati, sms, mms yoki lahzali xabar almashish tizimlari (masalan, ICQ).

Qabul qilingan javoblarni tahlil qilib, shuni xulosa qilish mumkinki, talabalar tomonidan eng ko'p qo'llaniladigan mobil telefonlarning SMS xabarlar va kalkulyator kabi funksiyalari. Telefonlarning boshqa barcha texnik imkoniyatlari ancha pastroq qo'llaniladi. Opera Mini brauzeri va Java o'yinlaridan foydalangan holda, Internetga kirishning ancha yuqori foizi bundan mustasno, mobil telefon dasturlari ham salbiy qo'llaniladi. Shunday qilib, talabalar texnik jihozlarning ancha yuqori bo'lishiga qaramay, o'rganish uchun mobil telefon imkoniyatlaridan mustaqil ravishda salbiy foydalanadilar. Lekin ular ta'limda mobil telefonlardan foydalanishga psixologik jihatdan

tayyormi? Buni tushunish uchun biz ulardan quyidagi savollarga javob berishlarini so'radik:

1. Darslarga tayyorgarlik ko'rish uchun barcha kerakli kitob va qo'llanmalarni mobil telefoningizga yuklab olishni xohlaysizmi?

2. Mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish uchun barcha kerakli kitob va qo'llanmalarni mobil ekranda ko'rish imkoniyatiga ega bo'lishni xohlaysizmi?

Javoblar tahlili shuni ko'rsatdiki, o'quvchilarning 75 foizi darsga tayyorgarlik ko'rish uchun barcha kerakli kitob va qo'llanmalarni mobil telefoniga yuklab olishni xohlaydi. Shunday qilib, talabalarining aksariyati ta'limda mobil texnologiyalardan foydalanishga texnik va psixologik jihatdan tayyor. Ulardan ba'zilari mobil ta'lim taqdim etadigan yangi imkoniyatlarga ishora qiladi, masalan: "Telefonim doim qo'limda", "Tezkor ma'lumot olish uchun kerak", "Ma'lumotni istalgan joyda va istalgan vaqtda topish mumkin", "Kitoblar joy egallamaydi", "Qiziqarli, qulay, tez", "Mamlakat boshqa turdagi ma'lumotlardan foydalanish imkoni bo'lmaganda foydali bo'ladi", "bo'sh vaqtning kichik intervallari (tirbandliklar, navbatlar) darslarga tayyorgarlik ko'rishga bag'ishlanishi mumkin", "vaqtni tejaydi", "bu qulay bo'ladi", "hamma joyda va har doim, har qanday sharoitda o'qish", "imtihonlarda, testlarda juda foydali". Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, biz mobil telefon oddiy aloqa vositasidan yangi ma'lumotlarni olish, o'rganish va o'yin-kulgi uchun qurilmaga aylanmoqda degan xulosaga kelishimiz mumkin [7]. Yuqoridagilarni sarhisob qilsak, ta'limga mobil texnologiyalarni joriy etish quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin:

- ta'lim jarayoni ishtirokchilariga erkin harakat qilish imkonini beradi;

- o'quv jarayoni ko'lamini ta'lim muassasasi devorlaridan tashqarida kengaytiradi;

- imkoniyati cheklangan shaxslarga o'qish imkoniyatini beradi;

- shaxsiy kompyuter va qog'oz o'quv adabiyotlarini sotib olishni talab qilmaydi, ya'ni iqtisodiy jihatdan asoslangan;

- zamonaviy simsiz texnologiyalar (WAP, GPRS, EDGE, Bluetooth, Wi-Fi) tufayli o'quv materiallarini foydalanuvchilar o'rtasida oson taqsimlash imkonini beradi;

- axborotni multimedia formatida taqdim etish tufayli u materialni yaxshiroq o'zlashtirish va eslab qolishga yordam beradi, o'quv jarayoniga qiziqishni oshiradi.

Ko'rinib turibdiki, o'quv jarayonida mobil ta'limning yangi imkoniyatlaridan foydalanish uchun ta'lim jarayoniga mobil ta'limning zamonaviy strategiyalari, shakl va usullarini joriy etish bo'yicha tashkiliy tadqiqot va uslubiy ishlar zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ячина Н.П. Развитие цифровой компетентности будущего педагога в образовательном пространстве / Н.П. Ячина, О.Г.Г. Фернандес // Вестник ВГУ. – 2018. – № 6. – С. 134-138.
2. Уваров А.Ю., Гейбл Э., Дворецкая И.В. и др. Трудности и перспективы цифровой трансформации образования. – М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2019. – 342 с.
3. Аймалетдинов Т.А., Баймуратова Л.Р., Зайцева О.А., Имаева Г.Р., Спиридонова Л.В. Цифровая грамотность российских педагогов. Готовность к использованию цифровых технологий в учебном процессе. – М.: НАФИ, 2019. – 84 с.
4. Хуррамов, А. Ж., Ражабов, О.Т., (2021) Умумий ўрта таълим мактабларида математика фанини ўқитишда таълим технологияси инновацион моделининг ўрни // Academic research in educational sciences, Volume 1, Issue 2, -pp: 59-67.
5. Хуррамов, А. Ж., Махкамова, М.У., Юсупов, А.И., (2021) Форсайт – инновацион фаолиятни кенгайтириш омили сифатида // Academic research in educational sciences, Volume 2, Issue 4, -pp: 694-701.
6. Xurramov, A.J., Boymurodov, A.X. (2022) O'quv jarayonini tashkil etishda interaktiv yondoshuvlar. Innovative Developments in Sciences, Education and Humanities Hosted New York, USA. p 58-60.
7. Xurramov, A.J., Boymurodov, A.X., Use of active and interactive methods in computer graphic classes. // Eurasian Scientific Herald, ISSN: 2795-7365, Volume 5, 02 2022, -pp: 4-7.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ РУССКОГО ЯЗЫКА

Феруза Юсупова,

Старший преподаватель Межфакультетской кафедры русского языка
Чирчикский государственный педагогический университет

Аннотация

Статья посвящена проблеме формирования межкультурной коммуникативной компетенции студентов современных вузов. Рассматриваются сущностные характеристики понятий компетентность, компетенция, межкультурная коммуникативная компетенция.

Ключевые слова: Компетентность, компетенция, межкультурная коммуникативная компетенция. иноязычная культура.

Аннотация

Мақола замонавий университетлар талабаларининг маданиятлараро коммуникатив компетенциясини шакллантириш муаммосига бағишланган. Компетентность, компетенция, маданиятлараро коммуникатив компетенция тушунчаларининг муҳим хусусиятлари кўриб чиқилади.

Калим сўзлар: компетенция, компетенция, маданиятлараро коммуникатив компетенция. чет тили маданияти.

Annotation

The article is devoted to the problem of formation of intercultural communicative competence of students of modern universities. The essential characteristics of the concepts of competence, competence, intercultural communicative competence are considered.

Keywords: Competence, competence, intercultural communicative competence. Foreign culture.

Человек, владеющий иностранным языком, всегда рассматривается обществом не только как знаток языковых правил и способов их применения, но и как носитель определённой культуры.

Язык — явление социокультурное. Это означает, что «языки должны изучаться в неразрывном единстве с миром и культурой народов, говорящих на этих языках». Изучая иностранный язык как социокуль-

турное явление, студенты проникают в лабиринты менталитета и культурно-исторические особенности народа, говорящего на этом языке. Диалог культур возникает всякий раз, когда носитель одного языка постигает язык и культуру другого народа. В данном случае речь идёт о межкультурной коммуникации — «процессе непосредственного взаимодействия культур, который осуществляется в рамках несовпа-

дающих национальных стереотипов мышления и коммуникативного поведения». Способность осуществлять общение на иностранном языке с учётом разницы культур и стереотипов мышления и называется межкультурной компетенцией».

Формирование межкультурной компетенции предполагает взаимодействие двух культур в нескольких направлениях: знакомство с культурой страны изучаемого языка посредством самого иностранного языка и усвоение модели поведения носителей иноязычной культуры; влияние иностранного языка и иноязычной культуры на развитие родного языка и модель поведения в рамках родной культуры; развитие личности под влиянием двух культур. Рассмотрим, как осуществляется формирование межкультурной компетенции студентов с учётом названных направлений. Направление 1: знакомство с культурой страны изучаемого языка посредством самого иностранного языка и усвоение модели поведения носителей иноязычной культуры.

Иноязычная культура состоит из различных компонентов, которые в совокупности и дают нам представление о том, как функционирует иностранный язык в условиях естественной иноязычной среды. К таким компонентам можно отнести следующие:

знания о строе / системе языка (лексико-грамматические правила, синтаксические конструкции, стилистические особенности);

фоновые знания, те, которые являются своеобразным экраном для демонстрации национальных особенностей языка (пословицы, фразеологизмы, реалии, названия предметов и явлений традиционного и нового быта);

знания страноведческого характера (исторические факты, особенности эпохи, наука и политика, великие личности); непосредственно культура (художественная литература, изобразительное искусство и музыка, созданные носителями языка).

В процессе овладения иностранным языком студенты усваивают материал, который демонстрирует функционирование языка в естественной среде, речевое и неречевое поведение носителей языка в разных ситуациях общения и раскрывает особенности поведения, связанные с народными обычаями, традициями, суевериями, социальной структурой общества, этнической принадлежностью. Прежде всего, это происходит с помощью аутентичных материалов (оригинальных текстов, аудиозаписи, видеофильмов), которые являются нормативными с точки зрения языкового оформления и содержат лингвострановедческую информацию.

Важно знать национально-культурные особенности поведения иностранца, чтобы избежать возможных конфликтов при межнациональном общении.

Известно, что англичане очень пунктуальны и ценят каждую минуту. Узбеки, слышащие своим гостеприимством, будут озадачены и даже обижены, если немец не предложит им чашку чая. У русских же не принято усаживать за стол каждого входящего в дом. Русская логика пронизывает не только суждения и умозаключения, но и особенности грамматического строя русского языка, который представляет собой определённую трудность для студентов.

Таким образом, изучая иностранный язык, студент должен не только усвоить его лексические, грамматические и синтаксические особенности, но и научиться адекватно ситуации реагировать на реплики носителей языка, уместно применять мимику и жесты, использовать формулы речевого этикета и знать культурно-исторические особенности страны изучаемого языка. Направление 2: влияние иностранного языка и иноязычной культуры на развитие родного языка и модель поведения в рамках родной культуры. Осуществление межкультурной коммуникации предполагает готовность человека не только принимать представителя иной культуры со всеми его национальными и ментальными особенностями, но способность меняться самому [1, 13].

Изучая иностранный язык во всём его многообразии, студенты сталкиваются с языковыми и культурными явлениями и сопоставляют их с таковыми в родном языке. Так, например, постигая лексико-грамматическую систему русского языка, обучающимся приходится обращаться к знаниям, полученным на занятиях узбекского языка, чтобы выделить сходства и различия в языковых явлениях и сфере их употребления.

Изучение иноязычной культуры также приводит студента к необходимости обратиться к культурно-историческим фактам своей страны. Таким образом, изучая иностранный язык и участвуя в межкультурной коммуникации, студент глубже постигает свой родной язык и родную культуру. Как показывают многочисленные примеры, межкультурная коммуникация не только развивает личность в языковом отношении, но и формирует модель поведения. Так узбекские граждане, постоянно участвующие в диалоге культур с русскоговорящими представителями, заимствуют и для дальнейшего общения на родном языке доброжелательный тон и вежливую улыбку. Они выделяются пунктуальностью, организованностью и деловитостью даже в повседневной жизни. Рассмотренные примеры позволяют судить о влиянии межкультурной компетенции на развитие родного языка и заимствование некоторых элементов поведения из чужой культуры.

Направление 3: развитие личности под влиянием двух культур. Невозможно представить себе человека, вступившего в диалог культур и оставшегося на

той же ступени личностного развития. Культура общения участника коммуникации выходит на совершенно иной, более высокий уровень, который требует от него: терпимости к непохожести собеседника; уважения к культуре партнёра по общению; принятия различий в стиле жизни, одежде, образе мышления; преодоления стереотипов в отношении другого народа и его культуры; проявления интереса к собеседнику и его стране; открытости новому и неизвестному.

Перечисленные качества входят в профессиональную компетенцию учителя иностранного языка. По роду своей деятельности педагогу приходится постоянно работать с людьми и вступать в диалог культур не только на уровне межнационального общения, но и на уровне «учитель-ученик», где отношения приобретают всё более партнёрский характер. Межкультурная компетенция формируется в процессе обучения иноязычному общению с учётом культурных и ментальных различий носителей языка и является необходимым условием для успешного диалога культур.

Проблема компетентностного подхода получила освящение в психолого-педагогической литературе по ряду направлений:

- инновационная модель профессиональной подготовки специалистов и компетентностный подход (Ю.Г.Татур, В.Д.Шадриков);
- компетенции как новая парадигма результатов образования (И.А.Зимняя);
- компетенции в современном обществе (Дж. Равен); профессиональная компетентность как качество образования (А.А.Дорофеев);
- сущностные характеристики этой компетентности (О.А.Булавенко); технология формирования профессиональной компетентности (Л.Л.Никитина) [2, 15].

Рассмотрение компетентностного подхода требует обращения к понятиям компетентность и компетенция. Приведённое в Словаре русского языка С.И.Ожегова значение термина компетентный как «...знающий, осведомлённый, авторитетный в какой-нибудь области правомочный, имеющий право на существование определённого вида деятельности квалифицированный, профессиональный» соотнесено со словом специалист (1). Понятие компетентность, данное в этом словаре означает «...обладание знаниями, позволяющими судить о чём-либо».

Таким образом, понятие компетентность позволяет ассоциировать его с качественной характеристикой личности специалиста, владеющего знаниями и опытом профессиональной деятельности. В соответствии со Словарём иностранных слов термин компетенция означает осведомлённость, владение какими-либо знаниями и опытом и способностью осуществлять этот опыт. Представляет интерес трактовка данного понятия И.А.Зимней, которая соотносит его с потенциа-

льным психологическим новообразованиям, состоящим из знаний, представлений, программ (алгоритмы действий, системы ценностей и отношений), которые затем выявляются в компетентностях человека [3, 3].

Рассматривая понятие компетенции, необходимо коснуться вопроса об их классификациях в психолого-педагогической литературе, выделив при этом несколько направлений. Исходя из методологического ориентира, что человек является субъектом общения, проявляется и реализуется в системе отношений к обществу, другим людям и к себе, что компетентность человека имеет вектор аксиологического развития и входит в состав профессионализма, И.А.Зимняя выделила 10 компетенций. Они составляют 3 блока: личностные (относящиеся к самому себе как к личности, субъекту деятельности, общения); социальные компетенции, соотносимые с социальным взаимодействием человека и социальной сферы и деятельностные компетенции, относящиеся к собственной деятельности человека. Анализ выделенных групп компетенций показывает, что в связи с проблемой межкультурной коммуникативной компетенции, которая является предметом данной статьи, представляет интерес первые две группы компетенций. В контексте данной статьи является значимой и классификация, предложенная В.П.Колесовым, который выделил личностные компетенции и компетенции межличностного общения как важные для социализации выпускников в новой социокультурной действительности [4, 7].

Исследование межкультурной коммуникативной компетенции, принадлежащей к группе социально-личностных компетенций, получила освящение в трудах отечественных учёных соответственно несколькими направлениям: концепции диалога культур в образовании и в обучении иностранным языкам (В.С.Библер, С.Ю.Курганов В.В.Сафонова, Е.И.Пассов); основы межкультурной и языковой коммуникации (Е.М.Верещагин, Г.В.Елизарова, Э.П.Шубин); формирование социокультурной компетенции обучаемых (В.Г.Воробьёв, А.В.Литвинов); формирование межкультурной компетенции (И.А.Зимняя, С.В.Муреева, И.С.Соловьёва, Т.В.Парфёнова, Т.М.Пермякова, Т.А.Ткаченко); межкультурная коммуникативная компетенция студентов в процессе профессиональной подготовки (И.Л.Плужник). Анализ работ И.А.Зимней, С.В.Муреевой, И.Л.Плужник, Т.А.Ткаченко, Т.В.Парфёновой позволяет определить межкультурную коммуникативную компетенцию как интегральное личностное образование, включающее следующие компоненты:

- общекультурный (осведомлённость в области общекультурологических знаний и систем ценностей, существующих в различных странах);
- социокультурный (владение умениями межличностного вербального общения с представителями

другой страны, соблюдение соответствующих этических и этикетных речевых норм);

- лингвосоциокультурный, предполагающий знание лексических и грамматических единиц, присущих языку различных стран, их правильное использование в коммуникативном процессе.

Сформированные межкультурные коммуникативные компетенции студентов становятся необходимой составляющей в профессиональной подготовке студентов, способствуют их успешной адаптации на международном рынке труда. На современном этапе развития высшей школы оказываются востребованными выпускники, способные осуществлять иноязычное общение, владеть умениями устной и письменной коммуникации.

Формирование навыков компетентной межкультурной коммуникации требует от ее участников понимания, что, когда, кому и как он может и должен сказать или сделать. Для успешной реализации этих установок им необходимы: социокультурные (контекстные) знания, коммуникативные навыки, языковые знания, а также психологические умения.

Социокультурные знания («что») формируются в результате социального и личного опыта индивида и составляют фоновые знания о мире. Незнание особенностей национальнокультурной специфики партнера приводит к коммуникативным неудачам и конфликтам, которые чаще всего возникают в поведенческой сфере, включающей невербальные средства общения, народные традиции, манеры приветствия и т.д.

Коммуникативные навыки («когда и кому») — совокупность способов выражения идей, мыслей, чувств, переживаний, способов воздействия на партнеров и собеседников, используемых в процессе общения для достижения целей коммуникации. Данный тип знаний — результат предыдущего опыта общения с представителями других культур. На практике это означает, что субъект коммуникации должен уметь эффективно: формировать свою коммуникативную стратегию, пользоваться разнообразными тактическими приемами коммуникации, представлять себя как участника коммуникационного процесса.

Языковые знания («как») — инструмент познания как своей, так и другой культуры [5, 11].

В языке наиболее четко проявляются различия между культурами. Поэтому знание языка другой культуры — непереносимое условие межкультурной компетентности, поскольку обеспечивает адекватное понимание культурных особенностей соответствующей страны. Знание языка позволяет индивиду адаптировать свое поведение к поведению партнеров, а это означает, что у него формируется более высокая способность к межкультурной коммуникации, то есть к адекватному взаимопониманию участников комму-

никации, принадлежащих к разным культурам. Знание языка формирует и личностные качества субъекта коммуникации — открытость, терпимость и готовность к общению с представителями другой культуры.

Психологические умения также отвечают на вопрос «как», поскольку выражают тип реакции индивида на явления другой культуры. Данный компонент межкультурной компетентности определяется в работах зарубежных авторов термином «межкультурная сенситивность». Ее основу составляет природная общительность, выражающаяся в способности вступать в психологические контакты, формировать в ходе коммуникации доверительные взаимоотношения с партнерами и собеседниками; она характеризуется отсутствием чувств напряжения, досады, психологического дискомфорта. Такое состояние в социальной психологии определяется как эмпатия [6, 20].

В то же время исследования зарубежных ученых позволили сформулировать свод правил, следование которому обеспечивает компетентное межкультурное общение. Для этого необходимо: хорошо знать себя и собственную культуру, быть терпеливым, внимательно слушать собеседника, наблюдать ситуацию и не делать поспешных выводов, спокойно переносить неопределенные ситуации и сохранять способность принимать решения, чаще обращаться за информацией и советами к компетентным источникам, тщательнее взвешивать свои решения, проявлять искреннюю любознательность ко всему новому и необычному, получать как можно больше информации о культуре своих партнеров, проявлять стремление к изучению и пониманию инокультурных перспектив, признавать собственные ошибки, избегать недоразумений, находить средства и пути, чтобы общаться с инокультурными партнерами по самому широкому кругу вопросов. Сознательное использование данных правил позволяет управлять процессом межкультурного взаимодействия, адекватно интерпретировать его, приобретать новые культурные знания из контекста конкретного межкультурного взаимодействия и таким образом обеспечивать эффективную и успешную межкультурную коммуникацию [7, 15].

В заключение отметим, что формирование межкультурной компетентности предполагает готовность субъекта к взаимодействию с другими системами ориентации и основывается на уважении разных культурных ценностей. Межкультурная компетентность проявляется в способности распознавать, уважать и продуктивно использовать различия в восприятии, мышлении и поведении своей и чужой культуры.

Межкультурная компетентность сегодня рассматривается как инструмент достижения успеха в межкультурном взаимодействии и определяется посредством детальной характеристики продуктив-

ности интернационального сотрудничества. Среди критериев эффективности межкультурного взаимодействия и владения основами межкультурной компетентности выделяется успешное выполнение своих профессиональных задач в чужой среде, способность к конструктивному общению, включающее хорошее знание языка, гармоничные социальные отношения

между гостем и представителями принимающей стороны, отсутствие стрессовых симптомов, идентификация с заграничным обществом. Межкультурная компетентность, охватывающая когнитивные, эмоциональные и деятельностные компоненты, становится необходимой квалификацией для современных руководителей и сотрудников разных областей.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Васильева Н.Н. Межкультурная компетенция. Стратегии и техники ее достижения. РГПУ. С. – 124.
2. А.Д. Карнышев. Личность и межкультурная компетентность. – <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/02/08/1214887819/14.pdf>.
3. Садохин А.П. Межкультурная компетенция и компетентность в современной коммуникации: (Опыт системного анализа) // *Общественные науки и современность*. – 2008 – № 3. – С. – 156-166.
4. А.В. Третьякова. Формирование межкультурной компетентности с помощью различных видов межкультурного образования.
5. С.И.Ожегов Словарь русского языка. – М.: Русский язык. 1984. – 815 с.
6. Колесов В.П. О классификациях компетенций // *Высшее образование сегодня*, 2000. – №2. – С. 20-28.
7. Тамур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста // *Высшее образование сегодня*. 2004, – № 3. – С.20-26

ЖИСМОНАН ВА МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛ ШАХС ТАРБИЯСИНИНГ – ИЖТИМОЙЛАШУВИ

Тождиддин Зайниддинов,
Низомий номидаги ТДПУнинг
Жисмоний тарбия ва спорт кафедраси доценти

Аннотация

Ўзбекистонда юзага келган ижтимоий-маданий муҳит ёш авлод ижтимоийлашуви масаласини педагогика фанининг устувор вазифаларидан бирига айлантирди. Ўзини англаш, ўзлигини намоён қилиш, ўзига баҳо бериш, ўз-ўзини тарбиялаш кўникмалари, ҳаётда ўз ўрнини мустақил белгилай олиш сингари шахсий хусусиятларни тарбиялаш ижтимоийлашув жараёнининг асосий мақсади саналади. Мазкур мақолада шахс тарбиясининг жисмонан ва маънавий баркамоллиги, ижтимоийлашув жараёни, унинг омиллари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: жисмонан ва маънавий соғлом, ижтимоийлашув, ижтимоийлашув жараёни, ижтимоий тажриба, омил, ривожланиш

Аннотация

Сложившаяся в Узбекистане социально-культурная среда сделала вопрос социализации подрастающего поколения одной из приоритетных задач педагогической науки. Воспитание таких личностных качеств, как самосознание, самовыражение, самооценка, навыки самообразования, умение самостоятельно определять свое место в жизни – основная цель процесса социализации. В данной статье рассматривается процесс физического и духовного совершенствования, социализации воспитания личности, его факторы.

Ключевые слова: физически и духовно здоровый, социализация, процесс социализации, социальный опыт, фактор, развитие.

Annotation

The socio-cultural environment that has arisen in Uzbekistan has made the issue of socialization of the younger generation one of the priorities of pedagogical science. The education of personal characteristics, such as self-awareness, self-expression, self-assessment, self-education skills, the ability to independently determine one's place in life, is considered the main goal of the socialization process. This article provides an idea of the physical and spiritual validity of a person's education, the process of socialization, its factors.

Keywords: physically and spiritually healthy, socialization, socialization process, social experience, factor, development.

Ўзбекистонда юзага келган ижтимоий-маданий муҳит ёш авлод ижтимоийлашуви масаласини педагогика фанининг устувор вазифаларидан бирига айлантирди. Мамлакатимизда ёшлар тарбияси, уларнинг ижтимоийлашуви борасида чуқур ўйланган ва узок муддатга мўлжалланган истиқболли ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу хусусда давлат раҳбари Шавкат Мирзиёев БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида: “Сайёрамизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ. Бизнинг асосий вазифамиз – ёшларнинг ўз салоҳиятини намоён қилиши учун зарур шароитлар яратишдан иборат”, – деб таъкидлаган эди [1].

Мақоламизда педагогиканинг муҳим категорияси саналадиган ижтимоийлашув омилларининг ёшлар таълим-тарбиясида тутган ўрни, мазмун-моҳияти хусусида фикр юритилади. Шахс ижтимоийлашуви муаммолари юзасидан А.В.Мудрик, Ф.А.Мустаева, Л.В.Мардахаев, Ю.В. Василькова, М.Н.Галагузова, И.А.Липский, Х.Ибрагимов, Ш.Абдуллаева, А.Зунунов, М.Тохтаходжаева, Н.Эгамбердева, Д.Шарипова ва бошқа хориж ва мамлакатимиз олимлари илмий

тадқиқот олиб боришган. Даставвал муаммонинг мазмуни ва унинг илдиэларига назар ташлаймиз.

Ижтимоийлашув деб индивиднинг ўзи мансуб бўлган ижтимоий муҳит (социум)да мавжуд ижтимоий меъёрлар, маданий кадриятлар ижтимоий ҳулқ нормаларини ўзлаштириши асосида шу жамиятнинг тўлақонли аъзосига айланишига айтилади.

Инсонга ижтимоий мавжудот сифатида қараш фикри энг қадим замонларга, Конфуций, Платон ва Аристотел даврларига бориб тақалади. Платон “Давлат” асарида болаларни ёшлигидан бошлаб ижтимоий тарбиялаш ғоясини илгари суради ва уни ташкил этишнинг муайян тизимини таклиф қилади. Буюк файласуф Платоннинг “фарзандларингизнинг илм ва адабини ўзингизнинг илм ва адабингиз билан чекламанг, уларни келгуси замон учун тайёрланг, чунки улар сизнинг замонангизга тегишли эмас, улар келгуси замон одамларидир” деган ҳикматлари ҳозирги даврда ота-оналар ҳамда мураббийлар учун ҳам қимматлидир [2, 123].

Ҳозирги замон фанида “ижтимоийлашув” атамаси шахсга нисбатан илк бор Америка социологи Ф.Г.Гиддингснинг 1887 йилда нашр қилинган “Ижтимоийла-

шув назарияси” асарида қўлланилган. Ижтимоийлашув, Гиддингс нуқтаи назарича, “инсон материалини ижтимоий ҳаётга тайёрлашда индивид характери ёки ижтимоий табиатини ривожлантиришни англатади [5, 85].

Ижтимоийлашув жараёнида индивиднинг жамият билан турли шакллардаги ҳамкорлиги натижасида шахсга нисбатан муайян таъсири юзага келади. Ана шу таъсирлар жамланмасига ижтимоийлашув омиллари деб юритилади. Ирсият, ижтимоий муҳит, таълим ва тарбия билан бир қаторда, шахс ривожланишида ҳар бир индивид учун ноёб аҳамият касб этадиган қатор омиллар мавжуд. Қуйида улар хусусида фикр юритилади.

А.В. Мудрик инсоннинг ижтимоийлашувига ўз таъсирини кўрсатадиган омилларни қуйидаги тўрт гуруҳда тасаввур қилади: мегаомиллар – коинот, сайёра, олам, Интернет; макроомиллар – мамлакат, элат, жамият, давлат; мезоомиллар – катта гуруҳдаги одамларнинг яшаш ҳудуди, ўрни ва турмуш тарзи билан боғлиқ ҳолдаги ижтимоийлашуви шарт-шароитлари (регион, қишлоқ, овул, шаҳар), у ёки бу ижтимоий-маданий адоқадорлигига кўра; микроомиллар – оила, маҳалла, тенгдошлари, тарбиячилар ва бошқа микро ижтимоий муҳит субъектлари [4, 48].

Шахс ижтимоийлашувининг муҳим омили сифатида, биринчи навбатда, биологик омиллар эътироф этилади. Инсоннинг ижтимоийлашувида унинг биологик мавжудот, тирик организм эканлигини, унинг ривожланиши биологик ва физиологик қонуниятларга бўйсунганини инобатга олмаслик мумкин эмас. Яъни инсон табиатан маълум бир туғма сифат, хусусиятлар билан дунёга келади, уларни ирсий мерос қилиб олади. Мана шу мерос қилиб олинган биологик ва физиологик сифатлар шахснинг ижтимоийлашуви учун зарур бўлган ижтимоий ролларни ўзлаштиришида қобилиятлар даражасига ўсиб етишида асосий ролни жамиятда мавжуд шароитлар таркиби белгилаб беради. Шундай қилиб, биологик омилларнинг шахс ижтимоийлашувида бўлган таъсирини билвосита ёки иккинчи даражали омиллар сифатида эътироф этиш мумкин бўлади.

Шахс ижтимоийлашувининг муҳим омилларидан яна бири оила ҳисобланади. Оила бола учун биринчи ва энг яқин ижтимоий қўғон саналади ва боланинг ижтимоийлашувида етакчи муҳит сифатида муҳим из қолдиради. Н.Эгамбердиева бу хусусида шундай ёзади: “Оилага кириш — маълум эмоционал муносабатлар тизимида иштирок этиш, шу ижтимоий гуруҳга мансуб бўлиш, у билан умумий тарихга эга бўлиш, белгиланган жойда истиқомат қилиш демакдир. Айрим ҳозирги замон оилалари ўз бошидан жиддий инқирозни кечирмоқда, ички оилавий муносабатларга путур етмоқда, болалар ва ота-оналар орасида бегоналашув ҳолатлари ортиб бормоқда, ажримлар ва тўлиқ бўлмаган оилалар миқдори кўпаймоқда, туғилиш даражаси пасайиб, болалар саломатлиги ёмонлашмоқда.

Катта ёшдагиларнинг моддий бойликларга бўлган интилишлари кучайиши натижасида уларнинг асосий вазифалари бўлган бола тарбиясидаги роли оммавий ахборот воситалари, болаларнинг кўчадаги тенгдошлари, шунингдек, бевосита болаларнинг ўзларига қолиб кетмоқда. Оилаларнинг ўзининг бола ижтимоийлашуви билан боғлиқ бўлган аксар вазифаларининг ижтимоийлаштириш институтларига бериб қўйишлари шахснинг ижтимоийлашувида турли омиллар таъсирида зиддият, ўзаро келишмовчилик ва номувофиқларни келтириб чиқармоқда” [6, 87].

Айнан оила боланинг жамиятга киришига ёрдам беради, унга исм қўяди, узоқ тарихга бориб тақаладиган шажарага эга қилади, болани жамиятда мавжуд қоидаларга мос тарзда ўзини тутиш, бошқа инсонлар билан мулоқотга ўргатади. Бола оилада илк бор жинс билан боғлиқ ижтимоий роллар тақсимотини англаб етади.

Ижтимоийлашув омилларидан яна бир аҳамиятга молик гуруҳини боланинг тенгдошлари, маҳалладаги ўртоқлари ташкил қилади. Шу боис ота-оналар имкон доирасида ўз фарзандларининг қуршовидаги болаларнинг ижтимоий соғломлигига алоҳида эътибор қаратишлари зарур. Бунда болаларнинг бўш вақтларини тўғри ташкил қилиш – ёзги оромгоҳлар, турли спорт ва санъат, ижодий тўғарақларга жалб қилиш, мустақил ва ижодий тафаккурга ўргатиш ўта муҳим. Болаларни бу каби фаолият турларига ўргатиш уларнинг мулоқот маданияти, касб танлаши, жисмонан ва маънан соғлом бўлишлари, ўз хатти-ҳаракатлари учун масъулиятли бўлишларига ўзининг таъсирини кўрсатади. Ўғил ва қизларда мулоқот кўникмаларининг шакллантирилиши ва ривожлантирилиши нафақат яқин танишлари, балки турли ҳаётий вазиятларда учрайдиган ўзаро муносабатларда, визуал мулоқот шаклларида ҳам уларга қатор устунликларни беради.

Мобил телефонлар бола ҳаётининг ажралмас таркибий қисмига айланиб улгурди, айрим ота-оналар фарзандларини буткул чекласалар, баъзилари болаларининг уяли алоқа воситалари, Интернет тармоғида турли сайтлардан фойдаланиш сифати ва вақтини назорат қиладилар. Аксарият ҳолларда болалар бу тармоқларга ўз билимларини ошириш, берилган вазифаларга мукамал жавоб топиш мақсадида кирадилар. Назоратни тўғри ташкил қилиш болаларнинг интернет қарамлигига дучор бўлишларининг олдини олади, тоза ҳавода дўстлар даврасида ўйнаш болаларнинг умумий ривожланишига яқиндан ёрдам беради.

Кўпинча ота-оналар фарзандларининг носоғлом оила муҳитида катта бўлаётган тенгдошлари билан мулоқот қилишларини исташмайди. Бундан муайян мақсадлар – боланинг умумий ривожланишига ёмон намуна бўладиган иллатларни ўзлаштирамаслиги, сўқиниш, ичиш, чекиш каби салбий таъсирларга берилмаслиги кабилар кўзда тутилади. Улар болани

ташқи муҳит таъсири, унда мавжуд муаммолардан тамомила чегаралаб ололмайди. Шунинг учун болага бундай мулоқотларнинг якуний натижалари нимага олиб келишини ётиғи билан тўғри тушунтириш ўта муҳим аҳамият касб этади. Айрим ота-оналар эса ҳатто тарбияси оғир болаларга ҳам ижобий таъсир чораларини шахсий намуна асосида сингдиришга ҳаракат қилади ва фарзандининг бундай болалар билан мулоқотига монелик кўрсатмайди, назорат кучайтиради.

Бола ижтимоийлашувининг муҳим шартларидан бири уни ўраб турган тоза экологик муҳит, соғломлаштириш амалиёти, шахсий ўртак асосида шакллантириладиган соғлом турмуш тарзи ҳисобланади. Бунда ота-она, ўқитувчи, оиладаги катта ёшдаги вакиллар болага намуна бўлишлари талаб этилади.

Шахснинг самарали ижтимоийлашувини таъминлашда уни мутолаага ўргатиш ўта муҳим сифатлардан саналади. Бунда ҳам ота-она, бошланғич синф ўқувчиларининг ролини алоҳида эътироф этиш керак бўлади. Боланинг бадий асар ўқишини рағбатлантириш, унда фаолиятининг натижасидан қаноатланиш, фахр ҳиссини туйиш мақсадида ўқитувчи боланинг ўзлигини намоён этиши, ўқиганларини бошқалар билан ўртоқлашиши учун шароит яратиш бериши ва унинг мунтазамлигини таъминлашга ҳаракат қилиши мақсадга мувофиқ.

Бола ижтимоийлашуви ва ўзлигини ифода этишида шахсий кенглик муҳитини яратиш яхши самара беради. Бунда боланинг ўз алоҳида хонаси, кровати, шахсий буюмлари, ўқув қуроллари ва иш столининг бўлиши назарда тутилмоқда. Бу уларнинг баъзида ёлғиз қолишлари, ўйлашлари, хатти-ҳаракатларини режалаштириб олишларида ёрдам беради.

Бола ижтимоийлашувининг энг асосий шarti — бу таълим. Таълим воситасида бола атрофдаги олам, табиат ва жамият қонуниятлари, аجدодлар ўғитини ўзлаштиради, илмий дунёқарашини шакллантиради. Бирламчи ижтимоийлашув жараёнида шаклланган билим, кўникма ва малакаларининг янги ахборотлар ҳисобига бойишига мушарраф бўлади. Нисбатан мукамал ва масъулиятли ижтимоий ролларни ўзлаштириш имконига эга бўлади. Жараёни тўғри ташкил қилишда оила ва мактаб ҳамкорлиги, болага шахс сифатида муносабатда бўлиш, фикрлари, тасаввурларини тўғри йўналтириш, ўзи еча олмаган маиший муаммоларида ёрдам бериш унинг муваффақиятли ижтимоийлашувининг гарови саналади.

Таълим тизими олдидаги давлат буюртмаси Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг асосий ғояларида ўз аксини топган. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” юксак умумий маданиятга, касб-хунар кўникмаларига, ижодий ва ижтимоий фаолликка, мантикий мушоҳа-

да қилиш ҳамда ижтимоий ҳаётдаги муаммоларнинг оқилона ечимларини топиш маҳоратига эга бўлган, истиқбол вазифаларни одилона баҳолай оладиган кадрлар янги авлодини шакллантириш, шунингдек, ҳар томонлама баркамол, таълим ва касб-хунар дастурларини онгли равишда мукамал ўзлаштирган, масъулиятли фуқароларни тарбиялашни назарда tutган педагогик ғояни илгари суради. Шахсда дунёқараш изчил, тизимли, узлуксиз ҳамда мақсадга мувофиқ ташкил этилаётган таълим-тарбиянинг йўлга қўйилиши, унинг турли йўналиш ва мазмундаги ижтимоий муносабатлар жараёнида фаол иштирок этиши, шунингдек, ўз-ўзини тарбиялаб бориши натижасида шаклланади. Ёш авлод дунёқарашининг шаклланишида таълим муассасаларида ўқитилиши йўлга қўйилган табиий, ижтимоий ва гуманитар фанлар асосларининг улар томонидан пухта ўзлаштирилиши муҳим ўрин тутди. Шахснинг маънавий-ахлоқий қиёфаси, ҳаётий ёндашувлари, унинг учун устувор аҳамиятга эга бўлган қадриятлар ҳамда ахлоқий таъминлар моҳиятига эга бўлган дунёқараш мазмунини ифодалайди. Ўз навбатида, дунёқарашнинг бойиб бориши шахснинг шахсий сифат ва фазилатларининг тобора барқарорлашувини таъминлайди [6, 98].

Ҳозирги шароитда оила, таълим ва бошқа санаб ўтилган омиллар ўз ўринларини таъсир доираси тобора ошиб бораётган ОАВ ҳамда Интернет каби ижтимоийлаштириш агентларига бўшатиб бермоқда. Интернет орқали ёшлар тушиб қолаётган виртуал олам оилада, тенгдошлари даврасида реал ҳаётда дуч келадиган ички ва ташқи зиддиятларни енгиб ўтиш, кайфияти, қарашлари, ҳаётий позицияларида, ҳиссиёт ва эмоцияларини билдиришда ҳаракатлар эркинлигини тақдим этади, ўз навбатида, болада интернет-қарамлик ҳолатининг шаклланишига олиб келади. Шунингдек, глобал тармокдаги зўровонликнинг тарғиботи шахс шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Уларнинг таъсирида ёшлар миллий ва умуминсоний қадриятларга хос бўлмаган ноахлоқий ва ноинсоний ишларга қўл уришгача бориб етишмоқда. Шу боис бу масалага итимоийлаштириш агентларининг, айниқса, оиладагиларнинг эътиборларини кучайтириш керак бўлади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, авлоддан-авлодга ўтказиб берилган боланинг ирсий-биологик омиллари, оила, таълим-тарбия муҳити, экологик муҳит омиллари, техник ва технологик ахборот хуружлари ва ҳоказолар педагоглар эътибор беришлари лозим бўлган шарт-шароитлар ва омиллар сирасига киради. Демак, боланинг ривожланишига ўзининг ижобий ёки салбий таъсирини кўрсатувчи омилларга алоҳида эътибор қаратиш тарбиячи ва ўқитувчилар ҳамда ота-оналар зиммасига ўта масъулиятли вазифаларни юклайди ҳамда боланинг муваффақиятли ижтимоийлашувини таъминлашнинг гарови ҳисобланади.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқидан. 20.09.2017 й.
2. Зуннунов А. Педагогика тарихи дарслик. – Т.: Шарқ, 2004. – 336 б.
3. Х.Ибрагимов, Ш. Абдуллаева. Педагогика назарияси (дарслик). – Т.: “Фан ва технология”, 2008, – 425 б.
4. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособие. 3-е изд., испр. и доп. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2010.
5. Педагогическая энциклопедия. – Т.: «Фан», 2001. – 512 б.
6. Эгамбердиева Н. Ижтимолий педагогика. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 348 б.

INDIVIDUAL-TIPOLOGIK XUSUSIYATLAR YOSH SPORTCHILARNING SPORT FAOLIYATIGA MOSLASHUVI SIFATIDA

Zarnigor Jalolova,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada yosh sportchilarning sport faoliyatiga moslashuvida ijtimoiy omillar va eng asosiysi, uning individual o'ziga xosligi muhim ahamiyat kasb etishi yoritib o'tilgan. Ruhiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli, ko'lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkahol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatilishi nazarda tutilgan.

Kalit so'zlar: sport, psixologiya, individuallik, temperament, o'smir.

Аннотация

В данной статье подчеркивается значение социальных факторов и, главное, их индивидуальности в адаптации юных спортсменов к спортивной деятельности. Он предназначен для наблюдения за ходом духовного мира, его скоростью, содержанием, формой, размахом, характеристикой, характером, качеством и механизмом, которые по-разному проявляются в одном человеке.

Ключевые слова: спорт, психология, индивидуальность, темперамент, подросток.

Annotatsiya

This article highlights the importance of social factors and, most importantly, their individuality in the adaptation of young athletes to sports activities. It is intended to observe the progress of the spiritual world, its speed, content, form, scope, characteristic, character, quality, and mechanism, which are manifested in different ways in a single person.

Keywords: sports, psychology, individuality, temperament, adolescence

Sport faoliyati sportchining ruhiy olami beto'xtov harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqozo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois yosh sportchi ruhiyatida tashqi atrof-muhit to'g'risidagi taassurotlar, o'tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish-istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashtirib turishi evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi. Ruhiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli, ko'lami, xususi-

yati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakkahol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, yengil yoki mushkulot bilan javob qaytarishga moyillik ko'rsatadilar [1, 5].

Yosh sportchilarning sport faoliyatiga moslashuvida o'smirning individualligi va xarakteri juda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki o'smir ozmi-ko'pmi o'zi hayotda orttirgan tajribasiga tayanib tashqi ta'sirlarga javob qaytaradi va shu asnoda o'zi yashayotgan muhitga va faoliyatining ma'lum bir qismiga aylangan sport sohasiga moslashuv

jarayonini jadallashtiradi. Sportchining sport to'garaklariga moslashuvida uning temperamentini ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, sportchilarning sport to'garaklariga moslashuvi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixik holatlarga, his-tuyg'ularga ham bevosita bog'liqdir. Psixologiyada temperamentga taalluqli individual dinamik xususiyatlar bilan motivlar va psixologik holatlar, hissiy kechinmalarining dinamik xususiyatlari o'rtasida muayyan darajasida tafovut mavjudligi alohida ta'kidlanadi. Ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida qo'shimcha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda tavsiflab beriladi. Ularning ayrimlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq.

1. Favqulodda temperamentning bir xil xususiyatlari, motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, aynan shu shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, xatti-harakatlarida, muomalasida ifodalanadi [1, 30].

2. Temperament xususiyatlari tabiiy shartlanganlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson hayoti va faoliyatining (umrining) butun davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida (ta'sirga beriluvchanligi sababligidan qat'i nazar) barqaror, o'zgarmas va mustahkamdir.

3. Yakkahol shaxsga daxldor temperamentning turli xususiyatlari o'zaro bir-biri bilan g'ayriqonuniy ravishda birlashgan bo'lmasdan, balki ular o'zaro bir-biri muayyan qonuniyat asosida mujassamlashib, xuddi shu xususiyatlar uning tiplarini tavsiflovchi o'ziga xos tuzilmani vujudga keltiradi [2, 25].

4. Psixologiya fanida temperament xususiyatlari deganda, alohida bir o'smirning psixik faoliyati dinamikasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgarmovchi, temperament tipini tasvirlovchi tuzilmani tashkil qiladi.

Temperament va xarakter shaxsning ijtimoiy munosabatlarda yaqqol namoyon bo'ladigan xususiyatidir. Xarakter deganda, shaxsda muhit va tarbiya ta'siri ostida tarkib topgan va uning irodaviy faolligida, tevarak-atrofdagi olamga (boshqa kishilarga, mehnatga, buyumlarga) o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladigan individual xususiyatlarini tushunamiz. O'smir yoshidagi sportchilarga oid bo'lgan bu psixologik xususiyatlar konkret sharoitda namoyon bo'ladi. Konkret sharoit har bir jamiyatning taraqqiyotiga qarab xarakterlanadi. Sport ham shaxs faoliyatining eng muhimlaridan biridir. Chunki jismoniy qobiliyatsiz demokratik jamiyat ham va bu jamiyat haqida tushunchalarni ham tasavvur qilib bo'lmaydi. Sportda shaxs jismoniy jihatdan kamolotga yetadi, jismoniy rivojlanish esa shaxsda psixik sifatlarining o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Bu ikkalasi bir-biri bilan organik ravishda bog'langan bo'lib, ularni ajratib qarash mumkin emas. Shunday qilib, shaxs tabiiy mavjudot bo'lib, u psixologik xususiyatlarga egadir. Bu xususiyatlar shaxsning faoliyati jarayonida kamolotga yetadi. Sport ham shaxsning konkret, eng muhim faoliyatlaridan biridir.

Demak, sport shaxsni kamolotga yetkazish vositalaridanidir. Shu sababli shaxsni har tomonlama tarbiyalashda sport katta ahamiyatga ega [4, 15].

Sportda biror razryad olish yoki rekord qo'yish uchun maksimal darajada asab-mushak kuchi sarflashni yuqori tezlik va chaqqonlikni talab qiladi. Sport o'zining bu kuchi bilan kishi faoliyatining boshqa turlaridan farqlanib turadi. Sport jarayonida o'smir shaxsning harakat malakalari yuksak darajada rivoj topadi. Shuningdek, sportda shaxsning irodaviy va boshqa psixologik sifatleri takomillashadi. Bu davrda yoshlarni sportning u yoki bu turi bilan shug'ullanirishning mohiyati shundaki, agar o'smir yoshi sport bilan shug'ullanish davrini yaxshi o'tkazsa, unda yuksak jismoniy qobiliyat iroda va xarakter tarbiyalanadi, shuningdek, dunyoqarash shakllanadi. Aksincha, o'smir, o'sishning bu muhim davrida jismoniy harakatli o'yinlardan mahrum bo'lar ekan yoki sport bilan shug'ullanmas ekan, hayot jarayonida u har tomonlama yetuk shaxs darajasiga ko'tarilishi qiyin kechadi.

Demak, o'sish jarayoni muayyan davrida sport bilan shug'ullanish o'smirda kelgusi hayot uchun eng muhim bo'lgan jismoniy to'liq: chaqqonlik, epcchilik, botirlik, jismoniy go'zallik va boshqa muhim sifatleri tarbiyalaydi. Sportchi sportning u yoki bu turi bilan shug'ullanar ekan, u doimo yuqori natijalarga erishishni maqsad qilib qo'yadi. Bu esa o'smir yoshidagi sportchidan:

- uzoq vaqt davomida mashq qilish natijasida umumiy jismoniy taraqqiyotni, organizmning fiziologik funksiyalarini yuksak darajada rivojlanganligini talab qiladi;

- sportchida tafakkur yuritish operasiasining yuksak o'sishini talab qiladi. Chunki sportda darhol yechilishni talab qiladigan usulga, taktikaga oid masalalar tez-tez uchrab turadi. Bu zaruriyat sportda tafakkur qilish qobiliyatini o'stiradi. Bundan tashqari, sportda emotsiya, idrok va boshqa psixik jarayonlar ham kamol topadi;

- ilmiy tekshirishlar natijasi shuni ko'rsatadiki, sport shaxs temperamentini va xarakterini tarbiyalashda ham muhim ahamiyat kasb etib, ko'p yillik tajribaga ega bo'lgan murabbiy va sportchilar tekshirilganda, ular orasida bo'sh asab tizimiga ega bo'lganlari kam uchraydi. Vaholanki, sport bilan shug'ullanmagan kishilar o'rtasida bo'sh asab tizimli kishilar tez-tez uchrab turadi.

Flegmatik temperamentli kishi yaqin distansiyaga tez yugura olmaydi, boksdan esa tez harakat qila olmaydi, ammo asab tizimi trenirovka qilish natijasida bunday tipni o'zgarishi sportning ayrim turlarini egallay olganligi isbotlangan.

Xolerik temperamentli kishilar yaqin distansiyaga yugurishga, boksga juda mos keladilar, lekin musobaqa paytida oshiqcha hayajonlanadilar, uchragan to'siqlarni yengishda tez jahli chiqadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, har bir yosh sportchining sport faoliyatiga moslashuvida uning individual-tipologik xususiyati katta ahamiyat kasb etar ekan. Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, yosh sportchilarning sport

faoliyatiga moslashuv jarayonida har bir sport sohasidagi yoshlarga alohida e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir. O'smir yoshidagi sportchilarning sport to'garaklariga moslashuvida o'smirning oilaviy sharoiti, atrofidagi o'rtoqlarining asosiy faoliyati, oiladagi tarbiya, u mashg'ulotlarga qatnayotgan sport zalining uzoq-yaqinligi, sport zalining mavqeyi, murabbiyning o'ziga xosligi va psixologik bilimiga ega bo'lishi, eng asosiysi, o'zi tanlagan sport sohasini chin dildan sevishi bilan bog'liq bo'ladi. O'smir yoshidagi sportchilarning sport to'garaklariga moslashuvida o'smirlarga ijtimoiy omillar ta'siri va individual-psixologik xususiyatlari, ta'lim-tarbiya va uni o'rab turgan atrof-muhiti juda katta ahamiyat kasb etadi.

Xulosa sifatida quyidagilarni ko'rsatib o'tish o'rinli deb o'ylaymiz:

- sport o'smir yoshidagi shaxsni garmonik rivojlantirishda alohida ahamiyatga egadir;

- o'smir yoshidagi sportchi shaxsining psixik jarayonlari sport faoliyatini yaxshilashga ta'sir qiladi, sport esa, o'z navbatida, bu jarayonni yuksak darajada o'sishida asosiy manba rolini o'ynaydi;

- o'smirning irodaviy-g'oyaviy sifatlarisiz sportda yuksak natijalarga erishib bo'lmaydi. Bu sifatlar esa konkret sport sharoitida shakllanadi;

- sport shaxs temperamentini ijobiy tomonga o'zgartirishda kuchli bir manbadir. Yosh sportchilarni sport faoliyati muhitidagi yangi kasbiy faoliyatga muvaffaqiyatli moslashganliklariga ko'ra, shartli ravishda respondentlar quyidagi uch guruhga:

- 1) muvaffaqiyatli (sport faoliyatiga muvaffaqiyatli moslashgan – yuqori natijaga ega va yangi mehnat faoliyatidagi ijodiy jarayondan qoniqish hosil qiluvchilar);

- 2) nisbatan muvaffaqiyatli (sport faoliyatiga munosabatlari jarayoniga qisman moslashgan – yuqori mehnat unumdorligiga ega, lekin yangi faoliyati jarayonidan qoniqmaydiganlar);

- 3) muvaffaqiyatsiz (yangi kasbiy faoliyatiga moslashmagan, natija unumdorligi past va faoliyatdan kam qoniqish hosil qiladiganlar) sport faoliyati subyektlariga ajratiladi. Muvaffaqiyatli moslashuvning asosiy mezonlari sifatida quyidagilar:

- a) kasbiy faoliyatdan yuqori qoniqishga ega (umumqabul qilingan obyektiv mezonlar);

- b) mehnat subyekti tomonidan yaratilgan ish joylari soni (qo'shimcha obyekt mezonlari);

- v) boshqa sport faoliyati bo'yicha foydali taklif etilgan holatlarda sportchining kasbiy faoliyatini o'zgartirishni

istamasligi (asosiy subyektiv mezonlar);

- g) hayotning bama'ni ko'rsatkichlari (qo'shimcha subyektiv ko'rsatkichlar) kabi omillar qabul qilingan. Shunday qilib, tadqiqotning ko'rsatishicha, 66 nafar (45,1%) sportchi yuqori darajadagi muvaffaqiyatga moslashuvni namoyon etgan ijtimoiy guruhni tashkil etdi. Ya'ni bu toifa respondentlar faoliyati tahlil qilinganda, uzoqni ko'ra bilishi, sport mashg'ulotlari rejasini to'g'ri tuzish oqibatida qiziqishlari ko'paygan. 17 nafar (11,5%) sinavchi muvaffaqiyatsiz sport subyektlaridan tashkil topgan ijtimoiy guruhga mansub hisoblanishadi. Aniqlanishicha, ularning sport faoliyatiga qiziqishlari kamaygan yoki ahamiyatsiz, mashg'ulotlarga avvaldagidek qatnashishi kamaygan, faoliyatdan qoniqish ko'rsatkichlari past va o'zlarining ayni faoliyat sohalarini o'zgartirishni istaydilar hamda ushbu kasbiy faoliyatga umuman moslasha olishmagan. Shuningdek, tadqiqotda ishtirok etgan yana 64 nafar respondentlar nisbatan muvaffaqiyatli sport subyektlari guruhiga mansub sanalishadi. Natijalarning ko'rsatishicha, ularning mashg'ulotlarga qatnash jarayoni ma'lum darajada oshgan va soni ko'paygan.

Yosh sportchilarning sport faoliyatiga ijtimoiy-psixologik moslashuvini tajribaviy tadqiq etishga bag'ishlangan pilotaj bosqichni o'tkazishda maksimal darajadagi eksperimental psixologiya va ijtimoiy fikrni tadqiq etishda amal qilinuvchi instruksion tavsiyalarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi va bu quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarishga asos bo'ldi:

- sport faoliyatining tanlanilishiga sabab bo'luvchi motivlar va o'zgaruvchan muhitda shaxs moslashuviga ta'sir ko'rsatuvchi omillar, xususan, tabiiy sharoitni inson o'zgartira olmasa-da, sport jamoasida sog'lom psixologik muhitni shakllantirish orqali noqulay sharoitda ham yosh sportchilarni ijtimoiy-psixologik moslashuvini oshirish mumkin;

- sport kasbiy faoliyatiga ijtimoiy-psixologik moslashuvini besh xil: quyi, o'rtachadan past, o'rta, o'rtachadan yuqori, yuqori darajalarga bo'lish mumkin va bu darajalar:

- a) o'zaro munosabatlarga kirishidagi holati;

- b) sport faoliyati davomida uzoq muddatli tashqi va ichki konfliktlarga bormasligi;

- v) sotsiogen ehtiyojlardan qoniqishi;

- g) jamiyat (ba'zan referent bo'lmagan guruh) tomonidan taqdim etilishi mumkin bo'lgan rolli kutilmalarga tayyor bo'lishi;

- d) ijodiy qobiliyatlarini mustaqil va o'ziga ishongan holda namoyon qila olishini aniqlashda qo'l keladi hamda ijtimoiy-psixologik moslashuv ko'lamini belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Горбунов Г.Д. Психология физической культуры и спорта: учебник для студ. высш. учеб. заведений / Г.Д. Горбунов, Е.Н. Гозунов. – М.: Издательский центр "Академия", 2009. – 256 с.

2. Kaldibayeva, D.O. (2020). Talabalarining mantiqiy tafakkurini shakllantirishning pedagogik omillari. *Science and Education*, 1(3). 2014-2078-b.

3. Халилова, М.А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташиқлотларида ахборот-компьютер технологияларини му-

сика тарбияси воситаси сифатида куллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.б.

4. Абдусаматова, Ш.С., & Бурханова, М. Б. (2020). *Қўн фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. Oriental Art and Culture*, (4). 212 б.

5. Mirzarahimova, G.I. (2020). *Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030 б.

MASOFAVIY TA'LIMDA QO'LLANILADIGAN TEXNOLOGIYALAR VA XIZMATLARNING OLIY TA'LIM MUASSASALARIDAGI O'RNI

Saidjalolxon Gaziyeu,

Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari
va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi
AKT bo'lim boshlig'i;

Ulug'bekmirzo Qurbonov,

Raqamli ta'lim texnologiyalarini rivojlantirish markazi,
Tizimlarni loyihalashtirish va dasturlashtirish bo'lim boshlig'i

Annotatsiya

Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarining masofaviy masofaviy ta'limda qo'llaniladigan texnologiyalar va xizmatlari, ularning turlari, qo'llanilishi, usullari, imkoniyatlari va erishiladigan natijalarga bag'ishlangan. O'z navbatida, bundan ko'zlangan maqsad oliy ta'lim muassasalarining masofaviy ta'lim shaklini joriy etish, bu bo'yicha tajriba ortirish, afzalliklari va yutuqlari tahlil qilish hamda tadqiqotlar olib borish.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, masofaviy ta'lim, texnologiyalar, axborot tizimlari, raqamlashtirish, raqamli boshqaruv, ta'lim sifati, natijaviylik kommunikatsiya, texnologiya, axborot texnologiyalar, multimedia, individual, informatika, texnik vositalar.

Аннотация

Данная статья посвящена технологиям и сервисам высших учебных заведений, используемым в дистанционном дистанционном обучении, их видам, применению, методам, возможностям и результатам. В свою очередь, целью этого является внедрение формы дистанционного обучения высших учебных заведений, получение опыта в этом отношении, анализ ее преимуществ и достижений, проведение исследований.

Ключевые слова: высшее образование, дистанционное образование, технологии, информационные системы, цифровизация, цифровой менеджмент, качество образования, эффективность, коммуникация, технология, информационные технологии, мультимедиа, индивидуальное, информатика, технические средства.

Annotation

This article is devoted to the technologies and services of higher education institutions used in remote distance education, their types, applications, methods, possibilities and results. In turn, the aim of this is to introduce the form of distance education of higher education institutions, to gain experience in this regard, to analyze its advantages and achievements, and to conduct research.

Keywords: Higher education, Distance education, Technologies, Information systems, digitization, digital management, quality of education, productivity, communication, technology, Information technologies, multimedia, individual, informatics, technical tools.

Hozirgi kunda oliy ta'limda ko'plab yangi texnologiyalar qo'llanilmoqda. Xorijiy va innovatsion ta'lim texnologiyalari ko'plab oliy ta'lim muassasalarida joriy etilmoqda. Darhaqiqat, 2020-yilgi koronavirus pandemiyasi ko'pchiligimizni yangi narsalarni sinab ko'rishga va ko'pin-

cha murakkab masofaviy ta'lim jarayoni uchun internetga kirishga majbur qildi. Oldinlari masofaviy ta'lim biz uchun hali qo'llash mumkin emasdek tuyulardi. Pandemiya davrida ko'plab imkoniyatlarga ega ekanligimizni yana bor bor anglab yetdik. Masofaviy ta'limning asosiy vositalaridan biri

– bu axborot kommunikatsiya texnologiyalari, yuqori tezlikdagi internet, axborot tizimlaridir. Biz mana shu vositalarga tayangan holda masofaviy ta'limni joriy etishimiz va amalga oshirishimiz mumkin. Dunyo tajribasini oladigan bo'lsak, ko'plab rivojlangan davlatlar, jumladan, Rossiya, AQSh, Germaniya, Italiya, Janubiy Koreya, Turkiya kabi davlatlarda masofaviy ta'lim yo'lga qo'yilgan. Ushbu davlatlar masofaviy ta'lim joriy etilgan oliy ta'lim muassasalarida, ta'lim sifati, natijaviylik va korrupsion holatlarni yoqligi, erishilgan katta natijalardan biri desak, mubolag'a bo'lmaydi. Bunda ko'rinadiki masofaviy ta'lim yutuqlari, afzalliklari bilan bir qatorda, kamchiliklari va kuchsiz tomonlari ham mavjuddir.

Masofaviy ta'lim, oliy ta'lim muassasalarida qo'llash koplak sohalarida ustunlik beradi, ammo shunday sohalar ham borki masofaviy ta'limni joriy etish ko'plab muammo va bahslarga sabab bo'lishi mumkin. O'zi aslida masofaviy ta'lim nima? U qanday normativ-huquqiy asosga ega? Bu kabi savollarga javob olish uchun O'zbekiston Respublikasi qonunlariga yuzlanamiz. Biz masofaviy ta'limga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin. Bu bo'yicha 2020-yil 23-sentabrda yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi 637-son Qonuni qabul qilindi. Ushbu qonunning 2-bob 16-moddasida Masofaviy ta'lim to'g'risida keltirib o'tilgan. Masofaviy ta'limga quyidagicha ta'rif beriladi: Masofaviy ta'lim o'quv rejalarini va o'quv dasturlariga muvofiq ta'lim oluvchilar tomonidan zarur bilim, malaka va ko'nikmalarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan hamda Internet jahon axborot tarmog'idan foydalangan holda, masofadan turib olishga qaratilgan. Masofaviy ta'limni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Ushbu qonun asosida ko'plab oliy ta'lim muassasalarida 2022/2023 o'quv yili uchun masofaviy ta'lim shakllari joriy etildi hamda Davlat test markazi tomonidan abituriyentlarni qabul qilish ishlari amaliyotga joriy etildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 15-iyundagi farmoyishi bilan 2022/2023 o'quv yili uchun davlat oliy ta'lim muassasalariga o'qishga qabul qilishning davlat buyurtmasi parametrlari tasdiqlandi. Unda masofaviy ta'lim Bakalavriat bosqichi uchun 3410 nafar kvota ajratildi. Bunda ko'rinib turibdiki, masofaviy ta'lim oliy ta'lim muassasalarida uchun yangi va rivojlanayotgan ta'lim shakliga aylanmoqda.

Masofaviy ta'lim uchun quyidagi onlayn platformalardan foydalanish mumkin. Eng ommabop va qulay platformalar bular Skype, Zoom, Google yoki boshqa onlayn

aloqa platformalari hisoblanadi. Bundan tashqari, ko'p odamlar simsiz yoki mobil texnologiyalarning foydalanishadi, jumladan:

- Shaxsiy kompyuterlar
- Noutbuklar
- Smartfonlar
- Planshetlar

Oliy ta'lim tizimini boshqarish platformalari o'quv jarayonni raqamli boshqarishda foydalaniladi. Hozirda ko'pgina oliy ta'lim muassasalarida Ta'limni boshqarish tizimi (LMS), Kurslarni boshqarish tizimi (CMS) yoki Oliy ta'lim jarayonlarini boshqarish axborot tizimi (HEMIS) kabi tizimlardan foydalanishmoqda. HEMIS – oliy ta'lim jarayonlarini boshqarish axborot tizimini olishimiz mumkin. Ushbu axborot tizimi “Ma'muriy boshqaruv”, “O'quv jarayoni”, “Ilmiy faoliyat” va “Moliyaviy boshqaruv” axborot tizimlarini o'z ichiga olgan. HEMIS axborot tizimi oliy ta'lim muassasalarining asosiy faoliyatlarini avtomatlashtirish hisobiga ma'muriy xodimlar, professor-o'qituvchilar va talabalarga elektron ta'lim xizmatlarini taqdim etadi. Axborot tizimi oliy ta'lim muassasalarida bilan Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar o'rtasida axborot ko'prigi vazifasini o'taydi hamda oliy ta'lim muassasalaridan olinadigan turli xil ma'lumotlar sonini keskin kamaytirish, ularning qog'oz shaklidan voz kechish va boshqaruv tizimini raqamlashtirishga xizmat qiladi. Bu kabi tizimlar oliy ta'lim muassasalariga o'z ma'lumotlarini saqlash va kuzatish imkonini beruvchi vositalardir. Ularni onlayn o'qitish va o'qitish metodologiyasi sifatida tasavvur qilishingiz mumkin.

Hozirda internet tarmog'i yetib bormagan joylar qolmadi deyarli. Ammo ba'zi chekka hududlarda Internetga kirish imkoni bo'lmazligi mumkin. Datacasting (ma'lumotlar uzatish) qishloq va shaharlardagi muhtoj oilalarga yordam ko'rsatish orqali bu bo'shliqni bartaraf etishga yordam beradi. Oliy ta'lim tizimlari bir tomonlama televizion eshittirishlar orqali o'quvchilarga mo'ljallangan xavfsiz ma'lumotlarni uzatadi. Ma'lumotlarni uzatish g'oyasi Internetga ega bo'lmagan talabalarga hujjatlar, darslar va videolarni radio to'lqinlar orqali taqdim etishdir. Talabalarga antenna va qabul qiluvchi va ularning WiFiga ulangan qurilmalari kerak.

Bu kabi uzoq qishloqlar, ovullarda ham hozirgi kunga kelib zamonaviy internet tarmog'iga bog'lanmoqda. O'zbekiston hududining barcha nuqtalarida sifatli internetni bo'lishi nafaqat masofaviy ta'lim, balki boshqa ta'lim shakllari uchun ham muhimdir.

1-rasm. Masofaviy ta'lim jarayoni soddaxemasi

Masofaviy ta'limda onlayn darsliklarni sifatli va mukammal bo'lishi muhim omillardan biri hisoblanadi. Onlayn darsliklardan eng asosiy va ko'p qo'llaniladiganlari quyidagilarni tashkil etadi:

- Elektron darsliklar.
- Elektron kitoblar.
- Video darsliklar.
- Audio darsliklar.
- Qo'shimcha topshiriqlar, prezentatsiyalar, maqolalar.
- Ta'limni boshqaruv platformalari.
- Aloqa vositalari.

Ushbu vositalar masofaviy ta'lim uchun eng kerak bo'ladigan vositalardan biridir. Agar ushbu elektron darsliklar bo'lmasa, masofaviy ta'limni joriy etish va amalga oshirishning iloji bo'lmaydi. Bu, o'z navbatida, ta'lim sifatining yomonlashishiga, korrupsion va boshqa noxush holatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim shakllarini joriy etish quyidagi afzalliklar va yutuqlarni beradi:

- moddiy tomondan imkoniyati cheklangan va uzoq masofadagi talabalar uchun qulay imkoniyat;
- uzoq masofada ishlayotgan talabalar uchun o'qishdan ajralmagan holda, ortiqcha sarf xarajatlarsiz o'qish imkoniyati;
- ko'plab auditoriyalar, o'quv binolari va moddiy texnika bazasini talab etmasligi;
- o'qituvchilar uchun qulay ish grafigi;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'grisida"gi F-4947-sonli Farmoni.
2. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'grisida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.10.2019-yildagi PF-5847-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Toshkent oqshomi. 2020-yil, 25-yanvar. № 13 (14064).
4. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy taxlil, qilish tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. – T.: O'zbekiston, 2017.
5. S.S.G'ulomov va boshqalar. Axborot tizimlari va texnologiyalari: Oliy o'quv yurti talabalari uchun darslik / Akademik S.S. G'ulomovning unuimiy tahriri ostida. – T., "Sharq", 2000.
6. *The pedagogy of the Massive Open Online Course: the UK view.* Sian Bayne and Jen Ross, the University of Edinburgh. *The Higher Education Academy*. 2013.
7. <https://lex.uz/docs/-5013007>
8. www.edu.uz
9. www.dtm.uz
10. www.hemis.uz

- boshqaruvni osonlashishi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, masofaviy ta'lim texnologiyalari, ularni qo'llash, ulardan samarali foydalanish, oliy ta'lim muassasalariga joriy etish hozirgi kun, zamon va shiddatli raqarmli dunyo talabi desak ham bo'ladi. Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim shaklini joriy etilishi ko'plab imkoniyati cheklangan abituriyentlarga qo'shimcha imkoniyat yaratadi. Bundan tashqari, xorijiy abituriyentlarni ham ko'payishiga va ularning qiziqishi ortishiga sabab bo'ladi. Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim shakli boshqaruvini to'g'ri tashkil etish, adolatni ta'minlash, turli byurokratik to'siqlarni olib tashlash, shaffoflikni ta'minlash, yuqori salohiyatli professor-o'qituvchilarning ishini to'g'ri baholash va ularni munosib rag'batlantirish kabi vazifalarni bajarishda hozirgi zamonaviy axborot tizimlaridan foydalanigan holda, sohani raqamlashtirish talabi kundan kunga o'sib bormoqda. Shundan kelib chiqib, oliy ta'lim muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish uchun sohani raqamli formatga o'tkazish muhim omillardan sanaladi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad baribir o'zgarmaydi, ya'ni ta'lim sifatini oshirish, yuqori natijaviylik, korrupsion holatlarga chek qo'yish va yuqori salohiyatli kadrlarni tayyorlashga qaratilgan. Masofaviy ta'lim shakli zarur yo'nalishlar bo'yicha qabul parametrlarini hisobga olgan holda kvotalarini oshirish, to'g'ri taqsimlash va tizimli ravishda rivojlantirish zarur.

ПЕДАГОГЛАР ШАХСИНИНГ ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Дилафруз Тураева,

Тошкент Кимё Халқаро университети

Педагогика ва психология кафедраси доценти, PhD

Аннотация

Ушбу мақола узлуксиз таълим ўқитувчиларининг Р. Кеттелла (16 факторли шахс сўровномаси) усули билан шахсий фазилатларни экспериментал ўрганиш натижаларига бағишланган. Мақолада тадқиқот натижаларининг психологик таҳлили келтирилган.

Калим сўзлар: ўқитувчи-талаба тизими, услуби, ўқитувчи фаолияти услуби, бошқарув услуби, бошқарув усули.

Аннотация

Данная статья посвящена результатам экспериментального исследования личностных качеств по методике Р. Кеттелла (16-факторный личностный опросник) педагогов непрерывного образования. Приведен психологический анализ результатов.

Ключевые слова: система «педагог-учащийся», стиль, стиль деятельности учителя, стиля управления, метод управления.

Annotation

This article is devoted to the results of an experimental study of personal qualities by the method of R. Kettela (16-factor personality questionnaire) of teachers of continuing education. A psychological analysis of the results is given.

Keywords: «teacher-pupil» system, management method, Style, style of activity of the teacher, management style.

XX асрнинг бошларида яшаб ижод этган олим Ф.П.Каптерев ўқитувчининг сифатларини иккига бўлиб ўрганади: махсус сифатлар ва шахс сифатлари. Ўқитувчининг махсус сифатларига икки хил сифатлар киришини таъкидлаган: объектив ва субъектив сифатлар. Ўқитувчининг объектив сифатларига унинг илмий тайёргарлиги кирса, субъектив сифатига эса ўқитувчининг шахсий таланти киради. Ўқитувчининг шахс сифатларига унинг ахлокий-иродавий сифатлари киришини таъкидлайди [1, 377]. Олимнинг фикрича, таълим жараёнида ўқитувчининг шахси биринчи ўринда туради, унинг қолган сифатлари эса таълимдаги унинг тарбиявий таъсирини кучайтиради ёки сусайтиради [1, 388]. Ф.П. Каптерев ўқитувчининг объектив сифатига унинг ўз фанини чуқур билишини, субъектив сифатига эса унинг ўқитувчилик маҳоратини, педагогик қобилиятини киритади. Ўқитувчи шахсига хос бўлган ахлокий-иродавий сифатларга: объективлик, эътиборлилик, самимийлик, чидам ва бардош, ўз-ўзини танқид қилиш, болаларга нисбатан меҳр-муҳаббат ва ҳоказоларни киритади. Маълумки, шахс яхлит тузилма сифатида маълум бир структурага эга бўлади. Шундай шахс структураларидан бирини В.С.Мерлин таклиф қилган. У шахсга инсоннинг алоқалари ва сифатлари системаси сифатида таъриф беради ва шахснинг динамик структурасини қуйидаги системаларга бўлади:

1. Организмнинг индивидуал хусусиятлари системаси (биохимик, умумий соматик, нейродинамик хусусиятлар).

2. Индивидуал психик хусусиятлар системаси (психодинамик, яъни темперамент сифатлари, шахснинг психик хусусиятлари).

3. Ижтимоий, психологик, индивидуал хусусиятлар (ижтимоий роллар, установка, статус ва ҳоказо) [2, 35-38].

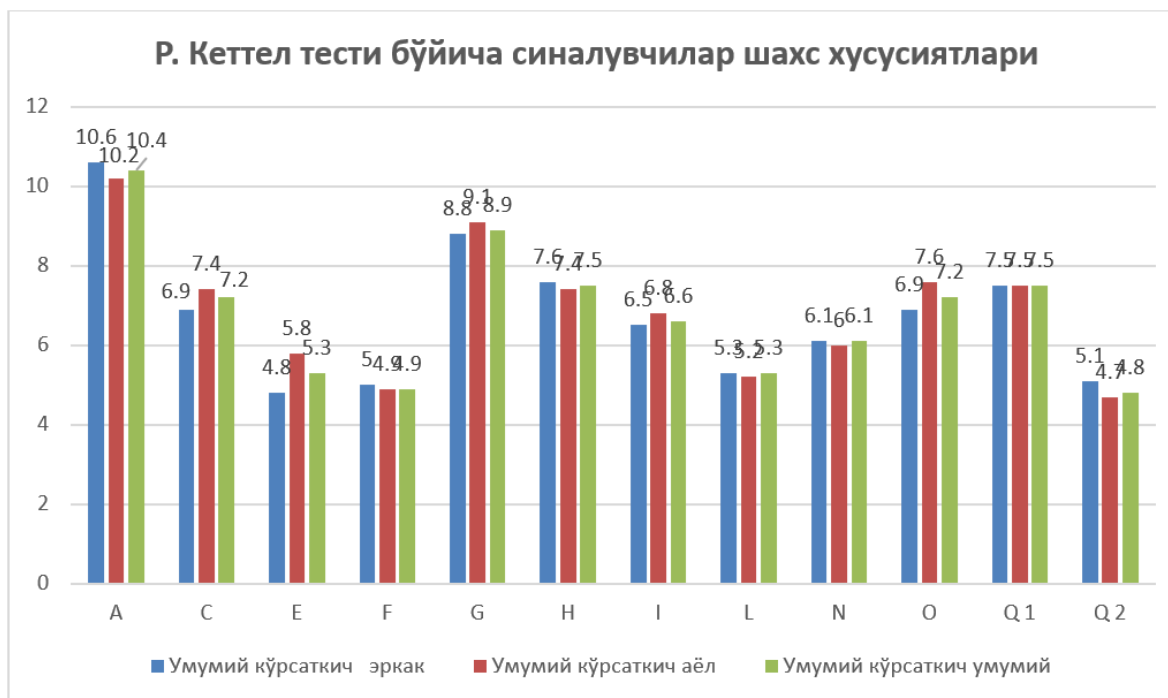
Олим томонидан илгари сурилган шахснинг динамик структураси ўқитувчи шахси учун ҳам характерли ҳисобланади. Улар таълим-тарбия жараёнида бевосита ўз таъсирини кўрсатади. Шундай қилиб, бу ўринда ўқитувчи шахси, унинг маълум қирралари кўплаб нуфузли олимларимиз томонидан таъкидлаб ўтилган. Ўқитувчи шахсига хос бўлган томонлардан бири унинг ўқувчиларга таъсирининг, аниқроғи, ўқувчилар жамоасига таъсирининг услублари ҳисобланади. Бундай таъсир услублари бир қанча бўлиб, уларнинг ҳар бири ўқувчи шахси шаклланишида ўзига хос самарага эга бўлади. Айнан шу масалани ойдинлаштириш учун, бошқача айтганда, юқорида қўйилган саволларга жавоб бериш учун, ўқитувчининг фаолият ва бошқарув услублари нуктаи назаридан, оптимал усуллари ишлаб чиқиш мақсадида тажрибавий тадқиқотни амалга оширдик.

Тадқиқот мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, Р. Кеттел тести [3, 192] ёрдамида ўқитувчи шахси ижтимоий хусусиятларини ўргандик. Тест турли йиллик иш тажрибасига эга бўлган ўқитувчиларда ўтказилди ва натижалар 0-5 йилгача, 6-11 йилгача, 11-15 йил ва ундан юқори иш тажрибасига эга бўлган эркак ва аёл ўқитувчиларда алоҳида ҳисоблаб чиқилди. Олинган натижалар даражаларга кўра таҳлил қилинди.

Қуйида тадқиқот натижаларининг таҳлиliga тўхталиб ўтамыз.

А фактори (одамовилик-мулоқотчанлик) бўйича аёл ўқитувчиларда ҳам, эркак ўқитувчиларда ҳам, иш стажи бўйича ҳам мулоқотчанлик юқори тенденцияга эга эканлиги кузатилди. Бу, албатта, ўқитувчига хос хусусият ҳисобланади. Мулоқотчанлик, киришимлилик, очиқ кўнгиллилик, меҳрибонлик, эъти-

борлилик сингари хусусиятлар ўқитувчиларда юқори даражада намоён бўлиши табиий. Улар инсонлар билан сидқидилдан ишлаш, низоларни ҳал этишда ва олдини олишда фаоллик, ишонувчанлик, танқиддан қўрқмаслик, ҳис-туйғуларни бошдан кечириш, инсонлар юзларини, воқеа-ҳодисаларни исм, фамилияларни яхши эсда сақлаб қолиш хусусиятлари билан ажралиб турадилар.

1-расм. Р. Кеттел тести бўйича ўқитувчилар шахс хусусиятларининг умумий натижалари

С фактори (ҳиссий бекарорлик ва ҳиссий баркарорлик) бўйича, умумий кўрсаткич ўрта даражадан пастроқ. 0-5 йиллик иш стажига эга бўлган эркакларда пастроқ, аёлларда эса ўрта даражага яқин. 6 йилдан 10 йилгача иш стажига эга бўлган ўқитувчилар орасида эса аксинча: эркакларда ўрта, аёл ўқитувчиларда эса пастроқлиги аниқланди. Демак, бу кўрсаткич 0-5 йиллик иш стажига эга бўлган эркаклар ва 6-10 йилгача стажга эга бўлган аёллар ҳиссиётларини назорат қилишлари қийин, қизиқишлари ўзгарувчан, тез тушқунликка тушадиган, асабий бўладилар. Кузатишлардан, 0-5 йиллик иш стажига эга бўлган эркак ўқитувчилар коллеждаги фаолиятини эндиgina бошлаган, ҳали ўқитувчилик малакалари шаклланаётган даврда бўлгани учун уларда ўзига ишонч тўлиқ шаклланмагани ва 6-10 йиллик стажга эга бўлган аёл ўқитувчиларнинг кўпчилиги эса оилавий шароит таъсирида эканлиги кузатилди. 0-5 йиллик стажга эга бўлган аёллар ва 6-10 йиллик тажрибали эркак ўқитувчилар, шунингдек, 11-15 йил ва ундан юқори иш тажрибали ўқитувчилар ҳиссий баркарор, туйғуларини назорат қила оладилар. Яна шунини айтиш жоизки, С фактори бўйича баҳо аёлларда юқори.

Е фактори (итоаткорлик-устунлик) бўйича, барча синалувчилар орасида қуйидаги хусусиятлар намоён бўлди: натижалар бўйича умумий аёл ўқитувчилар устунликка интилувчан, мустақил, ўзига ишонган, талабчан, қайсар, ижтимоий шартларни ва авторитетларни тан олишмайди, эркакларда эса кўрсаткичлар пастроқ (4,8) бўлиб, бу шахснинг конформлилигини, ўта камтар, мослашувчан, эҳтиёткор, ҳадиксировчи хусусиятларни билдиради.

Жинслар ва стажлар бўйича ҳам фарқлар мавжудлиги аниқланди. 0-5 йилгача иш стажига эга бўлган аёл ўқитувчиларда кўрсаткичлар нисбатан пастроқ, лекин иш стажи ошган сари аёлларда мустақиллик, устунликка эришиш, ўзига ишониш тенденцияси юқорилаб борганини кўриш мумкин (5-жадвал). 0-5 йилгача иш стажига эга бўлган аёл ўқитувчиларда конформлилик, бўйсунувчанлик, ўзига ишонмаслик, камтарлик, кўникувчанлик, эҳтиёткорлик хусусиятлари намоён бўлган. Бундай хусусиятлар эркак ўқитувчиларда ҳам кузатилади, лекин уларда иш стажи ошган сари фактор кўрсаткичлари пасайиб борган, бу эса устунликка мойилликнинг пасайишини англатади.

Ғ фактори (мулоҳазали-таъсирчанлик) бўйича, умумий кўрсаткичлар ўрта даражада бўлиб, фақат-

гина 0-5 йил иш стажига эга бўлган ўқитувчиларда паст баҳо кўзга ташланади. Бу 0-5 йил иш стажига эга бўлган ўқитувчилар эҳтиёткор, босик, қайғурувчан, ҳамма нарсани мураккаблаштиришга, ҳар бир нарсга жиддий ва эҳтиёткор муносабатда бўлишга мойиллигини билдиради. Бундай одамлар ҳамиша келажаклари ҳақида қайғурадилар. Ўз хулқ-атворлари ҳақида ташвишда бўладилар.

G фактори (ҳис-туйғуларга берилувчанлик – юқори норматив хулқ) бўйича барча синалувчилар кўрсаткичлари юқори бўлиб, бу ўқитувчиларнинг қатъиятли, иродали, масъулиятли, тартибли, одамларга эътиборли, ўзини ўзи яхши идора қила олишини билдиради. Улар белгиланган талабларни расмийлаштириш билан ҳам бажарадилар. Бу, албатта, ўқитувчи шахсига хос хусусият ҳисобланади.

H фактори (тортинчоқлик-ботирлик) бўйича умумий кўрсаткичлар ўрта даражада бўлиб, 6-10 йиллик меҳнат стажига эга бўлган эркак ўқитувчиларда юқори, бу уларнинг руҳий зарбаларга чидамли, таҳдидларга эътибор қилмайдиган, дадил, қатъий, ҳафв-хатарлар ҳақидаги белгиларга беписанд қарашини ва кўп вақтини суҳбатга сарф қилишларини англатади. Улар мулоқотда қийинчилик сезмайдилар.

I фактори (шафқатсизлик-юмшоқ кўнгиллилик) бўйича синалувчилар кўрсаткичлари паст даражада. Паст кўрсаткичлар эса коллеж ўқитувчиларининг ҳиссий турғун, қаттиққўл, дадил, ҳаққоний, ишбилармонлик хусусиятларига эгаллигини, улар ҳислардан кўра кўпроқ ақл-идроқка таяниб иш кўришни афзал билишларини, гуруҳни “тўғри”, аниқ йўлга йўналтиришга интилувчанлигини, маънавий қадриятларни яратишга мойиллигини билдиради. Бундай хусусиятлар ўқитувчиларда бўлиши албатта табиийдир.

L фактори (ишонувчанлик-шубҳаланувчанлик) бўйича, умумий кўрсаткичлар ҳам иш стажига ва жинслар бўйича кўрсаткичлар ҳам юқори бўлиб, бу ўқитувчилар эҳтиёткор, одамлар билан муносабатда қатъий, аммо жижжак, рақобатни ёқтирмайдиган, улар ўзига жуда юқори баҳо берадилар. Шубҳа, гумон ва эҳтиёткорликни тез-тез намоён қиладилар. Бу фактор бўйича кўрсаткичлар 6-10 йиллик иш стажига эга бўлган эркак

ўқитувчиларда янада юқори эканлиги намоён бўлди. Уларда ҳам юқоридаги хусусиятлар мавжуд.

N фактори (табиий оддийлик-дипломатлик) бўйича, умумий кўрсаткичлар ўрта даражада бўлиб, 0-5 йиллик иш стажига эга бўлган эркак ўқитувчиларда паст баҳони кўрсатди. Бу уларнинг қўполроқ, дангал, очик, эътиборсиз, хушмуомала эмаслигини, иш стажига ошган сари эса улардаги хусусиятлар ўзгариб, режали, принциплар, ҳиссий шиддатларга берилмайдиган, ўзларини мулоқот, ўз хатти-ҳаракатларини билимдонлик ва айёрлик билан бошқаришларини билдиради.

Q1 фактори (ригидлик-ўзгарувчанлик) бўйича кўрсаткичлар, ўрта даражада эканлигини, яъни 7-8 балл билан баҳоланганлигини кўриш мумкин. Бу эса шахсининг турли хил интеллектуал қизиқишларга эгаллигини, илмий ва сиёсий муаммолар юзасидан ахборотларни олишга, ҳар соҳа бўйича янгиликларни билишга интилувчанлигини билдиради. Ўқитувчи шахси бундай хусусиятларсиз муваффақиятли иш олиб бора олмаслиги тайин. Бундай хусусиятлар ўқитувчи шахсига хос эканлиги табиийдир.

Q2 фактори (конформлилик-мустиқиллик) бўйича ўқитувчиларнинг умумий кўрсаткичлари 4,8 баллни ташкил қилди. Бу кўрсаткич (5-6 балл) пастроқ бўлиб, умуман коллеж ўқитувчилари кўпинча гуруҳнинг фикрига қараб иш кўради, атрофдагиларнинг маслаҳатига суянишга, хайрихоҳлигига эҳтиёж сезади дейиш мумкин. Таъкидлаб ўтиш керакки, бу фактор бўйича кўрсаткичлар эркакларга қараганда, аёл ўқитувчиларда, айниқса, иш стажига ошган сайин пастайиб бормоқда. Демак, эркак ўқитувчилар аёл ўқитувчиларга қараганда мустиқил ва қатъиятлидир.

Хулоса қилиб айтсак, касбий таълим муассасалари ўқитувчиларига мулоқотчанликнинг юқори даражаси, абстракт тафаккур, онглилик, билим олишда фаоллиги, иш стажига ошган сари мустиқиллик, устунликка эришиш, ҳиссийларини назорат қилиши қийин, ўзига ишониш тенденцияси юқори. Эркак ўқитувчилар аниқ фикрлашга мойиллиги, камтар, эҳтиёткор, аёл ўқитувчиларга қараганда мустиқил ва қатъиятлидирлар деб айтиш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каптерев П.Ф. Дидактические очерки. Теория образования. // Избр.пед. соч. – М.: Педагогика, 1982. – 472 с.
2. Мясницев В.Н. Структура личности и отношения человека к действительности // Психология личности: Тексты // Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузырея. – М., 1982. – С. 35-38.
3. Ройгародский Д.Я. ПРАКТИЧЕСКАЯ ПСИХОДИАГНОСТИКА. методики и тесты Учебное пособие. – Самара: издательский Дом «БАХРАХ», 1998. – 672 с.

DUNYOVIY TA'LIMNI QO'LLAB-QUVVATLASHDA MA'RIFATPARVAR AYOLLAR O'RNI VA ULARNING ILMIIY-NAZARIY ASOSLARI

Barno Saidova,

Nizomiy nomidagi TDPU

“Pedagogika” kafedrası dotsent v/b., p.f.f.d (PhD)

Annotatsiya

Mamlakatimiz ta'lim muassasalarida O'rta Osiyo xalqlarining o'tmishini o'rganish va unda ayollarning tutgan o'rni, maqomi va albatta ma'rifati darajasini aniqlash o'sha davrning madaniyati va ma'naviyati darajasini ham belgilashga zamin yaratadi. Shu o'rinda, bugungi O'rta Osiyo ayolining jahon miqyosida topayotgan shuhrati, ularning ilm sohasida, iqtisodiyot, ma'naviy-ma'rifiy sohada qilayotgan mehnatlari, yurt taraqqiyotiga qo'shayotgan sezilarli hissalarini alohida ta'kidlab, ayollarning o'tmishda ham shunday ajdodlari borligini faxr va g'urur to'yig'usiga aylantirish bugungi kun pedagoglari oldida turgan eng muhim vazifadir.

Tayanch so'zlar: jamiyatning madaniy darajasi, ma'naviy meros saboqlari, insoniyat tarixi, an'anaviy qo'shiqlar, konseptual yondashuvlar, vatanparvarlik tuyg'ulari.

Аннотация

Изучение прошлого среднеазиатских народов в учебных заведениях нашей страны и определение в нем места, статуса и безусловно уровня просвещенности женщин создает основу для определения уровня культуры и духовности того времени. На данный момент всемирная известность сегодняшних среднеазиатских женщин, их работа в области науки, экономики, духовной и образовательной сферах, их весомый вклад в развитие страны, и поворотный факт наличия у женщин таких предков в прошлом в чувство гордости и гордости, является важнейшей задачей для современных педагогов.

Ключевые слова: культурный уровень общества, уроки духовного наследия, история человечества, народные песни, концептуальные подходы, патриотические чувства.

Annotation

Studying the past of Central Asian peoples in the educational institutions of our country and determining the place, status and certainly the level of enlightenment of women in it creates a basis for determining the level of culture and spirituality of that time. At this point, the world-wide fame of today's Central Asian women, their work in the field of science, economy, spiritual and educational fields, and their significant contribution to the development of the country, and turning the fact that women have such ancestors in the past into a sense of pride and pride, is the most important task for today's pedagogues. is an important task.

Keywords: cultural level of society, lessons of spiritual heritage, human history, traditional songs, conceptual approaches, patriotic feelings.

Insoniyat tarixining guvohlik berishicha, jamiyatning madaniy darajasi va ma'naviy barkamolligi ayollarga bo'lgan munosabat bilan belgilanadi. Ming yillar davomida O'rta Osiyo hududida ayollar hurmat va e'zozda bo'lishgan bo'lsa-da, ammo turli obyektiv va subyektiv omillar bois o'tmish haqidagi ma'lumotlarni ifoda etadigan tarixiy manbalarda, Sharq ayoli o'tmishda qoloq hayot tarzi girdobida umr kechirgan degan xulosalar o'rin olgan edi. Shunday tasavvurlarning ildiz otishiga sabab bo'lgan holatlardan biri, o'zimizda haqiqiy manzarani tadqiq etishdagi hafsallasizlik hisoblanadi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Hozirgacha uzoq asrlar davomida ayollarning jamiyatdagi o'rni etarlicha o'rganilgani yo'q. Turli fanlar olimlari tomonidan tarixiy qo'lyozma asarlar, moddiy yodgorliklar va boshqa manbalar orqali bu muammoni tadqiq qilishlari bugungi rivojlanish bosqichining dolzarb vazifasidir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 2-fevraldagi “Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila

institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni [1] bugungi kun xotin-qizlarining jamiyatdagi o'rni va nufuzining ko'tarilishi hamda ularning huquq-erkinliklarini ta'minlashga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-martdagi PQ-5020-sonli “Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori, “Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va aholi salomatligini mustahkamlash yili” Davlat dasturi ham yurtimizda bu masalaning dolzarb ekanligini ko'rsatib beradi.

Mustaqillikni qo'lga kiritishimiz nafaqat erkinligimizni, balki tariximizni ham qayta tiklash va uni borligicha o'rganish, buyuk ajdodlarimiz qoldirgan ma'naviy merosimizni kelgusi avlodlarimizga taqdim etish imkoniyatini yaratib berdi. Bugungi kun tarixchi va pedagog olimlarimiz izlanishlar natijasida tarixda erkaklar singari

xotin-qizlar ham sezilarli iz qoldirganligini ilmiy asoslashga harakat qilmoqda, ularning ochilmagan qirralarini, o'rganilmagan jihatlarini ilmiy talqin etish bilan birgalikda, ta'lim mazmuniga singdirish hamda ilmiy manbalarni o'rganish asosida darslik, qo'llanma va metodik tavsiyanomalar yaratishi zaruratga aylanmoqda.

Madaniyat va ma'rifat doirasida ayollarning ta'lim ko'rsatkichlarini tahlil qilish pedagogika tarixini yoritishda juda katta ahamiyatga molikdir. Zero, hozirgacha ayollar ta'limi rivojlanishining barcha bosqichlarini qamrab olgan yaxlit, keng qamrovli, fundamental tadqiqotlar mavjud emas. Qolaversa, qadimgi Sharq ayollari hayoti, ta'lim va tarbiyasining eng qadimiy bosqichlari haqida esa ma'lumot juda kam. Vaholanki, Sharq ayollari qadim zamonlardan boshlab ta'lim va tarbiya sohasida o'ziga xos an'analarga ega bo'lganliklariga taxminlar qilish uchun tarixiy ma'lumotlar, arxelogik topilmalar va boshqa birlamchi manbalar anchagina yig'ilgan. Ushbu rivojlanish dialektikasi ayollar ta'limi tarixining pedagogik jihatlarini umumiy pedagogikaning ajralmas qismi hisoblanib, O'rta Osiyo xalqlariga tegishli ma'lumotlari fan tomonidan hamon to'liq o'rganilmagan.

Mavjud manba va adabiyotlarda pedagogik va tarixiy yo'nalish tadqiqotchilari tomonidan masalaning ba'zi jihatlarini ko'rsatib o'tilgan bo'lsa-da, alohida mavzu sifatida o'rganish obyektiga aylantirilmagan. Ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlarning aksariyati shu paytgacha ayollar ta'lim jarayonining erkaklarnikidan tubdan farq qiladigan xususiyatlarini aniq tavsiflamay turib, umuman u yoki bu ta'lim yo'nalishini o'rganishga to'xtalib o'tishgan. Sharq ayollarining savodxonligi va ma'lumoti to'g'risidagi axborotlar turli xil manbalarda tarqalgan, biroq ularning aksariyati tizimlashtirilmagan holda uchraydi.

Bugungi zamon rivojlanish manzarasiga nazar tashlansa, unda o'tmish tajribasi, ajdodlarimiz qoldirilgan boy ma'naviy meros saboqlari, albatta, o'zining o'rniga ega ekanligini ko'rish mumkin. Shu ma'noda, bugungi ta'limning o'tmishdagi mazmun-mohiyati, jamiyat hayotidagi o'zni va eng muhimi, qadim zamonlarda ayollar ta'limiga bo'lgan e'tibor, ehtiyoj qanday ekanligi, ilm doirasida katta ahamiyat kasb etmoqda.

Ma'lumki, azaldan ayollar eng yaxshi an'anaviy qo'shiqlar, go'daklar uchun hikoyalar, ertak va afsonalar, hatto kichik she'rlar va boshqa xalq og'zaki ijodi namunalarini avloddan avlodga o'tkazishda asosiy va jonli vosita bo'lishgan. O'sib kelayotgan bolalarda axloqiy va vatanparvarlik tuyg'ularini tarbiyalashda esa ibratli hikoyalar, rivoyatlar alohida ta'sirli kuchga ega ekanligi barchaga ayon. Qolaversa, oila hamisha bolalarni yoshligidan milliy urf-odatlar asosida tarbiyalagan. Binobarin, ushbu tadqiqotda O'rta Osiyo hududida qadimgi zamonlarda ayollarning ta'limi borasidagi ma'lumotlarni o'rganib, umumlashtirib, ilmiy xulosalar taqdim etilishi nazarda tutilgan.

Ushbu ilmiy muammoning dolzarbligidan kelib chiqib, mazkur ilmiy tadqiqotda birinchi marotaba O'rta Osiyo ayollarining qadimgi zamonlardan boshlab ta'lim va tarbiyasi masalalari pedagogik jihatlarini tizimli o'rganildi. Shuni ta'kidlab o'tishimiz kerakki, ushbu tadqiqot ishi o'zining obyekti va maqsadiga ko'ra, biz asosan XX asrning 20-yillarigacha bo'lgan muddatni o'rgandik.

Qadimgi davrlarda uchta qit'a – Yevropa, Afrika va Osiyo hududlarini birlashtirgan bugungi sharqiy mamlakatlarning ulkan hududida turli xalq va elatlar, din va madaniyat vakillari hayot kechirib, insoniyat tamaddunida o'chmas iz qoldirgan. Tarix sahifalarida turli nomlar bilan muhrlangan O'rta Osiyo geografik birligida yashab kelgan xalq va millatlar ham boy madaniy va ma'naviy meros yaratuvchilari sifatida dunyo hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan. Bizning davrimizda O'rta Osiyo hududida juda ko'p umumiyliklarga ega bo'lgan xalqlar yashaydi va ushbu mustaqil mamlakatlar O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmanistondir.

Ushbu hududda millatlar va elatlarning ko'p asrlik birga yashashi ularning pedagogik merosini boyitishga olib keldi. Ularning barchasi uchun ma'naviy boylik, milliy qadriyatlar, axloq va odob masalalari hamisha hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan. O'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik va turkman tillarida so'zlashadigan ko'plab xalqlarning vakillari o'tmishda o'zlarining adabiy va ilmiy asarlarini hatto turkiy, arab va fors tillarida ham yozganlar.

Jahon tarixi sahifalarida ta'limning boshlanishi Qadimgi Sharq mamlakatlarida paydo bo'lganligi haqida ma'lumotlar ko'p. Ayniqsa, eng qadimgi Sharq tarixida birinchi ta'lim muassasalari Mesopotamiya shaharlarida miloddan avvalgi III ming yillikda paydo bo'lganligi borasida ilmiy dalillar keltirilgan. Biroq barcha tarixiy manbalar va ularidagi faktlar tarixiy yondashuv asosida o'sha davrlardagi ta'lim jarayonini savodli odamlarning xo'jaligi va madaniyatli turmushini tashkil etish ehtiyojlaridan kelib chiqqani bilan bog'lab talqin etiladi. Ushbu jarayonda, ya'ni ta'limning vujudga kelishi, uning tadrijiy rivojlanishida pedagogik omillar qanday shakllangan, qanday takomillashtirilganligi esa aniq ilmiy muammoga aylanmagan. Vaholanki, tarixning har bir hodisa, voqealaridan saboq olishning o'zida allaqachon pedagogik omillar mavjud.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar oliy o'quv yurtlarining tegishli yo'nalishlarda "Pedagogika tarixi" fani o'qitilar edi. "Pedagogika tarixi" kursi bo'yicha yozilgan darslik va qo'llanmalarda jahon tamaddunida o'ziga xos o'rin egallagan o'zbek xalqining pedagogik merosi to'g'risida, ayniqsa, xotin-qizlar ta'limi taraqqiyoti haqida juda qisqa ma'lumot berilgan, ularning o'ziga xos xususiyatlari yetarlicha ochilmagan, aksincha, Sharq ayoliga nisbatan "savodsiz" degan g'oya ostida qarashgan. "Pedagogika tarixi" kursining mazmuni mafkuraviy talablar asosida tanlangan va bayon etilgan [3].

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, “O‘zbek pedagogikasi tarixi” yangicha kontekstda o‘rganila boshlandi. Bu esa pedagogika tarixini konseptual yondashuvlarga asoslangan holda yoritish imkonini berdi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, “O‘zbek pedagogikasi tarixi”ni nazariy jihatdan maqsadga muvofiq tarzda o‘rganish o‘zbek xalqi pedagogik tafakkurining o‘ziga xos jihatlari va ta’lim-tarbiyaviy imkoniyatlarini ochish imkonini beradi. O‘zbek xalqiga xos mentalitet, axloq-odob, ma’naviyat, e’tiqod singari murakkab tushunchalar qay yo’sinda paydo bo‘lganligini tarixiy-pedagogik manbalarga tayangan holda nazariy jihatdan asoslab berishga yo’naltirilgan. Qadimda Turon, Movarounnahr, Turkiston deb atalgan hozirgi O‘zbekiston hududida pedagogika inson intellektual faoliyatining alohida sohasi sifatida eng qadim davrlarda Avesto va O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklari zaminida paydo bo‘lganligi tarixiy manbalardan ma’lum bo‘lmoqda. O‘rxun-Enasoy yozma yodgorliklari mazmunidan ayon bo‘ladiki, o‘sha davridayoq ajdodlarimiz vatanparvarlik tarbiyasi, harbiy ta’lim sohasida keng ko‘lamli ishlarni olib borganlar [4]. Yoshlarni hushyorlikka, o‘z erini e’zozlash va uning daxlsizligi uchun kurashishga chorlaganlar.

Ushbu muammo qadimgi davrlar ayollar ta’limi tarixi bilan bog‘liq bir nechta tadqiqotlarda ma’lum darajada aks ettirilgan. Biroq, shuni ta’kidlash kerakki, ushbu mavzu fanning filologik tarixi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqilgan tadqiqotlar va nashrlardan tashqari, yuqorida aytib o‘tilgan mamlakatlarda, ayollar ta’lim va tarbiyasi tarixini xolis va obyektiv yoritadigan boshqa monografik tadqiqotlar mavjud emas.

Ma’rifatparvarlik va jadidchilik davri hamda bu davr namoyandalarining faoliyati haqida o‘zbekistonlik olimlardan A.Zunnunov, K.Hoshimov, S.Nishonovalar tomonidan yozilgan darslik, o‘quv qo‘llanmalar, monografik risolalar, dissertatsiyalar va davriy matbuotlarda nashr etilgan maqolalarda muammoning ma’lum bir qismlari qamrab olingan. Markaziy Osiyo xalqlarining Sharq uyg‘onish davri madaniyati, milliy qadriyatlari va mutafakkirlarning ilmiy merosi, ularning tarbiyaviy ahamiyati kabi masalalar taniqli olimlarimiz J.Yo‘ldoshev, S.Nishonova, N.Ortiqov, O.Musurmonova, J.Hasanboyev, B.Qodirov, U.Aleuov, M.Salayeva, N.Erkaboyevlar tomonidan tadqiq etilgan, o‘zbek pedagogikasini yangicha yondashuv asosida davrlashtirish masalasi pedagog olimlar tomonidan R.Jo‘rayev, R.Safarova, X.Ibragimovlar “Pedagogika fani konsepsiyasi” [5]da pedagogika tarixini yangicha kontekstda davrlashtirishga oid yondashuvni ilgari surdilar.

Tarixiy davr nuqtayi nazaridan, ma’rifatparvarlik va jadidchilik davri hamda namoyandalarining faoliyati haqida pedagogik muammo sifatida, ko‘p ilmiy izlanishlar va fundamental tadqiqotlar amalga oshirilgan. Muammo nafaqat O‘zbekistonda, balki qo‘shni respublikalar va xorijda ham olimlarning o‘rganish obyektiga aylangan. Ammo ma’rifatparvarlik davridagi ayollarning ayollar

dunyoviy ta’limini joriy etish yo‘lidagi faoliyati haligacha mukammal o‘rganilmay qolib ketgan. Bu borada mualliflar Z.Abdirashidov, V.Kocharov, A.Muxtarov, N.Ostroumov, M.Qodirova, A.Rasulovlar tomonidan yozilgan monografik risolalar, dissertatsiyalar va davriy matbuotlarda nashr etilgan maqolalarda esa muammoning ma’lum bir qismlari qamrab olingan, xolos. Ushbu tadqiqot ishida jadidchi ayollar va ularning dunyoviy bilimlarni qo‘llab-quvvatlashdagi roli haqida batafsil ma’lumot berilgan. Ayniqsa, o‘sha davrdagi ayollarning tashvishli taqdiri asarlar tahlili asosida ochib berilgan [7]. Jadidchilik harakatlari avj olgan paytda maktabdor ayollar va ularning ta’lim-tarbiyani, ayniqsa, milliy tarbiyani yoshlar ongiga singdirish hamda milliy o‘zlikni saqlab qolish borasidagi takliflari pedagogik jihatdan tahlil etildi.

Ushbu tadqiqot doirasida tadqiqotchi tomonidan ayollarning qadimgi davrlardagi maqomiga oid bibliografik ma’lumotlar, ba’zi asl manbalar ham diqqat bilan o‘rganildi. Jumladan, fors va dariy tillaridagi Mahdi Obodiy, Rahmoniy Mogahlarning asarlarida berilgan qimmatli ma’lumotlar tahliliy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqildi. Shuningdek, ingliz tilidagi Yevropa va Amerika mualliflari – Shabbir Ahmad, Michelle Lee Folk Regina, Farzana Moon va boshqalarning asarlaridan ham foydalanildi. Tadqiqot ishimizni olib borish jarayonida masalaning yurtimizdagi pedagog olimlar tomonidan emas, balki xorijlik sharqshunos olimlar tomonidan o‘rganilganligiga guvoh bo‘ldik. Ularning monografik asarlarida O‘rta Osiyo ayollarining ta’lim-tarbiya sohasidagi faoliyatlari o‘rganilgan, ammo tizimlashtirilmagan.

O‘tmishda boshqa, ayniqsa, Yevropa mamlakatlaridan farqli o‘laroq, Sharqdagi ayollar jamiyatda o‘zlarining alohida mavqeyiga ega bo‘lganlar. Tuzumlar rivojlangan sari nutqning rivojlanishi bilan ayollarning yozish, madh etish kabi qobiliyatlari qat’iy epitet oladi. Ko‘pgina manbalar ayollarning hayotdagi o‘rni, jumladan, ularning ta’limi haqida sukut saqlagan [8]. Ammo ushbu tadqiqotda, ma’lumotlarning juda oz miqdorda mavjudligiga qaramay, qadim zamonlardan buyon O‘rta Osiyo xalqlari ayollari ta’limi va tarbiyasining tarixini o‘rganib, bu jarayonning ilmiy ahamiyatini yoritishga harakat qilingan.

O‘rta Osiyo pedagogikasi tarixining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi davrida ma’rifatchi, shoira, olim va tarixchi ayollarga bag‘ishlangan yorqin sahifalar juda ko‘p. Biroq ularning deyarli barchasi uchun xarakterli bo‘lgan bir syujet ko‘zga tashlanadi, ya’ni aksariyatining hayoti va faoliyati obro‘sizlantirish bo‘roni hamda mashaqqatlari sinovlardan o‘tadi va hatto ko‘pincha fojiali tarzda tugaydi.

Tabiiyki, zamon zayli sabab, qat’iy shariat va odat qonunlarining hukmronligi bois o‘sha davrlarda musulmon ayoli, masalan, Yevropa ayoliga tenglasha olmasdi yoki jamiyatda yevropalik ayol singari maqomga ega bo‘lolmas edi. Shunga qaramasdan, ayollar ijtimoiy hayotda ishtirok etish uchun

shijoat bilan kirib kelishdi. Musulmon ayoli bilimga intilish namunasini, erkinlikka ega bo'lish uchun harakat ibratini, adolatsizlikka qarshi kurashish misolini hayotiy amallar bilan namoyish etib, shu bilan birga, farzandlarini tarbiyalagan, ijod bilan shug'ullangan. Demak, ma'rifatparvar ayollarning ta'lim-tarbiyani qo'llashdagi o'rinlarini o'rganish bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Aytish mumkinki, jadid mutafakkirlarining millatni ma'rifatga olib chiqish yo'lidagi harakatlari besamar ketmadi. Bugungi dorilomon kunlar mana shu ulug' insonlarning zahmatli harakati mevasidir. Zero, ular biz uchun haqiqiy axloqiy namunalardir. Ayni paytda ular yodini, "elim deb, yurtim deb yonib yashagan" ulug' insonlar xotirasini e'zozlashning o'zi ham yuksak ma'naviyat va axloqiylik timsolidir.

Jadid mutafakkirlari o'sha zamon jaholat botqog'ida yotgan xalqni ma'rifat osmoniga olib chiqishga intildilar. Bu maqsad yo'lida bor kuch-g'ayratlari, shijoatlari, hatto jonlarini ham fido qilishga tayyor edilar. Jadidlarning jonbozliklari tufayli Turkistonda yangi uslubdagi maktablar, oliy o'quv yurtlari paydo bo'ldi, yoshlar chet ellarda tahsil olib, dunyo tanidilar. Bularning barchasi millat ma'naviyatining yuksalishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

viyatining yuksalishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Biz jadid mutafakkirlarining ijtimoiy, ma'naviy hayot haqidagi fikr-mulohazalari bilan tanishib, ularning bu boradagi fikrlari bugun ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganini ko'ramiz.

O'rta Osiyoda pedagogika tarixi g'ayrioddiy darajada asrlar va zamonlar ovozi takrorlaydigan yorqin sahifalarga boy. Uning xarakterli xususiyatlaridan biri nafaqat oilada, balki jamoat hayotida ham o'qituvchi, shoira ayollarning pedagogik jarayonida ishtirok etishidir. Rivojlantirishning har bir bosqichida Robiya (X asr), Mehri (XV asr), Zebunniso (XVII asr), Nodira, Uvaysiy, Mahzuna, Dilshod (XIX asr), Anbar otin (XIX-XX asr boshlari) va boshqalar singari shoirlar nomlarini uchratamiz.

Turkiston mintaqasidagi ayollar ta'limi tarixini o'rganib, shunday xulosaga kelish mumkinki, Turkistonning Chorizm imperiyasiga qo'shilishi O'rta Osiyodagi musulmon ayollarning hayoti va ijtimoiy mavqeini sezilarli darajada o'zgartirib yubordi. Ayollarning huquqlari to'g'risida nafaqat birinchi marta gaplashildi, balki odamlarning ongida ayollarning jamiyatni to'laqonli a'zolari maqomi to'g'risida jiddiy o'zgarishlar yuz bergani ham rad etib bo'lmaz haqiqatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 27-iyundagi PQ-3808-sonli "O'zbekiston Respublikasida oila institutini mustahkamlash konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2018-y.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-martdagi PQ-5020-sonli "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2021-y.
3. Salayeva M.S. O'zbek pedagogikasi tarixini davrlashtirishning nazariy-pedagogik asoslari. Avtoreferat, 2019-y.
4. Аминова Л.Я. История женского образования в Башкирии. Вторая половина XIX – начало XX века: Монография, – Уфа: РИО РУНМС МО РБ, 2005. – 186 б.
5. Арипов М. (Орифи). Из истории педагогической мысли таджикского народа. Часть I (IX – XI) вв.). – Душанбе: "Ирфон", 1962. – 162 б.
6. Бартольд В.В. Сочинения. Том II, часть 1. – М.: «Издательство Восточной литературы», 1963 – 1020 б.
7. Narzullaevna S. B. The Influence of Islam on the Formation of Womens Education System in the Middle Ages //JournalNX. – С. 204-206.
8. Уразова М. Б., Умрихина В. И. Акмеограмма как эффективный способ индивидуализации построения профессиональной «Лестницы» будущего учителя //Проблемы современного образования. – 2017. – №. 3. – С. 39-44.
9. Саидова Б.Н. АЁЛЛАР ТАЪЛИМИНИ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШДА МАЪРИФАТПАРВАР АЁЛЛАР ЎРНИ //Современное образование (Узбекистан). – 2021. – №. 1 (98). – С. 12-17.
10. САИДОВА Б. Н. THE ROLE OF WOMEN EDUCATORS IN SUPPORTING WOMEN'S EDUCATION //Современное образование (Узбекистан). – 2021. – №. 1. – С. 12-17.
11. Narzullaevna S. B. The Influence of Islam on the Formation of Womens Education System in the Middle Ages //JournalNX. – С. 204-206.
12. Мирзаева Ф. О. Развитие межличностных взаимоотношений у будущих учителей в условиях современности //Наука и образование сегодня. – 2018. – №. 2 (25). – С. 57-58.
13. Вохидова Н. Х., Халикова З. М. Развитие системы образования в Республики Узбекистан //Europaische Fachhochschule. – 2016. – №. 4. – С. 23-24.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ ГИМНАСТИКАЧИЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРИНИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Элдор Хожматов,

Жиззах давлат педагогика университети
2-босқич магистранти, стажёр-ўқитувчи;

Дилноза Аскарова,

Жиззах давлат педагогика университети
2-босқич магистранти, стажёр-ўқитувчи

Аннотация

Инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият эканлиги, инсон йўқ жойда бIRON НАРСАНИНГ ҚАДР-ҚИММАТИ ҳақида сўзлаш бемаънилик эканлигини англаш мактабгача боғча давридан бошланади. Ушбу мақолада мактабгача ёшдаги гимнастикачиларнинг жисмоний сифатларини шакллантириш ва ёш авлод онгига миллий қадриятларни сингдириш ва тақомиллаштириш услублари ҳақида сўз боради.

Калим сўзлар: гимнастика, мактабгача таълим, қадриятлар, спорт, миллийлик, жисмоний тарбия, жисмоний тайёргарлик, жисмоний ривожланиш, жисмоний сифатлар, эгилувчанлик.

Аннотация

То, что человек и его жизнь имеют высшую ценность, что нелепо говорить о ценности чего-либо там, где нет человека, начинается с дошкольного периода. В данной статье говорится о важности формирования физических качеств гимнасток дошкольного возраста и привития и совершенствования национальных ценностей в сознании подрастающего поколения.

Ключевые слова: гимнастика, дошкольное воспитание, ценности, спорт, национальность, физическое воспитание, физическая культура, физическое развитие, физические качества, гибкость.

Annotation

The fact that a person and his life are of the highest value, that it is absurd to talk about the value of something where there is no person, begins from the preschool period. This article talks about the importance of forming the physical qualities of preschool gymnasts and instilling and improving national values in the minds of the young generation.

Keywords: gymnastics, preschool education, values, sport, nationality, physical education, physical training, physical development, physical qualities, flexibility.

Тарихан мавжуд бўлган жисмоний тарбия тизимларига инсоннинг жисмоний (ҳаракат) сифатларини тарбиялай олишига қараб баҳо берилган. Инсоннинг организмида турли даражада шаклланган куч, тезкорлик, эгилувчанлик, чидамлилиқ, чакқонлик, тана бўғинлари ҳаракатчанлиги ва мускуллар эгилувчанлигини жисмоний сифатлар деб аташ қабул қилинган. Инсон организмнинг шу сифатларини қандай намоён қила олишига қараб индивидга кучли, чакқон, тезкор ва ҳоказо деб баҳо берганлар. Бу сифатлар ўлчовга эга, унинг кўрсаткичлари жисмоний тайёргарлик кўрсаткичлари деб аталади ва кўрсаткичлар орқали индивиднинг ижодий меҳнатга ва ватан муҳофафасига тайёрлиги аниқланади. Масалан, индивид 100 кг оғирликдаги штангани елкага олиб фақат 3 маротаба ўтириб тура олса, бошқаси шу вазн билан 5 маротабадан ортиқ ўтириб тура олиши мумкин. Шу машқни икки марта ортиқ бажарганлиги учун иккинчи ўртоқнинг куч сифати ривожланган деб баҳоланади. Бу сифат организмнинг суяк, мускул ва бошқа аъзоларининг тўқималари, хужайралари ва ҳоказоларнинг ривожланганлигигагина боғлиқ бўлмай, маънавий-руҳий фазилатларига ҳам

боғлиқ. Шунинг учун ҳаракат сифатларини тарбиялаш маънавий-руҳий фазилатларни тарбиялаш иши билан ҳам барчаси боғлиқ ва тарбиянинг шу йўналишига восита бўлиб хизмат қилади [1, 2, 3].

Мактабгача таълим ёшдаги болаларнинг қизиқиш ва қобилиятлари – маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ҳамда эҳтиёжларини назарда тутган ҳолда, аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро амалий ва назарий мулоқотида намоён бўлади. Мактабгача таълим ёшдаги гимнастикачиларнинг жисмоний тарбиясини миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида тарбиялаш ва тақомиллаштириш жамиятни соғломлаштириш учун асосий омиллардан ҳисобланади. Инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадриятлиги, инсон йўқ жойда бIRON НАРСАНИНГ ҚАДР-ҚИММАТИ ҳақида сўзлаш бемаънилик эканлиги мактабгача боғча давридан бошланади [1].

Шунинг учун ҳам инсон қадр-қимматини эъзозлаш, унинг турмушини яхшилаш, билими ва маданий савиясини ривожлантириш, соғлигини сақлаш, ҳаётини ҳимоя қилиш давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишини ташкил этади. Мактабгача таълим

ташкilotларида ёш авлод онгига элу юрт, халқ, миллат ва Ватан манфаатларини англаш, уларнинг шон-шухратини янада ошириш, илму фанни ва маданиятни, аждодларимиз бой меросини, тарихи, дини ва қадриятларини ўрганиш, муносиб баҳолаш жисмоний сифатлар билан бирга сингдирилади [2].

Мактабгача ёшдаги болаларни миллий қадриятлар асосида тарбиялашда, миллий маънавий, этник қадриятларни ёшлар онгига самарали сингдиришда мактабгача таълим ташкилотларида миллийлик ва миллий маънавий қадриятлар уйғунлиги, жисмоний тарбия билан бирга такомиллаштириш болани ҳам маънан, ҳам соғлиқ жиҳатидан юксалиши учун алоҳида ўринга эга [3].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан мактабгача таълим ташкилот тармоқларини кенгайтириш мақсадида 2016 йил 29 декабрда қабул қилинган ПҚ 2707-сонли, ПҚ-3031-сонли қарори асосида ёш авлодни жисмоний жиҳатдан тарбиялаш, таълим бериш, спорт билан шуғулланиши учун кўплаб гимнастика заллари қурилиб ишга туширилди ва бу залларда минглаб ўзбек қизлари учун гимнастиканинг нафис тури билан шуғулланишга имкон яратилди. Ўзбекистонда гимнастика қадимдан турли хил машқлар кўринишида ривожланиб келган [4].

Мактабгача таълим ташкилотларида тарбияланувчиларни гимнастика билан шуғулланишларига, уларнинг қизиқишларини ошириш мақсадида юртимиз байроғини баланд тутиб турувчи кўплаб гимнастикандларимиздан: О.Чусовитина, С.Туробова, А.Сердюкова, С.Ташкенбайева, Н.Усмонова, Д.Раҳматова ва кўплаб спортчи ёшларимизни ўрнатқилиб кўрсатишимиз мумкин. Гимнастика машғулотларини ташкил этишда ёш босқичлари, шуғулланувчиларнинг жисмоний тайёргарлиги инобатга олинishi лозим.

Гимнастика машқларини ўргатиш жараёнида бола онгига миллий руҳни сингдириш, ҳаракатлар ҳам халқона тартибда бўлиши, ўзлигини англашиш ва ўз миллий ғурур, ибодатчилик уфуриб туриши сингдириш лозим. Қуйидаги асосий вазифалар: болаларнинг умумий ҳаракат ва жисмоний тайёргарлиги учун аҳамиятли бўлган ҳаракат кўникмаларини шакллантириш, куч, тезкорлик, эгилувчанлик, эпчиллик, чидамлилиқ каби сифатлар билан бир қаторда ҳурмат, одоб, ҳаё, яхшилиқ қилиш, бир-бирини қадрлаш, ватанни севиш, саховатпешалиқ каби миллий қадриятларни айтиш мумкин. Мактабгача ёшдаги болаларда гимнастика машқларини мунтазам ўтказилиши бола организмнинг ҳаёт фаолиятини яхшилайдиган, хушчақчақлик кайфиятини уйғотади. Мактабгача тайёрлов ёшида болалар билан машғулотларни ташкил этишда педагог учун муҳим бўлган ҳолатлар бўлиб, бу гуруҳ ёш босқичларида кўникмаларни шакллантириш билан боғлиқ. Мактабгача таълим ташкилотларида бадий гимнастика машқлари сакраш,

мувозанат саклаш, буюмларсиз ёки буюмлар билан, йўналиш ва бўшаштириш машқларини навбатлантириш, шу билан бирга, таянч органлари: қўл, оёқ гавда, мушакларни мустаҳкамлайди.

Машхур француз олими Ж.Димснинг фикрига кўра: “Гимнастика машқлари статик эмас, балки динамик бўлиши, тўла амплитудада бажарилиши, шаклан нафис бўлиши керак”. Олим Ж.Димс саломатликни мустаҳкамлаш, гавда тузилиши ва ҳаракатларнинг нафислигига эришишни кишининг чакқонлиги ва иродавий хислатларни ривожлантириш энг муҳим вазифа деб билган. Гимнастикачиларни жисмоний тайёрлаш гимнастика машғулотларининг энг муҳим таркибий қисмларидан ҳисобланиб, у организмни ҳар томонлама ривожлантиради [5].

Мактабгача ёшдаги болаларни гимнастика машғулотларини ўтказишда тарбиячилар ва ота-оналар ўртасида спорт бўйича тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб бориш, яъни фахрий халқаро мусобақа ғолиблари етакчи спортчилар билан суҳбатлар ташкил этиш керак [6].

Гимнастика, ўз навбатида, эрталабки гимнастика, бадий гимнастика, соғломлаштирувчи гимнастика каби бир қатор йўналишларни қамраб олади. Эрталабки гимнастика машқларини бажариш бола қоматининг тўғри ривожланиши, яхши нафас олиши, қон айланишига ёрдам беради. Болаларда диққатни, мақсадга интилувчанликни тарбиялайди, ақлий фаолиятининг ошишига ёрдам беради, эмоция ва қувонч туйғулари уйғотади.

Гимнастика ва бадий гимнастика мактабгача ёшдаги болаларни соғломлаштириш, иродалилиқ, сабрлилиқ мувафаккиятли ҳал қилиш учун ҳаракатли ўйин услубига эга бўлиб, бугунги кунда мактабгача ёшдаги болаларнинг уйғун ривожланиши учун муҳим соҳалардан бири саналади. Гимнастика машғулотларини ташкил этиш, ўрганиш услублари ўргатишнинг ҳаракат малакалари ва махсус билимларни эгаллашга қаратилган. Бу билимлар замирида ўзбекона урф-одатлар, халқона инсоний фазилатлар жамулжам бўлмоғи лозим. Ўрганиш жараёни болаларнинг жисмоний ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлади [6, 7].

Албатта, ҳар бир халқ ўз миллий қадриятлари қобиғидагина ўралиб қолмаслиги керак. Бошқа миллатларнинг қадриятларини ўрганиш ҳамма вақт ҳам тараққиётнинг омилларидан бири бўлиб келган. Қадриятлар қанчалик бир-бирига яқинлашиб, таъсир кўрсатмасин, ҳар бир миллат учун маънавий камолотнинг асосий йўли ва мезони миллий қадриятлар бўлиб қолади. Бирон миллатнинг яхши урф-одатлари, маросимлари қачонки бошқа миллат руҳига, миллий маънавий эҳтиёжи ва талабларига мос келгандагина шу миллат ҳаётида чуқур томир отиш имконига эга бўлади. Ҳар бир халқ қадрлаган нарса ёки ҳодиса, биринчи навбатда, унинг миллий маънавияти билан боғлиқ бўлади.

Миллий кадриятлар ҳам қандайдир ўзгармас ҳодиса эмас. Миллат тараққиёти билан боғлиқ бўлган ижтимоий, иқтисодий, маънавий ҳаётнинг такомиллашиб бориши, яшаш ва меҳнат қилиш шароитлари ўзгариши билан миллий кадриятлар ҳам ривожланиб боришига имкон яратилади. Мактабгача таълим ёшидаги болаларни умуминсоний кадрият-

лар асосида тарбиялаш, бу ёш авлоддан миллий ғоя асосидаги тафаккур, чуқур билим ва ихтисосликни талаб қилмоқда. Унинг негизи – миллий кадриятларимиздир. “Янгича яшаш, озод ва обод Ватан эркин ва фаровон ҳаёт қуриш туйғуси эса ёш авлод олдида кекса авлодга қараганда масъулиятлироқ вазифаларни қўймоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Kholova Mardonovna Shaxnoza *Pedagogical Conditions for Improving Physical Training of Students and Involving Them in Sports Activities* //Eurasian Scientific Herald. – 2022. – Т. 6. – С. 100-103.
2. Узоқов И., Холова Ш. М. *FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI*. – 54-60.
3. Узоқов И., Холова Ш. М. *ПЕДАГОГИК ИМИДЖ ВА КОМПОНЕНТЛИК* //INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL. – 2022. – Т. 3. – №. 6. – С. 242-248.
4. Kholova K. S. *Forms of Motor Activity of Students* //Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science. – 2022. – Т. 3. – №. 6. – С. 456-458.
5. Kholova S. M. *PECULIARITIES OF THE MOTOR ACTIVITY ORGANIZATION OF STUDENTS*//ResearchJet Journal of Analysis and Inventions. – 2021. – Т. 2. – №. 04. – С. 348-364.
6. Холова Ш. М. *ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ДВИГАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ* //Вестник науки и образования. – 2020. – №. 4-2. – С. 47-49.
7. Шерматов Ф.Қ. (2021) *DYNAMICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF STUDENTS WITH ONE AND TWO TIME COMPULSORY LESSONS*, World Economics & Finance Bulletin (WEFB) <https://www.scholarexpress>.

O'QUVCHI QIZLAR IJTIMOY FAOLLIQI RIVOJLANISHINING TARIXIY ASOSLARI

Nargiza Nurmatova,

“Oila va xotin-qizlar” ilmiy tadqiqot instituti
tayanch doktoranti**Annotatsiya**

Ushbu maqolada o'quvchi qizlar ijtimoiy faolligi rivojlanishining tarixiy asoslari, buyuk mutaffakirlarmiz Alisher Navoiy, Abdurauf Fitrat va Behbudilarning qizlar faolligi va ta'lim olishi borasidagi qarashlari, ijtimoiylashuv tushunchasining sotsiologik va psixologik tahlili, o'quvchi qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirish borasida so'z yuritiladi.

Tayanch so'zlar: faollik, ijtimoiy faollik, ijtimoiylashuv, ta'lim, tarbiya, rivojlantirish, oila, mahalla, maktab, maqsad, intilish, qaror qabul qilish, madaniyat, millat, harakatchanlik, ijtimoiy hayot.

Аннотация

В данной статье рассматриваются исторические основы развития общественной активности студенческой молодежи, взгляды великих мыслителей Алишера Навои, Абдурауфа Фитрата и Бехбуди на деятельность и воспитание девушек, социолого-психологический анализ концепции социализации, развития социальной активности студентов.

Ключевые слова: деятельность, социальная активность, социализация, образование, воспитание, развитие, семья, соседство, школа, цель, стремление, принятие решений, культура, нация, мобильность, социальная жизнь.

Annotation

This article discusses the historical foundations of the development of students social activities, views of the great thinkers Alishier Navoi, Abdurauf Fitrat and Behbudi on the activities and upbringing of girls, sociological and psychological analysis of the concept of socialization, development of social activity of students.

Keywords: activity, social activity, socialization, education, upbringing, development, family, neighborhood, school, goal, aspiration, decision-making, culture, nation, mobility, social life.

Rivojlanib borayotgan bugungi kunda ijtimoiy hayotning tobora axborotlashib borishi hamda ijtimoiy munosabatlar mazmunining murakkablashishi yosh avlodni ijtimoiy hayotga tayyorlash masalasi, ijtimoiy faollikni tarbiyalab borishni taqozo etmoqda. Ijtimoiylashuv keng ko'lamli ijtimoiy munosabatlarga moslashish jarayoni, mazkur jarayonda faol ishtirok etishga tayyorgarlik hamda ularning mo'tadil kechishini ta'minlash jarayoniga shaxsiy hissasini qo'shish hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-martdagi “Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida” [1] PQ-5020-son qarorida o'quvchi qizlarni ijtimoiy-siyosiy faolligini rivojlantirishga katta urg'u berilgan.

Qizlar ijtimoiy faolligini shakllantirish masalalarining rivojlanishi uzoq o'tmishda paydo bo'la boshlagan. Uning kelib chiqishi qadimgi Sharq mutafakkirlarining qarashlarida, antik donishmandlar hamda o'rta asr, yangi davr olimlari vakillarining asarlarida uchraydi.

Tarixga nazar soladigan bo'lsak, xotin-qizlar ijtimoiy faolligi masalasi oldinlari kam ahamiyatga ega bo'lgan masalalardan biri hisoblangan. Hattoki Ovro'pa mamlakatlarida xotin-qizlarning odam ekanligiga shubha bilan ham qarashgan va bunga bag'ishlab turli ma'ruzalar o'qishgan va kitoblar yozishgan. Ularni turli jonzotlarga qiyoslashgan. Vaqt o'tishi va jamiyatning taraqqiy etishi natijasida xotin-qizlarga bo'lgan e'tibor ortdi. Kommunis-

tik mafkura tarafdorlari esa ijtimoiy faollik deganda asosan mehnat faoliyati bilan belgilay boshlashdi [15, 52-53].

Hattoki totalitar tuzum davrida qizlar yoki ayollarining faolligi borasida tadqiqot olib borgan ayrim olimlar bu borada salbiy fikrlar bildirib, xotin-qizlar faolligi oila ma'naviyatiga yomon ta'sir ko'rsatishini ta'kidlab o'tishgan. Bu kabi qizlar yoki ayollarning faolligi oilalarning parchalanishiga olib kelishini ham ta'kidlashgan [13, 35].

Yurtimiz tarixini, afsona va rivoyatlarini o'rganish jarayonida qadimdan momolarimiz har tomonlama faol bo'lishga harakat qilganliklarini ko'rishimiz mumkin. To'maris va Zarina kabilar fikrimizning yorqin dalilidir. Yozma dostonlarimizda ham bir qator faol xotin-qizlar obrazlari tasvirlangan. Jumladan, Shirin, Dilorom, Gulsanam kabilar.

Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi “Avesto”da xotin-qizlar faollik, harakatchanlik, yorug'lik va sadoatni ifodalovchi “rita sia bonu” [4, 29] nomi bilan tilga olingan.

Eng qadimgi davrlardan to XX asrning 20-yillarigacha bo'lgan davrlarda ayollar ta'limi faollashtirilishi muammosi yuzasidan tadqiqotlar olib borgan pedagog olim B.N.Saidovanning ta'kidlashicha, Zardushtiylik dinida qizlar masalasi asosiy o'rinda turishgan, ularning ta'lim olishlari qonunan ta'minlanganligini, ushbu ta'lim berish jarayonida qizlarga, eng avvalo, oilada faoliyat yuritish borasida bilimlar berilganligini aytib o'tgan [11, 18].

Buyuk mutafakkirlarimizdan bo'lgan Alisher Navoiy o'zi yashab ijod qilgan davr haqida ma'lumotlar berib, xotin-qizlar masalasiga ham alohida to'xtalib o'tadi [8,

90]. Xususan, xotin-qizlarning, shuningdek, yosh qizlarning ham ijtimoiy hayot, oila hamda jamiyat tinchligi, rivoji va mustahkamligida boshqa insonlardan kam ahamiyatga ega emasligi borasida ma'lumotlar keltirib o'tadi.

Jadidlarimizdan Mahmudxo'ja Behbudiy qizlar tarbiyasi maslasiga to'xtalib, o'smirlik davridagi qizlar tarbiyasiga onalar va murabbiylari nihoyatda e'tibor bilan qarashlari lozimligini va bu yoshdagi qizlar tarbiyasini buzuvchi kitoblar va maktublarni o'qishlari uchun vaqt qoldirmaslik kerakligini ta'kidlab o'tgan. Ya'ni bu jarayonda qizlarning kun tartibini to'g'ri tashkil etish nazarda tutilgan. Bu kabi chora-tadbirlar bugungi kunda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Abdurauf Fitrat esa qizlarning ilim olishlari zarurligini ilmiy dalillar asosida isbotlab bergan [3, 148]. Ilmlilik qizlar ijtimoiy faolligining bosh bo'g'ini hisoblanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda yoshlarning, shuningdek, yosh o'quvchi qizlarning bilim olishlari va qo'shimcha darslarga qatnashishlari uchun ko'plab sharoitlar yaratishga katta ahamiyat qaratilmoqda.

Yana bir buyuk mutaffakkir – Abdulla Avloniy badiiy ijodi davomida “maktab”, “maorif”, “ilm”, “fan” kabi tushunchalar adib ijodining bosh g'oyasi bo'lgani holda, qizlar ta'lim olishi lozimligiga katta urg'u bergan:

Ilm-u donnish yaxshi ziynatdur xotin-qiz ahlina,

Qo'y qadam ilm uyina, tumor-u marjonin unut [2, 52].

Ushbu misralari orqali adib xotin-qizlarda murojaat qilgan va ularga turli tumor va taqinchoqlarga katta e'tibor bergandan ko'ra ilm olish lozimligini uqtirgan. U o'zi ochgan maktablarda qizlar va o'gil bolalar birga o'tirib ta'lim olishlari uchun sharoit yaratgan. Adib ochgan maktablarda faol qizlar ta'lim olganligi va ular ko'pchilikni hayratga solganligi haqida ma'lumotlar ham bor.

O'quvchi qizlar ijtimoiy faolligi tushunchasini yoritishdan oldin o'quvchi, ijtimoiylashish va ijtimoiy faollik tushunchalariga to'xtalib o'tadigan bo'lsak:

O'quvchi – umumiy o'rta ta'lim maktablari, KHK va ALLarda ta'lim oluvchi shaxs [9, 382].

Falsafa qomusiy lug'atlarida ijtimoiylashtirish (lat. Socialis – ommaviy) tushunchasiga shunday ta'rif beriladi: ijtimoiylashish insonning madaniyat, kommunikatsiya ta'siri ostida shakllanish jarayoni, bir-birlari bilan muloqotda bo'lishlarini ifodalasa, ijtimoiylashish tushunchasi esa jamiyatning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarur bo'lgan namunali xulq, psixologik mexanizm, sotsial norma va qadriyatlarni o'zlashtirish jarayonidir [12, 173-174]. Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki, bugungi kun o'quvchi qizlarimiz jamiyatida barkamol yashashi, ijtimoiylashishga yordam berish kerak. Ular qanchalik muvaffaqiyatli ijtimoiylashsa, ijtimoiy muhit bilan shunchalik uyg'un munosabatda bo'ladi. O'quvchi qizlarning ijtimoiylashuvi jarayoni qanchalik faol va mazmunli bo'lsa, ularning jamiyatda yashash va rivojlanishga qodir bo'lgan hayotiy shaxsga aylanadi.

O'quvchi qizlarni ijtimoiylashtirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon quyidagilarni ta'minlashga yordam beradi:

- ijtimoiy tarixiy jarayonning subyektlari bo'lmish ijtimoiy faol o'quvchi qizlarni shakllantirish;

- madaniy hamda sivilizatsion rivojlanishda avlodlar davomiyligini ta'minlash;

- o'quvchi qizlarni ijtimoiy hayotga moslashtirish natijasida jamiyatning bir me'yorda rivojlanishiga zamin yaratish.

Sotsiologlar jamiyatda ijtimoiy faollikning eng asosiy mezoni sifatida mehnat faolligi olinganligini ta'kidlab o'tadi [8, 90]. Ijtimoiy faollik rivojlanishida va namoyon bo'lishida, eng avvalo, mehnatkashlik muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchi qizlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirish uchun, eng avvalo, ularda mehnat qilish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirib borish lozim. Bu kabi ko'nikmalarni rivojlantirish uchun mehnat darslari, volontyorlik, oilada mehnat faoliyatini tashkil etish katta yordam beradi.

A.V.Mudrik ijtimoiylashuv jarayonining mazmunini jamiyatning qiziqishi bilan belgilanadi deb hisoblagan, chunki inson gender rollarini o'zlashtiradi (jinsiy ijtimoiylashuv), oila quradi (oilaviy ijtimoiylashuv), ma'lum kasblarni egallaydi va malakali mutaxassis sifatida shakllanadi (professional ijtimoiylashuv), jamiyat qonunlari va talablari-ga bo'ysunadi (siyosiy ijtimoiylashuv) va boshqalar [6, 19].

Ijtimoiylashuv jamiyatda rivojlangan ijtimoiy tajriba, ijtimoiy aloqalar va munosabatlarni shaxs tomonidan faol o'zlashtirish jarayoni. Insonning ijtimoiylashishi natijasida shaxs ijtimoiy hayotda yaxshi yashashi uchun kerakli sifatlar, qarashlar, qadriyat va e'tiqod, harakatlar majmuyini o'zida tarkib toptirishi mumkin bo'ladi.

Pedagog olimi N.M.Egamberdiyeva ijtimoiylashuv tushunchasiga shunday ta'rif beradi: “Insonning uning barcha yosh bosqichlaridagi tabiiy, maqsadli yo'naltirilgan hayot sharoitlari bilan o'zaro muvofiqlikda sodir bo'ladigan, madaniyatni egallashi va qayta tatbiq etishi jarayonidagi rivojlanishi va o'z-o'zini o'zgartirib borishidir” [14, 123].

Yuqorida berilgan ta'rifdan kelib chiqqan holda, ushbu tushunchaga quyidagicha ta'rif berishimiz mumkin: Ijtimoiylashuv – ma'lum bir kishining ijtimoiy rivojlanishi, shakllanishi, o'zligini anglashi va o'zligini namoyon qilishidir. Ushbu jarayonda shaxsning tug'ilib yashayotgan hududi, tabiatiga o'zaro munosabatini alohida xususiyatlarni inobatga olgan holda unga moslashishi, shaxsning ijtimoiy shakllanishi va rivojlanishi natijasida ijtimoiylashish jarayoni yuz beradi.

O'quvchi qizlar ijtimoiy faolligining mohiyati shundaki, ularning ijodiy faoliyati atrof-dagi dunyoni o'zgartirishga qaratilgan faolligi, shuningdek, shaxsiy ta'lim (atrof-muhit bilan maqsadli munosabatda bo'lishga ichki tayyorlikda, o'z-o'zini faollashtirish istagida namoyon bo'ladi), maqsadlilik, qat'iyatlilik, harakat qilish istagi, energiya va tashabbuskorlik bilan ajralib turadi.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchi qizlarning ijtimoiy

faolligi ixtirolar va ratsionalizatsiya, tadbirlarda, hasharlarda, volontyorlik harakatlarida o'zini ko'rsatishi hamda amaliy maslahat va ma'naviy yordam, eng yaqin jamiyatni o'zgartirishga qaratilgan harakatlardir. Ijtimoiy faollikning namoyon bo'lish shakllari boy bo'lib, lekin o'quvchi qizlarning ijtimoiy faolligini oshirishda oila, mahalla va

maktabning hamkorligi muammosi to'liq o'rganilmagan. Shu munosabat bilan "ijtimoiy faollik" tushunchasini ta'riflashga konseptual yondashuvni ishlab chiqish muammosi, shuningdek, o'quvchi qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish muammosi bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-martdagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-5020-son qarori.
2. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият" нашриёти, 1993 й. – 52 б.
3. Абдурауф Фитрат. Оила ёки оилани бошқариш тартиблари. – Т.: "Маънавият" нашриёти, 2016. – 148 б.
4. Маҳди Иқболий Занон дар тарихи кӯҳни Ирон. – Маҳдиобод, Пардистон, 2004. – 32 б.
5. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар II жилд – Т.: "Akademnashr" нашриёти, 2018 й. – 196 б.
6. Мудрик А.В. Социальная педагогика. Учеб. для студ. пед. вузов. – М.: Academia, 2005. – 19 с.
7. Норбоев Т. Ёшлик – фаоллик. – Т.: "Ёш гвардия" нашриёти, 1977.
8. Норов Т.О. Алишер Навоий инсонпарварлик қарашларининг мустақил Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан уйғунлиги: Фалсафа фан. PhD. дисс. – Т., 2019. – 90 б.
9. Педагогика энциклопедияси III жилд. – Т.: "O'zbekiston milliy ensiklopedoyasi" давлат илмий нашриёти, 2017. – 382 б.
10. Психология взаимопонимания в конкретных ситуациях. 2010. <https://vocabulary.ru/termin/socializaciya.html>
11. Саидова Б.Н. Туркистон маърифатпарварлик ҳаракати зояларида аёллар таълими масалаларининг фаоллаштирилиши (қадимги давлардан то XX аср 20-йилларигача). Монография. – Т.: "Ilm Ziyozakat" нашриёти, 2020.
12. Фалсафа қомусий лугат (Тузаувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). – Т.:Шарқ, 2004. – 174 б.
13. Халматова М. Оилавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси. – Т.: "Ўзбекистон" нашриёти, 2000.
14. Эгамбердиева Н.М. Маданий-инсонпарварлик ёндашув асосида талабаларни шахсий ва касбий ижтимоийлаштириш назарияси ва амалиёти (Педагогика олий таълим муассасалари мисолида): Пед.фан.док. ...дисс. – Т., 2010. – 123 б.
15. Эгамбердиева Т.А. Ўзбекистон Республикаси маънавий ҳаётида аёллар фаоллигини оширишнинг ижтимоий педагогик асослари: Пед. фан. док. дисс. – Т.: 2005.

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА ЁШЛАР ТАРБИЯСИНИ ИЖТИМОЙ ПЕДАГОГИК ҲАМКОРЛИК АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Умида Абирова,

Низомий номли ТДПУ Педагогика
кафедраси ўқитувчиси

Аннотация

Мақолада Янги Ўзбекистонда ёшларни тарбиялашда оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-педагогик ҳамкорлигини масаласи, хорижий мамлакатлар тажрибалари билан қиёсий-таҳлилий ўрганилди ҳамда Ўзбекистон Республикасида ёшлар таълим-тарбияси, уларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини ривожлантириш борасида ўзларининг салмоқли ҳиссасини қўшган олимларимиз илмий тадқиқот ишларини қиёсий ўрганиш натижалари ўз аксини топган. Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-педагогик ҳамкорлигини такомиллаштириш йўллари, олиб борилган тажриба-синов натижалари, таъкидланган семинар-тренинг натижалари, таклиф, тавсия ва ҳулосалар ёритилган.

Калит сўзлар: Шахс, таълим, тарбия, оила, маҳалла, таълим муассасаси, ижтимоий, маънавият, маърифат, ҳамкорлик, фаолият, қобилият, интизом, жасорат.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы социально-педагогического сотрудничества семей, сообществ и образовательных учреждений в обучении молодежи Нового Узбекистана, проводится сравнительный анализ зарубежного опыта, а также исследовательская работа наших ученых, внесших значительный вклад в образование молодежи в Новом Узбекистане. Республики Узбекистан отражены результаты сравнительного исследования. Описаны пути улучшения социально-педагогического сотрудничества семей, сообществ и образовательных учреждений, результаты экспериментов, результаты организованных семинаров и тренингов, предложения, рекомендации и выводы.

Ключевые слова: личность, образование, воспитание, семья, соседство, образовательное учреждение, социальное, духовное, просвещение, сотрудничество, активность, способности, дисциплина.

Annotation

The article examines the issues of socio-pedagogical cooperation of families, communities and educational institutions in educating young people in New Uzbekistan, a comparative analysis with the experience of foreign countries, as well as the research work of our scientists who have made significant contributions to youth education in the Republic of Uzbekistan. the results of the comparative study were reflected. Ways to improve the socio-pedagogical cooperation of families, communities and educational institutions, the results of experiments, the results of organized seminars and trainings, suggestions, recommendations and conclusions are described.

Keywords: Person, education, upbringing, family, neighborhood, educational institution, social, spirituality, enlightenment, cooperation, activity, ability, discipline.

Шиддатли глобаллашув даврида мамлакатимизда бугунги кунда барча соҳаларда улкан ислохотлар олиб борилмоқда. Олиб борилаётган ислохотларнинг бош омили инсон ва унинг манфаатлари ҳисобланади. Шу жумладан, таълим-тарбия соҳасида ҳам туб ислохотлар олиб борилмоқда. Шу боис дунё мамлакатлари томонидан Янги Ўзбекистонда ёшларнинг ақлий, маънавий-маърифий ва жисмоний камолоти тараққиёти, уларнинг замон талабларига мос билим олишлари, касб-ҳунар эгаллашлари, иқтидор ва қобилиятларини намоён қилишлари ва янада ривожлантиришлари учун яратилган имкониятлар кўлами кенгайтирилмоқда.

Юртбошимиз Шавкат Мирзиёевнинг замонавий давлатчилигимизнинг тарихида катта ўзгаришлар яратаётган Олий Мажлисга Мурожаатномаларида илгари сурилган инновацион ғоялар юртимизда бар-

камол авлодни тарбиялашда оила, маҳалла ва таълим муассасалари ҳамкорлигини такомиллаштиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ёшларни ҳамкорликда миллий ва замонавий руҳда тарбиялаб уларга инновацион ғояларни сингдириш бугунги куннинг талаби ҳисобланади.

Ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш борасидаги ишларимизни янги босқичга кўтариш мақсадида “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонун янги таҳрирда қабул қилинди. Шу аснода янгича ёндашувлар ҳаётга фаол жорий этилмоқда.

Илмий тадқиқотимиз объекти хусусиятларидан келиб чиқиб, оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-педагогик ҳамкорлигида маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш жараёни ва бу жараённинг мазмуни, шакли ва услублари ил-

мий тадқиқотларда қай даражада акс этгани муҳим аҳамиятга эга. Шу боис тадқиқ қилинаётган муаммони асослаш ва унинг илмий ечимини топиш мақсадида таълим-тарбия жараёнида оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий-ҳамкорлигида маънавий-маърифий ишларнинг педагогик хусусиятларини, жиҳатларини ажратиб олиб таҳлил қилдик. Аввало, таҳлил қилишни бу йўналишда амалга оширилган илмий тадқиқотлар, адабиётлар, уларнинг бажарилиши ва амалга оширилишидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этдик.

Бугунги кунда баркамол авлод тарбияси оила, маҳалла ва таълим муассасининг ижтимоий, маънавий-маърифий ҳамкорлигининг бош, устувор масаласи ҳисобланади.

Маҳалла, оила, таълим муассасалари – ўзбек халқининг буюк маънавий кашфиётларидан бири. Янги Ўзбекистон миллий тикланишдан миллий юксалиш сари барқ уриб яшнаётган, ислохотлар авж олаётган ҳозирги пайтда ушбу ижтимоий педагогик институтларнинг ҳамкорлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Чунки миллий юксалиш, давлатчилигимиз тақдири, унинг ривожланиши соғлом авлодларни юксак маънавиятли инсонлар қилиб етиштириш вазифасини қанчалик муваффақият билан бажаришимизга боғлиқ бўлиб турибди.

Халқимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар, аввало, оилада, маҳалла, мактаб мадрасаларда шакллланган. Бугунги кунда ушбу масъулият таълим муассасаларига юкланган бўлса ҳам, мактаб, оила, маҳалла билан боғланмай туриб, маънавий тарбия соҳасидаги бутун ишларни муваффақиятли бажара олмайди. Бу ҳол мактаб ва ота-оналар зиммасига жиддий масъулият юклайди, тарбия соҳасидаги ишларда мустақам ҳамкорлик ўрнатишларини тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 19 июндаги 175-сонли “Баркамол авлодни тарбиялашда оила институти ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг таълим муассасалари билан ўзаро ҳамкорлигини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарори қабул қилинди. Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ҳамкорлигини кучайтиришдан кўзланган асосий мақсад – ҳар томонлама ривожланган авлодни тарбиялашда оилалар, ота-оналар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг таълим муассасалари билан ҳамкорликда олиб борадиган фаолиятини тизимли йўлга қўйиш этиб белгиланди. Бироқ давлатимиз томонидан яратилаётган имкониятлар ва соҳани такомиллаштиришга қаратилган фармон, қарор ва чора тадбирларга қарамасдан, оила, маҳалла ва таълим му-

ассасалари ҳамкорлигида камчиликлар узоқ йиллар давомида кун тартибидан тушмай келди. Педагогика фанлари доктори, профессор М.Қуროнов илмий раҳбарлигидаги ишчи гуруҳ томонидан “Ўзлуксиз маънавий тарбия Концепцияси” ишлаб чиқилди. Концепциянинг экспериментал синовлари Тошкент шаҳри, Наманган ва Самарқанд вилоятлари туман ва шаҳарларида синовдан ўтказилди. 2019 йил 31 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1059-сонли “Ўзлуксиз маънавий тарбия Концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди [3, 1].

Тадқиқотимизнинг мазкур моддаси доирасида биз юқоридаги ҳуқуқий-меъёрий, илмий-услубий, концептуал асосларга таяндик. Яъни коллежларда амалга оширилаётган маънавий-маърифий ишларни ташкил қилишда маҳалла ва оила ҳамкорлигида:

- ҳамкорлик жараёни иштирокчилари ҳаракатларининг иш бирлиги;
- тарбияланувчига ҳурмат ва талабнинг уйғунлиги;
- ҳамкорлик жараёни субъектларининг тенг ҳуқуқлилиги ва юксак масъулияти;
- фаолият жараёнида миллат ва давлат манфаатлари устиворлиги;
- ҳамкорликнинг илмий асосланганлиги тамойилларидан келиб чиқилди.

Концепцияда маҳалла, мактаб ва оилаларнинг тарбиявий ҳамкорлиги болаларнинг жисмоний, маънавий ва ижтимоий шаклланишини таъминлаш, уларнинг илк иқтидори, қизиқиши ва ақлий имкониятларини аниқлаш, ўз хатти-ҳаракатларига жавобгарлик ҳиссини тарбиялаш, бўш вақтини тўғри ташкил қилишни ўргатиш, атроф-муҳитга онгли муносабатда бўлиш, дўстлик, байналмилаллик, ватанпарварлик хислатларини шакллантиришга қаратилиши кўзда тутилган.

Биз учун мазкур Концепциянинг маънавий-маърифий жиҳати, ўқувчилар маънавий маданиятини тарбиялашдаги роли бирламчи аҳамиятга эга. Концепцияни шу нуқтаи назардан таҳлил қилгач, маҳалла, мактаб ва оиланинг маънавий-маърифий ҳамкорлиги предмети аниқладик. Масалага педагогик ёндашув оиланинг мактаб билан маънавий-маърифий ҳамкорлигини янада мустақамлашни, бунинг учун эса дастлаб Шарк, ўзбек маҳаллалари, оилаларида кечувчи тарбиявий муносабатларни қиёсий ўрганиш тақозо этилади. Файласуф олима М.Холматова оила ва маҳллани одамларнинг табиий, иқтисодий, ҳуқуқий-маънавий муносабатига асосланган бирлик деб ҳисоблайди. Маънавий муносабатлар дейилганда, қўшнилари, эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, меҳр-оқибат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия каби инсоний туйғулар ва талаблар тушунилади. Олима инсониятнинг учинчи мингйиллигида жиддий ўзгаришлар содир бўлганлигини ва бунинг оилага таъсири катта эканлигига тўхталиб ўтадилар [12, 35].

Президент Шавкат Мирзиёев ёшлар тарбиясига, айниқса, қизларни мустақил оилавий ҳаётга тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор бериб, “Оилаларда тиббий, ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, касб-ҳунар коллежлари, олий ўқув юртларини битириб чиқаётган ёшларимизни, авваламбор, қиз болаларни иш билан таъминлаш давлат идораларининг биринчи галдаги вазифаси бўлиши шарт” [2, 355] эканлигини қатъий вазифа қилиб қўйди.

Дарҳақиқат, “Ўзбек маҳалларида тарбия ўзининг мураккаб, бой маънавий тизимига эга. Бу тарбияда гендер тамойил, яъни жинсий хусусиятларни инобатга олиш ҳам намоён бўлади. Яъни ўғил болага бўлажак уй эгаси, уруғ-авлод давомчиси ва меросхўр, қиз болага эса йигитнинг йўлдоши, бўлажак она, уй бекаси деб қаралган” [13, 89].

Ўғил тарбиясида хусусият сал бошқача бўлиб, бола 1-6 ёшгача даврда – ҳоким, отаси – тобе, 7-17 ёшда ота – ҳоким, ўғил – тобе, 18 ёшдан сўнг эса ота – болага дўст ва ҳамкор бўлиши керак деб ҳисобланган [14, 46].

Концепцияни амалга ошириш Дастурининг 49-бандида “Ўғил болаларда она Ватанга муҳаббат, миллий ғояга садоқат, мардлик, жасорат, фидойилик, ҳалоллик, ростгўйлик, ҳожатбарорлик, виждонлилик, вазминлик, йигитлик гурури, ор-номус, меҳр-оқибатлилик каби фазилатлар, тadbиркорлик ва оилапарварлик малакаларини шакллантиришга қаратилган тренинглар дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш белгиланган. Дастурнинг 50 бандида эса “Қиз болаларда она Ватанга муҳаббат, миллий ғояга садоқат, меҳнатсеварлик, жонкуярлик, оилапарварлик, ибо, ҳаё, нафосат, дид-фаросат, қаноат, вафодорлик, меҳрибонлик, раҳмдиллик, камтарлик, зийраклик, меҳмондўстлик, болажонлик, муросалилик, орасталик, саранжомлик, хушмуомалалик, пазандалик каби малакаларни шакллантиришга қаратилган тренинглар дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш” белгиланган [3, 1].

Бунда коллеж педагогларининг зиммасига юклатилган вазифалардан бири – маҳалла ва ўсмирларнинг ота-оналари билан доимий алоқа ўрнатиш, уларнинг турмуш шароити, оилавий маънавий муҳити билан таниша бориш, ўқувчи шахсини, маҳалла ва оилалар маънавиятини ўрганиш ва такомиллаштиришда ижтимоий педагогик ҳамкорликни амалга оширишда намоён бўлади. Ушбу ҳамкорлик, бир томондан,

ўсмирларнинг уйда, коллежда, кўчада, маҳалла-кўйда, жамоат жойларида ўзини тутиши тўғрисидаги педагогик маълумотларни айирбошлашга, иккинчи томондан, гуруҳ раҳбари, маҳалла фаоллари ҳамда ота-онанинг бевосита ижтимоий педагогик мулоқатларига шароит яратади.

Ўзбекистон Республикасида ёшларни тарбиялашда “Оила, маҳалла ва таълим муассасалари” ижтимоий педагогик ҳамкорлигини такомиллаштиришда кузатиш ва кўрсатиш, савол-жавоб, оғзаки баён, анкета сўров ва тарбия технологиялардан фойдаланилди.

Хулоса қилиб айтганда, тарбия – шахсда муайян жисмоний, руҳий, ахлоқий, маънавий сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий педагогик жараён; инсоннинг жамиятда яшаши учун зарур бўлган ҳиссиётларига эга бўлишини таъминлаш йўлида кўриладиган чора-тадбирлар йиғиндиси. Демак, тарбия ижтимоий ҳамкорлик асосида амалга оширилган ҳодиса бўлиб, инсоннинг шахс бўлиб, шаклланишини таъминлайдиган энг қадимий ва абадий маънавий кадрият ҳисобланади.

Ёшлар тарбиясида “Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий ҳамкорлигини такомиллаштиришда олиб борилган илмий тадқиқотларни ўрганиш ҳамда бу борада хорижий мамлакатларда ташкил этилган илмий марказлар фаолиятини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Оила, маҳалла ва таълим муассасалари ижтимоий ҳамкорлигини такомиллаштиришда ишчи режа тузиш, режани узвийлик ва изчиллик асосида ижрога йўналтириш самарали натижадорликни таъминлайди.

Хулоса сифатида қуйидаги таклифларни ўртага ташламоқчимиз:

1. Ота-онага таъсир ўтказмоқчи бўлсангиз, уларнинг болаларини яхши кўринг. Болани ота-онаси олдида урушманг. Ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилинг. Оилага бола (ўқувчи) орқали таъсир қилинг.
2. Ота-она Сизда нафақат ўз фарзандига, балки бутун синф жамоасига муҳаббатни кўрсин.
3. Ҳар бир оиланинг маънавий муҳитини ўрганинг. Ижобий ютуқларни умумлаштира боринг.
4. Ота-оналарга ўзларини қандай тутишлари фарзанд тарбияси учун фойдали бўлиши, боланинг оиладаги ўрни, мавқеи қандай бўлиши маъқуллиги тўғрисида самимий, дўстона маслаҳатлар бериб боринг.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. // 2017 йил 23 декабрь, № 258 (6952) 5-бет.
2. Ш.Мирзиёев. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 350 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1059-сонли “Ўзбекистонда маънавий тарбия Концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора тadbирлари тўғрисида”ги қарори. 2019 йил 31 декабрь.
4. Мустақиллик: Изоҳли илмий-оммабон лугат. – Т.: “Шарқ”, 1998. – 320 б.

5. Иномова М.О. Оилада болаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда миллий қадриятлардан фойдаланишнинг педагогик асослари: Пед. фанл. докт. ...дисс. – Т.: 1998. – 34 бет.
6. Ҳ.Умаров, Қ.Ҳайдаров, М.Холиқов. Халқ расм-русумлари. – Т.: F.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг Самарқанд бўлими, 1991.
7. Алимов У. Фазилятли авлод. – Т.: “Муҳаррир”, 2019. – 42 б.
8. Қ.Қ.Қуранбаев. Талабаларнинг маънавий-ижтимоий фаолликларини ривожлантиришнинг педагогик асослари. – Т., 2000.
9. Маврулов А. Маънавий баркамол инсон тарбияси. – Т.: “O'zbekiston”, 2008.
10. Қурунов М. Ўзбекистон умумтаълим мактабларида миллий тарбиянинг илмий-педагогик асослари: Педагогика фанлари доктори ... ёзилган диссертация. – Т., 1998. – 364 б.
11. Убайдуллаева Р. Ата-Мирзаев О. Қурунов М. Оила ва баркамол авлод тарбияси. – Т.: “Ижтимоий фикр”, 2012.
12. Холматова М. Оилавий муносабатлар Ғарб ва Шарқ тимсолида. / Халқ таълими. 1997, 5-сон, 35-39 б.
13. Тошпулатова Ш. Ўсмир қизлар тарбияси самарадорлигини оширишнинг ижтимоий педагогик масалалари. //“Ўзлуксиз маънавий тарбия Концепциясини амалга оширишнинг долзарб масалалари”. Илмий тўплам. –Т.: АнДУ. 2020.
14. Бўриев О., Холиқов Д. Туркона анъана ва удумлар – миллат кўрки. – Т., “Минҳож”, 1998. – 46 б.

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDAGI HUIJATLARNI TAYYORLASH, SAQLASH, HISOBGA OLISH VA FOYDALANISHNI RAQAMLASHTIRISH TENDENSIYALARI

Muhammad Yo'ldashev,

Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va
ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi yetakchi mutaxassisi;

Ulug'bekmirzo Qurbonov,

Raqamli ta'lim texnologiyalarini rivojlantirish markazi
Tizimlarni loyihalashtirish va dasturlashtirish bo'lim boshlig'i

Annotatsiya

Ushbu maqola oliy ta'lim muassasalarining hujjatlarini tayyorlash, saqlash, hisobga olish va foydalanishni raqamlashtirishning hozirgi kundagi muammolari, takliflar, yechimlar va istiqbollarini ochib berish, tahlil qilish va takliflarni o'z ichiga oladi. Ilmiy izlanish davomida mavjud muammolar asosida takliflar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: hujjatlar, oliy ta'lim, diplom, dublikat, texnologiyalar, axborot tizimlari, raqamlashtirish, raqamli boshqaruv, natijaviylik kommunikatsiya, axborot texnologiyalari.

Аннотация

В данной статье раскрываются, анализируются и предлагаются актуальные проблемы, предложения, пути решения и перспективы оцифровки подготовки, хранения, учета и использования документов высших учебных заведений. В ходе научных исследований вносятся предложения исходя из существующих проблем.

Ключевые слова: документы, высшее образование, диплом, дубликат, технологии, информационные системы, оцифровка, цифровое управление, продуктивная коммуникация, информационные технологии.

Annotation

This article reveals, analyzes and offers the current problems, suggestions, solutions and perspectives of digitization of documents preparation, storage, accounting and use of higher education institutions. In the course of scientific research, proposals are presented based on existing problems.

Keywords: documents, higher education, diploma, duplicate, technologies, information systems, digitization, digital management, productivity communication, information technology.

Rasmiy hujjatlarni tayyorlash, saqlash, foydalanish kabi jarayonlarda har bir shaxs duch keladi. Inson tug'ilganidan boshlab unga birinchi rasmiy hujjat, uning ota-

onasiga farzandining tug'ilganligi haqida guvohnoma taqdim etiladi. Bu kabi hujjatlarni ko'payib borishi bizga arxiv ma'lumotlarni saqlash xizmatiga bo'lgan talabimizni

yanada oshiradi. Hozirgi vaqtda hujjatlarni raqamlashtirish arxiv kompaniyalari tomonidan taqdim etiladigan eng mashhur xizmatga aylanmoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari dunyosida deyarli hech bir tashkilot elektron arxivsiz ishlash olmaydi. Elektron hujjatlar arxivi xodimlarning ish vaqtini sezilarli darajada tejaydi, chunki raqamli arxiv tufayli hujjatlar kompaniyada har qanday qiziqqan mutaxassisning qo'lda bo'ladi. Elektron arxiv yoki ma'lumotlar bazasini yaratish yo'lida hujjatlarni raqamlashtirish birinchi qadamdir. Raqamlashtirish va ba'zi qo'shimcha harakatlar paytida hujjatlarni qayta ishlashda, birinchi navbatda, raqamlashtirish jarayonidan oldin hujjatlarning tikilishi va ularni keyinchalik tikish. Shuningdek, raqamli hujjatlarni asl nusxalari bilan tekshirishdir.

Hujjatlarni qayta ishlashning eng muhim bosqichlari:

1. Hujjatlarni skanerlash.
2. Ma'lumotni saqlash tizimiga kiritish.

Hujjatlarni raqamlashtirish, elektron nusxalari va qog'oz asl nusxalarini tekshirish to'g'risida gap ketganda, alohida e'tibor berilishi kerak. Bundan tashqari, bu juda ko'p vaqt talab qiladigan jarayon, aksariyat hollarda bu maxsus ko'nikmalarni talab qiladi. Ko'pgina qog'oz hujjatlarida shikastlanishlar va burmalar mavjud, bosilgan belgilar o'chiriladi va qo'lda yozilgan xatlar kompyuter dasturlari tomonidan tan olinmaydi. Dizayn hujjatlari asl nusxalari va ko'chirma nusxalarini sinchkovlik bilan tekshirish kerak, bunda ko'p sonli maxsus belgilar qo'llaniladi (shuni ta'kidlash kerakki, dizayn hujjatlari raqamlashtirish eng qiyin jarayon, chunki dizayn hujjatlari asosan formatlanmagan). Hujjatlarni raqamlashtirish va yarashtirishdan so'ng qog'ozning asl nusxalari va raqamli nusxalar o'rtasidagi barcha noaniqliklar va farqlar qo'lda yo'q qilinadi. Shunday qilib, biz quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin: jarayonning murakkabligini hisobga olgan holda, hujjatlarni raqamlashtirishni professionallarga topshirish yaxshi bo'ladi. Tarixiy hujjatlarni elektron shaklga tarjima qilish va arxiv zaxiralari asosida ma'lumotlar bazasini shakllantirish maxsus jihozlar, texnologiyalar va asl hujjatlarga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni talab qiladigan raqamlashtirishning eng qiyin turlaridan biridir.

Davlat va tijorat faoliyatining boshqa barcha sohalari-da bo'lgani kabi, davlat va shahar arxivlarida mablag'larni raqamlashtirish bir vaqtning o'zida bir nechta muammolarni hal qilishga xizmat qiladi: tartibni saqlash, hujjatlarni qidirishni soddalashtirish, xodimlarning talablarini ko'rib chiqish, eski asl nusxalarini saqlash va uzatish. Arxiv xizmatlarini elektron ko'rinishda taqdim etish, shu jumladan, pullik xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Arxiv fondlarini elektron shaklga o'tkazish ishlari 2005-yillarda boshlandi. O'shandan beri O'zbekiston arxivlarida yuz minglab tarixiy hujjatlar va inventarizatsiya raqamlashtirildi. Ammo baribir bu O'zbekiston Respublikasi Arxiv fondining ozgina qismi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 25-iyuldagi "Rasmiy davlat hujjatlarini tayyorlash, hisobga olish, saqlash, topshirish hamda ulardan foydalanish tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi 283-qarori tasdiqlangan. Ushbu qaror asosida Rasmiy davlat hujjatlarini tayyorlashga buyurtma berish, ularni tayyorlash, hisobga olish, saqlash va topshirish tartibi to'g'risida nizom ham tasdiqlangan. Ushbu nizomning 1-ilovasida Rasmiy davlat hujjatlari turlari bo'yicha ro'yxat keltirilgan. Mazkur ilovaning 4-bandida ma'lumot to'g'risidagi hujjatlar haqida keltirib o'tilgan. Ilovada ko'zda tutilganiga ko'ra, ular:

1. To'liqsiz o'rta ma'lumot to'g'risida shahodatnoma.
2. O'rta ma'lumot to'g'risida attestat.
3. O'rta maxsus ta'lim hamda boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus, professional ta'lim to'g'risida diplom.
4. Oliy ma'lumot to'g'risida diplom.
5. Fan nomzodi yoki doktori diplomi.

Ushbu yuqorida keltirilgan ma'lumotnomalarni raqamlashtirilgan shakliga bo'lgan talab kundan kunga oshib bormoqda. Chunki ushbu ma'lumotlar uzoq muddat saqlanishini, noyob va o'ziga xos bo'lishini talab etiladi. Har bir ma'lumotnomani tayyorlash, saqlash, foydalanish tartibi, nizomi va reglamenti mavjud bo'lib, ushbu tartib qoidalarini buzgan shaxslar tegishli javobgarlikka tortilishi mumkin.

Oldinlari ushbu ma'lumotlarni faqatgina qog'oz shaklidagi ko'rinishi mavjud bo'lib, uni tayyorlash, saqlash, foydalanish, haqiqiylikni tasdiqlash, dublikatini berish, boshqa shaxs yoki tashkilotga taqdim etish anchayin ko'p vaqt, ishchi kuchi va xarajatlarni keltirib chiqarar edi. Hozirgi axborot texnologiyalari asriga kelib, raqamli ko'rinishdagi kitoblar, axborotlar, pullar va ma'lumotlar yaratildi. Ma'lumotlarni uzatish, qabul qilish va qayta ishlash uchun, uning raqamli ko'rinishi juda qulaydir. Birgina oliy, o'rta maxsus va professional ta'lim muassasalari diplomlarining tayyorlanishi, egalariga topshirilishi, saqlanishi, tarqatilishi, dublikati berilishi, tasdiqlanishidagi mavjud muammolarni sanab o'tadigan bo'lsak:

- diplomlarni tayyorlash;
- diplomlarni tarqatish;
- diplom dublikatini berish;
- diplom noyobligini ta'minlash;
- diplom haqiqiylikni tasdiqlash.

Yuqoridagi sanab o'tilgan ishlarni bajarishda, inson omilini kamaytirish, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatoliklar oldini olish va boshqa tashkilotlarning axborot tizimlariga integratsiya qilish operatsiyalarini sifatli tashkil etish ushbu obyektlar va jarayonlarni raqamlashtirishga bo'lgan talab yuqoriligining belgisidir.

Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan beriladigan diplom turlari quyidagicha:

- bakalavr diplomi;
- magistr diplomi;
- akademik litsey diplomi;

- kasb-hunar kolleji diplomi;
- boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus, professional ta'lim diplomlari.

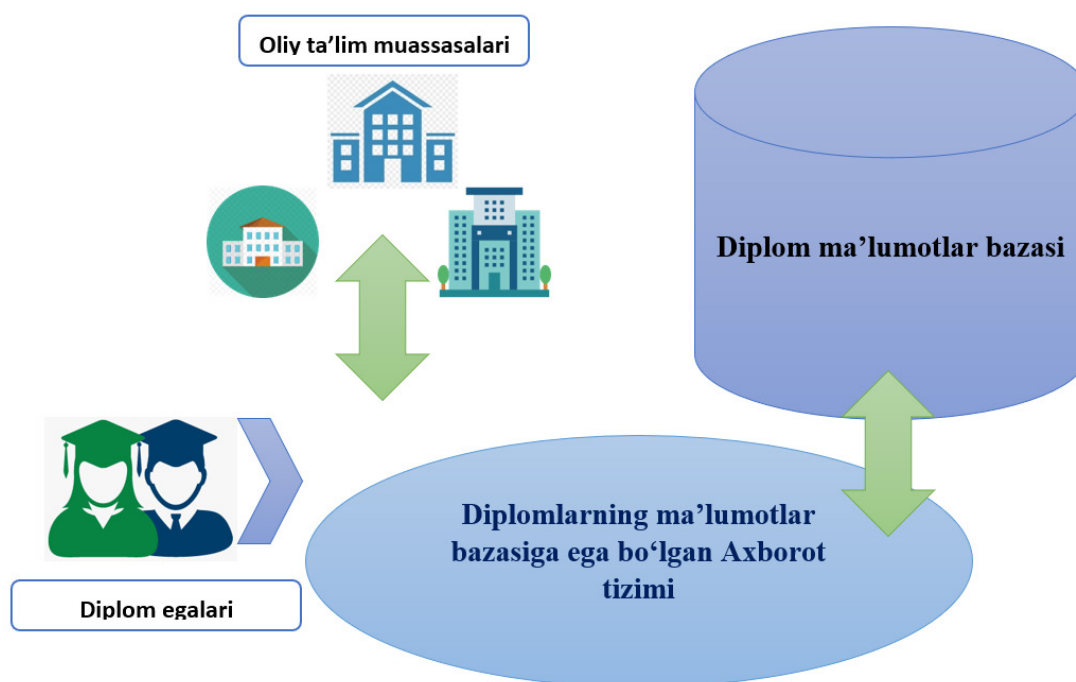
Ushbu jarayonlari birgina dublikat berish tizimini oladigan bo'lsak, ushbu jarayon oldinlari juda murakkab va uzoq davom etadigan bosqichlardan iborat edi.

Diplom dublikatlari qanday holatlarda beriladi?

Davlat namunasidagi diplomlarni beruvchi O'zbekis-

ton Respublikasida faoliyat yurituvchi davlat va nodavlat oliy, o'rta maxsus va professional ta'lim muassasalarini tamomlagan fuqarolar diplomi yo'qolgan, foydalanishga yaroqsiz holatga kelgan (yirtilgan, bo'yalgan, suv tekkan, asl holatini yo'qotgan), ismi, otasining ismi yoki familiyasini o'zgartirgan taqdirda, diplom dublikatlarini olishlari mumkin.

Diplomini yo'qotgan shaxs dastlab topilmalar idorasi-

1-rasm. Axborot tizimini sodda ishlash mexanizm smemasi

ga murojaat qilish va matbuotga e'lon berishi kerak edi, 1 oydan so'ng, agar diplom topilmasa, diplom dublikatini berish uchun bitirgan ta'lim muassasasiga ariza berishi, shundan so'ng, ariza tegishli ravishda ko'rib chiqilishi lozim edi. Jarayon shu bilan yakun topmasdi, agar fuqaro bitirgan ta'lim muassasasi faoliyati yakunlangan bo'lsa yoki diplom ma'lumotlari tuman, shahar yoxud viloyat arxiviga topshirilgan bo'lsa, dublikat tayyorlash vaqti ortib boraverardi. Fuqarolar duplikat olish uchun ba'zida 2-3 oy vaqt sarflar edi. Ushbu jarayonlarni tizimli ravishda raqamlashtirish ko'pgina fuqarolarni qiynagan muammolar yechimi sifatida qarash mumkin. Birgina 2021-yilning o'zida Oliy, o'rta va professional ta'lim diplomlariga 13 mingdan ortiqroq fuqaro dublikat uchun ariza topshirgan. Diplomalarni yagona bazaga ega bo'lgan axborot tizimini yaratilishini yuqoridagi muammolarning yechimi sifatida taqdim etish mumkin. Ushbu axborot tizimi orqali boshqa tashkilotlarning axborot tizimlariga integratsiya qilish yordamida, tizimni yanada optimallashtirish imkoniyati yaratiladi. Axborot tizimi bo'yicha xorijiy tajribani o'rgangan holda, ma'lumotlar to'planadi, tahliliy ma'lumotlar shakllantirish, tahliliy ma'lumotlar asosida axborot tizimiga texnik talab va vazifalarni belgilab olish ishlari bajariladi. Axborot tizimi konsepsiyasi, ma'lumotlar

bazasining konseptual modeli ishlab chiqiladi.

Diplom va dublikatini tayyorlash, saqlash, tarqatish va undan foydalanishni raqamlashtirish yordamida quyidagi natijalarga erishiladi:

- diplomlar tayyorlanishini avtomatlashtirish;
- QR kod tizimi joriy etilishi;
- Diplomal dublikatini berish tizimini onlayn amalga oshirish;
- Diplom ma'lumotlar bazasini shakllantirish va boshqa axborot tizimlariga integratsiya qilish imkoniyatini yaratish.

Ushbu natijalar, hozirgi kunda raqamli ta'lim, raqamli boshqaruv va raqamli universitetning asosiy ustunlaridan hisoblanadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev aytganidek, barcha qilayotgan ishlarimiz "Inson qadri uchun" shiori va tamoyili ostida bo'lishi kerak. Bizning amalga oshirayotgan ishlarimiz xalqimizga xizmat qilishi, og'irini yengil qilishi va turli byurokratik to'siqlarni bartaraf etishga yordam berishi zarur. Yaqin yillar ichida O'zbekistonda davlat xizmatlarini ko'rsatish sohasida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Bunday o'zgarishlar pirovardida fuqarolar uchun barcha qulayliklarni yaratish maqsad qilingan. Inson erkinligini

tom ma'noda ta'minlash, uning huquq va manfaatlarini ta'minlovchi qulay mexanizmlarni yaratish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Aytish lozimki, Respublikada davlat xizmatlarini ko'rsatishda byurokratizm, sansalorlik va boshqa ma'muriy to'siqlarni bartaraf etish, eskirgan va zamon talablariga mos kelmaydigan tartib-taomillarni tubdan qisqartirishga qaratilgan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, aholi va tadbirkorlik subyektlari tomonidan 73 turdagi ma'lumotnoma va hujjatlar taqdim etilishi talabi bekor qilinib, davlat organlari tomonidan ushbu ma'lumotlarni "Elektron hukumat" tizimi idoralararo integratsiyalashuv platformasidan foydalangan holda olish tizimi joriy etildi. Shu bilan birga, aholiga davlat xizmatlarini qulay va oson shakllarda ko'rsatish ko'lamini oshirish va fuqarolarning idorama-idora sarson bo'lib yurishining oldini olish, davlat organlari axborot tizimida mavjud ma'lumotlarni ishonchli himoya qilish bo'yicha ishlarni izchil davom ettirish zarur. Jismoniy va yuridik shaxslar uchun davlat xizmatlari ko'rsatish ko'lamini oshirish, aholi-

ning masofadan turib elektron davlat xizmatlaridan mustaqil foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish har bir sohada namoyon bo'lmoqda. Oliy ta'lim tizimida ham mana shunday qulay davlat xizmatlarini amalga oshirish faollashdi. Jumladan, oliy ta'limga o'qiganlik to'g'risida ma'lumotnoma berish, kursdan kursga o'tganlikni tasdiqlash, shartnoma olish va boshqa xizmatlarni aytib o'tish lozim. Diplomini yo'qotgan fuqarolarga diplom dublikatini olishda korrupsiyaviy holatlarning oldi olingan bo'lib, fuqarolar ariza qoldirishda faqat Davlat xizmatlari markazlari yoki Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) orqali ariza qoldirishlari va belgilangan muddat ichida davlat xizmati natijasini olishlari mumkin. Ushbu elektron davlat xizmati hozirgi axborot texnologiyalari asrida talab va rivojlanishning asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Ushbu axborot tizimlarini yaratish, ularni bosqichma-bosqich takomillashtirib borish, korrupsiyaga yo'l qo'ymaslik va eng muhimi, adolatli ravishda shakllantirilishi zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 2-iyundagi "1999/2000-o'quv yilida O'zbekiston Respublikasining oliy ta'lim muassasalariga qabul to'g'risida"gi 282-sonli qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 10-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Oliy ta'limni rivojlantirish tadqiqotlari va ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish markazi faoliyatini tashkil etish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 75-sonli qarori; <https://lex.uz/ru/docs/-324147>
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 25-iyuldagi 283-qarori
6. www.edu.uz
7. www.e-edu.uz
8. www.my.gov.uz
9. www.devedu.uz

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ОБЩЕНИЕ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Масуда Хашимова,

Ташкентский университет прикладных наук,
доцент кафедры «Педагогика»**Аннотация**

В статье анализируется педагогическое общение, его своеобразие, способы, требования и значение педагогического общения, структура общения, проблемы, возникающие при несоблюдении правил педагогического общения.

Ключевые слова: общение, функция, установка, перцепция, эмпатия, множественная субъектность, полиобъективность, полиинформативность.

Аннотация

Мақолада педагогик мулоқот, унинг ўзига хослиги, услублари, педагогик мулоқотнинг талаблари ва аҳамияти, мулоқотнинг тузиллиши, педагогик мулоқот қоидаларига риоя қилмасликдан келиб чиқадиган муаммолар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: мулоқот, фуқария, идрок этиши, ўзаро тушуниши, эмпатия, кўп субъективлик, полиобъективлик, полиинформативлик.

Annotation

The article analyzes pedagogical communication, its uniqueness, methods, requirements and importance of pedagogical communication, the structure of communication, problems arising from non-compliance with the rules of pedagogical communication.

Keywords: communication, focus, perception, mutual understanding, empathy, multiple subjectivity, polyobjectivity, polyinformativeness.

Общение – это процесс взаимодействия между людьми или группами людей с целью обмена информацией, с целью организации деятельности и с целью понимания.

Взаимоотношения в образовательной среде рассматривают в различных системах: учитель - ученик, ребенок - родитель, учитель - класс, учитель - родители, учитель - администрация, ученик - ученик. Все они достаточно сложны и имеют специфические условия развития. Со всем многообразным миром окружающей действительности ребенок входит в огромное число отношений, каждое из которых развивается, переплетается с другими отношениями, усложняется физическим и нравственным ростом ребенка. В системе личностно-ориентированного образования построение психологически комфортных и гуманистических взаимоотношений является одной из приоритетных педагогических проблем.

Идеальное педагогическое общение должно снимать отрицательные эмоции, вызывать радость постижения, жажду деятельности.

Общение преподавателя с учащимися в процессе обучения и вне его, направленно:

на создание наилучших условий для развития мотивации учащихся;

на создание благоприятного эмоционального климата в коллективе;

на обеспечения эффективного управления социально-психологическими процессами и максимального использования личностных способностей в обучении.

Взаимоотношения реализуются через общение. Поскольку общение — это двусторонний процесс, то и за качество общения так же отвечают две стороны. Если одна из сторон испытывает жизненный, профессиональный, личностный дискомфорт, то это напрямую скажется на состоянии взаимоотношений партнеров при организации взаимодействия. При взаимодействии учителя и учащихся возникают психологические барьеры, которые отрицательно сказываются на общем ходе урока, самочувствии педагога и учеников.

Первое экспериментальное исследование стилей общения было проведено в 1938 году немецким психологом Куртом Левином. В настоящее время выделяют множество стилей педагогического общения. Остальные были выделены известным психологом В.А. Кан-Каликом [1].

По мнению М.М. Рыбаковой педагогическое общение можно отнести к тем видам деятельности, для которых содержание и характер отношений между ее участниками являются залогом ее успеха. В своих исследованиях А.А. Леонтьев рассматривает общение учителя с учащимися. Насколько он их понимает, как говорит с ними, слушает их, во многом зависит успешность обучения и воспитания. А.А. Леонтьев показывает те качества и умения учителя, без которых невозможно создать благоприятные условия для педагогического общения [2].

Педагогическое общение несет в себе огромный воспитательный потенциал. С.Н.Батракова в своих

работах отмечал, зависимость результатов предметной познавательной и практической деятельности учащихся от того, как протекает, как организовано педагогическое общение[3]. Нормами культуры общения педагога выступают доброжелательность, доверие, вежливость, соблюдение условных и общепринятых способов выражения доброго отношения друг к другу, формы приветствий, благодарности, извинений, правила поведения в общественных местах, общения с учащимися, их родителями, коллегами. Непременный атрибут культуры общения – тактичность, умение понять чувства и настроения окружающих людей поставить себя на их место, представить возможные последствия для них своих поступков.

Основными функциями педагогического общения являются – информационная, воспитательная, социальная.

В процессе социализации, учащиеся усваивают и накапливают знания о действительности. Личностные черты, формирующиеся у учащихся, образуют общий склад характера ребенка, определяют общий «рисунок» поведения в общении с другими людьми. В учебном процессе педагогическое общение занимает особое место, поскольку недостаточное внимание к личности школьника в процессе обучения, применение методов обучения в ущерб личности учащихся – все это может привести к возникновению серьезных педагогических проблем. Поэтому, прежде всего, стоит разобраться в том, что же такое педагогическое общение.

Педагогическое общение – такое «общение учителя со школьниками в процессе обучения, которое создает наилучшие условия для развития мотивации учащихся и творческого характера учебной деятельности для правильного формирования личности школьника» [4, с.23].

Результативность речи учителя во многом зависит от его умения слушать, настроиться на волну ученика. Это не так легко сделать по ряду причин:

во-первых, трудно ждать от ученика плавной и связной речи, в силу чего взрослые часто прерывают его, чем еще больше затрудняют высказывание, хотя он так и не сказал главного для него.

во-вторых, учителям часто некогда выслушать ученика, когда у него есть потребность поговорить, а когда учителю надо что-то узнать, ученик уже потерял интерес к разговору, да и, кроме того, ему неинтересно говорить с тем, кто его не слышит. В этом случае учитель делает грубейшую ошибку, теряет в глазах ученика статус и учителя, и взрослого, если упрекает ученика, особенно подростка, за неблагополучие в семье, за поведение родителей, братьев, сестер – этого ученики не прощают учителям. Но, к сожалению, случаи нарушения этого правила не единичны. Педагогическое воздействие, как правило, соответствует целям и задачам, на которые ориентирован преподаватель.

Педагогическое воздействие должно способствовать инициированию активности ученика, оказанию помощи по овладению способами организации деятельности и взаимодействия с миром.

Коммуникативная деятельность педагога сложна по своей структуре, ее отличают такие свойства, как: полисубъектность – необходимость работать с коммуникантами, разными по возрасту, социальному статусу, масштабу;

полиобъектность – обращенность к различным содержательно-предметным полям;

полиинформативность – профессиональная необходимость передавать и получать самые разные виды информации.

Учитель является организатором, руководителем процесса общения, содержанием которого является обмен информацией, учебно-воспитательное взаимодействие, организация и моделирование взаимоотношений. Педагогическая практика показывает, что наибольшие затруднения начинающие и молодые учителя испытывают в налаживании педагогического общения с учащимися, взаимоотношений с ними, с их родителями.

Педагогические воздействия, несмотря на свою кратковременность, могут оказывать сильное влияние на учащихся. Учитель сделал паузу в объяснении нового материала, дважды повторил одну и ту же фразу, строго посмотрел на учеников, предложил открыть тетрадь и сделать необходимые записи, начертил на доске схему, график, организовал самостоятельную работу с учебником, и т.д., вот далеко неполный перечень воздействий во время проведения учебного занятия, организующего и обучающего учащихся.

Взаимодействуя с учащимися, учитель оказывает влияние не только на познавательную сферу учащихся, но и на эмоционально-волевую и, что особенно важно, на развитие их личности. Специфика педагогической деятельности в большей степени ориентирована на прямое воздействие на учащихся, выражающееся в непосредственном предъявлении им своих требований, высказывание своих претензий, обращение с предложениями и т.п. Однако часто воспитательное значение педагогического взаимодействия оказывается более сильным, если оно принимает косвенные формы воздействия, через коллектив, отдельных учащихся. Умелый учитель так и поступает, направляя свои усилия на ближайшее окружение ученика, изменяя обстоятельства его жизни, которые оказывают на него куда более сильное воздействие, тем самым, изменяя ученика в нужном учителю направлении. Косвенное воздействие учитель чаще всего использует в организации общения с теми учащимися, для которых характерно появление своей субкультуры. В процессе педагогического взаимодействия проявляется

две стороны – функционально-ролевая, предполагающая реализацию определенных функций и ролей, и личностная, в которой реализуются личностные качества учителя и учащихся.

Функционально-ролевая сторона педагогического общения в большей степени направлена на развитие и преобразование когнитивных качеств личности учащихся, т.е. развитие у них заданных государственным образовательным стандартом знаний, умений использовать полученные знания в новой или нестандартной ситуации, предлагать новые способы получения или применения знаний, при этом учитель осуществляет контроль результатов образовательного процесса.

Личностная сторона педагогического общения как взаимодействия в большей степени затрагивает мотивационно-смысловую сферу личности, при этом научное знание, содержание образования способствуют развитию нравственных качеств личности ученика [5].

Большую роль в образовательном процессе играют межличностные отношения. В отличие от формальных и внутригрупповых межличностные отношения не регламентируются какими-либо нормативными документами. Их характер определяется личностными особенностями педагога, системой нравственных норм, его ценностными ориентациями. Предпочтительными межличностными ролями для учителя будут роли «друга», «старшего товарища», «наставника», «защитника» и др. Педагог должен помнить, что в установлении межличностных отношений с учеником ему никто не может помочь. Всё зависит только от поведения учителя, его профессионализма, желания принять ученика таким, какой он есть, установить с ним продуктивный контакт, найти общие интересы и вовлечь в совместную творческую деятельность, проявить уважение, терпимость и терпение к своему воспитаннику. Нужно отметить такие умения и навыки формируются годами и требует саморазвития от педагога.

Факторами, влияющими на развитие личности учащегося, выступают стили педагогического общения. Традиционно выделяют авторитарный, демократический и либеральный стили педагогического общения.

Самым эффективным, а также оптимальным является демократический стиль взаимодействия. Он отмечается характерным широким контактом с воспитанниками, проявлением уважения и доверия, при котором педагог старается наладить эмоциональное взаимодействие с ребенком, не подавляет личность наказанием и строгостью.

Демократичный педагог нуждается в потребности обратной связи от воспитанников, а именно того, как они воспринимают формы совместной деятельности, умеют ли признавать свои ошибки. Работа такого педагога нацелена на стимуляцию умственной активно-

сти и мотивацию в достижении познавательной деятельности. Демократический стиль педагогического общения создает дружественное взаимопонимание между воспитанниками и педагогом, вызывает у детей только положительные эмоции, развивает уверенность в себе, а также позволяет понять ценности в сотрудничестве совместной деятельности.

Авторитарные педагоги, напротив, отмечают ярко выраженными установками, избирательностью по отношению к воспитанникам. Такие педагоги зачастую применяют запреты, а также ограничения в отношении детей, чрезмерно злоупотребляют отрицательными оценками.

Авторитарный стиль педагогического общения – строгость и наказание во взаимоотношениях между педагогом и детьми. Авторитарный воспитатель ждет только послушания, его выделяет огромное число воспитательных воздействий при всем их однообразии.

Авторитарный стиль педагогического общения ведет к конфликтности, а также недоброжелательности в отношениях, тем самым создавая неблагоприятные условия в воспитании дошкольников. Авторитарность педагога зачастую выступает следствием недостатка уровня психологической культуры, а также стремлением ускорить темп в развитии воспитанников, вопреки индивидуальным особенностям. Зачастую педагоги используют авторитарные приемы из благих намерений, поскольку убеждены что, ломая детей, а также добиваясь максимальных результатов, можно скорее достичь желаемых целей. Выраженный авторитарный стиль педагога ставит его в позицию отчуждения от воспитанников, поскольку каждый ребенок начинает испытывать состояние тревоги и незащищенности, неуверенности и напряжения.

Для либерального стиля педагогического общения характерны безответственность, безынициативность, непоследовательность в принимаемых действиях и решениях, отсутствие решительности в трудных ситуациях. Либеральный педагог забывает о прежних требованиях и спустя определенное время предъявляет противоположные им. Зачастую такой педагог пускает дело на самотек и переоценивает возможности детей. Он не проверяет, насколько выполнили его требования, а оценка воспитанников либеральным воспитателем напрямую зависит от настроения: хорошее настроение – преобладание положительных оценок, плохое – негативные оценки. Такое поведение способно привести к падению в глазах детей авторитета педагога.

Либеральный воспитатель пытается сохранить хорошие отношения, не портит ни с кем отношения, в поведении доброжелателен и ласков. Всегда воспринимает воспитанников как самостоятельных, инициативных, общительных, правдивых.

Люди самолюбивые, самоуверенные, агрессивные и неуравновешенные склонны к авторитарному стилю. К демократическому стилю склонны личности с адекватной самооценкой, уравновешенные, доброжелательные, чуткие и внимательные к людям. В жизни в «чистом» виде каждый из стилей встречается редко. На практике зачастую каждый отдельный педагог проявляет «смешанный стиль» взаимодействия с воспитанниками.

Смешанный стиль отмечается преобладанием двух стилей: демократического и авторитарного или демократического и либерального. Изредка сочетаются черты либерального и авторитарного стиля. Педагог должен уметь выбирать стиль общения исходя от индивидуальности и настроения учащихся, который приведёт к ожидаемому результату.

В структуре педагогического общения можно выделить следующие этапы:

1. Прогностический этап: моделирование педагогом общения с классом, группой в процессе подготовки к педагогической деятельности.

2. Начальный период общения: организация непосредственного общения с классом, группой.

3. Управление общением в развивающемся педагогическом процессе.

4. Анализ осуществленной системы общения и моделирование общения в предстоящей деятельности.

Первый этап – опережающая стадия педагогического общения. В процессе моделирования общения осуществляется планирование коммуникативной структуры будущей деятельности соответственно:

- педагогическим целям и задачам;
- общей педагогической и нравственно-психологической ситуации в классе;
- творческой индивидуальности самого педагога;
- индивидуальным особенностям учащихся;
- предлагаемой системе методов обучения и воспитания.

Методическая и содержательная структура урока должна повлиять на возникновение эмоционального единства, создание атмосферы общения. «Учение — это не механическая передача знаний. Это сложнейшие человеческие взаимоотношения», — отмечал В. А. Сухомлинский [6, с 27].

Второй этап – начальный период общения. Для него характерна организация непосредственного взаимодействия с классом, начало контакта с ним, который во многом определяет успешность дальнейшего развития содержательного, процессуально-деятельностного и социально-психологического аспекта педагогической деятельности. Важнейшими элементами этого этапа являются:

- конкретизация спланированной модели общения;
- уточнение условий и структуры предстоящего общения;

осуществление изначальной стадии непосредственного общения.

Учитель с первых мгновений урока уточняет общее настроение класса и возможности работы с помощью избранных на предварительном этапе методов обучения и воспитания. Учитель выступает как инициатор общения: от того, как он организует переход от предкоммуникативной ситуации к ситуации непосредственного педагогического общения, зависит успех. Сумеет ли он настроить класс, создать заинтересовать учащихся, вовлечь их в активную познавательную деятельность, ощутить эмоциональное единство? Управление познавательным поиском на занятии осуществляется через верно спланированную и организованную систему общения.

Третий этап – управление развивающимся педагогическим процессом. Метод обучения и система общения должны быть адекватными и способствовать эффективной совместной работе учителя и учащихся. Следовательно, кроме дидактических и методических требований к уроку (внеклассному занятию и т.д.), существует ряд социально-психологических требований к ней:

- становление психологического контакта с классом для передачи информации, формирования знаний и умений и ее личностного восприятия учащимися.

- разработка психологически обоснованной структуры урока, т.е. использование элементов беседы, эвристических вопросов, проблемных ситуаций, ситуаций размышления и т.п., наличие определенной логики в чередовании фактов и обобщений, ярких примеров и теоретического материала. Оптимальное сочетание таких приемов обеспечивает психологический контакт, а, следовательно, реальное включение учащихся в процесс познания.

- создание обстановки коллективного поиска и совместной творческой деятельности, что особенно важно для реализации всех видов проблемного обучения, которому необходимы как никакому другому коммуникативные компоненты.

- управление познавательной деятельностью учащихся. Стиль общения снимает психологический барьер возраста и опыта, способствует организации взаимоотношений на основе увлеченности совместной творческой деятельностью.

- единство делового и личностного аспектов, обеспечивающее не только информационный строй урока, но и самовыражение личности педагога. Оно придает уроку мировоззренческую направленность, повышает эффективность любого вида учебной работы.

- целостная, педагогически целесообразная система взаимоотношений педагога и учащихся, которая обеспечивает их настрой на общение с учителем и вызывает интерес к преподаваемой дисциплине, по-

вышает позитивную мотивацию обучения, создает для учащихся ситуацию успеха. Таким образом, целесообразно организованное педагогическое общение выполняет не только функции устойчивой коммуникации, но и способствует формированию у учащихся направленности и мировоззренческих позиций.

Четвертый этап. Преподаватель анализирует использованную им систему общения, уточняет возможные варианты организации общения в данном коллективе, анализирует содержание занятия и тем самым прогнозирует предстоящее общение с классом.

Наиболее значимыми коммуникативными качествами педагога являются эмпатичность, гибкость; доброжелательность; соблюдение педагогического такта. Эмпатичность является одним из важных коммуникативных качеств педагога. В процессе межличностного взаимодействия учитель должен уметь эмоционально откликнуться на проблемы ученика, т.е. умения поставить себя на место ребенка, взглянуть на события с его позиций. Проявление эмпатичности педагогом означает, что специфика поведения ученика понимается и принимается учителем, а собственная стратегия поведения выстраивается более гибко. Конструирование общения с учащимися во многом зависит от того, насколько чутко и эмоционально учитель выстраивает эти взаимоотношения, насколько глубоко понимает настроение ребенка и может настроить себя на восприятие эмоций. Необходимо дать понять ребенку, что учитель слышит, видит, понимает ученика. Это важно не только для того, чтобы возникло взаимопонимание в общении, но и для прогнозирования дальнейших действий и поведения учителем, умение принять сообщение ученика, его взгляды и мнение. Способность учителя к эмпатии характеризуется такими параметрами, как особенности ее направленности, широта, устойчивость, действенность проявлений. В ситуации педагогического общения гибкость учителя становится необходимым условием развития личностных возможностей учащихся, расширения областей приложения их способностей.

Исследование показало, что важной педагогической проблемой в системе взаимоотношений учитель - ученик является субъективность общения педагога и учащегося, которая проявляется, прежде всего, в избирательном отношении его к детям. Например, установлено, что учителя чаще обращаются к школьникам, которые вызывают у них то или иное эмоционально-смысловое отношение, симпатию, озабоченность, неприязнь, в то время как безразличные ему ученики остаются без внимания. Оказывается, педагог склонен лучше относиться (по степени убывания симпатии):

к более «интеллектуальным, более дисциплинированным, исполнительным» ученикам;

к пассивно-зависимым и спокойным;

к «растяпам», поддающимся влиянию, но плохо управляемым;

к независимым, активным и самоуверенным ученикам - это самая нелюбимая учителями группа учащихся. Учитель, оказывается, непроизвольно стремится больше обращаться к тем ученикам, которые сидят на первых партах, эти школьники оцениваются им, при прочих равных условиях, более высоко.

Основными характеристиками педагогического взаимодействия являются взаимоотношение, взаимопомощь, взаимоприятие, взаимопонимание, поддержка, доверие, эмпатия.

Основными требованиями к разговорной речи являются: чистота произношения, правильная грамматика, понятность, уверенность, честность, искренность и присутствие чувства юмора (ирония, насмешка, снисходительный тон недопустимы). В речи учителя обязательно должны присутствовать пословицы, поговорки, фразеологические выражения. Речь должна помогать педагогу в проблемных ситуациях, активизировать учащихся, а не подавлять их. В разговорной речи желательно опускать слова, вызывающие реакцию протеста: вместо слов - я хочу, ты должна, лучше сказать - не мог бы ты, мне бы хотелось. Сослагательное наклонение смягчает остроту требования. Эффективность общения учителя с учениками определяется во многом соблюдением педагогического такта. «Такт педагогический — это соблюдение педагогом принципа меры в общении с детьми в самых разнообразных сферах деятельности, умение выбрать правильный подход к ученику». Гнев, ярость, недовольство, несдержанность, ненависть, если они полностью овладевают сознанием педагога, отравляют ум ученика, вызывают психозы, неврозы и другие сопутствующие им состояния и болезни. Будущему педагогу необходимо научиться сдерживать свои отрицательные эмоции, быстро успокаиваться в сложных ситуациях. Постоянный самоконтроль вырабатывает умение не раздражаться в самых критических ситуациях.

Общение во многом зависит и от самого учителя, от того, как он себя держит с учениками. Педагогический такт — это качество, присущее учителю мастеру, учителю-интеллекту. Педагогический такт базируется на доброжелательности, чуткости, отзывчивости, искренности. Тактичный преподаватель может быстро и безошибочно разобраться в возникшей ситуации, понять трудности общения для учащегося, определить его состояние и с учетом этого найти правильное решение, подобрать форму воздействия на учащегося, найти верные слова, интонацию, чтобы не поставить его в неловкое положение.

На сегодняшний день в области взаимоотношений учитель - ученик особенно явно должна проявиться

смена образовательных парадигм: переход от субъект-объектных отношений к субъект-субъектным (от учительского монолога - к диалогу, от авторитета роли учителя - к взаимозначимости учителя и ученика).

Для того чтобы предупредить появление или выявить наличие психологических барьеров, необходимо проанализировать общение с учениками, найти те стороны, которые им нравятся, и наоборот. Надо стараться не выяснять отношения с детьми, а анализировать их, устранять нежелательные моменты, которые ведут к образованию барьеров, потому что психологические барьеры напрямую влияют на взаимоотношения и взаимодействия учителя и ученика. Стремиться, чтобы этот анализ был более адекватным реальному положению дел. Стараться видеть себя глазами других людей. Психологические барьеры в общении возникают незаметно и субъективно, неред-

ко они не ощущаются человеком, но немедленно воспринимаются окружающими и могут быть причиной формирования определенных психологических комплексов, которые мешают успешной самореализации человека в обществе.

Главное для учителя во взаимоотношениях с учащимися - это построение комфортных и гуманистических взаимоотношений. Учитель должен постоянно осознавать, что ученик - полноправный участник процесса взаимодействия.

Для оптимального процесса межличностного взаимодействия учитель должен, прежде всего, совершенствовать свою личность; знать возрастные особенности детей, чтобы не допускать конфликтных ситуаций; индивидуально подходить к каждому ребенку, к каждой ситуации.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.
2. Леонтьев А.А. Педагогическое общение / Под ред. М.К. Кабардова. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Нальчик, 2012. – 368 с.
3. Батракова С.Н. Основы профессионально-педагогического общения: Учеб. пособие / Ярослав. гос. ун-т. – Ярославль, 2008. – 5-37 с.
4. Абульханова К. Личность в условиях дефицита общения: Психологический аспект. // Воспитание школьников, 2000, №10, с. 4-8.
5. Модели педагогического общения / Акимов М.Н., Илькухин А.А. Самопознание - путь профессионального становления учителя. - Самара, 2011. - С. 36-41.
6. megaobuchalka.ru, Этапы педагогического общения

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA O'QUV MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Jamshid Isoqov,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrası v/b dotsenti.

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv motivlarining shakllanish muammosi yoritilgan. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining boshqa psixologik xususiyatlari va irodaviy sifatlarining tarkib topish muammolari va ularning motivatsiya shakllanishiga ko'rsatuvchi ta'sirlari muhokama etilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchi, boshlang'ich ta'lim, motiv, o'quv motivlari, tafakkur, xotira, intellekt, mantiq

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема формирования мотивов учения у учащихся начальной школы. Также обсуждались другие психологические особенности и волевые качества учащихся начальной школы, проблемы нахождения содержания и их влияние на формирование мотивации.

Ключевые слова: школьник, начальное образование, мотивация, учебная мотивация, мышление, память, интеллект, логика.

Annotatsiya

This article discusses the psychological characteristics of preschool children. The characteristics of the development of higher mental functions in children, especially in infancy, are widely covered.

Keywords: infancy, early childhood, preschool, thinking, emotions, perception, will, intellect.

Boshlang'ich sinflarda yuqori bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish uchun o'quv-biluv faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan tadbirlar majmuasi o'quvchilarning motivlari sohasini o'rganish masalalari ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" hamda O'zbekistonda ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirishga qaratilgan qator hujjatlarda ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish va demokratlashtirish, uni shaxsga – ta'lim jarayonining asosiy subyektlaridan biriga qaratish alohida ta'kidlab o'tiladi. Shu munosabat bilan ta'lim tizimini isloh qilishning hozirgi bosqichida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarning adekvat modelini qurish uchun o'quvchi individual xususiyatlarini tahlil etishga yanada sinchkovlik bilan yondashish talab etiladi. Qayd etilgan muammolarni tadqiq etish qator shart-sharoitlarga bog'liq. Avvalo, ta'limda o'quvchilar maqomini yangilash, ularni ta'lim jarayonining faol subyektiga aylantirish ehtiyoji tug'iladi. Binobarin, bu masala muammoning ikkinchi tomoniga, ya'ni o'quvchining ta'lim jarayoni subyektiga aylanish istagi va ehtiyojiga ham bog'liq. Aynan, ana shunday ehtiyojni ularida paydo etish, ya'ni o'quvchini o'quv-biluv faoliyatiga motivlashtirish bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda [1, 5].

Boshlang'ich sinf o'quvchilari motivlari sohasini o'rganishga oid anchagina ilmiy tadqiqot ishlari olib borilishiga qaramay, motivlar sohasining korelyatsiyasi

muammolari hali ham yetarli darajada o'rganilmaganligi sezilmoqda. Keyingi yillarda o'zbek pedagog olimlari tomonidan ham o'quvchilar o'quv-biluv faoliyatini tadqiq etishga oid qator keng qamrovli didaktik tadqiqotlar olib borildi. Shunday ishlar qatoriga O.Roziqov, K.Zaripov, N.Ortiqov, B.Adizov, R.Safarova, R.Asadova, U.Musaev, H.Nazarova, G.Najmiddinova, A.Hamroyev kabi olimlarning izlanishlarini kiritish mumkin. Garchand, bu ishlarda o'quv-biluv faoliyatining turli qirralari yoritilgan bo'lsa-da, ularda o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirishning ayrim masalalari bayon qilingan, xolos. Chunonchi, R.Safarova o'quvchilarning amaliy faoliyati til materiallarini o'zlashtirish ehtiyojiga ko'ra boshqarilishi zarurligi xususida fikr yuritgan. U o'quvchilarning qiziqishi, faolligi oshirilgan sari amaliy faoliyati ham rivojlana borishini ta'kidlagan. K.Zaripov esa o'qituvchilar malakasini oshirish tizimida o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqarish komponentlarini ajratib ko'rsatadi. N.Ortiqov o'quvchilar faoliyatida qiziqish, intilish, maqsad, ishonch kabi qator xarakterli xususiyatlarni ajratadi. Bular faoliyatning mahsuldorligi va yo'nalishini belgilaydi. O.Roziqov o'quv topshiriqlarida mazmun, maqsad, vazifa, usulni ularning invariantlari sifatida ajratgan [2, 8]. U o'quv topshiriqlari invariantlarini o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini tashkil etish, boshqarish vositasi sifatida asoslagan edi. B.Adizov boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etish orqali, A.Hamroyev esa boshlang'ich sinf ona tili ta'limi sharoitida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini kuzatib, uni

an'anaviy ta'lim metodikasidan farqli o'laroq, ijodiy tashkil etish natijasida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatiga rag'bat, layoqati va qiziqishi oshirilishi mumkinligini asoslab beradilar. G.Najmiddinova tadqiqotlarida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini shakllantirish masalalariga alohida yondashilib, o'quv material va uning ustida ishlash orqali o'quvchilarda o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirish mumkinligi asoslab beriladi [3, 15].

O'quv-biluv faoliyatiga oid psixologik tadqiqotlar ilmiy izlanishlarning katta qismini tashkil etadi. L.S.Vigotskiy inson faoliyati va psixikasi – ruhiyatining uzviy bog'liqligi tamoyilini asoslagan edi: psixika faoliyatsiz, faoliyat psixikasiz amal qilmaydi. L.S.Vigotskiyning qarashlarini S.L.Rubinshteyn o'z tadqiqotlarida yanada rivojlantirdi. S.L.Rubinshteynning ta'kidlashicha, hissiyotlar faoliyat dinamikasi, sur'ati va tonusini belgilaydi. Shuning uchun ham har bir yosh davri uchun xos bo'lgan motivlar sohasining belgilangan rivojlanish qonuniyatlari ta'limning yangi dasturlarini ishlab chiqish hamda unda maxsus vazifalarni belgilash orqali o'quv-biluv motivlarini faollashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. A.N.Leontyev esa motivlar insonga faoliyati uchun, shuningdek, o'quv faoliyati uchun ham turtki bo'ladi va uni yo'naltiradi deb hisoblaydi. Uning ta'kidlashicha, faoliyat – bu subyektning borliqqa faol munosabatidir. Motiv va maqsadning bir-biriga mos kelishi faoliyatning eng muhim xususiyatidir. O'tkazilgan psixologik tadqiqotlar natijasida o'quvchilar faoliyati taraqqiyot darajasini o'rganish, ta'lining psixologik asoslarini bayon qilish, ularda aqliy faoliyat usullarini shakllantirish, qobiliyat va layoqatni tahlil qilish, o'zlashtirish, o'quvchilarning psixik rivojlanishini bayon qilish, ijodiy faoliyat muammolarini yoritish kabi psixologik hodisalar tadqiq qilingan.

Pedagog olimlar tomonidan olib borilgan qator didaktik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoni samaradorligini oshiradigan o'qitish omillari ichida o'quv-biluv faoliyatiga motivlashtirish omili birinchi o'rinda turar ekan, ya'ni ta'lim samaradorligi 92% o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirishga bog'liq ekan. Inson tabiatini ozgina bo'lsa-da tushunadigan kishi buning bejiz emasligini e'tirof etadi. Motivlar didaktik jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Harakatlantiruvchi motivlarni o'rganish, to'g'ri qo'llash va uni to'g'ri yo'naltira olish pedagogik faoliyat mazmunining asosiy mohiyatini belgilaydi. Motivlashtirish – (lotincha moveo – harakatlantiraman, siljitaman degan ma'nolarni anglatadi) bu o'quvchilarni samarali o'quv-biluv faoliyatiga, o'quv material mazmunini faol o'zlashtirishga yo'naltiradigan jarayonlar, metodlar, vositalarning umumiy nomidir. Obrazli qilib aytganda, motivlashtirish tizginlarini o'qituvchi ham, o'quvchilar ham o'z qo'llarida tutib turadilar. O'qitish faoliyati nuqtayi nazaridan qarasak, ta'limni motivlashtirish, o'qish faoliyati nuqtayi nazaridan qarasak, o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirish haqida gapirish mumkin. Motivlashtirish shaxs-

ning ruhiy holati va munosabatlarining o'zgarish jarayoni sifatida motivlarga asoslanadi. Motiv deganda, shaxsni u yoki bu xatti-harakatni amalga oshirishga majbur qiladigan muayyan sabab, turtki tushuniladi [4, 20].

Shuningdek, motiv deganda, o'quvchining o'z faoliyati predmetiga munosabatini ham tushunish mumkin. Motivlar ehtiyoj va qiziqishlar, intilish va hissiyotlar, tayanch tushuncha va ideallar shaklida amal qilishi mumkin. Shuning uchun ham motivlar juda murakkab tuzilma bo'lib, alternativlar, tanlov va qarorlar tahlil qilinadigan, baholanadigan dinamik tizimdir. Motivlashtirishni o'rganish didaktika va pedagogik psixologiya ning markaziy muammolaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bu borada muayyan yutuqlar qo'lga kiritilgan, ammo muammoning to'la yechimiga hali erishilgani yo'q. Motivlarning o'zgaruvchanligi, harakatchanligi, xilma-xilligi tufayli ularni muayyan tarkibiy tuzilmasini belgilash, boshqarishning aniq usul va vositalarini belgilash qiyin bo'lib hisoblanadi.

Ta'lim tizimida mavjud bo'lgan motivlarni turli mezonlarga ko'ra tasnif etish mumkin. Turiga ko'ra ijtimoiy va biluv motivlari farqlanadi. Darajasiga ko'ra esa motivlar quyidagilarga bo'linadi:

1. Keng ijtimoiy motivlar (burch, mas'uliyat, o'qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish). Eng avvalo, bu shaxsning o'qish orqali o'zining jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini tasdiqlashi bilan belgilanadi.

2. Tor ijtimoiy (yoki pozitsiyali) motivlar (kelajakda muayyan kasb-korni egallashga, atrofdagilarning e'tiboriga tushishga, o'z mehnatiga yarasha munosib taqdirlanishga bo'lgan intilish).

3. Ijtimoiy hamkorlik motivlari (atrofdagilar bilan turli ko'rinishdagi o'zaro hamkorlik qilishga, sinf jamoasi orasida o'z pozitsiyasi va o'rinini belgilashga intilish).

4. Keng biluv motivlari. Eruditsiyaga ko'ra yo'nalishtirish, ta'lim jarayoni va uning natijalaridan qoniqish hissi bilan belgilanadi. Kishining o'quv-biluv faoliyati uning hayot faoliyatida yetakchi o'rin egallaydi.

5. O'quv-biluv motivlari (bilimlarni egallash usullari, muayyan o'quv predmetlarini o'zlashtirishga yo'nalganlik).

Mustaqil ta'lim motivlari (qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'nalganlik). Amaliy pedagogikada bu motivlar yo'nalishi va mazmuniga ko'ra alohida guruhlariga birlashtiriladi:

- 1) ijtimoiy (ijtimoiy qimmatga ega) motivlar;
- 2) biluv motivlari;
- 3) kasbiy ahamiyatga molik motivlar;
- 4) estetik motivlar;
- 5) kommunikativ;
- 6) mavqe-pozitsiyali motivlar;
- 7) tarixiy-an'anaviy motivlar;
- 8) utilitar-amaliy motivlar.

Aniqlanishicha:

a) jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida o'quvchilar o'quv motivlarining u yoki bu gurlari yetakchilik qiladi;

b) motivlarning guruhlari o'zaro dinamik bog'liq holda muayyan shart-sharoitlarga ko'ra amal qiladi. Ana shu bog'lanishga ko'ra o'qishning (o'quv-biluv faoliyatining) harakatlantiruvchi kuchi degan tushuncha paydo bo'ladi, uning xarakteri, yo'nalganligi va ko'lami motivlarning mujassam ta'siriga ko'ra belgilanadi.

Turli xildagi motivlar didaktik jarayonlarning kechishi va natijalariga turlicha ta'sir ko'satadi. Masalan, keng biluv motivlari ko'proq ta'lim mazmunini qamrab olishga intilishda namoyon bo'ladi, ammo shunga qaramay, bu motivlar o'quv-biluv motivlariga nisbatan kuchsiz bo'ladi. Chunki o'quv-biluv motivlari tor sohada mustaqil faoliyat yuritishga stimullashtiruvchi eng yaxshi vosita bo'lib hisoblanadi. Raqobatchilik muhitida esa ko'proq utilitar-

amaliy motivlar hukmronlik qiladi. Shu nuqtayi nazar-dan qaraganda maktab o'quvchilari motivlarini maqsadga yo'naltirilgan xatti-harakatlar asosida yotuvchi – qo'zg'atuvchi hamda umumahamiyatga molik bo'lgan qadriyat-larni shaxsiy qadriyatlar darajasiga olib chiqadigan mohi-yat kasb etuvchi motivlar singari turlarga ajratish mumkin.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliya-tini motivlashtirishda o'qituvchi juda muhim o'rin egallay-di. Chunki u ta'lim jarayonini tashkil etuvchi va boshqaruv-chi subyekt sifatida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini ham bevosita boshqarib boradi. Ehtiyojlar, motivlar, stimu-lar – bir dalaning hosilidir. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni stimullashtirish ularda o'quv-biluv motivlarining boshqa motivlardan ko'ra kuchliroq bo'lishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. G'oziyev E. *Umumiy psixologiya*. – T.: Yangi asr avlodi, 2010. – 210 b.
2. Davletshin M. *Umumiy psixologiya*. – T.: TDPU, 2002. – 102 b.
3. Suyarov A. (2017). *The present condition of tourism in Samarkand, the results of research survey from tourists in region*. SCOPE Acad. HOUSE BM Publ. 103, 41-46 b.
4. Samarova Sh.R., Rakhmonova M.Q., Mirzarahimova G.I., Maratov T.G., Kamilov B.S. *Psychological aspects of developing creative personality and the concept of reduction of creativity to intellect*. JCR. 2020, 7(17): 498-505. doi: 10.31838/jcr.07.17.69
5. Jabbor Usarov. *Using Teaching Methods for Development Pupil Competencies*. *International Journal of Progressive Sciences and Technologies*, 2019. 15(1), 272-274. b
6. Jabbor E.U. *Formation Competence at Pupils as the Factor of Increase of Education's Efficiency*. *Theoretical & Applied Science*, 2017. 53(9), 79-82. b
7. Mukhamedov Gafurdjan Isroilovich, & Usarov Djabbar Eshbekovich. *Technologies for the Development of Competencies in Physics in General Secondary Education using Multimedia Resources*. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering*, 2020. 9(3), 2677-2684-b.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ ТАБИЙ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШДА ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВ

Музаффар Ширинов,

Тошкент Кимё Халқаро университетининг
“Педагогика ва психология” кафедраси доцент в/б, (PhD)

Аннотация

Бугунги кунда мактаб фанларини ўқитишда интерфаол методлардан фойдаланиш орқали ўқувчиларда мустақил, ижодий фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш асосий талаблардан бири бўлиб қолмоқда. Ушбу мақолада бошланғич синф табиий фанларини ўқитишда инновацион ёндашув асосидаги назарий-амалий тавсиялар баён этилган. Бунда ўқитишнинг интерфаол методлари бўлган “Синквейн” методи, “SWOT-таҳлил” методи, “Кубик” усули қўлланилиш тартиби мисолида ёритиб берилган.

Калим сўзлар: инновацион таълим, интерфаол, ўқитиш, методика, таълим воситалари.

Аннотация

Сегодня в школе остается одним из главных требований к развитию у учащихся навыков независимого, позитивного мышления посредством использования интерактивных методов обучения при преподавании предметов. В данной статье описываются теоретические и практические рекомендации, основанные на инновационном подходе к преподаванию естественных наук в начальной школе. В данном случае представлены метод «Синквейна» с интерактивными методами обучения, метод «SWOT-анализа», пример процедуры применения «кубического» метода.

Ключевые слова: инновационное образование, интерактивное, обучение, методология, образовательные инструменты.

Annotation

Today the school remains one of the main requirements for the development of independent, positive thinking skills in students through the use of interactive teaching techniques in teaching subjects. This article describes the theoretical and practical recommendations based on an innovative approach to teaching primary school Natural Sciences. In this case, the method of «Sinkvein» with interactive teaching methods, the method of «SWOT-analysis», the example of the procedure for applying the «cubic» method are presented.

Keywords: innovation education, interactive, teaching, methodology, educational tools.

Хозирги глобаллашув жараёнларининг асосий мақсади ва муҳим жиҳати шахсни ахборотлар оқимининг фаол истеъмолчисигина эмас, уни таҳлил қилувчи ва мустақил назоратчи сифатидаги ролини оширишга, шахсни ўз-ўзини ривожлантирувчи ҳаракатининг асосий субъектига айлантиришга йўналтирилганлиги билан муҳим аҳамият касб этмоқда.

Инновацион таълим жараёнида қўлланиладиган технологиялар инновацион таълим технологиялари ёки таълим инновациялари деб номланади. Таълим технологияси – тизимли тамойил бўлиб, ўқув жараёнини ифодаловчи ва ташкиллаштирувчи ҳамда таълимда қўйилган мақсадга етиш учун кўрсатмадир [1, 475].

Илмий адабиётларда “новация” (янгилиниш, янгилик) ҳамда “инновация” (янгилик киритиш) тушунчаларининг бир-биридан фарқланишига алоҳида эътибор қаратилади. Дарҳақиқат, янгилик – восита саналиб, у аксарият ҳолатларда янги метод, методика, технология ва бошқа кўринишида намоён бўлади.

Моҳиятига кўра, новация ва инновация ўртасида муайян фарқлар мавжуд. Улар қуйидагилардир (1-жадвал):

Замонавий таълимга хос муҳим жиҳатлардан бири – педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш саналади. Ривожланган хорижий мамлакатларда педагог фаолиятининг инновацион характер касб этишига эришиш масаласи ўтган асрнинг 60-йилларидан бошлаб жиддий ўрганила бошлаган. Хусусан, Х.Барнет, Ж.Бассет, Д.Гамильтон, Н. Гросс, Р.Карлсон, М.Майлз, А.Хейвлок, Д.Чен, Р.Эдем, Ф.Н.Гоноболлин, С.М.Годнин, В.И.Загвязинский, В.А. Кан-Калик, Н.В.Кузьмина ҳамда В.А.Сластенин каби тадқиқотчилар томонидан олиб борилган ишларда инновацион фаолият, педагогик фаолиятга инновацион ёндашиш, инновацион ғояларни асослаш ва уларни амалиётга самарали татбиқ этиш, хорижий мамлакатлар ҳамда республикада яратилган педагогик инновациялардан хабардор бўлиш орқали педагог фаолиятида улардан фаол фойдаланиш борасидаги амалий ҳаракатлар мазмуни ёритилган [2, 42].

Ҳар қандай инновацияда “янги”, “янгилик” тушунчалари муҳим аҳамиятга эга. Турли муносабат ва жараёнларга киритилаётган янгилик мазмунан хусусий, субъектив, маҳаллий ва шартли ғоялар тарзида намоён бўлади.

Новация ва инновациялар ўртасидаги асосий фарқлар

Асосий фарқлар	
Новация	Инновация
1) амалдаги назария доирасида қўлланилади; 2) қўлам ва вақт бўйича чегараланади; 3) методлар янгиланади; 4) натижа аввалги тизимни такомиллаштиради.	1) тизимли, яхлит ва давомли бўлади; 2) маълум амалиётда янги фаолият тизимини лойиҳалайди; 3) субъектларнинг фаолияти тўла янгиланади; 4) янги технологиялар яратилади; 5) фаолиятда янги сифатнатижаларига эришилади; 6) амалиётнинг ўзи ҳам янгиланади

Инновацион таълим – бўлажак мутахассисларни жойларда ишлашга тайёрловчи жараён бўлиб, у аввал олган билимлар асосида таълимни такомиллаштириш ва самарали янгича ёндашув қилишдан ибратдир [1, 175].

Моҳиятига кўра, инновацион фаолият илмий изланишлар, ишланмалар яратиш, тажриба-синов ишлари олиб бориш, фан-техника ютуқларидан фойдаланиш асосида янги такомиллаштирилган маҳсулотни яратишдан иборат.

Инновацион фаолият педагогнинг рухий, ақлий, жисмоний кучини маълум мақсадга йўналтириш асосида БКМни эгаллаш, амалий фаолиятни назарий билимлар билан тўлдириб бориш, билиш, лойиҳалаш, коммуникатив нутқ ва ташкилотчилик маҳоратини ривожлантиришни талаб этади.

Интерфаол сўзи инглизча сўз бўлиб, “inter” – ўзаро ва “act” – ҳаракат қилмоқ маъноларини билдириб, уларнинг умумий мазмуни интерфаол, яъни ўзаро ҳаракат қилмоқ маъносини англатади. Бундай ўзаро ҳаракат турларига “талаба – ўқитувчи” ва “талаба – талаба”нинг мақсадли ҳаракатларини киритиш мумкин. Интерфаол ўқитишда ўқитувчи ўқув фаолиятининг фаол ташкилотчиси бўлиб, талабалар бу фаолиятнинг субъекти сифатида намоён бўлади [4, 83]

Одатда интерфаол ТТга асосланган таълимий ҳа-

ракатлар қуйидаги шаклларда ташкил этилади: индивидуал, жуфтлик, гуруҳ, жамоа билан ишлаш.

Табиатшунослик ва уни ўқитиш методикаси машғулотларда интерфаол ўқитиш методларидан фойдаланиш йўллари.

“SWOT-таҳлил” методи

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength) – кучли томонлари

W – (weakness) – заиф, кучсиз томонлари

O – (opportunitu) – имкониятлари

T – (tnreat) – тўсиқлар

Намуна: Табиатшунослик фанни ўқитишда мультимедиа воситаларидан фойдаланишнинг кучли ва кучсиз томонлари, ички имкониятлари ҳамда ўқитишда мультимедиа воситаларидан фойдаланишга тўсқинлик қилувчи ташқи хавфларни жадвалга туширинг:

2) “Кубик” усули.

Технологиянинг мақсади: ушбу усул одатда айрим мавзуларни ўқишда дарснинг мустаҳкамлаш босқичида қўлланилади. Усулни амалга ошириш механиз-

S	Табиатшунослик фанини ўқитишда мультимедиа воситаларидан фойдаланишнинг кучли томонлари	Ахборотларни самарали ўзлаштириш
W	Табиатшунослик фанини ўқитишда мультимедиа воситаларидан фойдаланишнинг кучсиз томонлари	Ахборотларни қабул қилишни фақат бир томонлама бўлиши, аудиторияда педагогик мулоқотнинг сустлашуви
O	Табиатшунослик фанини ўқитишда мультимедиа воситаларидан фойдаланишнинг имкониятлари (ички)	Аудиторияни жалб этиш, вақтдан ютиш, самарали ўзлаштириш, тезкорқабул қилиш, ижодий тасаввурни шакллантириш
T	Тўсиқлар (ташқи)	Техника ва шахс омилининг қарама-қаршилиги

мида қуйидаги қоидалар қўлланиши керак: 1) тасвирланг; 2) таққосланг; 3) ўхшатинг; 4) таҳлил қилинг; 5) ишлатинг; 6) фойдали ва зарарли томонларни аниқланг [5, 32].

“Кубик” методини амалга ошириш механизмлари. Бу усул қўрилаган масалани турли томондан, қадам-бақадам, осондан қийинга томон йўналишда тасаввур этиш имкониятини беради.

Кубикнинг усулининг ҳар бир томони муайян топшириқни ифодалайди.

Тасвирланг: Қўраётган нарсани ранги, ўлчамлари шаклини тасаввур этинг ва ёзма равишда таърифланг.

Таққосланг: У нимага ўхшайди, нимадан фарқ қилади? (Қиёслаш)

Ўхшатинг: Таассуротингизни изоҳланг! У сизни нима тўғрисида ўйлашга мажбур қилди? Хаёлингизга нима келди?

Таҳлил қилинг: Бу нимадан ва қандай ясалган? Қандай қисмлардан тузилган? Нималардан ташкил топган?

Қўлланг: Бу нимага ярайди? Уни қаерда қўллаш мумкин?

Фойдали ва зарарли томонларни аниқланг: бунда ишончли далиллар ва асословчи фикрларни айтинг.

Ушбу усулдан фойдаланиш учун юқоридагиларни синф доскасига ёзиб қўйилади, ўқувчилар жавобларни варақларга ёзиб ўқитувчига топширади. Ушбу усулдан табиий фанларда кўпроқ фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

“Табиатшунослик”. Гидросфера – ернинг сув қобиғи мавзусини ўрганишда “Кубик” усулидан фойдаланиш методикаси [5, 24].

“Кубик” усул намунаси

Тасвирланг: Тамсиз, ҳидсиз, рангсиз, шаклсиз суюқликдир.

Таққосланг: Бошқа суюқ моддаларга ўхшашгани билан, лекин таркиби жиҳатдан тубдан фарқ қилади. Сувни суюқ моддалар билан, газсимон моддалар билан, қаттиқ моддалар билан таққослаш мумкин.

Ўхшатинг: Сув табиатда барча суюқ моддалар ўхшаш. Муз ҳам сув ҳисобланиди, буғ ҳам сув ҳисобланади.

Таҳлил қилинг: Сув табиатда уч хил ҳолатда учрайди: суюқ, газсимон буғ ва қаттиқ муз.

Ишлатинг: Сув энергия манбаи, табиатда сувнинг жуда кўп имкониятлари бор. Барча тириклик учун зарур бўлган модда. Сув барча тирик организмлар учун ва бутун ер сайёраси учун зарур унсурлардан биридир.

Фойдали ва зарарли томонларни аниқланг: Сув барча тирик организмлари учун зарурлиги уларга ҳаёт бериши фойдали. Сув тилсиз ёв сув кўплаб тошқинларга табиий офатларга сабабчи бўлиши зарарли томони ҳисобланади.

“Кубик” усули ҳам ўқитишнинг бошқа интерфаол

методлари орқали ўқувчиларнинг мустақил фикрлаши, таҳлил қилиш ва тадқиқотчилик кўникмаларини ривожлантиради.

“Кубик” усулни қўллашда ўзига хос бўлган дидактик қоидаларни амал қилиш лозим:

биринчидан, ўқув машғулотларининг дидактик мақсадлари ва вазифаларига боғлиқ;

иккинчидан, баён қилинадиган материалнинг харақтерига боғлиқ;

учинчидан, таълим олувчиларнинг билими ва ривожланиш даражасига боғлиқ;

тўртинчидан, ўқув жараёнининг моддий-техник таъминоти билан боғлиқ;

бешинчидан, ўқитувчининг педагогик маҳорати, унинг тайёргарлиги ва ўқув жараёнини ташкил этиш даражаси ҳамда ўқитувчининг ҳозирги замон методлари бўйича билимларига боғлиқ.

“Синквейн” методи

Методнинг мақсади: “Синквейн” сўзи французча сўздан олинган бўлиб, “беш мисрадан иборат шеър” таржимасини беради. Амалиётда “Синквейн”: мураккаб ахборотларни синтезлаш қуроли ва тушунчалар захирасини баҳолаш воситаси; ижодий ифодалилиқ воситаси сифатида жуда фойдалидир. “Синквейн” таянч касбий тушунчалар ва ахборотларни рефлексиялаш, синтезлаш ва умумлаштиришда тезкор восита ҳисобланади.

“Синквейн” тузиш қоидаи қуйидагича:

- биринчи қаторда бир сўз билан мавзу ёзилади – одатда от туркумидаги оид сўз билан;

- иккинчи қаторда мавзу икки сўз билан тасвирланади – сифат туркумига оид икки сўз билан;

- учинчи қаторда ушбу мавзу бўйича хатти-ҳаракатлар уч сўз билан таъсирланади;

- тўртинчи қаторда мавзуга алоқадорликни кўрсатувчи тўртта сўздан иборат гап ёзилади;

- бешинчи қатор мавзу моҳиятини такрорловчи бир сўздан иборат синоним шакллантирилади.

Намуна: Рельеф сўзига тузилган “Синквейн”.

1. Рельеф.

2. Паст, баланд.

3. Ўзгаради, емирлади, нурайди.

4. Рельеф – ер шарнинг паст баланд жойларидир.

5. Ер юзаси шакли.

Демак, илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологиянинг ривожланиши таълим тизимида ҳам туб ўзгаришлар содир бўлишига олиб келади. Таълим тизимининг модернизацияси давлат ва жамият малакали кадрларга, шахснинг эса сифатли таълим олишга бўлган эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда рўй беради.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations): Назарий манбалар таҳлили ва экспериментал тадқиқот натижалари кўра қуйидаги хулосаларга келиши мумкин;

Таълим жараёни педагог ва ўқитувчи муносабатлари тузилишга асосланиши ўқувчилар жамоасида соғлом психологик муҳитини ташкил топтиради;

Таълим жараёнида педагогик технологиянинг самарали шакл, метод ва воситаларидан мақсадга мувофиқ табиатшуносликдан билимларни ўзлаштиришга янада қизиқиш уйғотади, улар билимини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Бошланғич таълим табиатшунослик дарслари илғор педагогик технологиялар асосида ташкил этилса, ўқувчи-ўқувчи (субъект-субъект) муносабати ўрнатилиб, шунда ўқувчининг билимларини мустаҳкам ва пухта ўзлаштирилишига эришилади, дарс самарадорлиги кафолатланади.

Педагогик инновациялар педагогик фаолиятга янгиликларнинг изчил олиб кирилишини тавсифлайди. Педагогик инновацияларнинг дидактик имкони-

ятларига кўра таълим тизими ва жараёни ривожланиб боради. Ўқитувчининг инновацион фаолияти педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға ундовчи, бунёдкорликка рағбатлантирувчи куч сифатида намоён бўлиб, таълим жараёнининг сифатини кафолатлайди. Шу сабабли ҳар бир ўқитувчи инновацияларнинг моҳиятини тўла тушунган ҳолда, ўз фаолиятига изчил татбиқ эта олиши зарур. Маълумки, “Табиатшунослик”ни ўқитишда инновацион педагогик технологиялар қўллашда узвийлик ва узлуксизлик тамойили таълим тизимида ортиқча такрорийликка чек қўйиб, аввало, ҳар бир фаннинг мазмунини ўзлаштиришга ва бошқа фанлар билан боғлиқлиги билан фан тармоқларининг узвий ривожланишига ҳамда уларнинг ўқув-тарбия жараёнининг янада самарали ташкил этиш имкониятини яратади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ж.Ҳаснбоев, Х.Тўрақулов, М.Ҳайдаров, О.Ҳасанбоева, Н.Усманов Педагогика фанидан изоҳли лугат. – Т.: “Фан ва технологиялар”, 2009. – 670 б.
2. Н.А.Муслимов, М.Усмонбоева, М.Мирсолиева “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик / ўқув-услубий мажмуа, 2018. – 224 б.
3. Ж.Ўлдошев, Ф.Ўлдошева, Г.Ўлдошева “Интерфаол таълим сифат кафолати” (Болага дўстона муносабатдаги таълим) –Т.: А.Авлоний номидаги ХТХҚТМОИ, 2008. – 182 б.
4. Мактбгача ва умумий ўрта таълимни ривожлантириш лойиҳаси. Грант №TF 018066. Ўқитиш методлари ва методик ёрдам “Умумтаълим мактаблари ўқитувчилари ва мактаб раҳбарлари учун ўқув материалларини тайёрлаш ва тренингларни ўтказиш”. – Т.: 2017. – 92 б.
5. Ширинов М.К. Бошланғич синф табиатшунослик дарсларида ўқувчиларнинг ижодий фикрлашини ривожлантиришининг психологик хусусиятлари. Мактаб ва ҳаёт журнали. № 1, 2021 й.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАЧЕСТВЕННЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Закира Нургизарова,

Старший преподаватель

Ташкентский институт экономики и педагогики

Аннотация

В этой статье рассматриваются различные стили художественной и научной работы и некоторые важные особенности анализа художественной работы. Кроме того, художественные тексты подразделяются на виды по размеру и цели выражения, а также выделяется эстетическая функция каждого вида, придающая содержание произведению.

Ключевые слова: литература, слово, роман, научная литература, художественная литература, Аврорин, коммуникативное, экспрессивное, конструктивное, накопительное.

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy va ilmiy ishning turli uslublari va badiiy asar tahlilining ba'zi muhim xususiyatlari muhokama qilinadi. Bundan tashqari, badiiy matnlar hajmi va ifoda maqsadiga ko'ra turlarga bo'linadi va har bir turning estetik vazifasi alohida ajratiladi, bu esa asarga mazmun beradi.

Kalit so'zlar: adabiyot, so'z, roman, ilmiy adabiyot, badiiy adabiyot, kommunikativ, ekspressiv, konstruktiv.

Annotation

This article discusses the different styles of artistic and scientific work and some important features of the analysis of artistic work. In addition, literary texts are divided into types according to the size and purpose of expression, and the aesthetic function of each type is singled out, which gives content to the work.

Keywords: literature, word, novel, scientific literature, fiction, communicative, expressive, constructive, cumulative.

Наиболее выразительные художественные средства могут фигурировать в стихотворной и прозаической художественной литературе в качестве эпитетов. Эпитет — это художественное определение. Обычно с помощью эпитета поэт или прозаик выражает свой необычный взгляд на привычные вещи. Например, слово «бледная» в словосочетании «бледная луна» трудно назвать эпитетом, это просто определение цвета. Однако, поэт или писатель, описывая луну, может подобрать к этому предмету такие эпитеты, как «волшебная», «юная», «мудрая». Эпитеты помогают взглянуть на многие привычные вещи с необычной точки зрения. Многие художественные произведения, в которых имеются длинные развернутые описания, характеризуются большим количеством разнообразных эпитетов. Грамотно подобранные эпитеты помогают описать внешность и характер человека, особенности явления природы (например, дождя, грозы или снегопада), место (деревню, город или комнату). Классическая русская поэзия и проза характеризуется активным применением различных эпитетов. Именно эпитеты придают стихам и прозе естественность и яркость, помогают читателю визуализировать в сознании то или иное явление (или предмет, место, образ человека).

Любой вид информации состоит из набора разных слов, но по-разному воздействует на человека в зави-

симости от их эмоциональной окраски. Оружие литературы — слово. Впервых, разделим литературу на две группы:

1. Научная литература

2. Художественная литература Обе литературы образуют предложения, соединяя разные слова друг с другом с точки зрения значения и грамматики. Предложения образуют тексты, а тексты формируют абзацы, так что каждый новый абзац, большой или маленький, представляет собой общее произведение или источник информации. В целом язык является средством общения. Например, В. А. Аворин комментирует это так: «Коммуникативный (орудие, средство общения) язык, экспрессивное (выражение идей), конструктивные (формирование идей), накопительные (сбор и хранение социального опыта и знаний) задачи» [1, 11], говорит ученый. Исходя из этого, при анализе литературы, если коммуникативное средство доминирует в литературе научная, художественная В литературе широко используется выразительный процесс. Даже если эти две особенности языка реализуются в рамках одного языка, они поразному воспринимаются в плане воздействия на людей. В рамках коммуникативного средства, он в основном опирается на цифры и четко данную научную информацию, и считается основным методом информационного обслуживания, интерпретируется, но выразительный

инструмент языка широко используется преимущественно в художественной литературе и его размах может заставить трепетать струны души человека.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1) дать представление об образе как объекте изучения различных наук, особо выделив лингвистические параметры его характеристики;

2) рассмотреть аспекты характеристики качественных прилагательных в научной литературе;

3) произвести тематическую классификацию качественных прилагательных, характеризующих персонажи Л. Н. Толстого;

4) показать, какие лексико-семантические группы качественных прилагательных используются Л. Н. Толстым для создания образа каждого из рассматриваемых в статье персонажей, выявив специфику адъективных слов, характеризующих тот или иной образ;

5) представить функционально-семантическое описание качественных прилагательных в соотношении с синтаксическими позициями, занимаемыми ими в составе высказывания [2, 15].

Новизна статьи заключается в том, что в ней впервые как средство создания образа литературного персонажа рассматриваются качественные прилагательные в основных для них синтаксических функциях – атрибута и предиката.

Наряду с термином «выразительная функция» языка в работах, посвященных изучению языка художественных произведений, часто используются такие словосочетания, как «поэтическая функция языка», «художественная функция языка», «эстетическая функция языка». Однако стоит также отметить, что термин «эстетическая функция языка» относительно широко используется в филологической литературе. Прежде чем приступить к анализу любого художественного произведения, необходимо знать, из каких текстов оно составлено и какие типы слов в нем подразделяются по цели выражения. В частности, все произведения искусства состоят из художественных текстов, а художественные тексты состоят из предложений, содержащих «эстетические средства». В этом процессе желательно не забывать еще об одном. «Эстетический прием» может широко использоваться не только в письменных источниках художественной литературы, но и в устной речи. Исходя из этого, «эстетический инструмент» расширяет свои возможности с точки зрения выразительности, художественности и поэтичности. Первоочередные задачи по анализу произведений искусства мы выполнили, теперь можно разделить их на типы по размеру:

1. Минимальный
2. Максимум [3, 12].

Есть типы, которые помогают идентифицировать

жанры в результате размера. Но этот процесс определения не всегда правильный. Например, на основе минимальных текстов: рассказов, очерков, сказок, афоризмов можно взять примеры максимальных текстов: романов, былин, драматургии. Но мы не ошибемся, если скажем, что размер сейчас не так важен. У нас есть рассказы на 20-30 страниц, с этой точки зрения мы создали и 15-страничные романы в современных литературных произведениях (мини-роман «Намат» Улугбека Хамдама). Здесь, то есть при делении на жанры, основное внимание уделяется содержанию и периоду, а также особое внимание — генеалогии. В результате мы можем определить, к какому жанру относится произведение искусства. Следующим вопросом является анализ текстового содержания художественного произведения. В частности, тексты по цели выражения:

1. Нарративные тексты;
 2. Описательные тексты;
 3. Пояснительные тексты;
 4. Дидактические тексты;
 5. Предписывающие тексты;
 6. Тексты с содержанием сообщения;
 7. Тексты с эмоциональной экспрессией
- разделены на группы. Каждый из них имеет свои особенности и свою роль в художественном произведении, поэтому дадим им отдельное определение [4, 15].

Нарративные тексты – в основном, история или событие рассказывается рассказчиком. Основное содержание также рассказывается на языке автора или другого персонажа, такие тексты чаще всего встречаются в жанре рассказа. Описательные тексты – такие тексты вводятся и описываются слушателю о человеке, месте или животном, растениях. Наглядный пример этого мы можем видеть через книгу «Бобурнома». Хотя это произведение не оценивается в полной мере как произведение искусства, оно является образцом описательного текста. Потому что во время работы автор просвещал своего читателя информацией о новых растениях и местах с очень красивыми изображениями. Пояснительные тексты – приводятся различные аргументы и пояснения, чтобы подчеркнуть достоверность мнения, выраженного в таком тексте. Дидактический текст – пишется в основном в направлении обучения, большая часть нашей классической литературы является примером такого типа текста. Повелительный текст – это тип текста, в котором ведущим является тон приказа и совета, составленный из приказных предложений, выражающих выполнение задания или различные запреты. Сообщение — это текст, структурированный для сообщения о событии или событии. Информативный текст имеет особое значение в художественном произведении. Текст с эмоциональной экспрессией – это текст,

составленный для того, чтобы с неповторимым пафосом выразить внутренние переживания человека, его отношение к действительности [5, 15].

Каждое художественное произведение создается с участием одного или всех этих текстов в зависимости от цели выражения. Определение духа, в котором было написано произведение, и его анализ послужит полному освещению картины творчества. Большинство лингвопоэтических особенностей художествен-

ной литературы являются инструментами анализа, которые мы перечислили выше. Такие средства анализа очень полезны при анализе творческого образца, требующего особого внимания к содержанию, форме и размерам художественного произведения. В результате анализ, который необходимо выделить, будет иметь результат анализа, полностью включающий все аспекты.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аврорин В.А Проблемы изучения функциональной стороны языка. – Л., 1975. 144 стр.
2. Маруфжан Юлдошев. Основы художественного текста и его лингвопоэтический анализ. – Т.: «Академия наук Узбекистана», 2007. –Стр 52.
3. Абдурахманов Х., Эстетика слова. – Т.: «Веер», 1981. – 122 стр.
4. Арбатская, Е. Д., Арбатский, Д. И. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка 1983 Текст. / Е. Д. Арбатская, Д. И. Арбатский // Вопросы языкознания. 1983. – №1. – 144 с.
5. Артеменко, Е.П. Внутренняя монологическая речь героя как компонент речевой структуры образа в художественном тексте Текст. / Е. П. Артеменко // Структура и семантика текста: межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж, 1988. – 158 с.

ЎҚУВЧИЛАРНИ КАСБГА ЙЎНАЛТИРИШ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ МУАММОСИ СИФАТИДА

Насиба Холйигитова,

Тошкент Кимё Халқаро университетининг

“Педагогика ва психология” кафедраси доценти, п.ф.б.ф.док (PhD)

Аннотация

Ушбу мақолада ўқувчилар касбий мотивларининг барқарорлик даражасига кўра ички ижтимоий аҳамиятли мотивлари, ички индивидуал аҳамиятга эга мотивлари, ташқи ижобий мотивлар ва ташқи салбий мотивлари бўйича натижалар илмий-назарий таҳлил этилган.

Калим сўзлар: касбий мотив, касб-хунар, таълим-тарбия, ўқувчилар, касб-хунар, касб танлаш, субъектив омил, объектив омил.

Аннотация

В данной статье научно обоснованы результаты о мотивах внутренней социальной значимости, мотивах внутренней индивидуальной значимости, внешних положительных мотивах и внешних отрицательных мотивах профессиональных мотивов студентов по степени устойчивости.

Ключевые слова: профессиональный мотив, профессия, образование, учащиеся, профессия, выбор профессии, перспективный фактор, объективный фактор.

Annotation

In this article, the results on the motives of internal social significance, motives of internal individual significance, external positive motives and external negative motives of students' professional motives according to the degree of stability are scientifically substantiated.

Keywords: professional motive, profession, education, pupils, profession, choice of profession, Subjective factor, objective factor.

“Мамлакатимизда академик лицейларда ўқув жараёни сифати ва самарадорлигини тубдан ошириш, академик лицейларда умумтаълим мактабларининг энг қобилиятли битирувчиларини жамлаш, умумтаълим мактаблари битирувчиларининг танланган касб ва мутахассисликларни эгаллаб олишга бўлган эҳтиёжини қондириш учун шарт-шароитларни янада кенгайтириш мақсадида ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда” [1, 5].

Шунингдек, “умумий ўрта таълим муассасаларининг 10-11-синфлари ўқувчилари таълим олишлари билан биргаликда уларга касб-хунар ўргатиш, ўқувчиларнинг қизиқиш ва қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда, келажакда уларнинг таълимни давом эттиришлари ёки эгаллаган касблари бўйича меҳнат фаолияти билан шуғулланишларига шарт-шароитлар яратиш, ўқув-ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил этиш ва уларни зарур жиҳозлар билан таъминлаш чора-тадбирлари белгиланган” [2, 6].

Ушбу чора-тадбирларга мувофиқ умумий ўрта мактаб битирувчиларида аниқ ва мақсадли касбий мотивларини барқарор шакллантирувчи омилларини аниқлаш ва шунга кўра таълим-тарбия жараёнларини йўлга қўйиш долзарб илмий муаммолардан биридир.

Касб танлаш, касбий жиҳатдан ўзини англаш ва касб танлашнинг ёшга хос хусусиятларини ўрга-

ниш бўйича Н.Гисберс, Е.Головаха, А.Голомшток, Л.Йовайши, Е.Климов, А.Кроник, Л.Митина, И.Мур, Н.Пряжников, Д.Сьюпер, Л.Божович, И.Кон, В.Слободчиков, Д.Фельдштейн ва бошқаларнинг изланишларини таъкидлаш жоиз. Аммо умумий ўрта таълим мактаблари битирувчилари, академик лицей ва касб-хунар коллежи ўқувчиларида касбий мотивлар шаклланишининг ижтимоий-психологик омилларини ёритишга бағишланган махсус тадқиқотлар дунё амалиётида жуда кам, Ўзбекистонда эса мутлоқ амалга оширилмаган. Мамлакатимиз олимлари томонидан ҳам мотив ва мотивация муаммосини ўрганишга бағишланган бир қатор илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган. Уларда касбий мотивларни шакллантириш муаммоси доимий ўрганишни тақозо этадиган муаммо эканлиги кўрсатилган. Хусусан, бир тоифа тадқиқотларда мотивациянинг ўқув фаолияти билан боғлиқ жиҳатлари ёритилган. Тадқиқотчи Г.Қўлдошева тиббиёт олий ўқув юрти талабалари ўқув мотивациясининг ижтимоий-психологик омилларини, Н.Жўраев кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар ўқув мотивларининг шаклланишини, Р.Асомованинг изланишларида эса касб танлаш мотивацияси ва унинг динамикаси, Д.Ходжакулова томонидан талаба шахсий-касбий йўналганлигида касбий установка-ларнинг аҳамияти тадқиқ этилган [3, 6].

Тадқиқот жараёнида муаллиф томонидан ишлаб

чиқилган ижтимоий-психологик сўровнома (ИПС), Д. Холланднинг “Касб танлаш мотивацияларини ўрганиш” тести, Л.А.Ясюкованинг “Касб танлаш мотивацияларини ўрганиш” тести, К. Роджерс ва Р.Даймонднинг “Ижтимоий-психологик адаптацияни тадқиқ этиш” методикаси; Ж.Моренонинг “Социометрия” методикаси, К.Э.Сишорнинг “Турухий жипсликни ўлчаши индекси” методикаси, математик-статистика методлари, яъни маълумотлар ишончилилик даражасини аниқлаш, миқдорий маълумотларни статистик таҳлиллашда махсус компьютер дастури асосида корреляцион боғлиқликни аниқлаш усуллари, натижаларнинг ўртача арифметик қиймати ва дисперсияни топиш формулаларидан (Колмогоров-Смирнов Z мезони, Спирмен мезони, Манн-Уитни U мезони, Крускал Уоллис H-мезони, χ^2 мезони коэффициентини ҳисоблаш методлари)дан фойдаланилган.

Шахсни ва хусусан, ўқувчи ёшларни касбга йўналтириш, уларда барқарор касбий установкаларни шакллантириш ижтимоий психологиянинг типик муаммоси эмас. Маълумки, ушбу муаммо қисман умумий психологиянинг, асосан эса ёш давлари, педагогик ва ривожланиш психологиясининг муаммоси ҳисобланади.

Мамлакатимизда академик лицейларда ўқув жараёни сифати ва самарадорлигини тубдан ошириш, академик лицейларда умумтаълим мактабларининг энг қобилиятли битирувчиларини жамлаш, умумтаълим мактаблари битирувчиларининг танланган касблар ва мутахассисликларни эгаллаб олишга бўлган эҳтиёжини қондириш учун шарт-шароитларни янада кенгайтириш мақсадида ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари амалга оширилмоқда [1, 6].

Ўрта, ўрта махсус ҳамда олий ўқув юртларида касбга йўналтириш, уни тарғиб этиш ва касбий ташхис ишларининг ўта сушт олиб борилиши оқибатида кўпчилик ёшларимиз ўз касбий имкониятлари, қайси касб соҳасига кўпроқ яроқли эканликлари ҳақида деярли ҳеч қандай тасаввурга эга эмаслар. Гап бу ерда ёшларнинг касб танлашга тайёрлик даражасининг ниҳоятда сушт эканлиги ҳақида боряпти [4, 45].

Ривожланаётган шахснинг касбий қизиқишлари ва ўқув предметларига бўлган мойилликлари касбий шаклланиш жараёнининг мазмуний томонларини ташкил этади, одамнинг қайси фаолият соҳасига интилиши, хоҳиш ва қизиқишларини ўрганмай туриб, унинг касбий йўналганлиги ҳақида фикр юритиб бўлмайди.

Мазкур соҳада психологик изланишлар олиб борган россиялик психолог К.К.Платонов бу борада “Касб танлашга йўналтириш учбурчаги” деб номланган схема ишлаб чиққан. Касб танлашга йўналтириш учбурчагининг муҳим томонлари:

1) ҳар хил касб-хунар эгасига нисбатан қўйиладиган талаблар юзасидан муайян билимнинг мавжудлиги;

2) у ёки бу мутахассисликка нисбатан жамият (вилоят, шаҳар, туман)нинг меҳнат ресурсларига эҳтиёжи бўйича маълумотлар;

3) касбга йўналтирувчининг лаёқати, қобилияти, шахсий хусусиятларига оид билимлар [6, 80].

Амалий психологиянинг бугунги кундаги энг муҳим ва долзарб вазифаларидан бири лаёқат куртакларини илк ёшликдан аниқлаш, интеллект даражасига кўра шахс қобилиятлари йўналишини очиб беришдир. Шунинг учун ҳам ҳозирда кўплаб интеллект тестлари ва қобилиятларни диагностика қилиш усуллари ишлаб чиқилган ва улар муваффақиятли тарзда амалиётда қўлланмоқда.

Бу тестларнинг умумий моҳияти шундаки, уларда топшириқлар тизими тобора қийинлашиб боровчи тестлар-топшириқлар батареясида иборат бўлади. Масалан, Айзенкнинг машҳур интеллект тести 40 та топшириқдан иборат бўлиб, у интеллектуал жараёнларнинг кечиши тезлигини ўлчайди. Бу ерда вақт мезони муҳим ҳисобланади. Бошқа муаллифлар секин ишлаш – қобилиятсизлик белгиси эмас деб, бошқачароқ усуллари йўлаб топганлар. Кўпчилик олимлар учун, масалан, рус олимлари учун қобилиятни ўлчашининг ишончли мезони – бу шахс ютуқларини ва унинг қобилиятидаги ўзгаришларни бевосита фаолият жараёнида қайд этишдир [5, 44].

Профессионал маҳорат ва касб мотивацияси ҳақида гап кетганда уларга таъсир этувчи икки гуруҳ омиллар назарда тутилади: объектив ҳамда субъектив.

Объектив омиллар – бу инсон фаолиятига бевоқита алоқадор бўлган, шу фаолият талаб қиладиган тамойиллар, нормалар ва чекловлар ҳамда инсон томонидан талаб этиладиган профессионал билимлар, малака ва кўникмалар, профессионал муҳим сифатлардир. Бу омилларга яна ишлаб чиқариш шароитларининг ўзи, уларнинг қанчалик янги давр талабларига биноан модернизация қилинганлиги роль ўйнайди. Шу боис ҳам айрим йигит ва қизлар модернизациялашган ишлаб чиқариш корхонасида ёки компанияда ишлаш учун махсус тайёргарликдан ўтишни, керак бўлса, қўшма корхонада ишлаш иштиёқида хориж тилларини мукамал ўзлаштириш, хорижда малакасини ошириб келишга жуда катта аҳамият бермоқдалар. Бунда юқори технологиялар ва ахборот воситаларидан бохабарлик ҳам катта роль ўйнайди [4, 45].

Субъектив омиллар – инсонда аввалдан мавжуд бўлган лаёқат, қобилият, меҳнатга нисбатан мотивация, иш фаолиятидаги даъвогарлик даражаси, ўзига нисбатан шаклланган баҳо ва турли хил хато ва камчиликлардан ўзини-ўзи психологик жиҳатдан ҳимоя қилиш қобилиятидир. Бу омиллар гуруҳи ҳам жуда аҳамиятли бўлиб, улар кўпроқ ташқи омиллардан кўра инсоннинг ўзига боғлиқ. У ўз ишидан оғиб ёки айниб кетмайди. Аксинча, ўз фарзандларини ҳам

кейинчалик шу фаолиятга ундайди, унинг қийинчиликлари каби сабаблар ҳам фикридан қайтара олмайди. Ишда мабодо хатоларга йўл қўйса ҳам, уни ўзи, ўз сабр-қаноати билан тузатишга имкон топади, танқидлардан тўғри хулоса чиқаради, касбидан воз кечмайди. Шу сабабли ҳам субъектив омиллар касбий мойилликда муҳим ҳисобланади [4, 45].

Ҳозирги замон меҳнат биржаларида реориентация (қайта касбга йўллаш) ишлари олиб борилиши марказлаштирилган. Махсус ходимлар компьютер хотирасига жойлаштирилган шахар, туман бўйича ихтисослар бўйича ёки ихтисослараро мутахассислар рўйхати (зарурияти, эҳтиёжи, талаби) билан иш излаб келган муҳтож шахс таништирилади. Аслида эса бу хизмат қатор омилларни текшириш, ўрганишни тақозо этади, илмий психологик қонуниятлар асосида иш юритишни талаб қилади, чунончи:

1. Шахснинг фазилатлари, характерологик хислатлари.
2. Ҳиссий жабҳалари ва иродавий сифатлари.
3. Инсоннинг когнитив ва регулятив имкониятлари.
4. Эҳтиёжи, мотиви, мотивацияси, мотивировкаси.
5. Касбий майли, қизиқиши, лаёқати.
6. Профессиограмма талабларига мослиги, касбий яроқлиги.
7. Иқтидори (истеъдоди), қобилияти, салоҳияти.
8. Касбий билимлари, кўникмалари, малакалари, маҳорати.
9. Умумий савияси, дунёқараши, маслаги (эътиқоди).
10. Саломатлиги, жинсий хусусиятлари, ёши.
11. Изланувчанлиги, ижодий имкониятлари, инновацияга нисбатан муносабати.
12. Ижтимоий етуқлиги, ташкилотчилик қобилияти.
13. Экстрове́ртлиги ва интровертлиги.
14. Юксак инсоний туйғуларга (ахлоқий, ақлий, нафосат, праксик) эғалиги.
15. Фидойилик, альтруистик, ватанпарварли фазилатлари устуворлиги ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган мезонлар бўйича текшириш ишлари бир неча методлар, методикалар орқали кўп серияли тажрибалар негизида амалга оширилади. Бунинг учун тестлардан қобилиятга, шахсга ижодиётга, хотирага шахслараро муносабатга (оид) махсус ишлаб чиқилган материаллардан, мақсадли вазиятлардан қийинлаштирилган топшириқлардан, муаммолардан психологик тренинглардан, психодрамалардан ва бошқалардан фойдаланилади [7, 46].

Бу жараёнда баъзи ўқувчилар ўзларининг кучли ва заиф томонларини англашга интилиб, атрофдагиларнинг касбий фаолиятларини диққат билан кузатадилар, у ёки бу касб соҳасининг хусусиятлари билан танишадилар. Лекин кўпгина ўсмирлар, ўтказилган тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, бўлажак касбни танлашда катта қийинчилик сезадилар. Мутахассисларнинг аксарияти бу ёшда ривожланишнинг

нотекис кетишини қайд этадилар: баъзи ўқувчилар хали беозор болалик хислатларидан воз кечолмай, депсиниб қолсалар, бошқалари олға қараб интилади-лар, ўз келажакларига жиддийроқ қарайдилар [8, 110].

Демак, шахснинг касбий шаклланишида касбий йўналганлик лаёқатларнинг мазмуний томонини акс эттирса, касбий ўзлигини англаш, касб танлашга тайёрлик хислатлари унинг динамик жиҳатини белгилайди. Касбий йўналганлик (лаёқат йўналиши, қобилиятлар) шахснинг табиий ва ижтимоий йўналганлик хислатлари сифатида баъзан яширин, ўзи билмаган ҳолда бўлса-да, албатта мавжуд бўлади. Шахс касбий қобилияти ва лаёқатларининг ривожланиши бир томондан биологик (ирсий, психофизиологик) омиллар билан белгиланса, иккинчи томондан, ҳаёт жараёнида шаклланадиган эҳтиёжлар, мотивлар, қадриятлар, қизиқиш ва лаёқат йўналишлари каби психик тузилмалар, у ёки бу фаолият соҳасига нисбатан ижобий ва интилувчан муносабатларининг шаклланишига ўз таъсирини ўтказди [8, 110].

Ўқувчи ёшларни касбга йўналтиришда устувор касбий қизиқишларни ўрганиш уларнинг лаёқат йўналишларини мойилликларини аниқлашдаги муҳим қадам бўлиб ҳисобланади. Бундай фаолият билан шуғулланишдан қониқиш ҳосил қиладилар ва бу жараёнда ўқувчиларнинг дунёқарашлари муайян қобилиятлари, касбий йўналганликлари шаклланади.

Маълумки, касбий шаклланиш жараёни деярли бутун умр давом этади. Бироқ касблар ҳақидаги бир мунча аниқроқ; тасаввурлар, интилишлар, хоҳиш ва истаклар илк ўсмирлик даврларида пайдо бўлиб, дастлаб, бу хоҳиш истаклар ўзининг ўзгарувчанлиги, беқарорлиги билан характерланади. Айниқса, ўспиринлик даврининг охирига қадар бундай ўзгаришлар, танловларнинг ўзгарувчанлиги шиддатлироқ тус олишини кўрсатади. Касб танлаш – бу тобора яқинлашиб келаётган касбий фаолият учун зарурат бўлганлиги боис “қайси касбни танласам экан?”, “касб танлашда кимга ишонсам бўлади, ким менга ёрдам бера олади?”, “бўлажак касбни нимага асосланиб танласам тўғри бўлади?” деган кўплаб саволлар ёшларнинг энг оғир муаммоларига айланиб қолади. Дарҳақиқат, бу давр оралиғида ёшлар бир неча марта “касб ўзгартирадилар”. Бироқ тажрибасизлик, касбий билимсизлик сабабли бу ҳаёлий касбларнинг аксарияти асоссиз бўлиб, ўткинчи ҳаваслардан бошқа нарса эмасдир.

Илмий изланишларимиз натижаси психологияда касбий йўналганлик ҳақида кўплаб қарашларни, назарияларни мавжудлигини кўрсатди. Мисол учун, жуда кенг тарқалган ва атрофлича ўрганилган касбий йўналганлик доирасидаги илмий ёндашувлардан бирига биноан, шахснинг ҳаёт жараёнида орттирилган барча ижтимоий ва табиий хислатлари тизими қуйидаги таркибий қисмларга ажратилади.

1. Ички эҳтиёжлар, мотивлар, қониқиш ва интилишлар, истаклар;

2. Қобилиятлар, лаёқатлар, мойилликлар, билимлар қўлаи (“имконият”);

3. Атрофдагиларнинг, яқин кишиларнинг таъсири, ҳар хил ижтимоий меъёрлар асосида шаклланган маданий ва маънавий қадриятлар тизими (“ижтимоий муҳит”).

Айниқса, учинчи омиллар комплекси биз учун аҳамиятли, чунки менталитетимиз хусусиятларидан келиб чиқадиган бўлсак, боланинг барча ижтимоий хулқ-атворида ташқи муҳит, болани бевосита ўраб турган маънавий муҳитнинг роли катта, деб ҳисоблаймиз. Бундан келиб чиқадики, касбий йўналганлик деганда, шахснинг таркибий (истак – имконият – ижтимоий муҳит) қисмларининг муайян бир йўналишдаги касб талабларига мослиги, уйғунлигини тушуниш мақсадга мувофиқ. Яъни касб мотивациясининг барқарорлигига ташқи муҳит катта таъсир қилади, айниқса, оиладаги кутишлар билан боланинг хоҳишлари мос келса, касбга йўналганлик ва ўрнакларнинг кучи самарали бўлади.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, касбий қарорларни қабул қилишга тайёрлик шахснинг касбий ўрнакларидан ўз аксини топишда қуйидагиларни ҳулоса қиламиз:

Биринчидан: касб танлашда қатъиятсизлик омили бўлиб, касбий шаклланиш нуқтаи назаридан келажак ҳақида аниқ тасаввурлар, мезонларнинг йўқлиги, касблар олами ҳақида тўлиқ ахборотга эга эмаслик, шунингдек, ўз имкониятларига нисбатан ишончсизлик, бир қарорга кела олмаслик, иккиланишларнинг кўплиги билан тавсифланадиган туйғулар ҳамда шунга мос хулқ-атворларда ўз ифодасини топади.

Иккинчидан: касб танлашда рационаллик, теранлик омили бўлиб, бўлажак касбий ҳаётни онгли равишда, огоҳлик билан белгилаш, билиб туриб, аниқ режа асосида, ақл билан мустақил равишда ҳаракат қилиш, ҳар бир қадамни обдон ўйлаб, донолик билан босиш каби ўрнакларидир.

Учинчидан: бўлажак касбнинг истиқболига нисбатан оптимистик муносабат, яъни ўз касбий келажакни идеаллаштириш, омад кулиб боқишига умид боғлаш, ҳаётдаги ҳар қандай муаммонинг ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетиши мумкинлигига баъзан ҳаддан ортиқ ишониш билан боғлиқ бўлган дунёқарашларнинг ўстунлиги.

Тўртинчидан: касб танлашда ўз имкониятларини юқори баҳолаш, яъни шахснинг ўз кучига ва қобилиятларига ҳаддан ортиқ баҳо бериши, ҳар қандай қийинчиликларни енгишга ўзини тайёр деб ўйлаши, кўтаринки руҳда орқа-олдини ўйламай, баъзан енгил-таклик билан, ҳар қандай тўсиқларга қарши юришдан қўрқмаслиги, ўзига ҳаддан ортиқ ишониши каби ҳислатлари ва барқарор эътиқодлари ўрнакларидир.

Бешинчидан: касб танлашда бошқаларга боғлиқлик. Бу омил шахснинг ижтимоий етилмаганлигидан далолат беради.

Келтирилган фикр-мулоҳазалардан ҳулоса шундан иборатки, шахснинг касбий шаклланишида касбий йўналганлик ва касб танлашга тайёрлик ҳислатлари биргаликда, бир бутун ҳолда ривожланиб, бир-бирини тақозо этган ҳолда такомиллашиб бориши, бизнингча, яна муҳим сифат, ушбу касбий ўрнаклар барқарорлигини таъминлашдир. Бунда болани ўраб турган муҳит, у тарбияланаётган муҳитдаги шахслараро ва гуруҳлараро муносабатларнинг роли каттадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 14 мартдаги “Ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2829-сон қарори. – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 11-сон, 156-модда.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 24 октябрдаги умумий ўрта таълим муассасаларининг 10-11-синфлари ўқувчиларига касбий таълим беришга ихтисослашган ўқув-ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида 868-сон қарори.
3. Қўлдошева Г.Д. Талабалар ўқув мотивациясини белгилловчи ижтимоий-психологик омиллар: Псих.фан.ном. ... дис. – Т.: ТДПУ, 2011. – 162 б.
4. Каримова В.М. Касбий психология. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2013. – 106 б.
5. Каримова В.М. Ижтимоий психология. – Т.: “Fan va texnologiya”, 2012. – 172 б.
6. Платонов К.К. Социальная психология поведения: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
7. Каримова В.М. Саломатлик психологияси. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2005. – 72 б.
8. Б.Р.Қодиров, К.Б.Қодиров Касбий таълим методикалари тўплами. Амалиётчи психологлар учун методик қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Миллий Университети, 2003.

MALAKALI SPORTCHILARNING TEXNIK TAYYORGARLIGIGA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH YO'LLARI

Bunyod Lutfullayev,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu ishida "Malakali sportchilarni texnik tayyorgarligiga zamonaviy texnologiyalardan foydalanish yo'llari" mavzusi keng yoritilgan. Jismoniy tarbiya va sport taraqqiyotining tarixiy xususiyatlari ma'ruza darslarida zamonaviy yondashuvlar asosida mashg'ulotlar samaradorligini oshirish usullari va nazorat savollari ishlab chiqilgan. Xulosa qismida o'quv mashg'ulotlarini o'rgatishda pedagogik texnologiyani qo'llash bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Malakali, sportchi, texnik tayyorgarlik, zamonaviy texnologiya, jismoniy tarbiya, sport, ma'ruza, dars.

Аннотация

В данной работе широко освещена тема «Пути использования современных технологий технической подготовки квалифицированных спортсменов». На основе современных подходов разработаны исторические характеристики развития физического воспитания и спорта, методы повышения эффективности тренировок и контрольные вопросы. В заключении даны рекомендации по использованию педагогических технологий на уроках.

Ключевые слова: Квалифицированный, спортсмен, техническая подготовка, современные технологии, физическое воспитание, спорт, лекция, занятие.

Annotation

In this work, the theme "ways of using modern technologies in the technical training of qualified athletes" is widely covered. Historical features of physical education and sports development on the basis of modern approaches in the lectures methods of increasing the effectiveness of training and control questions have been developed. In the summary section, recommendations for the application of pedagogical technology in teaching of teaching are given.

Keywords: qualified, athlete, technical training, modern technology, physical education, sport, lectures, lessons.

Zamonaviy ta'lim tizimining asosini yuqori sifatli va yuqori texnologiyali muhit tashkil etadi. Uning yaratilishi va rivojlanishi texnik jihatdan murakkab, ammo bunday muhit ta'lim tizimini takomillashtirishga, ta'limda axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga xizmat qiladi [1,1].

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi jamoat ta'lim axborot tarmog'ini tashkil etish to'g'risida" 2005-yil 28-sentabrda gi PK-191-son qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Kompyuterlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2008-yil 20-iyundagi 22-son majlis bayoniga muvofiq ishlab chiqilgan bo'lib, u ta'lim muassasalarining o'quv rejasida o'qitilayotgan fanlarning axborot texnologiyalari orqali o'rgatishning zamonaviy usullaridan keng foydalanish imkonini beradi [2,1].

Yoshlarni tarbiyalash va ularga zamonaviy bilimlar berishning sifatini oshirish hamda jamiyatimiz uchun barkamol shaxsni shakllantirish ta'lim tizimining eng asosiy maqsadlardan hisoblanadi. Uzlaksiz ta'lim jarayonida olib borilayotgan barcha harakatlar shu maqsadni amalga oshirishda muhimdir. Yangilangan ta'limda o'quvchining yuragidagi cho'g'ni alanga oldirish, uni har tomonlama rivojlantirib, bilimdan bilimga yetaklab olib chiqish uchun zamonaviy darslar zarurdir.

Zamonaviy dars shunday darski, unda o'qituvchi o'quvchining mavjud imkoniyatlaridan ustalik bilan foydalanib, uning aqliy potensialini ishga solib, rivojlanishini ta'minlaydi. O'quvchi esa, o'z navbatida, bilimlarni chuqur o'zlashtiradi va ma'naviy barkamollik sari odimlaydi.

Jismoniy tarbiya darslarida yuqori samaraga erishish, faqat darsni to'g'ri tashkil qilish va zamonaviy axborot vositalarining samarali turlarini keng qo'llash evaziga amalga oshirilishi mumkin.

Demak, bugungi kunda jismoniy madaniyat darslarini zamonaviy talablardan kelib chiqib yangi pedagogik va axborot texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etishning samarali usullarini qo'llash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur mavzu yuzasidan ishlashdan maqsad va vazifalari, "Sportchining jismoniy texnik va taktik tayyorgarligi" moduli bo'yicha talabalarining chuqur va zamonaviy bilimga ega bo'lishini ta'minlash, zamonaviy yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini samarali usullarini o'rganish hamda ilmiy asoslashdan iborat. Maqsadga erishish yo'lida quyidagilarni vazifa qilib oldik:

- ilmiy-uslubiy, axborot va internet manbalarini o'rganish va tahlil qilish;

- zamonaviy o'qitish va ilg'or xorijiy tajribalarni hamda axborot texnologiyalarini o'rgatish jarayoniga tatbiq etish usullarini yoritish.

“Malakali sportchilarni texnik tayyorgarligiga zamonaviy texnologiyalardan foydalanish yo'llari” moduli bo'yicha mashg'ulotlarda talabalarning nazariy va amaliy bilim va ko'nikmalarini shakllantirishga, ularning mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishni kuchaytirishga va zamonaviy axborot texnologiyalari orqali modul materiallarini o'zlashtirish darajasini oshirish ishning amaliy ahamiyati hisoblanadi.

Ushbu vazifalarni amalda bajarish har bir ta'lim muassasasining bevosita burchi hisoblanadi. Ta'lim-tarbiya jarayoniga pedagogik texnologiyalarni muvaffaqiyatli ravishda tatbiq etish har bir fan o'qituvchisining maxsus bilim va ko'nikmalarga hamda pedagogik amaliyotda zarur bo'ladigan metodik tayyorgarlikka ega bo'lishini taqozo etadi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, pedagogik texnologiya atamasining o'ziga ham shu soha bo'yicha izlanishlar olib borgan har bir olim o'z nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda ta'rif bergan. Masalan: “Pedagogik texnologiya psixologik va pedagogik o'gitlar yig'indisi bo'lib, shakllar, metodlar, usullar, o'qitish yo'llari, tarbiyaviy vositalarning maxsus to'plamidir. Ayni zamonda u pedagogik jarayonning tashkiliy metodik omilini ham bildiradi” (V.Lixachev).

Pedagogik texnologiya – o'quv jarayonini amalga oshirishning mazmunli texnikasi, Pedagogik texnologiya-rejalashtirilgan o'qitish natijalariga erishish jarayoni tavsifi”.

Pedagogik texnologiya-talaba va o'qituvchining ularga zarur sharoit yaratish orqali o'quv jarayonini loyihalashtirish, tashkil etish hamda o'tkazish bo'yicha ular pedagogik faoliyatining har tomonlama o'ylangan modelidir. “Pedagogik texnologiya – pedagogik maqsadlarga erishishda foydalaniladigan shaxsiy imkoniyatlar, jihozlar va metodologik vositalarda amalda bo'lishining tizimli yig'indisi va tartibini bildiradi” (M.V.Klarin) [6,15].

“Pedagogik texnologiya o'zida turli mualliflar (manbalar)ning barcha ta'riflari mazmunini qamrab oluvchi mazmuniy umumlashma hisoblanadi” (G.K.Selevko). Shunday qilib, bu ta'riflardan ko'rinadiki hozircha bu tushunchaga to'liq va yagona ta'rif qabul qilinmagan. “Pedagogik texnologiya o'qitish shakllarini optimallashtirish maqsadida o'qitish va bilimlarni o'zlashtirish jarayonida inson salohiyati va texnik resurslarni qo'llash ularning o'zaro ta'sirini aniqlashga imkon beradigan tizimli metodlar majmuasidir. Sportchining texnik mahoratini takomillashtirish jarayonini asosiy vositalari quyidagilardan iborat:

1. Sport turi texnikasi asosida ixtisoslashgan harakatlarni – uslublarni yuqori barqaror va aniq chegaradagi o'zgaruvchan holatda bajarishga erishish.

2. Musobaqa faoliyatini maqsadga muvofiq samarali holda amalga oshirishda o'rganilgan uslublarni ketma-ket texnika negiziga aylantirish.

3. Sportchini individual xususiyatiga qarab, harakat ta'siri tuzilishini, dinamikasi, kinematika va ritmini takomillashtirish.

4. Sportchining ekstremal musobaqa sharoitida texnikasi mukammalligi va natijaligini oshirish.

5. Sportchining texnik mahoratini, sport amaliyotining talabiga va ilmiy-texnik ko'rsatgichlariga qarab takomillashtirish ko'rsatgichlariga qarab takomillashtirish.

Ilmiy tadqiqotlar va kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, agar jismoniy mashqlar sportning alohida turiga taalluqli bo'lsa va bu mashqlar ketma-ket takrorlanib turilsa, bu holat bolalarning bir tomonlama o'sishi, rivojlanishiga olib keladi. Masalan, muntazam tosh ko'tarish yoki shtanga bilan shug'ullanish bola gavdasi va bo'yini o'stir-may qo'yishi mumkin. Sport turlarining murakkab texnik bazasi mavjud bo'lganda ham, xususan, sport o'yinlari, gamnastika, yakka kurashlar – bular bola organizmiga, ularning garmonik o'sib ulg'ayishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmaydi. Bola organizmi jismoniy mashqlarning bir necha turlar yoki majmua (turkum) mashqlar yordamidagina har tomonlama rivojlanishi mumkin.

Shaxsning jismoniy madaniyatini shakllantirish jarayonida shug'ullanuvchilar harakatlarni va ular bilan bog'liq bilimlarni o'zlashtiribgina qolmay, o'z jismoniy qobiliyatlarini ham rivojlantiradilar.

Hozirgi vaqtda insonning harakat imkoniyatlarini tavsiflash uchun “Jismoniy qobiliyatlar” va “Jismoniy sifat-lar” atamalaridan foydalaniladi. Bu tushunchalar ma'lum ma'noda o'xshash bo'lsalar-da, lekin bir xil emaslar.

Afsuski, adabiyotlarda mazkur tushunchalarning ta'riflari va o'zaro aloqasi haqida birmuncha qarama-qarshi fikrlarni uchratish mumkin. Masalan, G.G.Natalov bir holatda jismoniy qobiliyatlar organizmning harakat faoliyatida ishtirok etayotgan hamda uning ta'sirini belgilaydigan funksional tizimlar layoqatining namoyon bo'lish shakllari sifatida tushuniladi, A.P.Matveyevda, ayniqsa, harakat faoliyatida amalga oshiriladigan va asosini jismoniy sifatlar tashkil etadigan insonga xos imkoniyatlar nazarda tutiladi; uchinchisida, qobiliyatlar deganda, organizmning ruhiy fiziologik va morfologik xususiyatlariga asoslanuvchi rivojlangan tug'ma qobiliyat nishonalari tushuniladi.

Texnik tayyorgarlik sportchini harakatlar texnikasiga o'rgatish va ularni mukammal darajaga yetkazishga qaratilgan bo'ladi. Sport texnikasi sport harakatini bajarish yo'li bo'lib, u sportchining o'z psixo-fizik imkoniyatlaridan foydalanish samaradorligining muayyan darajasi bilan ajralib turadi.

Har xil sport turlarida sport texnikasining ahamiyati bir xil emas. O'ziga xos sport texnikasiga ega bo'lgan sport turlarining to'rt guruhi ajratiladi:

1. Tezlik-kuchga asoslangan turlar (sprintercha yugurish, uloqtirishlar, sakrashlar, og'ir atletika va h.k.). Mazkur sport turlarida texnika shunday yo'naltirilganki, bunda sprinterchi musobaqalashuv mashqining yetakchi bosqichlarida, masalan, yugurish, uzunlikka va balandlikka sakrashda itarilish chog'ida, nayza, disk va hokazolarni uloqtirishda yakunlovchi harakatlarni bajarayotganda eng

baquvvat hamda tezkor kuchlanishlarni rivojlantira olishi lozim.

2. Chidamlilik namoyish etilishini talab qiluvchi sport turlari (uzoq masofalarga yugurish, chang'ida poyga, velosiped sporti va boshalar).

3. Asosini harakatlanish san'ati tashkil etuvchi sport turlari (gimnastika, akrobatika, suvga sakrash va hokazo). Texnika sportchi harakatlarining go'zalligi, ifodaliligi va aniqligini ta'minlab berishi kerak.

4. Sport o'yinlari va yakkakurash turlari. Texnika musobaqa kurashining doimo o'zgarib turadigan sharoitlarida sportchiga yuksak samaradorlik, barqarorlik va harakatlarining servariantligini ta'minlab berishi zarur.

Sportchining texnik tayyorgarligi shunisi bilan ajralib turadiki, u o'zlashtirilgan harakatlarni bajara oladi va ularning texnikasini egallab olgan. Texnik tayyorgarlikning yetarlicha yuqori darajasini texnik mahorat deb ataydilar. Texnik mahoratning mazkur ko'rsatkichlari texnik harakatlarning juda katta zaxirasi bo'lgan sport turlarida – sport o'yinlari, yakkakurash turlari, gimnastika, figurali uchish, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Sport texnikasiga egalik qilish samaradorligi sport harakati texnikasining individual optimal variantga yaqinligi darajasi bilan belgilanadi. Tex-

nikaning samaradorligini bir necha usul bilan baholaydilar: a) uni qandaydir biomexanik etalon bilan qiyoslash.

Malakali sportchilarning texnik tayyorgarligiga zamonaviy texnologiyalardan foydalanish yo'llari mavzusini o'qitishning nazariy asoslari ustuvor yo'nalishlari, ta'limni rivojlantiruvchi turlari, sport turlari va o'quv-pedagogik va ilmiy dunyoqarashni rivojlanishiga oid ma'lumotlar, tahlil natijalari, shu soha vakillarining ilmiy izlanish natijalari va xulosalarini chuqur o'rgangan holda shakllantirdik. Har bir dars uchun maqsadlar aniq belgilanib olinishi shart; har bir dars zamonaviy pedagogik texnologiya asosida o'tilishi lozim; har bir dars uchun alohida to'rt xil murakkablik darajasidagi nazorat topshiriqlari tuzilishi kerak; darsni talabalar bilimidan kelib chiqqan holda tashkil etish lozim.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, darslarda o'qitishning zamonaviy shakl va metodlarini qo'llash talabalarining ongli, tez, teran fikrlashlarida katta rol o'ynaydi. Shuningdek, o'qituvchilar pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirib, o'z faoliyatlarida amaliyotda unumli qo'llay olsalar, ta'limda sifat va samaradorlikka erishish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni kafolatlash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonun. – T., 2015-yili 4-sentabr.
3. Yarashev K.D. Jismoniy tarbiya va sportni boshqarish. O'quv qo'llanma. – T.: Abu Ali Ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti? 2002. – 210 b.
4. Юнусова Ю.М. Теория и методика физической культуры. Учебное пособие. – T.: UzGosIFK, 2007. – 112 b.
5. Salomov R.S. Sport mashg'ulotning nazariy asoslari. – T.: O'zDJTI, 2005.
6. Mahkamdjanov K.M. Jismoniy madaniyat nazariyasi va metodikasi. Darslik. – T.: "Iqtisod-moliya", 2008. – 300 b.
7. Матвеев Л.П. Теория и методика физического воспитания. – М.: Физкультура и спорт, 2005. – 210 b.
8. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. O'quv qo'llanma. – T., O'z DJTI, 2005. – 171 b.

KREDIT-MODUL TIZIMINI JORIY ETISH XUSUSIYATLARI

Faroxat Mirzayeva,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
Pedagogika kafedrası dotsenti**Annotatsiya**

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimining joriy etilishi, zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko'tarish hamda sohada ta'lim, ilm-fan va amaliyot uyg'unligini ta'minlash masalasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: kredit, o'quv dasturi, ta'lim, ta'lim sifati, mazmun, metodika, samara, mexanizm, tahlil, tajriba.

Аннотация

В данной статье рассказывается о внедрении кредитно-модульной системы в высших учебных заведениях, разработке современных образовательных программ, поднятии подготовки высококвалифицированных профессиональных кадров на новый уровень, обеспечении гармонии образования, науки и практики в сфере.

Ключевые слова: кредит, учебная программа, образование, качество образования, содержание, методика, эффект, механизм, анализ, опыт.

Annotation

This article describes the introduction of the credit module system in higher education institutions, the development of modern educational programs, raising the training of highly qualified professional personnel to a new level, and ensuring the harmony of education, science and practice in the field.

Keywords: credit, curriculum, education, quality of education, content, methodology, influence, mechanism, analysis, experience.

Respublikamizda kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari faoliyatini tizimli rivojlantirish, ilg'or xorijiy tajribalarni joriy qilgan holda, zamonaviy ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, yuqori malakali professional kadrlar tayyorlashni yangi bosqichga ko'tarish hamda sohada ta'lim, ilm-fan va amaliyot uyg'unligini ta'minlash masalasiga hukumatimiz tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayni paytda, O'zbekiston oliy ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida milliy malaka ramkaning joriy etilishi oliy ma'lumotli kadrlar tayyorlashda yangi davrni boshlab berdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847-sonli Farmoniga muvofiq Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 30-iyundagi 357-sonli buyrug'iga asosan 2020/2021-o'quv yilidan respublika oliy ta'lim muassasalari kredit-modul tizimiga o'tdi [1].

Bugungi kundagi islohotlar, o'quv-me'yoriy hujjatlarning yangi avlodini yaratish, talabning mehnat intensivligini hisobga olish, bitiruvchilarning akademik va kasbiy moslashuvchanligini rivojlantirish, bilimlarni o'zlashtirishning intensiv usullarini joriy etishda kredit-modul tizimini joriy etishni o'z ichiga oladi.

Kredit-modul sharoitida oliy ta'lim muassasalarida "modul" tushunchasini mazmunan to'ldirishda muammolar paydo bo'lmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, modullarni shakllantirish uchun asosiy fanlarni aniqlashda qiyinchiliklar tug'ilmoqda.

Modul tushunchasini izohlashda ikki xil yondashuv-

dan foydalaniladi:

Birinchidan, modullar – mazmun va tematik shaklda;

Ikkinchidan, modullar – tashkiliy, tuzilmaviy talablar tamoyiliga ko'ra shakllantiriladi.

Birinchi yondashuvda modul deganda, ta'lim dasturi doirasida muayyan o'zaro bog'langan yaxlitlikni tashkil etadigan fanlar blogi tushunilib, u dasturning umumiy tuzilmasi ichidagi mantiqiy quyi tuzilma sifatida qaraladi. Ta'lim moduli mustaqil bo'lib, o'quv fanlari to'plamini ifoda etuvchi, yo'nalish bo'yicha o'quv rejasining birligi sifatida talqin qilinadi.

Modulga berilgan ikkinchi yondashuvda uning didaktik maqsadlar, o'quv materialining mantiqan yakunlangan birligi, uni o'zlashtirish uchun uslubiy qo'llanma va nazorat tizimini o'z ichiga olgan o'quv fani tarkibidagi nisbatan mustaqil tashkiliy-uslubiy majmua tushuniladi. Bunda modul fanning o'quv-uslubiy majmuini hosil qiladi. Respublikamizda "modul" atamasi ko'pincha o'quv fanining majmuasi sifatida tushunilmoqda. Ilg'or oliy ta'lim muassasalarining tajribasiga ko'ra, modul kursning bir qismi, masalan, fanning taqvimiy muddatlarga bo'lingan mantiqan yakunlangan qismi sifatida ham tushuniladi.

Har bir modulni o'zlashtirish, ya'ni unda belgilangan vazifalarni bajarish fanni o'rganish natijasida qo'yiladigan yakuniy bahoning bir qismini tashkil etadi va bu jihatdan modulli tamoyil reytingga o'xshaydi. Yevropa OTMlarida har bir kurs yakunlariga ko'ra qo'yiladigan umumiy ball, odatda, to'planma effektga ega bo'lgan bir nechta komponentlardan tarkib topgan bo'ladi. Masalan, umumiy

bahoning 30 foizi talabaniing ma'ruza va seminarlardagi akademik faolligi, 30 foizi – oraliq sinov (berilgan mavzu bo'yicha esse, mustaqil ta'lim, test shaklida oraliq nazorat va h.k.) natijalari, qolgan 40 foizi esa imtihon bahosiga bog'liq bo'lishi mumkin. Ko'p darslar (mashg'ulotlar)ni o'tkazib yuborgan, oraliq nazoratdan muvaffaqiyatli o'ta olmagan talaba faqatgina imtihondagi qoniqarli bahoga umid qilishi mumkin. Va aksincha, joriy vazifalarni bajarish davomida faollik ko'rsatadigan va yuqori reyting to'plagan talaba, hatto imtihonda butunlay qoniqarsiz javob bergan taqdirda ham, yuqori yakuniy baho olishi mumkin.

Biroq, bunday yondashuv modulning ta'lim dasturidagi boshqa fanlarga nisbatan talabaniing o'zlashtirish ko'rsatkichini hisobga olmaydi. Har bir modul mustaqil hisoblanadi.

Kredit-modul tizimida har bir modul ta'lim dasturining tugallangan segmenti bo'lishi kerak, talaba tomonidan ba'zi bir kompetensiyalar to'plamining egallanishi esa uni o'zlashtirish natijasi hisoblanadi. Ushbu kompetensiyalar majburiy tartibda tekshirilishi va baholanishi kerak. Albat, kompetensiyalar juda uzoq vaqt (kamida bir semestr va ehtimol bir necha semestr) davomida shakllanadi. Semestr ichida nisbatan tugallangan qismlarni baholash uchun modul emas, balki "bo'lim", "kichik bo'lim", "mavzu" tushunchalari foydalibroq bo'ladi. Modul o'quv kursining alohida qismi, ma'ruza va seminar mashg'ulotlarida o'zlashtirilgan bir nechta o'quv mavzularini birlashtiruvchi mavzuviy blok sifatida tushunilishi mumkin.

Yevropa OTMlarida ta'lim dasturi boshqacha tuzilishga ega: bitta modul doirasida umumiy maqomidan qat'i nazar, tematik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan fanlar birlashtiriladi. Modul tuzilishining asosiy tamoyili oddiydan murakkabga, metodologik fanlardan amaliy fanlarga ko'tarilishdir. Shuning uchun modul tarkibida "umumkasbiy" fanlar ham, "kasbiy" fanlar va hokazolar ham mavjud bo'lishi mumkin. O'quv moduli doirasida fundamental fanlar ham, amaliy fanlar ham uyg'un bir butunlikka birlashtiriladi. Masalan, Germaniyada modul deganda, ta'lim darajasini o'zlashtirish yo'nalishlaridan biri, kursning emas, balki ta'lim dasturining alohida qismi tushuniladi. Modulli tizimning muhim xususiyati uning talabalar amaliyotiga, shu jumladan, tadqiqotlarga yo'naltirilganligidir. Modul talabaga konseptual bilim va amaliy ko'nikmalarni birlashtirgan holda bir yo'nalishdan ikkinchisiga, bir darajadan ikkinchisiga tez va samarali o'tishga imkon beradi. Shuning uchun magistratura bosqichida o'quv jarayonini modulli tashkil etish magistrantning individual dasturi (uning magistrlik dissertatsiyasi mavzusi) bilan muvofiqlashtirilgan bo'lishini taqozo qiladi.

Yevropa oliy ta'lim doirasida bir nechta kurslar (fanlar) modul deb nomlanadi. Modul muayyan fan sohasi haqida yaxlit tasavvur hosil qiladi va talaba ushbu modulni o'zlashtirib bo'lganidan so'ng namoyish qilishi kerak bo'lgan muayyan kompetensiyalar darajasini ko'rsatishga

imkon beradi. Modul mavzu bilan emas, balki talabaniing ta'lim natijasiga erishishi bilan belgilanadi. Bir semestrda modullar soni talaba semestr davomida qanday natijalarga erishishi kerakligiga qarab belgilanadi.

O'quv jarayonini tashkil etishning kredit-modul tizimi quyidagi vazifalarning ijobiy hal etilishini ta'minlashga qaratilgan:

- Har bir modulning o'zlashtirilishini tekshirgan holda o'quv materialini modullarga bo'lish;
- Bilimlarni baholash shkalasidan foydalanish;
- Bilimlarni baholashning obyektivligini oshirish;
- Semestr davomida talabalarning tizimli mustaqil ishlarini rag'batlantirish;
- O'qishda sog'lom raqobatni joriy etish.

ECTS (Yevropa kreditlarni o'tkazish va to'plash tizimi) tizimiga ko'ra, Yevropa OTMlarida o'quv yili o'rta 40 hafta davom etadi (O'zbekiston OTMlarida 30 hafta). Talabaniing bir yilda o'quv yuklamasining umumiy miqdori 60 kreditga tenglashtirilgan. Shundan kelib chiqib, talaba bir semestrda 30 kredit yig'ishi lozim.

Respublika OTMlarida "kredit birligi" va ichki "akademik soatlar" tizimi o'rtasida bir nechta tafovutlar mavjud. Birinchidan, barcha OTMlarda o'quv rejalar bir xil emas, balki real o'quv rejalar olinadigan bo'lsa, akademik soat umumiy yuklamani emas, balki auditoriya yuklamasini o'z ichiga oladi. Ikkinchidan, har bir kredit birligi ortida vaqt sarfi emas, balki o'zlashtirilgan bilim va egallangan kompetensiyalar turadi.

Kredit-modul tizimida talaba ma'lum bir davr mobaynida diplom olish uchun kredit to'plashi mumkin. Kreditlarning to'planishi talabaga butun hayoti davomida malaka oshirishga, qo'shimcha oliy ma'lumot olishga imkon beradi. Kreditlarni talaba o'qish davrida yig'ib boradi va kreditlar yo'qolmaydi. Agar talaba biror bir sabab bilan OTMdan chetlatilganda ham, to'plagan kreditlarni keyinchalik o'qishni davom ettirishda foydalaniishi mumkin, shuningdek, ular qayta hisobga olinishi ham mumkin. Bunda talabaga ikkinchi oliy ma'lumot olishi ancha osonlashadi. Muayyan sharoitlarda kreditlar talabaniing mutaxassislik bo'yicha ish tajribasini oliy ta'limning komponenti sifatida hisobga olishga imkon beradi.

Kredit-modul tizimida kreditlarni hisoblash tajribasi ushbu yondashuvlarni takomillashtirib borishni taqozo qiladi. Bu kredit tizimi o'quv yuklamasining hajmi, kursni yoki o'quv dasturini o'zlashtirish uchun sarflangan vaqt me'yorini belgilash uchun zarurdir.

Talabaniing o'quv jarayonidagi faoliyatida fan, uning murakkabligi, ixtisoslashuvi va boshqa yuklamalarni hisobga oladi.

O'quv yuklamalarini quyidagicha taqsimlash tavsiya etiladi:

- auditoriya yuklamasi, u o'quv hajmining taxminan 50 foizini tashkil qiladi;
- talabaniing mustaqil ta'limining umumiy hajmining

50 foizi bo'lishi kerak;

- kurs bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlarni o'qish va konspektlar tayyorlash 20 foiz;
- yozma ishlarni bajarish 20 foiz;
- sinovlarga tayyorgarlik ko'rish 10 foiz.

Amalda, kreditlarni hisoblashda bitta sinov kreditining auditoriya yuklamasining soatlar soniga nisbati oliy ta'lim muassasalarida turlicha, jumladan, 1:18 dan 1:6 gachani tashkil qiladi. Bu yuklamani kreditlarga o'tkazishga mexanik yondashuv paytida yuzaga keladigan muammolar saqlanib qolmoqda. Kafedralar faoliyatida nomutaxassislik fanlariga katta soatlarning berilishi, ixtisoslik fanlariga esa kam miqdorda kreditlar berilishi kuzatilmoqda. Bu esa talabalar tomonidan olingan bilimning kredit me'yorlari bilan o'zaro bog'lanishiga imkon bermaydi. Nomutaxassislik fanlar uchun kreditlar (soatlar) sonini kamaytirish, talabalarining referatlar, kurs ishlari va bir vaqtning o'zida katta hajmdagi qo'shimcha adabiyotlarni o'rganib chiqadigan maxsus fanlar va modullar uchun soatlar sonini ko'paytirish lozim.

Shuningdek, yuklama sifatida kreditlar soni fan (o'quv moduli) mazmunining xarakteri va talabaning bo'lajak kasbiy faoliyati uchun ahamiyati darajasini belgilashi kerak.

Shu bilan birga, kredit-modul tizimi o'zining afzalliklariga ega bo'lib, diplom olgandan keyingi ta'lim dasturlarini qo'shib hisoblaganda, bir o'quv dasturidan ikkinchisiga o'tish davrida talabalarining mobilligini oshirishiga xizmat qilishi lozim. Kreditlarni to'lash tizimi talabaning nafaqat o'quv yuklamasini, balki uning barcha yutuqlarini, ilmiy tadqiqotlar, anjumanlar, fan olimpiadalari va boshqa tadbirlardagi ishtirokini ham hisobga olishi lozim.

Ta'lim dasturini shakllantirishning modulli tamoyilidan foydalanib, OTM komponentidagi "ahamiyatsiz fanlar"dan xalos bo'lish mumkin. Modullar ixtisoslik tamoyiliga muvofiq (odatda ular shakllantiradigan kompetensiyalarga qarab – umummilliy, vositaviy, kommunikativ va b.) birlashtirilgan bir nechta kurslarni o'z ichiga olishi mumkin. O'quv dasturining bo'linishi va qisman "yaxlitlov" muammosini hal qilgan holda, sinov birliklari qo'shilgan tarzda ham shakllantiriladi.

Sinov birliklarining roli akademik yuklamani akademik soatga nisbatan kattaroq birliklarda baholash orqali ta'lim jarayonida foydalanishda kengroq maqsadni ko'zlashi lozim. Sinov birliklari:

- mazkur o'quv fani uchun turli xil mashg'ulotlar: ma'ruzalar, seminarlar, laboratoriyalar va boshqalarning nisbiy ahamiyatini hisobga olishi;
- talaba tomonidan o'rganilayotgan ma'lum bir faning ahamiyati va uning ma'lum bir o'qish davri oxirida oladigan o'rtacha ballga nisbatan hissasini belgilashi;
- talabalarni o'qish natijalariga qarab tartiblash va ularning har birining individual reytingini aniqlash imkonini beradi.

Kreditlarda ifodalangan o'quv modulining yuklamasi bevosita akademik soatlardagi ekvivalentga ega emas, balki ushbu fanning butun ta'lim dasturi doirasidagi yuklamasini ko'rsatadi. Yillik o'quv rejasining barcha fanlarning umumiy hajmi 60 kredit birligiga tenglashtiriladi, so'ngra har bir fan uchun o'quv vaqtining yillik soatlari hajmiga qarab taqsimlanadi. Mazkur usul rossiyalik olimlar B.A.Sazonov (Ta'limni rivojlantirish federal instituti), N.I.Maksimov (N.A.Kosigin nomidagi MDTU) va Y.V. Karavayeva (M.V.Lomonosov nomidagi MDU) tomonidan ishlab chiqilgan.

Kreditlar o'quv dasturining barcha komponentlari (fanga oid modullar, amaliyot, ilmiy tadqiqot ishlari, bitiruv malakaviy ishi, dissertatsiya ishi va boshqalar)ga belgilanadi. Ular to'liq o'quv yilini muvaffaqiyatli yakunlash uchun zarur bo'lgan umumiy ish hajmiga nisbatan talaba tomonidan ta'lim natijalariga erishish uchun zarur bo'lgan ish hajmini aks ettiradi. Talabaning haftalik o'quv yuklamasi maksimal miqdori 54 akademik soatdan oshmasligi va haftalik yuklama (1 kredit 36 soat bo'lganda) 1,5 kredit birligida bo'lishi belgilangan.

Har bir mutaxassislik uchun kasbiy tayyorgarlikni chuqurlashtiradigan fanlarga kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilmagan umumnazariy xarakterga ega fanlarga nisbatan ko'proq kredit berilishi lozim. Tabiiyki, fan qanchalik ahamiyatli bo'lsa, u talaba uchun bajarilayotgan o'quv yuklamasi xilma-xil va yanada samarali bo'lishini ta'minlashi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" PF-5847 sonli Farmoni.
2. Андреев А. Знания или компетенции? // Высшее образование в России. № 2, 2005.
3. Астафьева Н.В. Инновационное развитие экономических систем: теоретико-методологические основы / Н.В. Астафьева // Вестн. Сарат. гос. техн. ун-та. – Саратов, 2008. – № 1(30).
4. Болонская конвенция // НГТУ Информ. 2002. N 8(114).
5. Mirzayeva F. "KREDIT MODUL TIZIMINING AMALIYOTGA JORIY ETILISHI". Eurasian Journal of Academic Research 2.11 (2022): 479-484.
6. Мирзаева, Фарохат Одилжоновна. «КУЛЬТУРА МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ КАК ВАЖНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ». Наука и образование сегодня 2 (61) (2021): 71-72.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA IJTIMOIIY-MADANIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Halima Berdiyeva,

Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada kompetensiya muammosi, uning rivojlanish tarixi va olib borilgan tadqiqot ishi natijalari tahlil qilingan. Ijtimoiy-madaniy kompetentlik mazmuni, uni bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida rivojlantirish zaruriyati asoslangan. Shuningdek, maqolada muallif tomonidan bo'lajak o'qituvchilarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishning korporativ tizimi, bosqichlari hamda pedagogik modelini ishlab chiqishga doir taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'z: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi, kompetensiya, kompetentlik, kasbiy kompetensiya, ijtimoiy-madaniy kompetentlik, korporativ tizim, malaka talablari.

Аннотация

В статье анализируется проблема компетентности, история ее развития и результаты проведенных исследований. Содержание социокультурной компетентности основывается на необходимости ее развития у будущих учителей начальных классов. В статье также представлены предложения и рекомендации автора по развитию корпоративной системы, этапов и педагогической модели развития социокультурной компетентности у будущих учителей.

Ключевые слова: будущий учитель начальных классов, компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, социокультурная компетентность, корпоративная система, квалификационные требования.

Annotation

The article analyzes the problem of competence, the history of its development and the results of the research. The content of sociocultural competence is based on the need for its development in future primary school teachers. The article also presents the author's suggestions and recommendations for the development of a corporate system, stages and a pedagogical model for the development of socio-cultural competence in future teachers.

Keywords: future primary school teacher, competency, competence, professional competence, sociocultural competence, corporate system, qualification requirements.

Jahon ta'lim tizimida yuksak intellektual salohiyatli, yetuk kasbiy tayyorgarlikka ega, ijtimoiy faol pedagog kadrlarni tayyorlashga masalasiga katta e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim muammolari butunjahon Forumida qabul qilingan 2030-yilgacha mo'ljallangan Konsepsiyada "... Barcha uchun butun hayoti davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish..." [1] ustuvor vazifa sifatida belgilangan bo'lib, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida ularda ijtimoiy faollik ko'nikmalarini shakllantirishga qadriyatli yondashuvning pedagogik imkoniyatlarini kengaytirishni taqozo qiladi. Shu tufayli talabalarida ijtimoiy faollik ko'nikmalarini shakllantirishda yangi ta'lim texnologiyalari, innovatsiyalar va modernizatsiyalashgan tashkiliy tuzilmalarning birligi ta'minlanadi.

"O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi"da kasbiy ta'limning asosiy maqsadi professional kompetensiyalarini rivojlantirish va tegishli sohalaridagi bilimlarini oshirish mexanizmlarini takomillashtirish hamda malakali, mas'uliyatli, o'z kasbining yetuk mutaxassislarini tayyorlashdan iborat ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, ushbu Konsepsiyani amalga oshirish bo'yicha "Yo'l xaritasi"da talaba yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, ularni ama-

liy kasb egasi sifatida tayyorlash ishlarini tashkil qilish va tizimli ravishda olib borish ham belgilab berilgan [1].

Bo'lajak o'qituvchining ijtimoiy-madaniy kompetensiyasini shakllantirish strategiyani tanlash o'z ichiga oliy ta'lim rivojlanishining asosiy yo'nalishlari va bo'lajak o'qituvchiga qo'yiladigan ijtimoiy talablarni aks ettiruvchi, o'rganilayotgan pedagogik hodisaga ta'sir etuvchi barcha omillarni o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. Oliy ta'lim amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni ularda ijtimoiy-madaniy kompetentlik darajasining rivojlanganligi bilan uzviy aloqador. Mazkur jihat bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirish muammosini maxsus tadqiq etishni taqozo etadi.

Butun dunyoda bo'lajak pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda ijtimoiylashuvni ta'minlash, qadriyatlar tizimini shakllantirishning samarali texnologiyalarini ishlab chiqish, ijtimoiy pedagogika fanining eng samarali usullari interpretatsiyasidan keng foydalanish, kasbiy kompetentlikning aksiologik komponent klassifikatsiyasi va xususiyatlariga doir ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda o'quvchilarga va o'zlariga nisbatan shaxsiy va insonparvarlik pozitsiyasini egallashga qodir bo'lgan o'qituvchilar tayyorlashga bo'l-

gan ehtiyoji bo'lajak o'qituvchilarda ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirishga qadriyatli yondashuvdan foydalanish dolzarb muammolar toifasiga kirishini izohlaydi. Shu bois aksiologik yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijtimoiy-madaniy kompetensiyani rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta'lim muassasalari talabalari kompetensiyaviy rivojlanishini takomillashtirish, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning pedagogik muammolari, bo'lajak o'qituvchilar tayyorlash tizimining pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish, kompetensiyaviy yondashuv asosida bo'lajak pedagoglarni tarbiyaviy faoliyatga tayyorlash, talabalarni shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirish masalalari respublikamiz olimlaridan N.Egamberdiyeva, N.Muslimov, B.Djurayeva, D.Ro'ziyeva, Sh.Taylanova, A.Kenjaboyev, K.Riskulova, D.Ro'ziyeva, M.B.Urazova, N.N.Djamilova, Sh.Taylanova, MDH mamlakatlari olimlaridan V.Baydenko, A.Belyayeva, V.M.Polonskiy, A.K.Markova, T.A.Jukova, S.Troyanskayalarning tadqiqotlarida yoritib berilgan [3].

Turli soha olimlari tomonidan oliy ta'lim muassasalari talabalarida ijtimoiy faollikni rivojlantirish muammosi yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, talabalarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari, kasbiy kompetensiyalar asosida ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishning tuzilmali modeli, pedagogik-psixologik fanlar mazmunini ijtimoiy-madaniy tavsifdagi o'quv materiallari bilan boyitishning aksiologik imkoniyatlari, talabalarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirish muloqotining ijtimoiy-pertseptiv uslublaridan foydalanishga doir vaziyatlarni yaratishning innovatsion tizimi kabi muhim yo'nalishlar maxsus yoritib berilmagan. Ana shunday zaruratning mavjudligi talabalarning ijtimoiy-madaniy kompetentligini rivojlantirishning nazariy-pedagogik asoslarini takomillashtirish yuzasidan ilmiy izlanish olib borishni taqozo etadi.

“O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi”da o'quv jarayonida kompetensiyalarni kuchaytirishga qaratilgan metodika va texnologiyalarni joriy etish, o'quv jarayonini amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish, bu borada o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy materiallarni keng joriy etish kabi muhim vazifalar belgilab berildi [1].

Bu esa esa dunyo ilm-fanida o'qituvchi kompetensiyasi, ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirish tizimini takomillashtirish bo'yicha pedagog, metodist olimlar tomonidan olg'a surilgan ilg'or nazariy qarashlarni ilmiy o'rganishni taqozo etadi.

“Kompetentlik” tushunchasi ta'lim sohasiga pedagog-psixolog tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib kelgan. Psixologik nuqtayi nazardan, kom-

petentlik “noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, hamkasblari bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalik” [5, 57]ni anglatadi.

Kasbiy kompetentlik – mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalar egallanishi va ularning amalda yuqori darajada qo'llay olinishi. Kasbiy kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim, malakalarning egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo'nalish bo'yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o'zlashtirilishini nazarda tutadi. Shuningdek, kompetensiya mutaxassislik bilimlarini doimo boyitib borishni, yangi axborotlarni o'rganishni, eng muhimi, ilmiy ma'lumotlarni izlab topish, ularni qayta ishlash va o'z faoliyatida qo'llay bilishni taqozo etadi.

Pedagog olimi N.N.Djamilova ijtimoiy ko'nikmalar haqida fikr yuritar ekan, talabalarda ijtimoiy muammolarni hal etish va aholining ijtimoiy faravonligiga qaratilgan loyihalarda ishtirok etishi ularda ijtimoiy tashabbuskorlikni shakllantirishi va ularning ijtimoiy tashabbuskorligi ko'rsatkichi bo'lib hisoblanini e'tirof etadi [6].

Oliy ta'lim muassasasi talabalarida tashabbuskorlik sifatlarining shakllanishi shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirishning jadallashuvi sharoitida amalga oshadi hamda barqaror axloqiy-emotsional yo'nalganlik, aniq hayotiy maqsadlarning tarkib topishi bilan uyg'unlashadi.

Pedagog olimi V.I.Baydenko: “Kompetensiya ba'zi shaxslarning tavsifnomalari (bilimga va uni qo'llashga oid, hayotiy pozitsiyasiga, malakasiga, mas'uliyatiga ko'ra) mutanosiblikni o'zida namoyon etish imkoniyatiga ega bo'lishidir” [7], – deya ta'riflaydi.

V.M.Polonskiy “Ta'lim va pedagogika lug'ati”da kompetensiyaga “shaxs bilishi va amaliy ish tajribasiga ega bo'lishi kerak bo'lgan ma'lum bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisi” [8, 21], deya ta'rif beradi. Xuddi shu lug'atda kompetensiya “tegishli bilim, ilmiy va amaliy faoliyat sohasi bo'yicha kasbiy yondashish va masalalarni samarali hal etish imkonini beruvchi zaruriy bilimlar va shaxsiy xususiyatlar majmui” [8, 23], deb ta'riflanadi.

A.G.Bermus umumiy kompetensiyalar muammosini tadqiq etarkan, umumiy kompetensiyalarni asosiy to'rt kompetensiyaga bo'ladi: instrumental, shaxslararo, sistem va maxsus kompetensiyalar [9].

Instrumental kompetensiya, kognitiv qobiliyat, g'oya va fikrlarni tushunish va qo'llay olish qobiliyati, atrof-muhitni tushunish va uni boshqara olish qobiliyati, vaqtni to'g'ri tashkillash, ta'lim strategiyalarini belgilay olish, muammolarni yecha olish va qarorlar qabul qilish, texnologik o'quvlar, lingvistik ko'nikmalar, kommunikativ kompetensiyalarni o'z ichiga oladi va u quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- analiz va sintez qilish qobiliyati;

- tashkiliy va rejalashtirish qobiliyati;
 - tayanch umumiy bilimlar;
 - kasbi bo'yicha umumiy bilimlar;
 - ona tilidagi kommunikativ ko'nikmalar;
 - oddiy kompyuter ko'nikmalari;
 - turli manbalardan olingan axborotlarni topish va tahlil qila olish ko'nikmalari;
 - muammolarni yechish qobiliyati;
 - qarorlar qabul qilish qobiliyati.
- Yuqorida keltirilgan tahlillar natijasida:
- nazariy bilim va amaliy faoliyat sintezi sifatida kompetensiyaga qarashlarning birligi;
 - kompetensiya mazmunini tashkil etuvchi umumiy tushunchalarning mavjudligi (bilim, malaka, qobiliyat, tayyorlik, shaxsiy xususiyatlar);
 - bajarilayotgan faoliyat xarakteri bo'yicha kompetensiya mazmuni va tuzilishining shartliligi.

Ushbu qoidalarni hisobga olgan holda, biz "kompetentlik" deganda, shaxsning kasbiy tayyorgarlik jarayonida olingan ma'lum bilim, ko'nikma, ko'nikma va amaliy tajribalar yig'indisiga asoslangan faoliyatni amalga oshirish qobiliyati va tayyorgarligi tushunamiz. Shuni ta'kidlash kerakki, qobiliyat sifatida kompetensiyani shakllantirish, rivojlantirish va diagnostika qilishimiz mumkin.

N.Egamberdiyevaning fikricha, ijtimoiylashuv va kasbiy yetuklik jarayonlari kasbiy ta'limni bir vaqtning o'zida ham shaxsning individual rivojlanishi, uning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ham talabning shaxsiy va kasbiy nuqtayi nazarini shakllanishiga yo'naltirilgan bo'lishini talab qiladi. Ushbu jarayonlarning muvafaqqiyati quyidagi ikkita shartni amalga oshirishni talab etadi: talabalarni faol ijtimoiy va kasbiy munosabatlarga jalb etish; birgalikdagi samarali ijtimoiy va kasbiy faoliyat jarayonida shaxsning o'z-o'zini to'la namoyon eta olishiga imkoniyat yaratish [10].

V.N.Kunitsina kompetentlik muammosini tadqiq etarkan, kompetentlikning asosiy funktsiyasi ijtimoiy yo'nalganlik, moslashuv, integratsiya va shaxsiy tajribadan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Shu bois tadqiqotchi ijtimoiy kompetentlikni tavsiflash orqali uning tuzilmasi tarkibiga "kommunikativ va verbal kompetentlik, ijtimoiy-psixologik kompetentlik (shaxslararo munosabatlarga yo'nalganlik), ego-kompetentlik (o'zi haqidagi bilimlar) va shaxsiy ijtimoiy kompetentlik, shu jumladan, jarayonli oraliq kompetentlik" [4, 22]ni kiritgan. Ammo mazkur kompetensiyalar tuzilmasida kompetentlikning madaniy jihati qamrab olinmagan. Aslida ijtimoiy kompetentlik – ma'naviy bilimlar hamda o'z-o'ziga, boshqalar va olamga ma'naviy-qadriyatli munosabatsiz ma'no kasb etmaydigan murakkab shaxsiy sifat. Biz ijtimoiy va madaniy kompetentlik o'rtasida to'g'ridan to'g'ri umumiylik mavjud, deb hisoblaymiz.

Pedagogik faoliyatda kasbiy kompetentlik umumiy tuzilmasining muhim tarkibiy qismlaridan biri – bu ijtimoiy-madaniy kompetentlik hisoblanadi. Zero, zamona-

viy o'qituvchi nafaqat o'quvchiga bilim beradi, ma'lumot, axborot yetkazadi, balki rivojlanayotgan shaxs va jamiyat o'rtasida vositachi rolini ham bajaradi. "Bola – shaxs – jamiyat" munosabatlari o'zaro aloqasining maqsadga muvofiq bo'lishi o'qituvchining qanchalik ijtimoiy hayotda kompetentli, omilkor ekangigiga ham bog'liqdir.

Ijtimoiy-madaniy kompetentlikning asosiy vazifalari sirasiga moslashish, ijtimoiy yo'nalganlik, shaxsiy va umumijtimoiy tajribalarning uyg'unlashuvi kabi jihatlarni kiritish mumkin. Shaxs ijtimoiy-madaniy kompetentligining qay darajada ekanligi o'zaro shaxslararo munosabatlarni olib borish, faoliyatni yo'lga qo'yish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, psixologlar o'tkazgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, shaxsning yangi ijtimoiy, globallashuv shart-sharoitlariga moslashuvi jarayonida insonlardagi ijtimoiy kompetentlik darajasining shakllanganligi alohida o'rin tutadi [3].

Ijtimoiy-madaniy kompetentlikning mazmunini aniqlash maqsadida o'tkazilgan ilmiy adabiyotlar tahlili uning quyidagi o'ziga xos jihatlarni ajratib ko'rsatish imkonini berdi:

birinchidan, ijtimoiy-madaniy kompetentlik o'zida jamiyat va madaniyat talablarini ifoda etishi mumkin. Bu esa, shaxsning ijtimoiy-axloqiy me'yorlar mazmuni haqidagi bilimlarga, madaniy talablar asosida faoliyat shakllarini tashkillashtirish ko'nikmasiga egaligi hamda uning qadriyatli yo'nalganligi bilan izohlanadi.

ikkinchidan, ijtimoiy-madaniy kompetentlik insonning ijtimoiy o'zaro sheriklik, hamkorlik subyekti sifatidagi yaratuvchilik xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Bo'lajak boshlang'ich ijtimoiy-madaniy kompetensiya bo'lg'usi kasbiy faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini anglash, taklif qilingan yangi ijtimoiy-madaniy talablar va ularning amalga oshirilishiga doir mas'uliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyati ko'rsatkichi, shaxsiy qiziqishlarning aniq bo'lajak kasbiy tayyorgarlik, ta'lim muassasasi, jamiyat ehtiyojlari bilan bog'liqligining namoyon bo'lishi hisoblanadi. U axloqiy madaniyat, ideallar, ma'naviy qadriyatlarini tavsiflaydi. Bo'lajak pedagoglarda uslubiy tayyorgarlikni mustaqil loyihalashtirishga ijtimoiy tayyorlik tarkibiy qismi rivojlanishini harakatga keltiruvchi kuchlar bo'lib yuqori axloqiy ehtiyojlar va umumshaxsiy va kasbiy o'z-o'zini takomillashtirish dalillari; faol hayotiy pozitsiya; doirasida hayot tushuniladigan o'z asl vazifasini topish va u haqda qayg'urish "to'g'ri yo'l" hissi, aynan shunday o'zini amalga oshirish zaruriyatiga ishonch bilan kuzatiladigan kechinma hisoblanadi.

Kompetentlikga asoslangan yondashuvning maqsadi zamonaviy ta'lim nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda, mutaxassisning nazariy bilimlari va uni amaliy qo'llash o'rtasidagi uzilishni yengishga intilishdir. Shuning uchun zamonaviy o'quv jarayoni amaliyotda qo'llanilishi qiyin bo'lgan bilimlarni talabalarga berishdan iborat emas, aksincha shu bilimlarni dolzarb kasbiy muammolarni hal qilish uchun safarbar etish, shuningdek o'quv jarayoni-

da bu kabi muammolarni talabalarining o'zlari mustaqil ravishda hal qilishlari uchun sharoit yaratishdan iborat bo'lishi kerak.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishning barcha xususiyatlarini to'liq o'rganish uchun quyidagi qator jihatlarga e'tibor qaratish lozim:

ta'lim-tarbiya jarayonida milliy, ma'naviy va tarbiyaviy qadriyatlarga talabalarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirishning muhim omili sifatida qarash;

bo'lajak o'qituvchilarda ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirish uchun ularda yuqori darajadagi kommunikativ va psixologik to'siqlarni kamaytirishga doir maxsus bilimlar tizimini shakllantirish;

bo'lajak o'qituvchilarning ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslarini aniqlash

masalasini hal qilish;

ijtimoiy-madaniy kompetentlikni rivojlantirish xususiyatlarini hisobga olgan holda, kasbiy pedagogik ta'lim sharoitida ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash maqsadga muvofiq.

Xulosa, oliy ta'lim tizimida yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashda ularda ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni shakllantirish, kasbiy ijtimoiylashtirish globalashuv jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini kasbiy ijtimoiylashtirish bir tomondan shaxsning kasbiy shakllanishi va rivojlanishi, ikkinchi tomondan o'zida individning ijtimoiy shakllanishi, bo'lg'usi pedagogik faoliyatida zarur ahamiyat kasb etadigan ijtimoiy tajriba, qadriyatlar, xulq-atvor me'yorlarini o'zlashtirish jarayonini o'zida aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019-y., 06/19/5847/3887-son.
2. Incheon Declaration/ Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all [Word Education Forum, 19-22 may, 2015, Incheon, Republic of Korea].
3. Бердиева Х. Б. Развитие социокультурной компетентности у будущих учителей начальных классов // Педагогическое образование и наука. – 2020. – №. 1. – С. 128-131.
4. Кунитсына В.Н. Социальная компетентность и социальный интеллект: структура, функции, взаимоотношение // Теоретические и прикладные вопросы психологии / Под ред. А.А. Крылова. – СПб., 1995. – С. 48-59.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 3 jild. – 557 b.
6. Джамилова Н.Н. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларида ташаббускорликни ривожлантиришнинг педагогик механизмлари. Пед.фан.док (DcS). дисс.автореферати – Т., 2019. –16-22 б.
7. Байденко В.И. Выявление состава компетенции выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОСВПО нового поколения: Методическое пособие. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. – 72 с.
8. Полонский В.М. Словарь по образованию и педагогике. – М.: Высшая шк., 2004. – 512 с.
9. Бермус А.Г. Проблемы и перспективы реализации компетентностного подхода в образовании // Интернет-журнал «Эйдос». – 2005. – 10 сентября. – <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-12.htm>. – В надзаг: Центр дистанционного образования «Эйдос», e-mail: list@eidos.ru.
10. Эгамбердиева Н. Маданий-инсонпарварлик ёндашув асосида талабаларни шахсий ва касбий ижтимоийлаштириш назарияси ва амалиёти (Педагогика олий таълим муассасалари мисолида): Пед. фан. док. ... дисс. – Т., 2010. – 332 б.

SPORT MASHG'ULOTLARINING MAQSADI, VAZIFALARI, VOSITALARI, USUL VA TAMOIYILLARI

Jaxongir O'razbayev,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya:

Sportchilarni tayyorlash, qoida tariqasida, umumiy va maxsusga bo'linadi. Maxsus jismoniy tayyorgarlikka tanlangan sport turi bo'yicha mashqlarning muayyan turini bajarish natijasida erishiladi. Maxsus tayyorgarlik mashqlarining tarkibi hal qiluvchi darajada tanlangan sport intizomining o'ziga xosligi bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: sport, sportchi, mashg'ulot, tayyorgarlik.

Аннотация

Подготовка спортсменов, как правило, делится на общую и специальную. Специальная физическая подготовка достигается в результате тренировки определенного вида мышц в избранном виде спорта. Состав специальных тренировочных упражнений в решающей степени определяется спецификой избранной спортивной дисциплины.

Ключевые слова: спорт, спортсмен, тренировка, подготовка.

Annotation

Athlete training is, as a rule, divided into general and special. Special physical training is achieved as a result of performing a specific type of muscle in the selected sport. The composition of special training exercises is crucially determined by the specificity of the selected sports discipline.

Keywords: sports, athlete, training, preparation.

Sportchilarni tayyorlash, qoida tariqasida, umumiy va maxsusga bo'linadi. Maxsus jismoniy tayyorgarlik tanlangan sport turi bo'yicha mashqlarning muayyan turini bajarish natijasida erishiladi. Umumiy jismoniy tayyorgarlik, birinchi navbatda, sportchining tana a'zolari va tizimlarining funksional imkoniyatlarini oshiradigan va sog'lig'ini mustahkamlaydigan umumiy rivojlanish xarakteridagi mashqlar ta'sirida shakllanadi. Tayyorlik – jismoniy tayyorgarlikning murakkab natijasi (jismoniy sifatlarining rivojlanish darajasi); texnik tayyorgarlik (motor ko'nikmalarini takomillashtirish darajasi); taktik tayyorgarlik (taktik fikrlashning rivojlanish darajasi); aqliy tayyorgarlik (axloqiy va irodaviy fazilatlarini takomillashtirish darajasi). Tayyorgarlik, shuningdek, sanab o'tilgan mashg'ulotlarning har bir turi (jismoniy, texnik va aqliy tayyorgarlik)ga tegishli bo'lishi mumkin [1, 5].

Tayyorgarlikning har bir tomoni uning boshqa tomonlarining mukammallik darajasiga bog'liq bo'lib, ular tomonidan belgilanadi va o'z navbatida, ularning darajasiga ta'sir qiladi. Masalan, sportchining texnik jihatdan takomillashishi turli harakat sifatleri – kuch, tezlik, moslashuvchanlik, muvofiqlashtirish qobiliyatlarining rivojlanish darajasiga bog'liq. Harakat sifatlarining namoyon bo'lish darajasi, masalan, chidamlilik, texnologiya samaradorligi, charchoqni yengish uchun aqliy barqarorlik darajasi, qiyin sharoitlarda raqobatbardosh kurashning oqilona taktik sxemasini amalga oshirish qobiliyati bilan chambarchas bog'liq [2, 8].

Shuni ham ta'kidlash kerakki, taktik tayyorgarlik nafaqat sportchining ma'lumotni idrok etish va tezda qayta ishlash qobiliyati, ratsional taktik reja tuzish va vaziyatga qarab vosita muammolarini hal qilishning samarali usullarini topish qobiliyati bilan ham bog'liq. Texnik mahorat darajasi, jismoniy tayyorgarligi, mardlik, qat'iyatlilik, maqsadlilik va boshqalar bilan belgilanadi. Tanlangan musobaqa mashqlari – bu kurash vositasi bo'lgan va iloji bo'lsa, tanlangan sport turi bo'yicha musobaqalar qoidalariga muvofiq bajariladigan yaxlit harakatlantiruvchi harakatlar (yoki harakat harakatlarining majmui) [1, 10].

Sport o'yinlari bundan mustasno, ko'pgina sport turarida tanlangan musobaqa mashqlarining ulushi kichik, chunki ular sportchining tanasiga juda katta talablar qo'yadi. Maxsus tayyorgarlik mashqlari musobaqa harakatlarning elementlarini, ularning bog'lanishlarini va o'zgarishini, shuningdek, namoyon bo'ladigan qobiliyatlarning shakli yoki xarakteriga ko'ra ularga o'xshash harakatlar va harakatlarni o'z ichiga oladi. Masalan, yuguruvchining maxsus tayyorgarlik mashqlari orasida tanlangan masofa segmentlari bo'ylab yugurish; gimnastikachilar uchun shunga o'xshash rolni raqobatbardosh kombinatsiyalarning elementlari va kombinatsiyalarining ishlashi o'ynaydi; geymerlar uchun – o'yin harakatlari va kombinatsiyalar. Yana bir misol, musobaqa harakatining shaklini taxminan qayta tiklaydigan mashqlar (chang'ichilar uchun rolikli chang'ida mashqlar, g'avvoslar va gimnastikachilar uchun trambolin-da mashqlar va boshqalar). Maxsus tayyorgarlik mashqlari,

ayrim hollarda, ixtisoslik fanida zarur bo'lgan va tegishli ish rejimlarida namoyon bo'ladigan o'ziga xos fazilatlarini oshirishga qaratilgan, turdosh, turdosh sport turlaridan mashqlarni o'z ichiga oladi [3, 5].

Maxsus tayyorgarlik mashqlarining tarkibi hal qiluvchi darajada tanlangan sport intizomining o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Mashqlar jismoniy qobiliyatlarni yaxshilashga va sportchi uchun zarur bo'lganlarni shakllantirishga ko'proq yo'naltirilgan va differensial ta'sir ko'rsatadigan tarzda yaratiladi va tanlanadi.

Bu tanlangan sport turidan musobaqa mashqlarini tez-tez takroran bajarish, bo'g'inlarda kuch, tezlik, chidamlilik, harakatchanlikni kerakli darajada yaxshilashga imkon bermasligi bilan izohlanadi, chunki bunga maxsus mashqlar yordamida erishish mumkin. Buning sababi, birinchi navbatda, ko'pincha yaxlit shakldagi musobaqa mashg'ulotlarini takrorlash sonini, asosan, yuqori asabiy va jismoniy stress tufayli yetarli darajada ko'paytirish mumkin emas, bu alohida sport turlarida e'tiborga olinishi kerak. Ustun yo'naltirilganligiga qarab, maxsus tayyorgarlik mashqlari jismoniy fazilatlarini (kuch, tezlik, chidamlilik va boshqalar) tarbiyalashga qaratilgan shakllarni, harakat texnikasini va rivojlantirishga hissa qo'shadigan yetakchi shakllarga bo'linadi. Bunday bo'linish, albatta, shartli, chunki vosita harakatlarining shakli va mazmuni ko'pincha bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir [3, 15].

Simulyatsiya mashqlari ham maxsus tayyorgarlik mashqlari qatoriga kiradi, ular shunday qilib tanlanadiki, sportchining harakatlari muvofiqlashtirish tuzilmasi bo'yicha bajarish xarakteriga va ayniqsa, tanlangan mashqlar kinematikasiga imkon qadar mos keladi. Ko'pgina maxsus tayyorgarlik mashqlari orasida murabbiy nafaqat aniq vazifani hal qilish uchun ularni tanlash, balki qismlar, elementlar, harakatlarning ligamentlaridan yangilarini yaratishga qodir bo'lishi kerak. Bular muvofiqlashtirish, harakat qilish, xarakter, amplituda va boshqa xususiyatlar bo'yicha musobaqa mashqlariga o'xshash mashqlar bo'lishi kerak. Biroq mashg'ulotlarning barcha vositalari jalb qilinganlarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlanishi kerak. Ulardan ba'zilari sportchining allaqachon kuchli tomonlarini yanada yaxshilashi kerak, boshqa vositalar individual texnik harakatlari yoki jismoniy fazilatlarini rivojlantirishi lozim.

Umumiy tayyorgarlik mashqlari asosan sportchining umumiy tayyorgarligi vositalaridir. Shunday qilib, juda ko'p turli xil mashqlardan foydalanish mumkin: ularning ta'siri bo'yicha maxsus tayyorgarlikka yaqin va ulardan sezilarli darajada farq qiladi (shu jumladan, qarama-qarshi yo'naltirilganlar). Ko'pgina sport turlari bo'yicha, ayniqsa, o'sib borayotgan sportchilarni tayyorlashda umumiy tayyorgarlik mashqlarining ahamiyati ko'pincha kam baholanadi. Alohida mutaxassislar uzoq muddatli tayyorgarlikning barcha bosqichlarida maxsus jismoniy tayyorgarlik hajmini keskin oshiradi va umumiy jismoniy tay-

yorgarlik hajmini kamaytiradi, bu esa yosh sportchilarni majburiy ravishda tayyorlashga olib keladi [4, 8].

Umumiy tayyorgarlik mashqlarining natijalarni yaxshilashga ta'siri bilvosita. Ixtisoslashtirilgan vositalar (raqobat va maxsus tayyorgarlik mashqlari), bir tomondan, natijalarni yaxshilashga bevosita ta'sir qiladi. Boshqa tomondan, shuni ta'kidlash mumkinki, natijalarning yetarli darajada o'sishi yoki hatto eng yuqori yutuqlar bosqichida ularning o'sishining to'xtashi, shuningdek, sportchining shikastlanish darajasi oshishi umumiy tayyorgarlikning yetarli emasligi bilan bog'liq.

Umumiy tayyorgarlik mashqlarini tanlashda odatda quyidagi talablarga rioya qilinadi:

- sport yo'lining dastlabki bosqichlarida sportchining umumiy jismoniy tayyorgarligi unga imkon beradigan vositalarni o'z ichiga olishi kerak;

- har tomonlama jismoniy rivojlanish muammolarini samarali hal qilish sportni chuqur ixtisoslashtirish va takomillashtirish bosqichlarida sport natijalarini belgilovchi raqobatbardoshlik va jismoniy qobiliyatlarni takomillashtirish uchun asos bo'lishi kerak;

- o'ziga xos bo'lmagan ta'lim berishda, ya'ni umumiy chidamlilik, o'rtacha intensivlikdagi uzoq yugurish, chang'i uchish, suzish;

- haqiqiy kuch qobiliyatlarini tarbiyalashda – og'ir atletikadan olingan shtanga bilan mashqlar, shuningdek, har xil turdagi og'irlik va qarshilik bilan sport va yordamchi gimnastika mashqlari;

- harakat tezligini va vosita reaksiyasini o'rgatishda – sprint mashqlari, sport o'yinlari va ochiq o'yinlarning turlarini o'rgatish;

- muvofiqlashtirish qobiliyatlarini tarbiyalashda – gimnastika, akrobatika elementlari, harakatlarni muvofiqlashtirish uchun yuqori talablarga ega o'yinlar.

Ammo shuni esda tutish kerakki, umumiy tayyorgarlik mashqlari bir vaqtning o'zida sport ixtisosligining xususiyatlarini ham ifodalashi kerak. Har xil jismoniy mashqlar o'rtasida turli jismoniy fazilatlar va motorli ko'nikmalarining ijobiy va salbiy "o'tkazish" naqshlari tufayli ham ijobiy, ham salbiy o'zaro ta'sirlar mumkin. Faqat shu sababdan umumiy jismoniy tarbiya vositalari turli sport fanlari uchun bir xil bo'lishi mumkin emas. Ba'zi o'xshashliklar bilan bir qatorda, ushbu mablag'larning tarkibi har bir holatda o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Bu ularning tanlovi va o'quv jarayonining tuzilishida egalagan o'rniga ham tegishli. O'quv jarayoniga umumiy tayyorgarlik mashqlarini kiritish odatda uning umumiy samaradorligiga yordam beradi. Sport bilan shug'ullanish usullari: Sport mashg'ulotlarida metod atamasi mashg'ulotning asosiy vositalaridan foydalanish usuli va sportchi va murabbiyning faoliyati uchun texnika va qoidalar yig'indisi sifatida tushunilishi kerak.

Sport mashg'ulotlari jarayonida metodlarning ikkita katta guruhi qo'llaniladi:

1) umumiy pedagogik, shu jumladan, og'zaki va ko'rgazmali usullar;

2) amaliy, shu jumladan, qat'iy tartibga solingan mashqlar usuli, o'yin va raqobat usullari.

Sport mashg'ulotlarida qo'llaniladigan og'zaki usullarga hikoya qilish, tushuntirish, suhbat, tahlil qilish, muhokama qilish va boshqalar kiradi. Ular ko'pincha ixcham shaklda, ayniqsa, malakali sportchilarni tayyorlash jarayonida qo'llaniladi, bu maxsus terminologiya, og'zaki so'z birikmalari bilan osonlashtiriladi. O'quv jarayoni-ning samaradorligi ko'p jihatdan ko'rsatmalar, buyruqlar, sharhlar, og'zaki baholash va tushuntirishlardan mohirona foydalanishga bog'liq. Sport amaliyotida qo'llaniladigan vizual usullarga quyidagilar kiradi:

1) odatda murabbiy yoki malakali sportchi tomonidan bajariladigan alohida mashqlar va ularning elementlarini uslubiy jihatdan to'g'ri ko'rsatish;

2) o'quv filmlarini namoyish qilish, o'quvchilarning harakat harakatlari texnikasini video yozuvlar, o'yin maydonchalari va maydonlar maketlari bo'yicha taktik sxemalar va boshqalar;

3) harakat yo'nalishini, bosib o'tgan masofani va boshqalarni cheklaydigan eng oddiy nishonlardan foydalanish;

4) yorug'lik, tovush va mexanik yetakchi qurilmalar, shu jumladan, dasturni boshqarish va qayta aloqaga ega qurilmalardan foydalanish.

Ushbu qurilmalar sportchiga harakatlarning tempo-ritmik, fazoviy va dinamik xususiyatlari haqida ma'lumot olish imkonini beradi va ba'zan nafaqat harakatlar va ularning natijalari haqida ma'lumot beradi, balki vosita harakatini majburiy tuzatishni ham beradi. Ushbu usullardan foydalanganda mashqlar bir xil (standart) va o'zgaruvchan rejimda bajarilishi mumkin. Yagona rejimda ish intensivligi doimiy, o'zgaruvchan bilan – o'zgaruvchan. Jismoniy mashqlardan mashqlargacha bo'lgan ish intensivligi oshishi (progressiv variant) yoki qayta-qayta o'zgarishi (o'zgaruvchan variant) mumkin. Bir xil va o'zgaruvchan ish sharoitida qo'llaniladigan uzluksiz mashg'ulot usullari asosan aerob qobiliyatini oshirish, o'rta va uzoq muddatli ishlarga maxsus chidamlilikni rivojlantirish uchun ishlatiladi. Masalan, 5000 va 10000 metr masofada doimiy va o'zgaruvchan tezlikda eshkak eshish, 5000 va 10000 metr masofalarga bir xil va o'zgaruvchan intensivlikda yugurish. Bu mashqlar, qoida tariqasida, sportchilarning aerob mahsulдорligini oshirishga, ularning uzoq muddatli mehnatga chidamliligini rivojlantirishga va uning samaradorligini oshirishga yordam beradi [3]. O'zgaruvchan mehnat sharoitida uzluksiz o'qitish usullarining imkoniyatlari ancha xilma-xildir. Katta yoki kamroq intensivlik bilan bajariladigan mashqlar qismlarining davomiyligiga, ularning kombinatsiyasining xususiyatlariga, alohida qismlarni bajarishda ishning intensivligiga qarab, tezlikni oshirish yo'nalishi bo'yicha sportchining tanasiga ustun ta'sirga erishish mumkin. Qobiliyatlar, chidamlilikning turli kom-

ponentlarini rivojlantirish, turli sport turlari bo'yicha sport yutuqlari darajasini belgilaydigan individual qobiliyatlarni takomillashtirish [4]. Sport amaliyotida va intervalgacha mashq qilish usullarida (shu jumladan, takroriy va kombinatsiyalangan) keng qo'llaniladi. Doimiy va o'zgaruvchan intensivlikdagi va qat'iy tartibga solingan dam olish pauzalari bilan bir xil va turli xil davomiylikdagi bir qator mashqlarni bajarish bu usullar uchun xosdir. Misollar orasida maxsus chidamlilikni yaxshilashga qaratilgan tipik seriyalar mavjud: 10x400; 10x1000 m yugurish va konkida uchishda, eshkak eshishda. Yugurishda sprint sifatlarini yaxshilash uchun o'zgaruvchan variantga misol bo'lishi mumkin: 3x60 m maksimal tezlikda, dam olish – 3-5 daqiqa, 30 m harakatda – maksimal tezlikda, sekin yugurish – 200 m. Progressiv variant – bu o'sib borayotgan uzunlikdagi (400 m + 800 m + 1200 m + 2000 m seriyali yugurish) yoki standart uzunlikdagi ortib borayotgan tezlikda (olti marta 200 m masofaga suzish natijalari bilan) ketma-ket o'tishni nazarda tutadigan komplekslar. 2 min 14 s, 2 min 12 s, 2 min 10 s, 2 min 08 s, 2 min 06 s, 2 min 04 s). Tushuvchi variant qarama-qarshi kombinatsiyani o'z ichiga oladi: qisqaradigan uzunlikdagi mashqlarni ketma-ket bajarish yoki bir xil davomiylikdagi mashqlarni ularning intensivligi asta-sekin kamayishi bilan bajarish. O'yin usuli sport mashg'ulotlari jarayonida nafaqat harakatlarni dastlabki tayyorlash yoki individual qobiliyatlarga tanlab ta'sir qilish, balki murakkab sharoitlarda vosita faoliyatini kompleks yaxshilash uchun ham qo'llaniladi.

Bu ko'p jihatdan epchillik, topqirlik, tezkorlik, mustaqillik, tashabbuskorlik kabi fazilatlar va qobiliyatlarni yaxshilashga imkon beradi. U mohir o'qituvchi qo'lida jamoaviylik, do'stlik, ongli tartib-intizom va shaxsning boshqa axloqiy fazilatlarini singdirishda ham juda samarali usul bo'lib xizmat qiladi. O'yin usuli ko'pincha turli xil ochiq va sport o'yinlari shaklida amalga oshiriladi. Raqobat usuli maxsus tashkil etilgan raqobat faoliyatini o'z ichiga oladi, bu holda o'quv jarayoni samaradorligini oshirishning eng yaxshi usuli hisoblanadi. Ushbu usuldan foydalanish sportchining texnik-taktik, jismoniy va aqliy imkoniyatlariga qo'yiladigan yuqori talablar bilan bog'liq bo'lib, tananing eng muhim tizimlari faoliyatida chuqur o'zgarishlarga olib keladi va shu bilan moslashish jarayonlarini rag'batlantiradi, turli xil sport turlarining uzviy yaxshilanishini ta'minlaydi. Raqobat usulidan foydalanganda musobaqalarni o'tkazish shartlari ularni qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun eng qulay bo'lgan talablarga imkon qadar yaqinlashtirish uchun keng miqyosda o'zgartirilishi kerak [5].

Sport mashg'ulotlari tamoyillari mashg'ulot jarayonini oqilona qurishning eng muhim pedagogik qoidalari bo'lib, unda ilmiy ma'lumotlar va murabbiylikning ilg'or amaliy tajribasi sintezlanadi. Mumkin bo'lgan maksimal yutuqlarga, chuqur ixtisoslashuvga va individuallashtirishga e'tibor qarating. Agar jismoniy mashqlarni sport maqsadlarisiz qo'llashda faqat ma'lum, cheksiz mumkin bo'lgan yutuq darajasi amalga oshirilsa, sport mashg'ulotlari uchun maksimal

darajada aniq e'tibor berish odatiy holdir. Va bu maksimal individual ravishda har xil bo'lsa-da, har bir kishi sportni takomillashtirish yo'lida imkon qadar uzoqqa borishga intilishi tabiiydir. Sport yutuqlari, albatta, o'z-o'zidan emas, balki qobiliyat va mahoratni rivojlantirishning o'ziga xos ko'rsatkichlari sifatida muhimdir. Oliy sport turlari bo'yicha o'rnatish; Shu nuqtayi nazardan natijalar inson kamolotining eng yuqori darajalariga intilishni anglatishi bilan muhim ijtimoiy-pedagogik ahamiyatga ega. Bunday intilish sport tadbirlarining butun tashkil etilishi va sharoitlari, ayniqsa, sport musobaqalari tizimi va progressiv mukofotlar (boshlang'ich sport toifasini belgilashdan boshlab chempionning oltin medaligacha) tomonidan rag'batlantiriladi [2].

Eng yuqori ko'rsatkichlarga erishish sport mashg'ulotlarini to'g'ri qurish, eng samarali vosita va usullardan foydalanish, tanlangan sport turi bo'yicha chuqur mutaxassislik bilan amalga oshiriladi. Maksimalga yo'naltirilganlik u yoki bu tarzda sport mashg'ulotlarining barcha o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi: yuklarning ko'tarilgan darajasi, o'zgaruvchan yuklar va dam olishning maxsus tizimi, aniq sikllik va boshqalar. Sport mashg'ulotlarining bu modeli uzoq muddatli sportni takomillashtirish bosqichlariga qarab turli xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Birinchi bosqichlarda sport mashg'ulotlari, asosan, umumiy tayyorgarlik turi bo'yicha olib borilganda, mashg'ulot jarayonida sport ixtisosligining aniq belgilari – eng yuqori yutuqlarga yo'naltirilganlik yo'q.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. *Теория и методика физического воспитания и спорта: учебное пособие для студ.высш.учеб.завед.* – М.: Академия, 2004. – 480 с.
2. Хозяинов Г.И., Кузьмина Н.В., Варфоломеева Л.Е. *Акмеология физической культуры и спорта: учебное пособие для студ.высш. учеб.завед.* – М.: Академия, 2007. – 208 с.
3. Барчуков И.С., Нестеров А.А. *Физическая культура и спорт: методология, теория, практика: учебное пособие для студ.высш. учеб.завед.* – М.: Академия, 2006. – 528 с.
4. Туревский И.М., Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. *Самостоятельная работа студентов факультетов физической культуры по дисциплинам предметной подготовки: учебное пособие для студ.высш.учеб.завед.* – М.: Академия, 2003. – 320 с.
5. Матвеев Л.П. *Теория и методика физической культуры: учеб. для интов. физ. культуры.* – М.: Физкультура и спорт, 1991. – 544 с.

ЎҚУВЧИ КУН ТАРТИБИНИ ОҚИЛОНА ТАШКИЛ ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ (12-14 ёш ўсмирлар мисолида)

Наргиза Авулова,

СамДУ Мактабгача ва бошланғич таълим кафедраси ўқитувчиси

Аннотация

Ушбу мақоламизда мактаб ўқувчиларининг маънавий ва физиологик ривожланишида оқилон таъкил қилинган кун тартибининг аҳамияти, мавжуд муаммолар таҳлил қилиниб, самарали кун тартибини таъкил қилиш шартлари изоҳланган. Тадқиқот ишимизда анализ, синтез, умумлаштириш, қиёсий таҳлил методларидан фойдаланилди.

Калим сўзлар: бозор иқтисодиёти, замонавий шароитлар, кун тартиби, интизом, вақт бюджети, бўш вақт, ўқув юкламаси, психологик ривожланиш, таълим салоҳияти, вақт қадри.

Аннотация

В данной статье значение рационально организованной повестки дня в духовно-физиологическом развитии школьников, анализируются существующие проблемы, объясняются условия организации эффективной повестки дня. В нашей исследовательской работе использовались методы анализа, синтеза, обобщения и сравнительного анализа.

Ключевые слова: рыночная экономика, современные условия, повестка дня, дисциплина, бюджет времени, свободное время, учебная нагрузка, психологическое развитие, воспитательный потенциал, ценность времени.

Annotation

In this article, the importance of a rationally organized agenda in the spiritual and physiological development of schoolchildren, the existing problems are analyzed, and the conditions for organizing an effective agenda are explained. The methods of analysis, synthesis, generalization, and comparative analysis were used in our research work.

Keywords: market economy, modern conditions, agenda, discipline, time budget, free time, educational load, psychological development, educational potential, value of time.

Ҳар бир бола табиат ва жамият томонидан индивидуал имкониятларга эга. Умуман, инсониятнинг ривожланиши маданият ва таълим контекстида аста-секин содир бўладиган жараён дир. Бугунги кунда ижобий ўзгаришлар билан бир қаторда мактаб таълимининг ҳолати, шу сабабларга кўра, мактаб ўқувчиларининг таълим фаолиятига бўлган фаоллиги ва қизиқишининг пасайиши, уларнинг жисмоний ва психологик ривожланишининг секинлашуви, ахлоқий меъёрларнинг пасайиши билан тавсифланади [2, 167]. Бу ҳолатга қуйидаги омилларни асос қилиб кўрсатиш мумкин: таълим юкламаси; психогигиеник талабларнинг бузилиши; ўқувчилар ва ўқитувчилар ўртасидаги шахслараро мулоқотнинг, психологик билимларнинг пастлиги [1, 11].

Педагогик ва психологик адабиётларнинг таҳлили, кузатишларимиз мактаб ўқувчиларининг соғлом турмуш тарзини шакллантириш технологияси етарли даражада ривожланмаганлигини тасдиқлади.

Маҳаллий тадқиқотчиларимиз Ш.Мардонов, А.Халиков, А.Садикова, Ф.Ибрагимова, Н.Артикова, Р.Шерметов, Э.Нокувватовлар, Н.Кошановалар томонидан мавзуга ёндош мавзуларда, жумладан, мактаб ўқувчиларининг синфдан ташқари ишларини, фаолиятини таъкил қилишнинг назарий асослари ва амалий жиҳатлари ўрганилган. Г.Грушин, Г.А.Ефтева, Б.И.Дубсон, В.В.Журавлев, Г.Е. Зборовский, С.А.Кравченко, Е.В.Бондаревская, Л.И.Новиковалар умумтаълим

мактаблари ўсмир ёшлари бўш вақтининг фалсафий, шунингдек, социологик жиҳатларини; К.Д.Ушинский, А.С.Макаренко, С.Т.Шатский, П.П.Блонский, А.В.Мудрик, Н.Л.Селивянова, Н.Крупская, К.С.Романова ва бошқалар бўш вақтни таъкил этишнинг психологик-педагогик жиҳатлари, унинг шахсни ривожлантириш ва мактаб ўқувчиларининг дунёқарашини шакллантиришга таъсири масалалари бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Бола кундалик тартибга риоя қилиш орқали интизомга ва шахсий имкониятларидан оқилон фойдаланишга ўрганади. Э.Кант “Педагогика ҳақида” номли асарида ота-оналар ўз фарзандларини эрта болалигидан меҳнасеваликка ва интизомлиликка ўргатиши лозимлиги ҳақида шундай дейди: “Интизомсизлик маданиятсизликга нисбатан каттароқ иллат дир, чунки маданиятнинг ўрнини кейинроқ тўлдирса бўлади, аммо ёввойиликдан асло қутулиб бўлмайди, интизом борасида қўйилган хато, камчилиқнинг ўрнини ҳеч қачон тўлдириб бўлмайди” [3]. Кант инсон тарбиясида тартиб интизомли бўлиш лозимлигига алоҳида эътибор қаратади. У тартиб-интизомни инсондаги ёввойиликни жиловлаш ва енгил воситаси эканлигини таъкидлайди. Шу сабабли болаларни оқилон кун тартибига ўргатишни муҳим деб ҳисоблайди. Болалар тарбиясига оид амалий тавсияларида болаларни махсус жисмоний машқлар, турли хил кўнгилочар тадбирларни ҳам педагогик жараёнга фаол равишда

қўшиш мумкинлигини кўрсатиб берган. Болани ўқитиш ҳам мактабдаги ва мактабдан ташқари машғулотларини ўз ичига олишини таъкидлаган ҳолда, инсоннинг меҳнат қилувчи ягона мавжудотлигини таъкидлайди [4, 421].

Савол туғилади: Нима учун мактаб ўқувчилари учун кундалик режим зарур? Заиф жисмоний ривожланиш, чарчоқ, летаргия, апатия, тез-тез асабийлашиш ва ёмон хулқ-атворнинг кучайиши каби ҳолатларнинг юзага келиши тўғридан-тўғри ёки билвосита ўқувчининг нотўғри кун тартибига боғлиқ. Афсуски, ота-оналар ҳар доим ҳам фарзандларининг кун тартибига етарлича эътибор беришмайди. Рус педагоги Куценко амалий тадқиқотлари натижасида мактаб ўқувчиларининг кун тартибини оқилона ташкил этиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқади ва амалиётга жорий этишни таклиф қилади. Инсон табиатининг бир қисми ҳисобланар экан, табиатда ҳамма нарса ритмик ҳолатда бажарилиши керак. Марказий нерв системаси таъсирида инсон аъзоларидаги барча тизимлар мувофиқлашади ва кетма-кет ритмик ишлайди. Уларнинг мураккаб фаолияти организмнинг атроф-муҳит билан ҳаётӣй бирлигини таъминлайди, табиат ҳодисаларининг ритми эса ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Масалан, уйку ва уйғонишнинг ўзгариши кеча ва кундузнинг мунтазам алмашилиши, нафас олиш, юрак фаолияти, овқат ҳазм қилиш, ҳаракатланиш жараёнлари ритмик ва кетма-кет давом этиши билан боғлиқ. Инсон организмнинг тўғри ривожланиши бевосита уйку ҳолатининг нормал ҳолатига ҳам боғлиқ. Уйку меъёри бола ёшига қараб ўзгариб бориши бизга маълум. Жумладан, янги туғилган чақалоқ учун 23 соат уйку вақти меъёр ҳисобланса, 7-8 ёшли болалар учун 10,5-11 соатни, 15-16 яшар ўсмирлар учун 9 соатни ташкил қилади [5]. Бундан ташқари, овқатланиш ва дам олиш, юрак уриши меъёрлари ҳам бола ёшига қараб турлича меъёрларда бўлади. Демак, кун тартиби (кунлик режим) организм учун зарур бўлган тўғри физиологик жараёнларнинг аниқ аксидир. Режимга риоя қилинса, мактаб ўқувчиларида вақтни ташкил қилиш бўйича шартли рефлекслар, яъни вақтида ухлаш, дам олиш кўникмалари шаклланади. Агар ота-оналар фарзандларининг кундалик режимини тўғри ташкил қилишга ўргатсалар, болалар мактабда ҳам, уйда ҳам тетик ҳолатда бўлиб, яхши иш қобилиятига эга бўлади. Вақтида дам олган бола ўқув дарсларида дарс жараёнини яхши қабул қилади. Катталар томонидан бола кун тартибининг назорат қилиниши болаларни тартиб-интизомга ўргатади, уларда интизомнинг шаклланиши эса, ўз навбатида, муайян ишларни бажариш учун масъулият ҳиссини уйғотади. Ўқувчилар ўз вақтларини кадрлай бошлайди ва тизимли ҳаракатланиш кўникмаларига эга бўладилар. Демак, бола ўзи учун маълум бир

кун тартиби белгилаб қўйилганлигини ва унга риоя қилиш мажбурий равишда эканлигини яхши билиши, энг муҳими, кун тартиби доимий ишлаши керак. Бола улғайгани сайин вақт ўтиб кун тартиби (кунлик режим)нинг алоҳида таркибий қисмларининг нисбати ҳам ўзгариб боради ҳамда фаолиятининг янги турлари пайдо бўлади.

Ўқувчиларнинг кунлик вақт бюджетида қуйидаги асосий компонентлар ажратилади: мактабдаги ва уйдаги ўқув жараёни; дам олиш, уйку вақти; дарсдан ташқари машғулотлар; ўз-ўзига хизмат кўрсатиш шахсий гигиена қоидаларига риоя қилиш; овқатланиш, тоза ҳавода сайр қилиш; жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш ва ҳоказо. Боланинг ҳаёти мактаб машғулотлари билан чекланмайди. Мактаб ёшидаги болалар ўзга хос қизиқиш билан тасвирий санъат, мусика, спорт тўғаракларига қатнашиш, концерт, кино ва театр томошаларига боришни ёқтиришади. Аммо муттасил равишда телевизор томоша қилиш, интернет ўйинларида вақтини ўтказиш ўқувчининг кун тартибининг бузилишига сабаб бўлади ва шу билан бирга, соғлигига жиддий таъсир кўрсатади. Маданий тадбирлар ва ўқувчи учун севимли машғулотлар болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тартибга солиниши лозим. Кўп ҳолатларда ота-оналар тез-тез шифокорларга фарзандларининг нотинч уйкуси ва жаҳлдорлигидан шикоят қилишади. Ўқувчиларнинг кунлик режимга қай тарзда риоя қилиши кўп жиҳатдан, ота-оналарнинг таълим салоҳияти ва масъулиятлилиқ даражасига боғлиқ бўлиб, бу борада уларни қуйидаги гуруҳларга ажратишимиз мумкин бўлади:

1-гуруҳ ота-оналари – фарзандлари бўш вақтини нормал ҳолатда ташкил қила олмайдиган ота-оналар. Бунга ота-оналарнинг таълим салоҳияти пастлиги ёки фарзанд тарбиясига масъулиятсиз ҳаракатлари сабаб бўлиши мумкин.

2-гуруҳ ота-оналари – дарсдан ташқари таълим юкламаларини меъёридан ошириб юбуровчи ота-оналар. Фарзандлари бўш вақтини унумли ташкил қилиш мақсадида таълим ва спорт тўғаракларига уларни меъёридан ортиқ жалб қилувчи ота-оналар. Улар фарзандларини турли фан ва касбий тўғараклар ҳамда спорт машғулотларига мактабгача бўлган ёшиданок ёки мактаб даврида муттасил жалб қилиши оқибатида болада таълимдан беизиш ёки чарчаш ҳолатлари юзага келиши кузатилади.

3-гуруҳ ота-оналари – таълим салоҳияти юқори бўлган ота-оналар. Фарзандлари бўш вақтидаги таълимий ва дам олиш вақтлари юкламаларини меъёрий талаблар асосида ташкил қила оладиган юқори салоҳиятли ота-оналар.

Кўп ҳолатларда ота-оналар ўзлари болалигида амалга ошира олмаган орзу-умидларини фарзандлари

орқали амалга ошириш мақсадида уларни бўш вақтидаги таълимий ёки дам олишига тегишли юкламаларини ошириб юборадилар. Мактаб ўқувчисининг кун тартибини ташкил қилишда оиладаги катталар режими билан мувофиқлаштирилиши катта аҳамиятга эга. Шу ўринда оилада ўрнатилган катталарнинг кундалик тартибига болани тўлиқ киритиш ҳам мумкин эмас. Тартиб, айниқса, ўқувчилар учун долзарбдир. Бу ўқувчининг янги ҳаётга кўникиши, дам олиш ва ўқишни уйғунлаштиришига ёрдам беради, асабийлашиш, қўзғалувчанликнинг олдини олади ва кун давомида боланинг ишлаш қобилиятини сақлаб қолади. Ўсмир ёшидаги бола физиологик жиҳатдан ўсаётган организмга эга бўлгани учун уйқу вақти катталарникидан 2-3 соатга кўпроқ эканлигини ҳисобга олиб, эртароқ ухлаши лозим бўлади.

Шу билан бирга, оилада бир-биридан мустақил иккита режим яратиш ҳам мумкин эмас. Оилада фарзандларнинг катталар кунлик режимига унинг ёши учун зарур бўлган асосий элементларнинг давомийлиги (уйқу, овқатланиш, тоза ҳавода сайр қилиш) бўлиши муҳим. Режимнинг барча таркибий қисмларини ўқувчининг индивидуал ва ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тўғри, уйғунлашган ҳолатдагина боланинг баркамол ривожланиши ва тарбияланишини таъминлаш мумкин. Айрим ўқувчилар бўш вақтида кўзланган мақсадига эриша олмайди. Агар ўқувчининг шахсий иши, кун тартиби тўғри ташкил қилинса, мазмунли кун режимига эришиш мумкин. Болалар учун якшанба дам олиш куни ҳақиқий дам олиш куни бўлиши яна бир ҳафталик таълим жараёнига тайёргарлик вазифасини ўташи лозим. Аммо дам олиш жараёни ишлаб чиқилган кун тартибини бузмаслиги керак. Сабаби, болада шаклланган рефлексни бузиш осон, аммо қайта ўрнатиш қийинроқ вазифа ҳисобланади. Ўқувнинг дам олиш куни жадвали доимий ўрнатилган кун тартибининг бир қисми сифатида одатдаги мактаб кунларидагидан сезиларли даражада фарқ қилмаслиги керак.

Ўқувчиларнинг муваффақиятли ўқув фаолияти бўйича рус педагоги

К.Д.Ушинскийнинг фикрича, агар ўқувчи уйга вазифани узоқ вақт давомида катта юклама билан бажарадиган бўлса, ўқувчининг диққат ва хотираси пасайиб, муваффақияти камайиши мумкин. Бу борада рус педагоги Г.Куценко ўқувчи дарс столида узоқ вақт давомида дарс қиладиган бўлса, у ҳолда, 40-45 минутдан танаффус қилиб туриши ақлий ва жисмоний томондан фойдали эканлигини айтади. Узоқ вақт руҳий зўриқиш ва катта юкланишлар билан ақлий меҳнат билан шуғулланиш ўқув жараёнида самарадорлик бермайди. Амалиёт шуни кўрсатадики, мактаб ўқувчиларининг кун давомидаги мустақил таълим фаолияти нотекис юкланади. Мактабнинг

ўрта ва юқори синф ўқувчилари уйга вазифасига вақт ажратишида ўз реал имкониятларини ҳисобга олиши, яъни ҳар бир топшириқни бажаришга қанча вақт кетишини англаган ҳолда, кунлик тартибини белгилаб олиши лозим. Уй вазифасини бажариш ўқув жараёнининг бир қисми сифатида кун тартибида асосий вақтни эгаллаши лозим. Ўқувчи шахсий фаолиятида уйга вазифаларини муваффақиятли бажариши уйда мавжуд шарт-шароитнинг яратилганлиги ҳам муҳим ҳисобланади. Ўсмир-ёшлар кун тартибининг нотекислиги фаолияти самарадорлигини пасайтирувчи омиллардан ҳисобланади.

Сўнгги йилларда мактаб дарсликларидаги маълумотларнинг замон талаблари асосида ўқувчилар тафаккурини ривожлантириш мақсадида анчайин мураккаблашиб бориши ўқувчиларда юқори ўқув юқининг пайдо бўлишига сабаб бўлмоқда. Натижада, улар жисмоний фаолиятга нисбатан ақлий фаолиятга кўпроқ вақт ажратишмоқда. Шунингдек, ҳозирги техноген цивилизация даврида транспорт ва ахборот коммуникация хизматининг ривожланиши, бир томондан, инсоният елкасидаги меҳнат юкламасининг камайишига сабаб бўлаётган бўлса, иккинчидан, нафақат ёшлар, балки катта ёшли авлодни ҳам кам ҳаракатланишига ва бунинг оқибатида инсон саломатлиги ҳолати, тананинг чидамлилиги йилдан-йилга пасайиб боришига сабаб бўлмоқда. Бунинг натижасида сўнгги йилларда мактабда ва уйда ўқувчиларнинг кўпчилигида жисмоний ҳаракатларнинг етишмаслиги ҳолати мавжуд. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ўрта ва юқори синф ўқувчиларининг кўпчилигида статик ўтириш вақти 82-85 фоизни ташкил қилади. Шундан куннинг 16 фоизини жисмоний тарбиянинг ташкилий шаклларида тўғри келади. Мактабга чиққан қуйи синф ўқувчиларида жисмоний фаоллик 50 фоизга камайиши аниқланган. Жисмоний машқларни бажаришда қиз болалар ўғил болаларга нисбатан камроқ ҳаракат қилади. Ўқувчиларнинг жисмоний жиҳатдан кам ҳаракат қилиши тананинг функционал фаолиятига салбий таъсир қилиши натижасида мия фаолиятидаги эътибор ва хотира заифлашуви юзага келади ҳамда ҳаракатларини мувофиқлаштириш пасаяди. Ўқувчи шахсий ишини ташкил қилишда жисмоний ҳаракатлар юкламасининг меъёрида бўлишига ота-оналар эътиборли бўлишлари уларнинг ҳар томонлама ривожланишида аҳамиятлидир. Мактаб ўқувчиси кунлик режими, шахсий фаолиятида жисмоний ҳаракатлар меъёрий юкламасини билиши мақсадга мувофиқ.

Ўқувчи шахсий фаолиятидаги кун тартибида жисмоний ҳаракатлар қуйидаги кўринишларда бўлади: эрталабки бадантарбия машқлари; очик ҳавода пиёда сайр қилиш; спорт тўғаракларига қатнашиш; турли шакллардаги уй юмушлари билан банд бўлиш ва ҳоказо. Баъзи ота-оналар кўриш қобилияти

паст бўлган фарзандларини жисмоний машқларга жалб қилишидан қўрқишади. Аммо шифокор назорати остида жисмоний машқлар билан шуғулланиши мумкин. Ўқувчи кун тартибида жисмоний машқларга вақт ажратилишининг ижобий томонлари қуйидагилардир: ўқувчи соғлиги мустаҳкамланади; жисмоний имкониятлари: чидамлилиқ, тезлик ошади; ахлоқий фазилатлари: қатъиятлилиқ, жамоавийлик, иродавийлик кабилар ривожланади; қон-томирлар фаолияти яхшиланиши натижасида мия фаолияти фаоллашади ва ҳоказо.

Ўқувчи эрталабки бадантарбия машқларини доимий қилиши ва муайян вақтда бажаришга одатланиши мақсадга мувофиқдир. Ўқувчи шахсий ишида гигиена қоидаларига риоя қилиш мактаб ўқувчиларининг ҳаракат маданиятини оширади. Ўқувчи кун тартибида ота-оналарига уй юмушларида ёрдам бериши уларнинг масъулиятлилиқ даражасини оширади. Ўқувчиларда жисмоний машқларни бажариш кўникмаларини шакллантириш нафақат инсоннинг умумий маданиятининг бир қисми, балки боланинг ривожланиши ва физиологик ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Болаларнинг бўш вақтини унумли ташкил қилиш масаласи узоқ вақтлардан буён шифокор ва педагогларни ташвишлантириб келади. Ҳамма ўқувчилар ҳам вақтини мазмунли ташкил қилиш қобилиятига эга эмас. Бу борада Г.Ушинский агар бола бўш вақтини қандай ўтказишни билмаса, унинг ахлоқи бузилади деган эди.

Кўпчилиқ оилалар ҳаётининг тартибсизлиги, оилавий турмуш тарзида ўрнатилган ахлоқий-меъёр ва анъаналарнинг бузлиши ўсмир ёшлар тарбиясига

салбий таъсир кўрсатувчи етакчи омилдир. Ўқувчининг кундалиқ фаолиятини оқилона ташкил қилиш муаммоси, ўқувчининг кун тартиби тиббий ва педагогик конференцияларида, ота-оналар йиғилишларида, умуман олганда, яқдилликда ҳал қилиш мумкин бўлган масалалар [5, 110].

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ота-оналар фарзандларининг моддий таъминотларини қоплаш билан овора бўлганлиги сабабли ҳамда ўрта синфда ўқиётган фарзандларини катта бўлиб қолганлиги учун тарбиялаш унчалиқ шарт эмас деб ҳисоблаётганлиги сабабли ўсмир ёшларнинг шахсий иши доимий назоратда эмас. Ваҳоланки, бола учун энг таҳликали ва эътибор кўп талаб қилинадиган давр 12-14 ёш оралиғидаги давр ҳисобланади. Тадқиқот шуни кўрсатадики, болалар бўш вақтининг унумли ташкил қилиниши бу борада ота-оналарнинг шахсий намунаси билан бевосита боғлиқ. Фикримизча, синф раҳбарларининг асосий вазифаларидан бири бўш вақтнинг моҳиятини ҳимоя қилиш, уни мактаб ўқувчилари учун мажбурий машғулотлар билан тўлдирмаслик, балки уларнинг учун мазмунли фаолиятни танлаш эркинлигини сақлаш ва болаларни ўз кунини мазмунли режалаштиришга кўмаклашишдир.

Бўш вақтни тўлдириш борасида ўсмирлар барқарор қизиқиш ва эҳтиёжларга эга эмас. Шу нуқтаи назардан ўсмирлар бўш вақтни ташкил этиш шакллари катталардан талаб қилиш зарур. Аммо бу усул ҳар доим ҳам жисмоний ва ақлий ривожланишида ижобий бўлавермаси мумкин. Ўқувчининг кун тартибига катталар томонидан берилган эътибор бу унинг келажагига берилган эътибор сифатида қаралиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Апанасенко, Г.Л. Валеология: право на самостоятельность / Г.Л.Апанасенко // Медицинская газета, 1996. – С. 10-11.
2. Бедный М.С. Медико – демографическое изучение народонаселения / М.С.Бедный. – М., 1979. – 160 с.
3. Кант И. Педагогика тўғрисида. М. Акбаров таржимаси. “Niso-Pligraf”. –Т., 2013. – 232 б.
4. Кант И. Сочинения в шести томах. Т.6. – М., 1966. – 530 с. www.ziyouz.com.
5. Куценк Г.И., Кононов И.Ф. Режим дня школьника. – М.: “Медицина”, 1987. – 110 с.

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ МУАММОЛАР ЕЧИМИ БЎЙИЧА ЗАМОНАВИЙ КЕНГАШЛАР

Тўйчи Ахмедов,

Олий таълимни ривожлантириш тадқиқотлари ва
илғор технологияларни татбиқ этиш маркази бўлим бошлиғи,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Аннотация

Ушбу мақолада ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг ечимига қаратилган йиғилиш, тақдимот, очиқ мулоқот ва видеоселекторлар фаолияти ёритилади. Муаллиф йиғилиш, тақдимот, очиқ мулоқот ва видеоселекторларни замонавий кенгашлар сифатида таҳлил этади.

Калит сўзлар: давлат, жамият, бошқарув, йиғилиш, тақдимот, очиқ мулоқот ва видеоселекторлар, кенгаш.

Аннотация

В данной статье будет исследована деятельность видеоселекторов, открытые дискуссии, презентации и встречи, посвященные решению социально-экономических вопросов. Автор анализирует встречи, презентации, открытые дискуссии и видеоселекторы как современную форму совета.

Ключевые слова: государство, общество, управление, собрание, презентация, открытая дискуссия, видеоселекторы, советы.

Annotation

In this article the activity of video selectors, open discussions, presentations and meetings dedicated to solve socio-economic issues will be explored. The author analyzes meetings, presentations, open discussions and video selectors as modern form of council.

Keywords: state, society, governance, meeting, presentation, open discussion, video selectors, councils.

Давлат ва фуқаролар ўртасида икки томонлама аҳборот айрибошлашни таъминловчи структуралар ва жараёнлар ўртасидаги мулоқотсиз қандай қилиб давлат ижтимоий эҳтиёжлар ва умидларга жавоб бера олишини тасаввур қилиш имконсиз. Энг муҳими, икки томонлама мулоқот фуқароларга давлат фаолияти устидан назорат ўрнатишга, уларни ташвишга солган муаммолар борасида давлат билан алоқа ўрнатишга, сиёсий натижаларга таъсир этишга имкон беради. Кўпгина сиёсатшунослар бу давлат ва жамият ўртасидаги ишончнинг ривожланишига хизмат қилиши ҳамда давлатнинг узок муддатли легитимлиги асоси эканлигига ишонадилар [5, 67]. Шунинг учун давлат бошқарувида кенгаш ва маслаҳатлашув асосида қарор чиқаришга қаратилган тизим шакллантирилди. Хусусан, давлат раҳбари ҳал этилиши зарур бўлган масалалар бўйича муҳокама майдонини юзага келишига имконият яратиб, кенгашиш жараёнида билдирилган таклифлар ҳамда мавжуд муаммоларни ечиш учун қилинган аҳоли мурожаатлари асосида концептуал қарорлар қабул қилмоқда. Президент миллий давлатчилик, замонавий бошқарув ва рақамли демократия имкониятлари уйғунлашган ҳамда муҳим ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар қилишга қаратилган кенгашлардан фойдаланмоқда.

Айни вақтда жорий ижтимоий-иқтисодий вазифалардан келиб чиқиб, ташкил этилаётган Прези-

дент раҳбарлигидаги йиғилишларни ҳам замонавий кенгаш институтларига киритиш мумкин. Уларни шартли равишда камида тўртга бўлиб ўрганиш керак: биринчиси – тор доирада, фақат масъуллар (Президент маслаҳатчилари, Вазирлар Маҳкамаси аъзолари ёки муайян соҳа вакилларининг маълум бир қисми ёки вилоят фаоллари ва масъуллари) иштирокидаги йиғилишлар, иккинчиси – муайян ҳудуд ёки соҳани ривожлантириш лойиҳалари юзасидан экспертлар ва масъуллар иштирокидаги тақдимотлар, учинчиси – ижроия тизими масъуллари ва соҳа вакилларини қамраб оладиган видеоселекторлар, тўртинчиси – тегишли соҳанинг ёки аҳолининг муайян қатлами вакиллари қатнашадиган очиқ мулоқотлар. Ҳар бир кўринишдаги кенгаш институтларининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурида ижро тизими бўйича Администрация ва Вазирлар Маҳкамасининг ходимлари иштирокидаги йиғилишларда давлат ва жамият ҳаётидаги муҳим масалалар муҳокама қилиб борилади. Масалан, 2022 йил 12 апрель куни Президент Шавкат Мирзиёев ҳузуридаги йиғилишда аҳолини фармацевтика маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлаш, янги турдаги дори воситаларини ишлаб чиқаришни ўзлаштириш чора-тадбирлари муҳокама қилинди. Йиғилишдан аввал Президент топшириғига кўра, барча фармацевтика корхоналари билан

учрашувлар ўтказилди. Улар томонидан эликка яқин муаммо кўтарилган. Жумладан, “тиббиёт муассасалари томонидан давлат харидларида дори воситаларини “савдо номи” билан жойлаштириш, бир неча дориларни битта лотга қўйиш ҳолатлари мавжуд; маҳаллий ишлаб чиқарувчилар амалиётда 15 фоизлик нарх преференциясидан фойдалана олмаяпти; ташқи омиллар ҳисобига 150 турдаги аҳоли учун керакли дори воситаларида узилиш бўлиши хавфи мавжуд; корхоналар билан маҳсулотини 3 йил давомида кафолатли сотиб олиш (офтейк) тизимини жорий қилиш бўйича амалий ишлар бошланмади. Бундан ташқари, ички бозорда қалбаки ва контрафакт дорилар сотилишига ҳалигача барҳам берилгани йўқ” [6]. Ҳар бир соҳа муаммоларига бағишланган бундай йиғилишда мутахассислардан ечимини кутаётган муаммолар ва конкрет таклифлар олинди. Ушбу йиғилишда ҳам муҳокама қилинган масалалар юзасидан мутасаддилар, соҳадаги етакчи корхоналар раҳбарлари ва доривор ўсимлик етиштирувчи тадбиркорлар сўзга чиқди. Президент уларнинг таклиф ва ташаббусларини амалга ошириш бўйича кўрсатмалар берди [14]. Бундан шундай хулоса қилиш керакки, Президент ҳузуридаги мазкур йиғилишда аввал муаммолар ўрганилади, мурожаатлар тингланади, таҳлил этилаётган соҳа вакилларининг муаммолар ечимига доир таклифлари инобатга олинади.

Ҳар битта йиғилиш муайян соҳадаги муаммолар, таҳлиллар, таклифлар ва вазифалар муҳокамасига бағишланган. 2018 йилда ахборот-коммуникация технологиялари, геология-қидирув ишлари, ёқилғи-энергетика, кон-металлургия, экология ва атроф-муҳит муҳофазаси, фармацевтика, хотин-қизлар ва оила институтини қўллаб-қувватлаш, маҳаллийлаштириш, қишлоқ хўжалигини механизациялаш, давлат хизматлари, иқтисодий тармоқлар, ишлаб чиқариш ва экспорт, атом электр энергияси, виночилик, маиший чиқиндиларни қайта ишлаш, автомобиль транспорти, бюджет тушумлари, жисмоний тарбия ва спорт масалалари, мудофаа, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, кимё саноати, халқ таълими, нефть-газ, замонавий кадрлар, миллий хавфсизлик каби масалалар таҳлил қилинган. 2022 йилда эса инвестиция ва савдо, мудофаа, чарм-поябзал, машинасозлик, электротехника, электромобил саноати, ичимлик суви, коммунал масалалар, божхона, ҳукумат фаолияти, солиқ ишлари, оммавий спорт, бюджет, фармацевтика, ахборот технологиялари, қишлоқ хўжалиги, ғаллачилик, нефть-газ, мактаб таълими, соғлиқни сақлаш, стандартлаштириш, сертификатлаштириш, Конституция комиссияси фаолияти, геология, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, аҳоли фаровонлиги, пахтачилик, минтақавий масалалар, ислохотлар, транспорт, маҳалла, куз-қиш мавсумига тайёргарлик, одил судлов, ҳарбий прокуратура, тадбиркорлик, ин-

вестиция, темир йўл каби хилма-хил соҳалар муҳокама қилинган. Ҳар бир соҳа миқёсида муаммоларни ечиш бўйича ислохотлар белгиланган.

Охириги уч йилликда муайян ҳудуд ёки соҳани ривожлантириш лойиҳалари юзасидан экспертлар ва масъуллар иштирокидаги тақдимотлар ҳам алоҳида институт сифатида аҳамият касб этиб бормоқда. Давлат раҳбари ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал этишдаги лойиҳалар билан тез-тез танишмоқда. Ушбу тақдимотларнинг яратилиши, тақомилига етиши ва самарали яқунланиши жараёни мутахассислар билан алоҳида муҳокама қилинади. Бундай кўри-нишдаги маслаҳатлашувнинг бошқа йиғилишлардан фарқи шундаки, унда битта соҳа ёки битта лойиҳа устида норасмий, яъни стол атрофида эмас, балки лойиҳа атрофида муҳокама бўлиб ўтади. Тақдимотларнинг замонавий кенгаш институти сифатидаги ўрни алоҳида аҳамият касб этмоқда. Биринчидан, тақдимотда муайян соҳа мутахассислари ва масъуллари қурилиш ёки йирик лойиҳаларни амалга ошириш бўйича таклифини давлат раҳбарига тақдим этади [8], иккинчидан, давлат раҳбари ва соҳанинг етук мутахассислари лойиҳа бўйича истиқболли режаларни муҳокама қилади [9], учинчидан, тақдимотда соҳа ривожини учун бир нечта таклифлар билдирилиши мумкин, шулар асосида давлат раҳбари ҳам ўзининг кўрсатмаларини беради, амалга ошириш юзасидан мутасаддилар масъуллигини белгилайди [12], тўртинчидан, тақдимотда замонавий воситалар асосида технологик харита намоиш этилади ва визуал имкониятлар асосида истиқболли лойиҳалар кўриб чиқилади [15], бешинчидан, ҳар бир тақдимотда соҳанинг етук мутахассислари билан бирга тегишли лойиҳага иштирокчиси бўлган инвесторлар ҳам қатнашиши мумкин, яъни ҳукумат аъзоси, мутахассислар ва инвесторлар билан муҳокама амалга оширилади [7]. Тақдимотда энг кўп муҳокама қилинадиган соҳалар бу – қурилиш ишлари ва муайян ҳудудларни комплекс ривожлантириш лойиҳалари ҳисобланади. Масалан, 2022 йилда ўтказилган 38 та тақдимотдан 10 тасида қурилиш билан боғлиқ таклифлар муҳокама қилинган. Ундан сўнг коммунал соҳа (9 та) ва транспорт логистикаси (8 та)га оид таклифлар давлат раҳбари иштирокида кўриб чиқилган. “Иштирок” ёндашуви муаммо ва эҳтиёжларни аниқлашга, устуворини белгилашга, уларни ечишда асқатадиган кенг билим ва кўникмалар орқали жамоавий қарорлар қабул қилиш ва ҳаракатга ундайди [12].

Очиқ мулоқотлар ҳам сайлов ва референдумдан кейин халқ билан кенгашишнинг энг муҳим шакли бўлиб қолмоқда. Чунки унда муҳокама қилинаётган масала бўйича таклиф ва мулоҳазаларни билдириш имконияти берилади. Мулоқот давлат ва жамиятни боғлаш, инклюзив сиёсий тизимларни шакллантириш, камбағал ва ма-

гинал гуруҳларнинг овози эшитилишини, фуқаролар иштироки ва ижтимоий ҳисобдорликни таъминлашишда жуда муҳим [5, 9]. Очiq мулоқот демократияни янада ривожлантириш, фуқароларга давлат бошқарувида тенг иштирокни таъминлашга хизмат қилади. Ш.Мотескье таъкидлаганидек: “Демократиядаги республикага бўлган муҳаббат демократияга бўлган муҳаббатдир ва демократия севгиси тенглик севгисидир” [10]. Шунинг учун очiq мулоқотлар давлатни халққа, халқни эса давлатга яқинлаштиради. “Ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш ва уларнинг амалга оширилишини мониторинг қилиш жараёнига фуқаролар ва тадбиркорлик субъектлари билан очiq мулоқотни таъминлайдиган жамоатчилик билан ҳамкорликнинг замонавий шакллари (виртуал қабулхоналар, “ишонч телефонлари”) кенг жорий этиш” Маъмурий ислохотлар концепциясида асосий вазифа сифатида қўйилди [13].

Давлат бошқарувида мулоқот икки хил даражада тушунилиши мумкин: мулоқот тузилмаси ва мулоқот жараёни. Булар фуқаролар ва ҳукумат ўртасидаги мулоқот ва ўзаро муносабатга киришишини таъминловчи майдонни шакллантиради. “Демократик оммавий ҳаёт”нинг асосий қисми ҳисобланади ҳамда ижтимоий фикр шаклланишида муҳим роль уйнайди [4]. Мулоқот жараёнлари бир томонлама (мисол учун ахборот билан таъминлаш ва “ишоралар”ни узатиш) ёки икки томонлама (диалог, маслаҳат) бўлади. Мулоқот анъанавий тарздаги тарғибот мақсадлари, ижтимоий маркетинг, огоҳликни ошириш ва муносабатларни, фикрларни ва ҳуқ-атворга таъсир этишининг бир томонлама ёндашувидан иштирок ва маслаҳат жараёнларигача бўлган жараённи босиб ўтди [5]. Мавжуд тадқиқотлар кўрсатишича, мулоқот воситаларини яратишнинг ўзи етарли эмас, ҳукуматнинг фуқароларга ҳисобдорлигини ва фуқароларнинг овози эшитилишини таъминловчи омиллар ҳам ўз ўрнида бўлиши лозим [3].

Ўзбекистон Республикаси Президенти иштирокида 2020 йилда 30 дан ортиқ очiq мулоқотлар ўтказилган, 2021 йилда эса 26 тадан кўпроқ очiq мулоқотлар ташкил этилган. 2022 йил 18 мартда тиббиёт ходимлари, 22 августда тадбиркорлар билан ўтказган очiq мулоқотлари иккита йирик соҳанинг муаммоларини эшитиш, таҳлил этиш ва ечим бериш бўйича муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2021 йил 20 август куни республиканинг барча ҳудудларидаги тадбиркорлар вакиллари билан очiq мулоқотида жами ўн мингга яқин тадбиркор иштирок этди [11]. Ўзбекистон Республикаси Президенти мазкур очiq мулоқотнинг аҳамиятини қуйидаги фикрлари билан яқунлади: “Ўйлайманки, бугунги очiq мулоқотимиз барчамиз учун жуда фойдали бўлди. Қанчадан-қанча масала ва муаммоларни самарали ҳал этиш бўйича сизлар билан амалий ечимларни топдик. Энг муҳими, ўрта-

миздаги ўзаро ишонч ва ҳурмат янада мустаҳкамланди. Сизлар кўтарган долзарб масалалар, уларни ҳал қилиш бўйича берилган аниқ таклифлардан кўриниб турибдики, тадбиркорларимизнинг билим ва савияси кескин ўсган, дунёқараши ўзгарган, иш услуби ва инновацион ёндашувлари бугун мутлақо бошқача. Мен бундан жуда ҳам мамнун бўлдим. ... Энди ҳар йили айнан шу куни Президентнинг бизнес ва ишбилармон доиралар вакиллари билан очiq мулоқоти ўтказилди” [1, 42-43]. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, давлат раҳбарининг ўзи жойлардан билдирилган таклифларни қабул қиляпти. Уларнинг мурожаатлари асосида кўплаб масала ва муаммолар ечилганини фойдали деб ҳисобляпти.

Ўзбекистон давлатчилигида масофавий кенгашишни ташкил этиш ва онлайн тарзда ижро тизимини муҳокама қилиш тартибини йўлга қўйилганлигига кўп бўлгани йўқ. Узоқ юз йилликлар давомида давлат раҳбари бошчилигидаги муҳокамалар юзма-юз ташкил этилган, ижро назорати муҳокамаси ҳам жойларга алоҳида ташрифларни тақозо этган, жорий масалалар учун бир вақтнинг ўзида ҳудудлар билан боғланишни имкони бўлмаган, зарурат бўлса вилоят ҳокимлари, тегишли масъуллар пойтахтга чақиртирилган. 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикаси Президенти бошчилигидаги йиғилишлар замонавий ахборот технологиялари имкониятлари асосида видеоселектор тарзида ўтказиладиган бўлди. Бундай кўринишдаги кенгаш институти давлатчилигимизда илк бор қўлланмоқда. Видеоселектор шаклидаги йиғилишлар тезкорлиги, бир вақтнинг ўзида кўпгина ташкилотлар билан интеграциялаштири олганлиги ва ҳудудлар билан узвий алоқани таъминлаганлиги билан аҳамиятга эга. Бундай кўринишдаги йиғилиш бир қарашда ижро тизимининг самарадорлигини оширишга қаратилган йиғин каби тасаввур қилинса, аслида, унда кўрилган масалалар, муҳокамалар ва қарорлар унинг замонавий кенгаш институти сифатидаги ролини намоён этади.

Шу боисдан видеоселектор тарзидаги йиғилишлар ва тегишли соҳа вакиллари билан ўтказиладиган очiq мулоқотларнинг афзалликларини бир нечта жиҳатларда кўриш мумкин. Биринчидан, видеоселектор йиғилиши бир вақтнинг ўзида бутун республика ҳудудидаги маъуллар билан онлайн муҳокама ва коллегиял қарор қабул қилиш жараёнидир. Иккинчидан, ижтимоий-иқтисодий соҳанинг долзарб муаммолари жойлардаги ижро этувчи ҳокимият вакиллари пайтахтга таклиф қилмасдан ҳал этиш имкониятини беради. Учинчидан, видеоселектор кўринишидаги йиғилишга бир неча кунлаб тайёргарлик кўрилади. Кун тартибдаги масала жамоатчилик муҳокамасига қўйилади. Бошқарувда қарор қабул қилиш учун шошма-шошарликка йўл қўйилмаслик муҳим. Чунки гап бутун давлат бош-

карувининг қайсидир соҳасини ислоҳ этиш ҳақида кетаётган вақтда ушбу соҳа бўйича барча мурожаатлар, таклифлар ва мулоҳазалар ўрганилиши керак. Масалан, 2022 йил 26 январ куни Президент Ш.Мирзиёев раислигида давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳалари камраб олинган кенгайтирилган видеоселектор йиғилиши ўтказилди. Унда Янги Ўзбекистоннинг 2022–2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси муҳокама қилинди. Янги Ўзбекистоннинг 2022–2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси лойиҳаси 2022 йил 31 декабрдан бошлаб Интернетдаги regulation.gov.uz, 2022-2026.strategy.uz ва jamoatchilik.uz порталларида кенг жамоатчилик муҳокамаси учун

жойлаштирилди [2] ва 2022 йил 15 январгача таклифлар олинди. Видеоселекторда мана шу муҳокамаларнинг якунлари ва янги стратегиянинг асосий йўналишлари кенг таҳлил қилинди. Тўртинчидан, видеоселекторда муҳокама этилаётган масала айнан бир соҳага тааллуқли бўлади. 2018–2022 йилларни таҳлил қилсак, асосан ижтимоий-иқтисодий муаммолар йиғилиш кун тартибига чиқади. Шунинг учун қайсидир соҳани ислоҳ қилиш учун ўтказилган видеоселектор аввалида пандемия шароитида амалга оширилаётган ишлар муҳокама қилиб борилди. Бешинчидан, видеоселектор кўринишидаги йиғилишларнинг коллегиял моҳияти яна бир омил билан белгиланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Тадбиркорликни жадал ва янада кенг ривожлантириш учун барча шароитларни яратиш – энг муҳим вазифамиздир. –Т.: О'қитувчи, 2021. –Б. 42-43.
2. 2022–2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегиясининг янги лойиҳаси муҳокамага қўйилди// <https://review.uz/oz/post/20222026-yillarga-moljallangan-taraqqiyot-strategiyasining-yangi-loyihasi-muhokamaga-qoyildi>
3. Coffey International Development, 2007, 'The Role of Communication in Governance: Detailed Analysis', Coffey International Development, London <https://gsdrc.org/document-library/the-role-of-communication-in-governance-detailed-analysis/>
4. Commgap, 2007, 'Communication for Good Governance', Communication for Governance and Accountability Program, World Bank, Washington DC. <http://www.gsdrc.org/go/display&type=Document&id=3718>
5. Huma Haider, Claire McLoughlin and Zoë Scott. Topic guide on communication and governance. University of Birmingham 2011. -P. 10. (67)
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti matbuot kotibining rasmiy kanali // https://t.me/Press_Secretary_Uz
7. Архитектура институтлари фаолияти такомиллаштирилади// <https://president.uz/uz/lists/view/5565>
8. Ичимлик суви бўйича лойиҳалар тақдимот қилинди// <https://president.uz/uz/lists/view/5361>
9. Миллий авиакомпанияни трансформация қилишга оид таклифлар кўриб чиқилди// <https://president.uz/uz/lists/view/5768>
10. Монтескье Ш. О духе законов //URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye.O_dukhe.pdf -С. 41.
11. Президент тадбиркорлар билан мулоқот қилди// <https://president.uz/uz/lists/view/4550>
12. Тезюрар поезд Нукусгача боради// <https://president.uz/uz/lists/view/5742>
13. Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар Концепцияси // <https://lex.uz/docs/3331174>
14. Фармацевтика тармоғидаги кўрсаткичлар таҳлил қилиниб, қўшимча вазифалар белгиланди// https://uza.uz/uz/posts/farmaceutika-tarmogidagi-korsatkichlar-tahlil-qilinib-qoshimcha-vazifalar-belgilandi_363560
15. Энергияни тежаш бўйича таклифлар кўриб чиқилди// <https://president.uz/uz/lists/view/5655>

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Хосият Кадырова,

Преподаватель кафедры русского языка
Чирчикский государственный педагогический университет

Аннотация

Обучение русскому языку и литературе по инновационным технологиям – это организация учебного процесса по-новому, ориентированная на стремление учащихся к активной коммуникативной деятельности, к диалогу, включение в познавательную деятельность его эмоционального, интеллектуального потенциала

Ключевые слова: учеником определённой суммы знаний, умений, навыков, должна лежать активность ученика, мыслительную деятельность учащихся, развитие речевые навыки и творческие способности.

Annotatsiya

Rus tili va adabiyotini innovatsion texnologiyalar asosida o'qitish – bu o'quvchilarning faol kommunikativ faoliyatga, muloqotga, ularning hissiy, intellektual salohiyatini kognitiv faoliyatga kiritishga qaratilgan o'quv jarayonini yangi usulda tashkil etish.

Kalit so'zlar: ma'lum miqdordagi bilim, ko'nikmaga ega bo'lgan talaba o'quvchining faolligi, bilimning sifati va mus-tahkamligini oshirish, nutq va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish.

Annotation

Teaching the Russian language and literature on innovative technologies is an organization of the educational process in a new way, focused on the desire of students for active communication activity, dialogue, inclusion in cognitive activity of its emotional, intellectual potential

Keywords: the student of a certain amount of knowledge, skills, skills, should be the activity of the student, the mental activity of students, increase the quality and strength of knowledge, develop speech skills and creative abilities.

Основная задача современного школьного образования – это не только накопление учеником определённой суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка школьника как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. Для достижения этих задач педагогам необходимо использовать в учебном процессе инновационные образовательные технологии, в основе которых должна лежать активность ученика, направляемая учителем. Потому что инновационные технологии активизируют мыслительную деятельность учащихся, повышают качество и прочность знаний, развивают речевые навыки и творческие способности. Новые образовательные технологии предлагают инновационные модели построения такого учебного процесса, где на первый план выдвигается взаимосвязанная деятельность учителя и ученика, нацеленная на решение как учебной, так и практически значимой задачи.

Обучение русскому языку и литературе по инновационным технологиям – это организация учебного процесса по-новому, ориентированная на стремление учащихся к активной коммуникативной деятельности, к диалогу, включение в познавательную деятельность его эмоционального, интеллектуального потенциала [1, 25].

Инновационные технологии в образовании – это организация образовательного процесса, построенная на качественно иных принципах, средствах, методах и технологиях и позволяющая достигнуть об-

разовательных эффектов.

Основными целями использования инновационных технологий являются:

- развитие интеллектуальных, коммуникативных, лингвистических и творческих способностей учащихся;
- формирование личностных качеств учащихся;
- выработка умений, влияющих на учебно-познавательную деятельность и переход на уровень продуктивного творчества;
- формирование ключевых компетентностей учащихся.

Данными целями определяются и задачи инновационного обучения:

- повышение мотивации, интереса к изучаемому предмету;
- усиление познавательной деятельности;
- создание комфортной обстановки, атмосферы взаимопонимания и поддержки в процессе коммуникации на изучаемом языке
- раскрытие творческого потенциала, развитие инициативы
- создание комфортной обстановки, атмосферы взаимопонимания и сотрудничества ученика и учителя в процессе коммуникации на изучаемом языке;
- тщательный отбор материала и способов его подачи.

Использование инновационных технологий на уроках русского языка и литературы позволяет мне индивидуализировать и дифференцировать процесс обучения, контролировать деятельность каждого ученика, активизировать творческие и познавательные способности обучающихся, оптимизировать учебный процесс, значительно увеличить темп работы [2, 16].

На своих уроках я использую следующие инновационные технологии:

- проблемное обучение,
- метод проектов,
- развитие критического мышления через чтение и письмо,
- технологию модульного обучения,
- дифференцированный подход к обучению,
- информационные технологии,
- игровые технологии.

При использовании инновационных технологий в обучении успешно применяю следующие приемы и формы работы:

- опорный конспект;
- мозговая атака;
- групповая дискуссия;
- чтение с остановками и Вопросы Блюма;
- кластеры;
- синквейн;
- перепутанные логические цепочки;
- дидактическая игра;
- работа с тестами;
- групповая форма работы;
- коллективная форма работы;
- ассоциативный ряд;
- лингвистические карты;
- лингвистические задачи;
- исследование текста;
- задания поискового характера.

Проблемное обучение – это форма организации учебного процесса с помощью учебных задач и ситуаций, которые придают обучению исследовательский и поисковый характер. Такая технология позволяет включить мыслительный аппарат ребенка в процесс познания. Это может быть простейшая догадка, сопоставление фактов, вывод правила. А может быть трудная задача, связанная с обобщением, переносом каких-то положений, трансформацией знаний. Наконец, проблемное обучение – это творчество, оригинальный подход, это эксперимент, опыт, исследование.

Основные виды проектов на уроках русского языка и литературы

1. Групповой проект, в котором «исследование проводится всей группой, а каждый учащийся изучает определенный аспект выбранной темы».

2. Мини-исследование.

3. Проект на основе работы с литературой, подразуме-

вающий «выборочное чтение по интересующей учащегося теме» и подходящий для индивидуальной работы.

При работе над проектами учащиеся исследуют учебный материал, составляют тесты для практических работ, кроссворды, сообщения, интервью с героями, комплексный анализ текста, синквейны, инсценирование эпизода, сочинение – миниатюры.

Работу над проектом начинаем на занятиях, дети продолжают ее дома, а презентация осуществляется на уроке. При представлении проекта оцениваются не столько знания, сколько усилия учащихся. Если «слабый» обучающийся в состоянии изложить результаты совместной работы группы, ответить на вопросы, значит, цель достигнута.

Проектная работа позволяет реализовать межпредметные связи в обучении русскому языку и литературе, расширить пространство общения, осуществить широкую опору на практические виды деятельности, подходящие для подростков [3, 42].

Ценность метода проектов для меня состоит в том, что он позволяет детям выбрать деятельность по интересам, силам, способствует зарождению интереса к последующим делам, побуждает детей добывать новые знания, использовать имеющийся опыт при решении конкретных проблем. Практическая направленность метода позволяет школьникам почувствовать, насколько значимы приобретённые ими знания для жизни.

Учащиеся с большим интересом выполняют такие учебные проекты: «История одного слова», «Учёные-лингвисты», «Виды лингвистических словарей», «Мы и наши имена», «Этикетные слова и выражения», «Происхождение названия месяцев», «Синонимы и антонимы в пословицах» и другие [4, 12].

Приём «Верные – неверные утверждения»

Приём «верные – неверные утверждения» (или «Верите ли вы?») хорош тем, что является нетрадиционным и вызывает живой интерес у учащихся. Используется чаще всего на стадии вызова: предлагается несколько утверждений по ещё не изученной теме. Учащиеся выбирают «верные» утверждения, полагаясь на собственный опыт или просто угадывая. Идёт настраивание на изучение новой темы, выделяются ключевые моменты.

Затем на одном из следующих уроков возвращаемся к этому приёму, чтобы выяснить, какие из утверждений были верными. Полученные результаты совместно обсуждаются. Такая работа позволяет обучающимся, встречаясь с любой информацией, рассматривать её вдумчиво, критически, делать выводы о точности и ценности данной информации.

Использовать приём «верные – неверные утверждения» можно и на стадии осмысления, рефлексии.

Приведем пример данного приема.

Тема: «Индивидуалистический бунт Раскольникова».

1. Раскольников сочувствует «униженным и оскорбленным».

2. Раскольников идет на убийство, чтобы помочь бедным подняться из нищеты [5, 25].

3. Преступление Раскольникова состоит в том, что он поделил людей на «низших» и «высших», разрешив «кровь по совести».

5. Слова «... кто у нас на Руси себя Наполеоном теперь не считает?» принадлежат Свидригайлову».

6. В начале «Эпилога» Раскольников не раскаивается в своей теории.

Приём «Верные – неверные утверждения» хорошо использовать при подготовке к экзаменам по литературе в форме ОГЭ и ЕГЭ. Он помогает развитию интеллектуальных и творческих способностей обучающихся, способствует формирования

навыков самостоятельной учебной деятельности, самореализации [6, 55].

Болевая точка любого урока – поиск таких форм взаимодействия учителя и ученика на уроке, когда субъективная позиция ученика реализуется максимально. Ученикам интересно действовать, активно участвовать в ходе урока, ошибаться и искать причины ошибок, формулировать вопросы, а не только на них отвечать, т.е. им хочется на уроке занимать активную коммуникативную позицию. Задача учителя – помочь ученику увидеть его роль на уроке, перевести учебную деятельность школьника в творческую плоскость. Думаю, нет смысла доказывать, что применение новых технологий на разных этапах урока, помогает сделать его эффективным, результативным, а процесс получения знаний для учащихся – интересным и продуктивным.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абрамова Н.А. Русский язык в деловой документации. Учебное пособие. – М.: Проспект, 2020. – 192 с.
2. Аксенова М. П. Русский язык по-новому. Часть 1 (уроки 1-15). – М.: Форум, 2015. – 648 с.
3. Буров А. А., Лебединская В. Г. Этимология русского языка. Учебник и практикум для академического бакалавриата. – М.: Юрайт, 2019. – 136 с.
4. Евтушенко О. В. Корректирующий курс переводящего (русского) языка. Учебное пособие. – М.: Проспект, 2020. – 224 с.
5. Ерофеева И. Н., ШUTOва Т. А., Беликова Л. Г. Русский язык. Первые шаги. Учебное пособие. В 3 частях. Часть 2. – М.: Златоуст, 2019. – 296 с.
6. Иванова А. Ю. Русский язык в деловой документации. Учебник и практикум для вузов. – М.: Юрайт, 2019. – 158 с.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA OILAGA NISBATAN QADRIYATLI MUSOSABATNI SHAKILLANTIRISH USULLARIDAN SAMARALI FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Dilafro'z Rahmonova,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

2-kurs magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqola mazmunida akseologiyaning asosiy kategoriyasi qadriyat tushunchasining ahamiyati, mazmuni, turlari haqida mulohazalar mavjud bo'lib, o'rganilgan adabiyotlardan olingan xulosalarga ko'ra, maktabgacha yoshdagi bolalarni o'z oilasiga va ota-onasiga nisbatan qadriyatli munosabatga tayyorlash usullari haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: qadriyat, akseologiya, umumbashariy qadriyat, milliy qadriyat, shaxsiy qadriyat, oilaviy qadriyat, o'yin terapiyasi, hamkorlik.

Аннотация:

В содержании данной статьи имеются комментарии о значении, содержании и видах понятия ценности, основной категории аксеологии, а согласно выводам, полученным из изученной литературы, методы подготовки дошкольников с ценностным отношением по отношению к их семье и родителям объясняются.

Ключевые слова: ценность, аксиология, общечеловеческая ценность, национальная ценность, личностная ценность, семейная ценность, игровая терапия, сотрудничество.

Annotation:

In the content of this article, there are comments on the importance, content, and types of the concept of value, the main category of axiology, and according to the conclusions obtained from the studied literature, methods of preparing preschool children with a valuable attitude towards their family and parents are explained.

Keywords: value, axiology, universal value, national value, personal value, family value, play therapy, cooperation.

Qadriyat-voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy axloqiy, madaniy ma'naviy ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llanadigan tushuncha bo'lib, u inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha narsalar: masalan, erkinlik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana, urf-odat va boshqalar qadriyatdir. Ijtimoiy fanlar tarkibiga kiruvchi qaysi sohada qadriyat mavzusiga oid tadqiqot olib borilgan bo'lsa, bu tushunchaga ular o'sha soha nuqtayi nazaridan ta'rif berishga intilishganligini ko'rishimiz mumkin. Aslida qadriyat aksiologiya sohasiga xos asosiy kategoriyalardan hisoblanadi. Bu tushunchani aksiologik nuqtayi nazaridan talqin qilish uni kategoriya sifatidagi mohiyati, mazmuni, obyektiv asosi, namoyon bo'lish shakllari va xususiyatlarini o'rganish imkonini beradi. Bu kategoriya faqat buyum va narsalarning iqtisodiy qiymatini emas, jamiyat va inson uchun biror ahamiyatga ega bo'lgan voqelikning shakllari, holatlari, narsalar, voqealar, hodisalar, talab va tartiblar va boshqalarning qadrini ifodalash uchun ishlatilishini inkor etib bo'lmaydi. Ijtimoiy jarayonlar ta'sirida kishilarning qadriyatlar to'g'risidagi qarashlari o'zgarib borishi va tarixiy zaruriyatga qarab goh u, goh bu qadriyat ijtimoiy taraqqiyotning oldingi o'rinlarida namoyon bo'ladi. Qadriyatlar ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsuli sifatida o'z tarixiy ildizi, rivoji, vorislik jihatlariga ega

hisoblanadi hamda mehnat, ishlab chiqarish sohasidagi faoliyat, insonlar o'rtasidagi munosabatlar uchun foyda keltiradigan narsalar, hodisalar, xatti-harakatlar majmui sifatida yuzaga kelib, ayrim kishilar, ijtimoiy guruhlar faoliyati, xatti-harakatlarini ma'lum yo'nalishga o'zgartirish, tegishli me'yorga soladigan ma'naviy hodisaga aylanadi.

Qadriyat tushunchasining bir qancha turlari mavjud bo'lib, ular quydagilar hisoblanadi:

- umumbashariy;
- milliy;
- shaxsiy;
- oilaviy;

Umumbashariy qadriyat bu – olam, tabiat va jamiyatning eng muhim tomonlarini, qonun qoidalarini, aloqadorliklarini ifodalaydigan xususiyatga ega bo'ladi. Bunday qadriyatlar o'z ahamiyatini yo'qotmaydigan, abadiy ahamiyatiga ega qadriyatlar sirasiga kiradi.

Milliy qadriyatlar bu – ma'lum bir elat, millat, xalqning hayoti, turmush tarzi, tili, madaniyati, ma'naviyati, urf-odat va an'analari, o'tmishi va kelajagi bilan bog'liq sanaladi.

Shaxsiy qadriyatlar bu – inson, uning faoliyati, turmush tarzi, e'tiqodi, umr ma'nosi, odobi, go'zalligi bilan bog'liq qadriyatlardir. Shaxsiy qadriyatlar jamiyatdagi komil insonlarni tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Oilaviy qadriyatlar bu – avlodlardan o'tib kelayotgan e'tiqodlar, tamoyillar, urf-odatlar, hurmatli munosabatlar

va mehr va oqibatlar to'plami hisoblanadi. Oilada inson birinchi axloqiy, shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarni o'zlash-tirishni boshlaydi.

Oilaviy qadriyatlar birlashish, hurmat va ishonch rish-talari asosida borpo etilishi kerak bo'lgan tuzilmadir. Bola shaxsiyatini rivojlantirishga oilaning ta'siri haqida gapira boshlagan dastlabki shaxslar klassik psixoanali-zi B.Bovlbi va M.Ainsvortlar edi. Ular ilk bor "birikish nazariyasini" ishlab chiqadilar. Ularning aytishiga ko'ra, "Chaqaloqqa g'amxo'rlik qilayotgan odamlar unga dunyo xavfsizligi va xavfsizligini his qilishda yordam beradi. Bu kelajakda rivojlanish, bolani jamiyatning ijtimoiy hayotga qo'shish uchun asos yaratish demakdir. Chaqaloq o'ziga yaqin odamlarni va ularning yaqin munosabatlarini his qilish orqali o'zini anglay boshlaydi". Erta yoshdagilar uchun ishlab chiqilgan ushbu g'oyalar asosan kattalarning xatti-harakatlarini tartibga solishdan iborat [4, 432-440].

Oilashunoslik manbalari va oliya pedagogikasi darslik-lari hamda qo'llanmalarini o'rganish natijasida biz oilalar-ni quyidagi oila turlariga hamda oila mezonlariga ajrati-shimiz mumkin:

- o'zaro muhabbat, biologik moslik asosida oila barpo etish;
- reproduktiv va jinsiy yetuklik;
- oila va jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy farovonligi, barqarorligi uchun fidokorlik, tashabbuskorlik va ijodkorlik;
- milliy oilaviy qadriyatlarga sadoqatlilik;
- sog'lom ma'naviy-ruhiy muhit yaratishning malaka va ko'nikmalariga ega bo'lish;
- kommunikativ kompetentlik mezonlariga rioya etish;
- oilaviy tarbirkorlik madaniyatiga ega bo'lish [1, 149-152].

Zamonaviy, namunali oilalar ushbu 4 toifa mezonlar asosida shakllantiriladi:

1. Ma'naviy-axloqiy sog'lomlik.
2. Psixologik sog'lomlik.
3. Ijtimoiy-iqtisodiy sog'lomlik.
4. Jismoniy sog'lomlik.

Ma'naviy-axloqiy sog'lomlik:

- sodiqlik;
- an'analarni davom ettirish va takomillashtirish;
- umuminsoniy va milliy qadriyatlarning uyg'unligi;
- o'zaro hurmat, ishonchning mavjudligi;
- odob, andisha, sharm-hayo hislarining shakllanganligi;
- qon-qarindoshlik rishtalarini e'zozlash;
- muomala va kiyinish odobida milliylikning saqlan-ganligi.

Psixologik sog'lomlik:

- psixologik bilimdonlik;
- o'zaro bir-birini tushunish;
- bir-birini qo'llab-quvvatlash;
- mehr-oqibatlilik;
- nizoli vaziyatlarda o'zini o'zi boshqara olishi;

- farzandlarni oilaviy hayotga psixologik tayyorlash;
- dunyoqarash, e'tiqod va qiziqishlarning mustahkam-ligi;

- boshqalarning kamchiliklariga nisbatan tolerantlik (bag'rikenglik);

- boqimandalikni bartaraf etish.

Ijtimoiy-iqtisodiy sog'lomlik

- oddiy ta'minotning barqarorligi;
- oila a'zolarining oila budjetiga hissa qo'sha olishi;
- oila a'zolarini to'g'ri kasb tanlashga yo'naltirish;
- tejamkorlik va tadbirkorlik, izlanuvchanlik, mosla-shuvchanlikni shakllantirish orqali mehnatsevarlikni tar-biyalanganligi;

- oiladagi ichki imkoniyatlardan to'g'ri foydalana olish;

- moliyaviy resurslarni to'g'ri rejalashtirish, taqsim-lash, yo'naltirish usullarini bilish;

- yoshlarni oilaviy hayotga iqtisodiy tayyorlash (turli xil kurslarga jalb etish kabilar);

- oila a'zolarida kitob o'qishga bo'lgan qiziqishning shakllanganligi.

Jismoniy sog'lomlik:

- har bir mahallada sog'lomlashtirish punktlarining tashkil etilganligi;

- tibbiy bilimdonligi, savodxonligining shakllanganligi;
- reproduktiv salomatlik haqida tasavvurlarning shak-langanligi;

- sog'lom turmush tarziga rioya qilinganligi;

- oilaning sanitariya-gigiyena holatining yaxshiligi;

- muntazam tibbiy ko'rikdan o'tganligi [2, 40-60].

Mavzuyimizning asosiy muammosi maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z oilasiga nisbatan qadriyatli muno-sabatni shakllantirish muammosi bo'yicha Sharq va G'arb davlatlari tabiya tizimida bir qancha munozaralar va nazariyalar mavjud.

Bolalar va ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar turli omillarga bog'liq ravishda rivojlanishi mumkin. Ular-ni ham kattalar, ham bola nuqtayi nazaridan o'rganish muhimdir. Psixologlar o'z farzandlari bilan ota-ona munosabatlarining quyidagi turlarini ajratib ko'rsatadilar:

Shubhasiz, qabul qilish – agar avlodning salbiy xat-ti-harakati uning ahamiyatini inkor etishga olib kelmasa, bunday munosabat bolada o'z xavfsizligiga ishonch hosil qilishiga yordam beradi.

Ota-onaning sevgisi muvaffaqiyat – yaxshi xulq-atvor va itoat uchun mukofot bo'lganida, shartli qabul munosa-bati paydo bo'ladi. Bunday oiladagi bolalar tashvish bilan o'sadi, chunki ular doimo onam va otamning sevgisiga loyiq bo'lishga o'zlarini majbur deb hisoblashadi.

Ikkilamchi munosabat. Ota-onalar bolaga qarama-qar-shi hissiyotlarga ega. Ular yuqori darajadagi tajovuzkorlik bilan ajralib turadi, chaqaloq qattiq jazolanadi.

Boshqa vaqtlarda kattalar haddan tashqari g'amxo'rlik ko'rsatib, o'zlarining ayblarini oqlashga harakat qilishadi.

Bolalar kattalarning ularga bo'lgan muhabbatni his qilmasa, bafarq munosabat, sovuqqon va ulardan uzoqlashishga harakat qiladi.

Yashirin rad etish – rasmiy ravishda, ota-onalar o'z vazifalarini muntazam ravishda bajaradilar, biroq ayni paytda ular doimo boladan norozi bo'lib, uning his-tuyg'ularini e'tiborsiz qoldiradilar.

Ochiq rad etish – ota-ona go'dakka yoqmasligini faol ravishda namoyish etadi, uning qadr-qimmatini kamsitadi, shafqatsiz jazolarni qo'llaydi va bolalar ehtiyojlarini e'tiborsiz qoldiradi [2, 168-189].

G.T.Xmentauskas maktabgacha yoshdagi bolaning ota-onalarga bo'lgan munosabatlarini uzoq yillar davomida, o'rganib ularning 4 ta pozitsiyani ta'kidlaydi:

1. “Siz meni sevasiz, men ham sizni yaxshi ko'raman”. Bola ota-onasiga ishonadi, ularga bog'lanadi, hamkorlik qilishga intiladi.

2. “Onam va dadam men uchun yashaydilar”. Bola o'zini yuqori baholaydi, u xudbin va boshqa oila a'zolarini boshqarishga harakat qiladi.

3. “Men ota-onamni yaxshi ko'raman”. Bola o'zini rad etilgan, pastroq his qiladi va kattalarga yoqish uchun bor kuchi bilan harakat qiladi.

4. “Men sizlarga kerak emasman, meni yolg'iz qoldiring”. Bola ota-onaning mehrini va g'amxo'rligini his qilmaydi va ularga nisbatan dushmanlik ko'rsatadi.

Oilada ota-onalar va bolalarning majburiyatlari to'g'risida turli xil fikrlarga ega. Kattalar bolalarga bir-biriga o'xshash bo'lmagan uslublar va yosh avlodga ta'sir o'tkazish usullaridan foydalangan holda, ulardan foydalanish talablariga rioya qilishadi. Psixolog muammoni ikki tomondan ko'rishga harakat qiladi, ota-onaning ham, bolaning ham pozitsiyasini o'rganadi. Buning uchun mahalliy va xorijiy mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilgan turli xil texnikalarni qo'llash mumkin.

Oilani bolaning ko'zi bilan ko'rish uchun maxsus usullardan foydalaniladi. Ota-ona va bola munosabatlarini o'rganish erkin, o'yin-kulgi muhitida amalga oshirish uchun eng ko'p ishlatiladigan amaliy metodikalar quydagilar [1, 53-68].

Bolalarning oilaviy muhitga munosabatini tushunishga imkon beradigan R.Gilles metodikasi. Bolaga turli vaziyatlarda bo'lgan odamlarning rasmlarini ko'rib chiqish va ularning o'rmini tanlash tavsiya etiladi.

Rossiyalik psixologlar Leders va Anisimova tomonidan moslashtirilgan Bene va Entoni testi. U oila ichidagi hissiy munosabatlarga tashxis qo'yadi. Bolalarga 20 ta raqam taklif etiladi, ulardan o'zlarining qarindoshlarini tanlashlari kerak, keyin esa o'yin uslubida ular bilan taklif qilingan bayonotlarni o'zaro bog'lashadi.

A.I.Zarovning metodikasi, bolani onasi va otasi bilan

identifikatsiyalash darajasini, shuningdek, ularga nisbatan munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi.

Qoqamol metodikasi – ota va bola munosabatlari diagnostikasida bu metoddan foydalaniladi. Bolani oilani chizishga taklif qilishadi, so'ngra bu haqda gapirish so'raladi. Psixolog personajlarning joylashuvi va mashg'ulotlarini, ularning qiyofasi xususiyatlarini, ish jarayonida yosh rassomning o'zini tutishi va hissiyotlarini sinchkovlik bilan o'rganadi. Bularning barchasi bolalarning oila a'zolarini va undagi o'rmini qanday qabul qilishlarini tushunib olishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bola munosabatlari psixologiyasi nihoyatda murakkab. Aslida har bir holat individual yondashuvni va yordam ko'rsatadigan mutaxassisning mak-simal darajada to'g'riligini talab qiladi. Shunga qaramay, agar xohlasak, avvaliga vaziyat boshi berk ko'chaga o'xshab ko'rinsa ham, chiqish yo'lini topish mumkin. Ularni oilasiga nisbatan qadriyatli munosabatda tarbiyalash uchun biz quyidagi usullarni xulosa o'rnida ta'klif etamiz:

Aralashmaslik usulida ota-onalar passiv va deyarli bolani tarbiyalashda qatnashmaydi. Yoshligidanoq u o'zini o'zi tark etadi, muammolarni kattalarning yordamisiz hal qiladi. Bunday bolalar mustaqil ravishda o'sadi, lekin ular boshqa odamlarga qanday ishonishni bilishmaydi, ular yolg'izlikni his qilishadi.

Hamkorlik usulida ota-onalar bolani shaxs sifatida hurmat qilishadi, unga mustaqil harakat qilishlariga imkon berishadi, shu bilan birga, ular doimo yordam berishga tayyor. Oila a'zolari bir-birini qo'llab-quvvatlaydi, ko'p vaqtni birga o'tkazadi. Bunday tarbiyaga ega bolalar o'zlariga ishonchli va samarali muloqotga ochiq bo'lib o'sadi.

O'yin terapiyasida qo'g'irchoqlar yordamida bolaning uni bezovta qiluvchi vaziyatlardan, yaqinlariga nisbatan g'azab yoki qo'rquvni bilishda va his-tuyg'ularidan xabardor bo'lishda foydalanish mumkin. Bu usul ro'y berayotgan narsalarning an'anaviyligi salbiy oqibatlarini yo'q qiladi, ichki qisqichlar va cheklovlardan qutqaradi.

Art terapiyasida vaziyatga ijodkorlik bilan yondashgan holda, bola ozod bo'lib, ongsiz ravishda qo'rquv va tajribalarning paydo bo'lishiga imkon beradi. Bolalar o'zlarini bo'yoqlar, rangli qalam, loy va yelim yordamida ifoda etadilar, shuning uchun ularning faoliyatining yakuniy natijasini, uning sifatidan qat'i nazar, tasdiqlash muhimdir.

Ertak terapiyasida bolaga qiyin vaziyatni tushuntirishning eng oson usuli bu sehrli belgilarning sarguzashtlari va undagi qahramonlar kichik mijoz bilan bir xil muammolarga duch kelishadi, ularni hal qilishning turli usullarini namoyish qilishadi. Bu usul vaziyatga kutilmagan tomondan qarashga yordam beradi. Psixokorreksion ertaklar bolaning hissiyotlari va ongsizligiga yumshoq ta'sir qiladi, unga samarali xulq-atvor usullarini o'rgatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O.Hasanboyeva "Oila pedagogikasi" [Darslik]. – T.: "Aloqachi" nashriyoti, 2007. – 384 b.
2. G'.B.Shoumarov, I.O.Haydarov, N.A.Sogunov, F.A.Akramova, G.Solihova, G.Niyozmetovalar. "Oila psixologiyasi" [O'quv qo'llanma]. – T.: "Sharq", 2008. – 296 b.
3. O'.M.Asqarova, M.Xayitboyev, M.S.Nishonovlar. "Pedagogika" darslik. – T.: "Talqin" nashriyoti, 2008. – 288 b.
4. M. Ahmedova. "Falsafa" [Darslik]. – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2006. – 496 b.

CHIDAMLILIK TUSHUNCHASI, CHIDAMLILIKNING TURLARI, KO'RSATKICHLARI VA UNI RIVOJLANTIRISH METODLARI

Fayzulla Bavatov,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Ijtimoiy-gumanitar fanlarda masovafiy ta'lim
kafedrası katta o'qituvchisi.

Navro'zbek Ochilov,

Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maktabgacha ta'lim fakulteti talabasi

Annotatsiya

Chidamlilikning nazorati o'ziga xos bo'lgan va o'ziga xos bo'lmagan xarakterdagi turli testlar yordamida o'tkaziladi. Umuman, sportchi organizmi funksional tizimining faoliyatini aks ettiruvchi maxsus testlarni qo'llash borasida testlarni qo'llash tavsiya etilgan.

Kalit so'zlar: chidamlilik, faollik, jismoniy tayyorgarlik, shaxsiy mezonlar, yurish, jismoniy imkoniyatlar, texnika, aerob va atletik tana, jismoniy charchoq, mashg'ulot, funktsional holat.

Аннотация

Контроль выносливости осуществляется с помощью различных тестов специфического и неспецифического характера, в основном рекомендуется использовать специальные тесты, отражающие активность функциональной системы организма спортсмена.

Ключевые слова: выносливость, активность, физическая подготовленность, личностные критерии, ходьба, физические возможности, методика, аэробное и спортивное тело, физическое утомление, тренировка, функциональное состояние.

Annotation

Endurance control is carried out using various tests, both specific and nonspecific. In general, it is recommended to use special tests that reflect the activity of the functional system of the athlete's body.

Keywords: personality norm associated with endurance, activity, physical fitness, lokamism method, aerobic-functional state of the athlete's body, training exercise for fatigue.

Kurashchilarning chidamliligi – bu butun bir bellashuv davomida harakatlarni yuqori sur'atda bajarish va butun musobaqa davrida bir nechta bellashuvlarni shiddat bilan o'tkazish qobiliyatidir. Bizga ma'lumki, sport nazariyasida kuch chidamliligi, tezlik chidamliligi, statik chidamlilik, dinamik chidamlilik va boshqa tushunchalar ham mavjud. Shuning uchun chidamlilikni tarbiyalash usuliyatini takomillashtirishda toliqish mexanizmini yaxshi bilish zarur bo'ladi. Chidamlilikni tarbiyalash vositasi sifatida umumtayyorgar-

lik mashqlari, maxsus tayyorgarlik mashqlari hamda musobaqalashish mashqlaridan keng foydalaniladi [1, 5].

Mazkur holatni takrorlash jarayonida sport nazariyasi va uslubiyati sohasida ko'plab ilmiy izlanishlar olib borib, ko'plab yaxshi natijalarga erishgan F.A.Kerimov, M.N.Umarov, R.D.Xolmuxamedov L.L.Arapetyaisi, P.Yugay, R.M.Matkarimov, R.S.Salmovlarning darsi va adabiyotlarida keltirilgan ilmiy ma'lumotlar tahlil qilib zamonaviy sportning bellashuv faoliyatida emotsional

zo'riqishning yuqoriligini hisobga olib, mashg'ulot jarayonlarida va bellashuv sharoidlarida chidamlilikni nazorat qilish qabul qilinadigan tavsiya qilmoqda [1, 15].

Chidamlilik deganda, odamning biror ishini belgilangan rejimda iloji boricha uzoqroq vaqt bajara olish qobiliyati tushuniladi. Ishning davomiyligi charchoq boshlanishi bilan cheklanib qolishi tufayli chidamlilik tushunchasini organizmning charchoqqa qarshi tura olish qobiliyatiga bog'liq chidamlilik, kuchga oid chidamlilik va maxsus chidamlilik bir-biridan farq qiladi. Umumiy chidamlilik bu sportning uzoq vaqt davomida o'z xarakteri bo'yicha har xil bo'lgan – nisbatan unchalik yuqori bo'lmagan va ko'pgina muskul guruhlarini harakatga soladigan uni ro'yobga chiqarish darajasi:

- 1) Organizmning anaerob imkoniyatlari bilan;
- 2) Xarakterlar texnikasini qanchalik tejab ishlatish darajasi bilan;

- 3) Sportning chidamli qobiliyati ya'ni undagi iroda sifatlarining rivojlanish darajasi bilan belgilangan [2, 10].

Organizmning aerobik imkoniyatlari umumiy chidamlilikning biologik asosi hisoblanadi. Odatda odamning 1 minutda necha litr kislorod iste'mol qilish me'yori aerob imkoniyatlarning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Sportchi muayyan vaqt birligida qanchalik ko'p miqdorda energiya ishlab chiqarishi asosida ko'proq ish bajarishi mumkin. Sportchining yoshi va malakasiga qarab kislorod istemol qilish me'yori "KIM" ko'rsatkichi ortib boradi.

Anaerob imkoniyatlarni oshirish vaqtida uch vazifa hal qilinadi:

1. KIMni rivojlantirish;
2. Ancha uzoq vaqt mobaynida KIMni saqlab qolish qobiliyatini rivojlantirish;
3. Nafas olish jarayonlarini kengaytirish tezligini maksimal darajaga qadar takomillashtirib borish;

Yurak va nafas olish azolari ish unumdorligini maksimal darajaga ko'tarish hamda kislorod iste'mol qilishining yuqori darajasini uzoq vaqt mobaynida saqlab qolishga erishish imkoniyatini beradigan mashqlar umumiy chidamlilikni rivojlantirish vositalari hisoblanadi. Bunda yana iloji boricha ko'proq kattaroq hajmdagi muskul massasi ishtirok etadigan xarakteridagi mashqlar (krosslar o'rtacha mo'tadil surat bilan yugurish va hokazolar)dan xos foydalanishga harakat qilishadi. Unga yuqori bo'lmagan intensevlik bilan bir tekis sur'atda yugurish dzyudochilar bilan umumiy chidamlilikni tarbiyalash bo'yicha olib boriladigan mashg'ulotlarning asosiy vositasi hisoblanadi. 25-30 minutga qadar oshirib boriladi [3, 5].

Tezlik bo'yicha chidamlilik ish xarakteri yuzasidan maksimal va submaksimal quvvatdagi sport turiga kiritiladigan mashqlar uchun ko'proq xarakterli bo'ladi sprinterlik yugurish. Sprinterlik bo'yicha velosiped poygasi 100 metrdan 400 metrgacha bo'lgan masofaga suzish va boshqalar ana shunday sport turlari jumlasiga kiradi. Mazkur holatda yuqori darajadagi ish qobiliyatini saqlab

turish davrining qanchalik uzaytirilishi ko'p jihatdan mustaqil ravishda kislorod yetishmasligi ko'payib borayotgan vaqtda yuz beradigan toliqishga qay darajada bardosh bera olish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. "Kislorod" yetishmasligining kattaligi sportning aerobik imkoniyatlarining qanday ekanligini ko'rsatkichi hisoblanadi.

Umumiy kislorod yetishmasligi holatining ikki xil funksiyasi: ATF resentezi kreatinfosfat bilan bog'liq bo'lgan alaktat funksiyasi hamda sut kislotasining oksidlanish bilan bog'lik bo'lgan laktat funksiyasi bir-biridan farq qilinadi. Shu munosabat bilan tezlik bo'yicha chidamlilik turlari shartli ravishda ikki qismiga "alaktat" va "laktat" degan qismlarga bo'linadi. Sportchilarda tezlik sohasidagi "alaktat" chidamlilikni rivojlantirish uchun ko'proq eng yuqori intensivlik maksimal darajasining 84-98 darajadagi nagruzkalardan foydalaniladi. Bunday katta nagruzka bilan o'tkaziladigan yugurish mashqlari nihoyatda qisqa vaqt davom etadigan – ko'pi bilan 15 sekundga boradigan mashqlar bo'ladi. Tezlikning "laktat" chidamlilikni takomillashtirish vaqtida asosan eng yuqori intensivlikka yaqin bo'lgan darajadagi ular ikkinchi diagnozga ajratiladi, birinchisi 15-40 sekund nagruzkalardan foydalaniladi.

Kuch chidamliligi deganda, odamning muayyan bir vaqt ichida kuchga oid zo'riqishni yodga olish qobiliyati tushuniladi. Muskullar ish rejimiga qarab statik kuch chidamliligi, dinamik kuch chidamlilikni bir-biridan farq qilish mumkin. Statik kuch chidamlilik muayyan ish holatini eng yuqori vaqt chegarasigacha tiklanib turishi bilan xarakterlanadi. Dinamik kuch chidamlilikni odatda biror mashqni necha bor takrorlanganligi bilan (masalan, turnikda ko'pi bilan necha marta tortilish, bor oyoq bilan necha marta cho'kkayib o'tirib turish) yoki ajratilgan vaqt ichida harakatlarning eng kam miqdori bilan belgilanadi (aytaylik, 10, 20, 30 sekund ichida iloji boricha ko'proq o'tirib turish topshirig'i bajarilayotganda shunday bo'ladi). Ba'zan kuch talab qilinadigan mashqni bajarish uchun sarf qilingan eng qisqa vaqt kuch chidamliligni baholash uchun asos qilib olinadi. Masalan, turnikda 10 marta tortilish, arqon bo'ylab 5 metr ko'tarilish va shu kabilar [4, 20].

Statik kuch – g'ayrat chidamlilik ko'p jihatdan muskullarning maksimal darajada infouent-foizlarda ifoda etilgan muskullarining zo'riqish kuchiga bog'lik bo'ladi. Protsent bilan foydalangan ko'rsatkichi qanchalik kam bo'lsa, muskullarning maksimal kuchiga nisbatan kuch g'ayratining chidamlilik yuqori bo'ladi. Mana shu qonuniyatni sportchilar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlar jarayonida hamda og'ir yuk ko'tarib bajariladigan maxsus mashqlar bilan shug'ullanayotgan vaqtda hisobga olish kerak. Muskullarning maksimal kuchi bilan ularning statik chidamliligi o'rtasida bevosita aloqa yo'q. Maksimal kuch oshirilgan vaqtda, masalan, bel muskullari va statik chidamlilik darajasi odatda unchalik ko'p o'zgarmaydi. Yosh kattalashib borgan sayin kuch chidamlilikning statik kuch-g'ayratga bo'lgan nisbati ortib boradi. Maxsus chi-

damlilik – bu sportchilar maxsus bir nagruzkali topshiriqni uni ixtisoslashtirishga ajratilgan vaqt ichida samarali bajara olish qobiliyatidir. Boshqacha qilib aytganda, bu sport faoliyatining muayyan bir turga nisbatan sportchining chidamliligidir. Har xil sport turlarida tushuncha o'z "ma'nosiga" ega bo'ladi. Masalan, kurashda maxsus chidamlilik 5 minutlik olishuv mobaynida sport texnikasi priyomlarini samarali bajara olish qobiliyati bilan harakatlanadi. Pedagogik nuqtayi nazardan olganda, maxsus chidamlilik ko'p komponentli tushunchadir chunki uning rivojlanish darajasi ko'pgina omillarga: umumiy chidamlilikka, sportchining tezkorlik ko'rsatish imkoniyatlariga, kuch sifatlariga texnik-taktik mahoratiga, irodaviy fazilatlariga va boshqa xususiyatlariga bog'lik bo'ladi (M.Y.Nabatnikova, 1972). Maxsus chidamlilikni rivojlantirishga nisbatan ikki xil asosiy metodik yondashuvni ajratib ko'rsatish mumkin: tanlangan sport turining namoyon bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan omillardan har biriga tanlab-tanlab alohida ta'sir ko'rsatishga asoslangan analitik yondashuv: maxsus chidamlilikning turli omillariga integral ta'sir ko'rsatishga asoslangan bir butun holdagi yaxlit yondashuv. Ushbu yondashuvlarni, maxsus chidamlilikni rivojlantirish vaqtida amalga oshirilishi bir qator metodlardan foydalanish zaruriyatini taqazo etadi. Shular ichidan, eng avvalo, tanlab ta'sir o'tkazish metodini haqiqiy olishuvga yaxlit holda yaqinlashtirilgan moddalarini hamda o'tish metodlarni, A.P.Mateyev iborasi bilan aytganda, "tranzitiv metodlarni" ajratib ko'rsatish kerak.

Chidamlilikni maxsus nazoratida uslubiy sport turidagi ish qobiliyatini va charchashni aniqlovchi omillarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bunda shuni yodda tutish lozimki, lokalizatsiya va charchoq mexanizmi har bir sport turida o'ziga xos va mushak faoliyatini xarakterini aniqlaydi. Umumiy xulosamizga ko'ra, chidamlilik umumiy va maxsus bellashuvi va musobaqalarni lokalli, regionalli va globalli anaerob alaktati anaerob xaktatki aerobli va aralash va vegetativli sensorlar va emoyisonali statistikali va dinamikali tezlik va kuchlilik kabi turlariga bo'linadi. Demak, chidamlilikni nazorat qilishda usul tanlashda har bir holatlarda omillarni tahlil qilish kerak. Bizga ma'lum sportchi trenirovka va musobaqa faoliyatida ma'lum bir, toliqishni yengib o'tadigan taqdiridagina uning chidamliligi takomillashadi. Trenirovka nagruzkasi sportchi organizmiga ta'sir ko'rsatuvchi chorasi sifatida quyidagi ta'sirlar bilan belgilanadi:

- mashq shiddati;
- mashq davomiyligi;
- takrorlash soni;

- dam olish oralig'i davomiyligi;
- dam olish xususiyati.

Anoerob-aloktat rejimida mashqlar davomiyligi 3-8 sekundiga anaerob-aloktat rejimida 20 sekund 3 minutgacha hamda aerob, rejimida 3 minutdan va ko'proqqa teng. 2-chi toliqish 4 xil bo'ladi: 1-aqliy toliqish; 2-sensor (his-siy) toliqish; 3-Emakionax (tayyorchanligidan) toliqish; 4-jismoniy toliqish. Inson organizmi fiziologlarining qayd etishicha, marafon sportchilarida tana harorati 410ga chiqqan, vazni esa 5,3 kg kamaygan. Biz bilamiz 410ga chiqqan harorat – eng og'ir dardga chalingan bemorlarda bo'lishi mumkin. Ammo sportchi shunday holatda ham juda katta jismoniy qo'llanmalikni bajarishga qodir bo'ladi. Bu esa mazkur sportchida eng yuksak irodas fazilatlarining rivojlanganligidan dalolat beradi. Toliqish chidamlilikning mezoni kriteriyasi hisoblanadi. Insonning bu jumboqli holatini juda uzoq yillar davomida tadqiq qilish natijasida uning juda xilma-xil faktorlari (omillari) bilan aloqador emasligi aniqlangan.

Chidamlilikning maxsus nazoratida ushbu sport turidagi ish qobiliyatini va charchashni aniqlovchi omillarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Shuning uchun chidamlilik nazorati uchun usul tanlashda har bir holatlarda ochishlarni tahlil qilish kerak. Markaziy asab tizimi doimiy ishini buzilishi muvofiqlay olmay qolish harakatlarni bajarishda irodaning zaiflashishi xos xususiyat hisoblanadi. Bunday hollarda tanadagi kuchning zaiflashuvchi tez-tez nafas olish, yurak urishini tezlashuvi ishni davom ettira olmaslik seziladi. Shuning uchun chidamlilik nazorati uchun usul tanlashda har bir holatlarda omillarni tahlil qilish kerak.

Shunday qilib, bajariladigan ish anaerob, aerob yoki anaerob-aerob (aralash) rejimda bajarilishi mumkin. Aralash tartib bu harakat uchun zarur bo'lgan energiyani taminlash vaqtida ikkala tarkibning ishtirok etishidir. Anaerob tarkibda ATEF ressentizning ikki tizimi harakatga keladi:

1. Fasfogen tizimi – "lakta, sut kislotasi hosil qilmasdan".
2. Laktotsit tizimi "laktat hosil qilish yo'li bilan" Aerob tarkibida faqat bitta tizim – kislorod tizimi harakatga keladi. Shunday qilib, ATFning tiklanishi u yoki bu tizimdagi ishlarning turiga bog'liq bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, sport mashg'ulotlari jarayoni oqilona tuzilishi umumiy va maxsus chidamlilik holatidagi nazoratni tartibga solish muhim. Biroq nazorat sharoitida tadqiqotlar o'tkazish ma'lum sabablariga ko'ra imkoni yo'q, shuning uchun amaliyotda bellashuvlar faoliyatida o'zining xakteri bilan farq qiluvchi, lekin o'ziga xos sharoitlar yaratuvchi chidamlilik paydo bo'lishini ta'minlovchi testlar qo'llaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A.Abdullayev, Sh.Xonkeldiyev. "Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati". – T., 2005, – 200 b.
2. F.Kerimov, M.Umarov. Sportda prognozlashtirish va modellashtirish. Darslik. – T., 2005, – 112 b.
3. F.Kerimov. Sport kurashi nazariyasi va uslubiyati. Darslik. – T., 2005, – 305 b.
4. П.Петров. Методика преподавания гимнастики в школе. – М., 2003 г. – 238 с.

5. Г.К.Сушко. Гимнастика и методика её преподавания. – ТДПУ, 2008 г. – 212 с.
6. А.М.Шлемин, А.Т.Брикин. Гимнастика. – Т.: Ўқитувчи, 1987 (на узб.яз.). – 108 с.
7. Н.Н. Малинина. Гимнастика и методика преподавания. – Т., 2001 г. – 112 с.
8. А.И.Ефименко, Қ.Қ.Юлдашев, М.Н.Умаров. Гимнастика дарсининг самаралигини ошириш усуллари. – Т., 1995 г. – 120 с.

РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕСТОЛОГИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

В.И.Умрихина,
преподаватель ТГПУ Низами

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам развития педагогической тестологии как самостоятельной отрасли педагогического знания. Использование тестов является необходимым звеном в деятельности учителя. К современным тестам предъявляются определенные требования. Все это диктует необходимость теоретического обоснования развития педагогической тестологии.

Ключевые слова: тест, педагогический тест, тестирование, педагогическая тестология, педология.

Annotatsiya

Ushbu maqola pedagogik bilimlarning mustaqil tarmog' i sifatida pedagogik testologiyani rivojlantirishga bag'ishlangan. Testlardan foydalanish o'qituvchi faoliyatida zaruriy bo'g'indir. Zamonaviy testlar uchun ma'lum talablar mavjud. Bularning barchasi pedagogik testologiyani rivojlanishini nazariy asoslash zarurligini taqozo etadi.

Kalit so'zlar: pedagogik test, test, pedagogik testologiya, pедologiya.

Annotation

This article is devoted to the development of pedagogical testology as an independent branch of pedagogical knowledge. The use of tests is a necessary link in the activities of the teacher. There are certain requirements for modern tests. All this dictates the need for a theoretical justification for the development of pedagogical testology.

Key words: test, pedagogical test, testing, pedagogical testology, pedology.

В настоящее время перед всеми педагогическими работниками стоит задача повышения качества образования. Одним из важнейших направлений модернизации системы образования Узбекистана является совершенствование контроля и управления качеством образования. В настоящее время школа перешла на тот уровень, когда инновационные методы можно применить и к контролю усвоения знаний учениками за определенный период. Одним из эффективных средств диагностики знаний, умений и навыков, учащихся является тестирование.

Тестирование (англ. «test» – задача, испытание) – целенаправленное, одинаковое для всех испытуемых обследование, проводимое в строго контролируемых условиях, позволяющее объективно измерять изучаемые характеристики педагогического процесса. Тестирование имеет преимущества по сравнению с другими видами контроля: экономическая эффективность, автоматизация, оперативность, простота, объективность, качество, быстрота, технологичность,

охват всего учебного материала, справедливость, равные условия для всех учащихся, исключение субъективизма учителя. При помощи тестирования можно установить уровень знаний учащегося по предмету в целом и по отдельным его разделам.

Тестирование в педагогике выполняет три основные взаимосвязанные функции:

1. диагностическую- выявление уровней знаний, умений, навыков обучаемого- главная задача тестирования;
2. обучающую -мотивирование обучаемого к активизации деятельности по усвоению учебного материала;
3. воспитательную - проявляется в периодичности и неизбежности тестового контроля, что дисциплинирует, организует и направляет деятельность учащихся, помогает выявить и устранить пробелы в знаниях, формирует стремление развить свои способности.

В переводе с английского «test» – проверка, проба. Педагогический тест – это инструмент, предназначенный для измерения обученности учащегося, со-

стоящий из системы тестовых заданий, стандартизированной процедуры проведения, обработки и анализа результатов.

В.С.Аванесов, М.Б.Челышкова, Г.С.Ковалева, А.И. Субетто считают, педагогические тесты дидактически и технологически эффективными средствами объективного контроля подготовленности, позволяющее сократить время контроля, сохраняя при этом необходимую надежность оценки уровня владения навыком.

Педагогическая тестология - это прикладная методическая теория научной педагогики, занимающаяся вопросами разработки тестов для объективного контроля подготовленности учащихся.

Как наука, тестология появилась и сформировалась в конце 19 – начале 20 веков на стыке нескольких поведенческих наук: психологии, социологии, педагогики. Её основоположником принято считать английского исследователя Френсиса Гальтона (1882–1911). Он в 1884 году на Всемирной выставке в Лондоне организовал антропометрическую лабораторию, в которой можно было измерить свои физические возможности по разнообразным показателям: рост, сила кисти, острота зрения. Так можно было собрать и проанализировать первые данные по индивидуальным особенностям простых психофизических функций. Ф. Гальтон считал, что тесты сенсорного различения необходимо использовать как средство оценивающее интеллект человека. Он определил три фундаментальных принципа тестирования:

- 1) использование серии совершенного одинаковых испытаний к большому количеству испытуемых;
- 2) необходимость накопления и обработки статистических результатов для анализа полученных результатов;
- 3) установление эталонов оценки.

Понятие «умственный тест» стал популярен после публикации статьи

Джеймса Мак-Кина Кеттелла (1860–1944) «Умственные тесты и измерения», в 1890 году. Он сформулировал требования:

- одинаковые условия для всех испытуемых;
- ограниченное до 1 часа время тестирования;
- одинаковые инструкции для всех диагностируемых, чтобы они четко понимали предлагаемые задачи для выполнения;
- испытание должно проводиться без зрителей;
- итоги диагностики должны обрабатываться с помощью статистических математических методов анализа.

Создатели самого первого педагогического теста, для измерения интеллектуальных способностей детей, А. Бине и Т. Симон, в период с 1905

по 1911 гг. провели эмпирическую проверку зада-

ний, которые должны были

быть включены в их тест. Критериями оценки заданий были эмпирическая мера трудности каждого задания, которую они определяли по доле правильных ответов в группах детей разного возраста, и степень совпадения

результатов теста с мнением преподавателей. Таким образом, были заложены

основные характеристики теста: норма трудности и валидность. Ими была разработана уникальная для того времени шкала Бине — Симона. Показатель

интеллекта Бине определял, как разность между «умственным» и биологическим возрастом.

С начала XX века определилось и педагогическое направление в развитии тестологии. Американский исследователь В.А. Макколл разделил тесты на два вида: *Educational Test* (педагогические или образовательные), *Intelligence Test* (психологические или определяющие уровень развития интеллекта). Основной задачей педагогических тестов стало диагностическое измерение успешности проведенного обучения по предметам за определенный период, а также эффективность использования в образовательном процессе инновационных методов и технологий. Целью применения педагогических тестов стало создание рекомендаций по объединению в группы учащихся, по признаку усваивания одинакового по объему материала и усваивания материала примерно с одинаковой скоростью.

Разработка первого педагогического теста принадлежит американскому психологу и педагогу Эдуарду Ли Торндайку (1874 – 1949). Его считают основоположником современной системы педагогических тестовых измерений. Итогом проведенной исследовательской работы в области диагностирования обучаемых и применения метода тестов в педагогике стала книга «Введение в теорию психологии и социальных измерений» (издана в 1904 г.). Первый унифицированный тест, вышедший под руководством Э. Торндайка, был тест на решение задач по счету, впервые снабженный «показателем».

В 1915 году Р.М. Йеркс создал серию тестов, главное отличие которой – полное изменение подхода к подсчету результатов проведенного тестирования. Вместо существовавших ранее возрастных долей, которые предложил в своих исследованиях А. Бине, диагностируемый получает за каждый правильно решенный тест заранее строго определенное количество баллов. Таким образом, проведение и подсчет результатов тестирования стало более эффективным.

Первые годы зарождения тестологии были годами поиска, позже тестирование выходит за пределы строго научного эксперимента и обращается в массовое явление, приводящее к полному итоговому осмысле-

нию его роли и места в системе образования. Разрабатываются и внедряются в учебный процесс тесты О. Стоуна по счету, Б. Зекингема для диагностирования правописания, Э. Торндайка тестирующих знания в большинстве школьных общеобразовательных дисциплин. Т. Келли разрабатывает диагностический аппарат, позволяющий измерять интересы и наклонности школьников.

Для более эффективной работы по разработке и использованию тестов стали создаваться частные и государственные организации и службы. В 1926 г. Советом колледжей (США) был принят к использованию тест SAT («Scholastic Aptitude Test» - полностью унифицированный оценочный тест для проведения вступительных экзаменов в высшие учебные заведения США). Он так же определил структуру испытаний (в виде заданий для тестирования) для оценки профессиональной деятельности работников образовательных учреждений. Позже, в 1947 г. в США была создана «Educational Testing Service» (перев. с англ. – «Служба тестирования в образовании»), которая стала как научным центром педагогических исследований, так и базовой организацией, которая стала контролировать использование инструментов педагогического тестирования на всех уровнях образования.

В России тестология начала активно развиваться после 1925 года, когда была создана особая тестовая комиссия, тесты получили практическое применение. Было создано большое количество научно-исследовательских центров по разработке стандартов тестов и проверки уже получивших мировую известность измерительных диагностик. Но в 1936 г. тестологические исследования были полностью запрещены. Возрождение тестовых испытаний связано с внедрением программированного обучения в 60-х годах XX века. Полноценное возвращение тестологии в России произошло в 90-е годы XX века.

Развитие тестологии в Узбекистане имеет общее прошлое с Россией. В Узбекистане в 20-30-е годы XX века в учебном процессе широко использовались тесты. В Научно-исследовательском институте педагогических наук Узбекистана действовала кафедра «Педологии». В середине 30-х годов началась ожесточенная борьба с педологией и по решению правительства использование тестов в образовательном процессе полностью запрещено, что на долгие годы затормозило развитие педагогической тестологии в

нашем регионе. С обретением Узбекистаном государственной независимости, построением собственной системы образования в 1990-х годов XX века тестирование снова прочно вошло в педагогическую практику Узбекистана. Был создан Государственный центр тестирования задачами которого было: проведение государственной политики в области тестового отбора при приеме в образовательные учреждения республики, контроля за качеством подготовки кадров и объективной оценкой эффективности учебного процесса; анализ соответствия знаний абитуриентов, учащихся, студентов государственным образовательным стандартам и государственным требованиям Республики Узбекистан; совершенствование системы поиска и отбора одаренной молодежи; разработка тестовых материалов, уровень сложности которых соответствует образовательным программам, и проведение на их основе тестовых испытаний абитуриентов, поступающих в образовательные учреждения; обеспечение объективности, достоверности и справедливости результатов тестирования; организация проверок и обеспечение контроля за качеством образования и обучения, объективностью оценок тестов и рейтинговых баллов и др.

В настоящее время при Государственном тестовом центре организуется государственное учреждение «Научно-учебный практический центр». В сфере его деятельности – организация курсов по повышению квалификации по тестологии и педагогическим стандартам, иностранным языкам, установление и развитие сотрудничества с ведущими международными организациями сферы, создание Региональной центральноазиатской научной школы по тестологии.

Новый виток в развитии педагогической тестологии связан с участием Узбекистана в международных мониторинговых исследованиях, таких как PIRLS, PISA, TIMSS, что диктует потребность в квалифицированных специалистах - тестологах, способных создавать инструменты, научно их обосновывать, анализировать, применять.

Таким образом, в настоящее время роль тестирования как важнейшего, универсального инструмента контроля знаний обучающихся стремительно возрастает, происходит массовое, активное внедрение тестов в учебный процесс и создаются прямые предпосылки для создания и развития конструктивной и эффективной системы управления качеством образования.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аванесов В.С. Теория и методика педагогических измерений ЦТ и МКО УГТУ-УПИ, 2005 г.
2. Педагогический словарь-справочник. ч. 1. учебно-методическое пособие для студентов магистрантов аспирантов и педагогов, 2016.
3. Семеновская С.А. Основы тестологии Саратов, 2015.
4. Толипова Ж.О. Педагогик квалиметрия. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2016.
5. Тестология бўйича русча-ўзбекча, ўзбекча-русча изоҳли терминологик лугат-минимум/Техника фанлари доктори Б.М.Исмоиловнинг умумий таҳрири остида. – Т.: ДТМ, 2005. Рус ва ўзб. тил. – 136 б.

ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАРДА ХОДИМЛАР ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ АСОСИЙ МЕЗОНЛАРИ

Сумбул Хусанова,

Фавқулодда вазиятлар вазирлиги Академияси ҳузуридаги
Фуқаро муҳофазаси институти, п.ф.д., профессор;

Умриддин Хошимов,
магистрант

Аннотация

Ушбу мақолада фавқулодда вазиятларда ходимлар хавфсизлигини таъминлашнинг асосий мезонлари таҳлил қилинган. Табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятларда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаси вакиллари-нинг тезкорлик билан ҳаракат қилиши, бундай вазиятларда аҳолини тайёрлаш тизимининг ҳолатини такомиллаштиришга доир таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: фавқулодда вазият, ходим, хавфсизлик, муҳофаза, табиий, техноген, тайёргарлик.

Аннотация

В данной статье проанализированы основные критерии обеспечения безопасности работников в чрезвычайных ситуациях. Представлены предложения и рекомендации по оперативному действию представителей производственной и сервисной сферы в чрезвычайных ситуациях природного и техногенного характера, совершенствованию состояния системы обучения населения в таких ситуациях.

Ключевые слова: аварийная ситуация, сотрудник, безопасность, защита, природный, техногенный, готовность.

Annotation

This article analyzes the main criteria for ensuring the safety of employees in emergency situations. Proposals and recommendations for prompt action of representatives of the production and service sector in natural and man-made emergency situations, improvement of the state of the population training system in such situations are presented.

Keywords: emergency, employee, security, protection, natural, man-made, preparedness

Дунёда содир бўлаётган табиий офатлар ва техноген ҳалокатлар билан боғлиқ ҳодисалар бутун инсоният эътиборидаги энг муҳим масалалардан бирига айланиб бормоқда.

Ватанимиз миллий давлатчилиги ва иқтисодий мустақиллиги, қудратли интеллектуал салоҳиятининг юксак бўлишида сиёсий, ҳуқуқий, маънавий ва маърифий йўналишларда олиб борилаётган кенг қамровли тадбирлар мажмуасида, аҳоли ва ҳудудларни турли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш, инсон хавфсизлиги ва саломатлигини сақлаш алоҳида ўрин тутди.

Ҳаракатлар стратегиясининг тўртинчи устувор йўналишида ижтимоий соҳани ривожлантириш, ривожланган давлатлар сафидан ўрин олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган [1]. Ўзбекистонимиз халқ хўжалигининг барча тармоқлари каби таълим соҳасида ҳам илғор технологияларни жорий этиш ва шу орқали таълим мазмунини жаҳон андозалари даражасига олиб чиқишни устувор вазифа этиб белгилаб берилди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаро муҳофазаси тўғрисида”ги қонуни [2] ва бир қатор директив ҳужжатларда мамлакатимиз аҳолисини фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилишга тайёрлаш ишлари йўлга қўйилган.

Мамлакатимиз аҳолисини фавқулодда вазиятлар-

дан муҳофаза этишнинг қонун билан белгиланган асосий мақсади, инсонпарварлик, инсон ҳаёти ва соғлиғини, ошкоралик, ахборотнинг ўз вақтида берилиши ва ишончлилигини таъминлаш ҳамда турли кўринишдаги офатлардан муҳофаза қилиш чораларини олдиндан кўрилишидир.

“Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонуннинг 25-моддасида “Мақтабгача, умумий ўрта, ўрта махсус, профессионал ва олий таълим ташкилотларида, ишлаб чиқаришда ҳамда яшаш жойида фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилишга ўргатиш умумий ва мажбурийдир” деб белгиланган [3].

Статистик маълумотларга кўра, фавқулодда вазиятлар шароитида ҳалок бўлганларнинг 40 фоизи тайёргарликдан ўтмаганликлари, тўғри ҳаракат қилишни билмаганликлари оқибатида юзага келмоқда.

Вақтида тайёргарликдан ўтган инсон ўз ақл-заковати билан офатга қарши тура олиши мумкин. Аҳоли тайёргарлиги замон талаблари асосида олиб борилиши учун тайёргарликнинг узлуксиз олиб борилишига эришмоқ зарурдир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 9 сентябрдаги “Аҳолини фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилишга ва фуқаро муҳофаза-

си соҳасида тайёрлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги 754-сон қарори [4]да мамлакатимиз аҳолисини табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш, шунингдек, фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилишга тайёрлаш тартиби, фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилишга тайёргаликдан ўтаётган аҳоли гуруҳларини тайёрлашнинг асосий вазифалари, шакллари ва усуллари белгиланган.

Бу қарорга мувофиқ республикамиз фуқароларини фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилишга тайёрлаш мулкчилик шаклларида қатъи назар, корхоналарда, муассасаларда (таълим муассасаларида) ва ташкилотларда, яшаш жойларида, уларнинг ёшлари ва ижтимоий гуруҳларига қараб олиб борилиши лозим.

Фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳасида тайёрлашнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

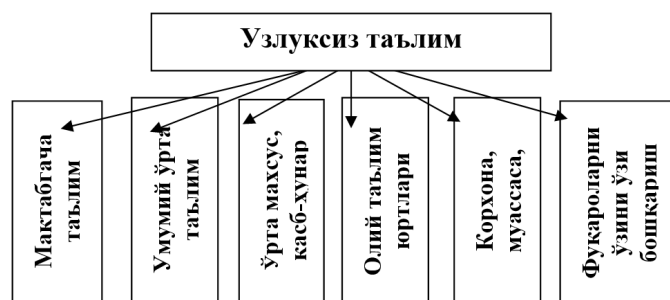
- давлат бошқаруви органлари, маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари ва бошқа ташкилотлар раҳбарлари, ишчи ва хизматчиларининг фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва бартараф этиш ҳамда фуқаро муҳофазаси бўйича билимларини изчил ошириб бориш ва кўникмаларини ҳосил қилиш;

- куткарув хизматлари ва куткарув тузилмалари, шунингдек, фуқаро муҳофазаси тузилмаларини фавқулодда вазиятларни бартараф этишга тайёрлаш;

- аҳолини, шу жумладан, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлмаганларни, мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари, умумий ўрта таълим мактаблари ўқувчилари, ўрта махсус, касб-ҳунар ва олий таълим муассасалари талабаларини фавқулодда вазиятларда муҳофазаланиш, жабрланганларга биринчи ёрдам кўрсатиш, жамоавий ва шахсий ҳимоя воситаларидан фойдаланиш қоидалари ва усулларига ўргатиш [5].

Фавқулодда вазиятлардан жабрланганлар сонини камайтиришнинг асосий йўлларида бири аҳолининг барча тоифаларини, шу жумладан, ўқувчиларни фавқулодда вазиятлар шароитида тўғри ҳаракатланишга ўргатишдан иборатдир. Бундай тайёргарлик доимий, мунтазам, узлуксиз тарзда оилада, маҳаллада, мактабгача таълим муассасалари ҳамда умумий ўрта таълим мактабларида ва олий таълим муассасаларида амалга оширилмоғи лозим.

Мамлакатимиз узлуксиз таълим тизимида фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш соҳаларида тайёрлаш қуйидагича олиб борилади:

Мактаб таълим тизимида ўқувчилар хавфсизлигини таъминлаш борасидаги мустақил фикрлаш кўникмаси билан билимларини эгаллашга эришишида “Ҳаёт хавфсизлиги асослари” [6] қоидаларининг роли каттадир. Чунки ўқувчилар мустақил фикрлаш орқали яқка сурат ҳамда мустақил изланишга ўрганадилар. Ҳар бир мактаб ўқувчиси ҳар қандай шароитда хавфсизлигини таъминлаш борасида билимларга эга бўлиши, зарурий ҳолларда хавфсизлик чоралари бўйича тўғри ҳаракатларни амалга ошира олиши лозим.

Ўрта махсус, касб-ҳунар таълим муассасалари ўқувчилари ва олий таълим муассасалари талабалари – ўқув йили давомида, ўрта махсус, касб-ҳунар таълим ва олий таълимнинг давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурларига мувофиқ ўқиш жараёнида дарсларда, спорт ўйинлари ва мусобақаларида, шунингдек, ҳудудий марказларнинг фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилишга тайёрлаш мажмуаларидаги машғулотларда тайёргарликдан ўтказилади.

Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида банд бўлмаган аҳоли, шу жумладан, жисмоний имконияти чекланган шахслар – мунтазам равишда фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларида ташкил этилган ўқув-маслаҳат пунктларида суҳбатлар ўтказиш, маърузалар ўқиш, ўқув фильмларини намойиш этиш, ўқув машқлари ва машғулотларга жалб этиш, шунингдек, қўлланмалар ва эслатмаларни тарқатиш, радио ва теледастурларни эфирга узатиш ҳамда интернет жаҳон ахборот тармоғида соҳага оид маълумотларни жойлаштириш орқали амалга оширилади.

Аҳолини хавфсизлик тадбирларига доимий ва сифатли ўқитиш ҳамда фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилишга тайёрлаш, албатта, жабрланганлар сони ва моддий зарарнинг камайтишига олиб келади. Зеро, давлат ва жамиятнинг ҳозирги ривожланиш босқичида аҳолини, айниқса, ходим хавфсиз ва ҳимоявий фаолиятга тайёрлашга бўлган эҳтиёжини миллий хавфсизлик соҳасига боғлаш мумкин. Замонавий педагогика фанининг кўплаб муаммолари орасида фавқулодда ҳолатларида талабанинг уюшган ҳаракатларига тайёрглигини шакллантириш муаммоси алоҳида аҳамиятга эга. Бу муаммо катта ижтимоий-педагогик аҳамиятга эга, чунки ёш авлод ҳаёти, жамиятнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш ва ундан фойдаланиш унинг ечимига боғлиқ.

Хулоса, соҳадаги амалга оширилаётган ишлар ва эришилган қатор ижобий ўзгаришларга қарамасдан, табиий ва техноген тусдаги фавқулодда вазиятларда аҳолининг тезкорлик билан ҳаракат қилиши, бундай вазиятлардан аҳолини огоҳлантириш ва унга тайёрлаш тизимининг ҳолатини такомил-

лаштириш мақсадида, ишларни янада жадаллаштириш, бунда барча шарт-шароитларни яратиш, бориш имкониятлардан самарали фойдаланиш, аҳолининг фавқулодда вазиятлардан огоҳ бўлишлари борасида олиб бориладиган тарғибот-ташвиқот ишлари-

ни янада кучайтириш даркор.

Инсонлар ҳаётини асраш ва ҳамиша хавфнинг олдини олишга қаратилган чора-тадбирларни излаш, ўрганиш, тажриба ошириб бориш кундалик бурчимизга айланмоғи керак.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаро муҳофазаси тўғрисида”ги Қонуни. 2000 йил 26 май. <https://lex.uz/docs/32994>
3. Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни. 2022 йил 17 август. <https://lex.uz/docs/6161244>
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 9 сентябрдаги “Аҳолини фавқулодда вазиятларда ҳаракат қилишга ва фуқаро муҳофазаси соҳасида тайёрлаш тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги 754-сон қарори.
5. 2020 йил 26 августдаги “Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш ва бундай вазиятларда ҳаракат қилиш давлат тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 515-сон қарори.
6. Xusanova S.I., Tinibekov M.X., Turayev Z.T. “Hayot xavfsizligi asoslari” o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi uchun o'quv qo'llanma. – T.: Aloqachi, 2018. – 196 b.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ МАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛИ

Фарход Норбўтаев,

Самарқанд давлат тиббиёт университети

Педагогика ва психология кафедраси

мустақил изланувчиси

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатимизда ёшларга таълим-тарбия бериш ишларини тубдан ислоҳ қилиш долзарб масала эканлиги, таълим муассасалари ўқувчиларини ижтимоий-маданий компетенцияларини ривожлантиришга оид хорижий педагог олимларнинг илмий ёндашувлари назарий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: таълим-тарбия, ижтимоий маданий компетенция, илмий ёндашув, баркамол шахс, илм-фан, педагогик технология, замонавий маданият.

Аннотация

В данной статье коренная реформа образования молодежи в нашей стране является актуальным вопросом, теоретически анализируются научные подходы зарубежных педагогов в отношении развития социокультурных компетенций учащихся общеобразовательных учреждений.

Ключевые слова: образование, социокультурная компетентность, научный подход, всесторонне развитая личность, наука, педагогическая технология, современная культура.

Annotation

In this article, a radical reform of youth education in our country is a topical issue; the scientific approaches of foreign teachers in relation to the development of sociocultural competencies of students in general education institutions are theoretically analyzed.

Keywords: education, sociocultural competence, scientific approach, comprehensively developed personality, science, pedagogical technology, modern culture.

Дунё таълим концепцияларида баркамол шахсини шакллантириш, маънан соғлом жамиятни вужудга келтириш, миллий негизда шаклланган маънавиятни, маърифатни қарор топтириш энг муҳим муаммолардан бирини ташкил қилади. Бинобарин, жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч – маърифатдир. Бу соҳадаги ишларнинг пировард мақсади – иймон-этиқоди бутун, иродаси бақувват, мустақил дунёқарашга эга, аждодларимизнинг бебаҳо мероси ва замонавий тафаккурга таяниб яшайдиган ёшларни тарбиялашдан иборат.

Мамлакатимизда ёшларга таълим-тарбия бериш ишларини тубдан ислоҳ қилиш масаласи халқимизнинг бой интеллектуал мероси ва умумбашарий қадриятлар асосида, замонавий маданият, фан, техника ва технологияларнинг ютуқлари асосида амалга ошириш Янги тараққиётининг муҳим шартидир.

Шу сабабли таълим муассасалари ўқувчиларини ижтимоий маданий компетенциясини ривожлантириш асосида тарбиявий жараёни ташкил қилиш ҳамда муваффақиятли амалга ошириш учун зарур бўлган инновацион тарбия технологиялари ва уларни тарбиявий ишлар амалиётида қўллаш масалалари педагогик жамоаларининг энг муҳим муаммоси бўлиб келмоқда.

2018 йил якунларидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга

Мурожаатномасидаги “Ёшларимизга муносиб таълим бериш, уларнинг илм-фанга бўлган интилишларини рўёбга чиқаришимиз керак. Шу мақсадда, мактабгача таълим тизимини ривожлантиришимиз, ўрта ва олий ўқув юрларининг моддий-техник базасини, илмий ва ўқув жараёнлари сифатини тубдан яхшилашимиз керак” деган фикрлари таълим соҳасидаги амалга оширилиб келинаётган ишларимизни самарали ташкил этишимиз учун дастурул амал бўлади [1, 8].

Баркамол авлод тарбияси мамлакатимизда, аввало, ўқитувчилар зиммасига юклатилган энг олижаноб вазифадир. Ўқитувчилик маъсулиятли касб эканлигини таъкидлаб, “Инсон қалбига йўл, аввало, таълим-тарбиядан бошланади. Дунё иморатлари ичида энг шарафлиси мактаб бўлса, касбларнинг ичида энг шарафлиси ўқитувчилик ва мураббийликдир” деб эътироф этади [2, 11].

Маънавий етук, баркамол шахс тарбиясида компетенция ва компетентлилик ўзига хос, ниҳоятда муҳим ўрин тутаяди. Лотин тилидан ўзлашган “компетенция” сўзи “ўз касбига яроқли, лойик” деган маънони англатади.

Компетенция нафақат олинган назарий билим, кўникма ва малакаларнинг мажмуаси, балки эгалланган назарий ва амалий билим, кўникма ва малакалар мажмуини амалиётда мустақил ва ижодий қўллай олиш даражасидир.

Миллий ва умуммаданий компетенция – ватанга садоқатли, инсонларга меҳр оқибатли ҳамда умуминсоний ва миллий қадриятларга эътиқодли бўлиш, бадиий ва санъат асарларини тушуниш, ораста кийиниш ва соғлом турмуш тарзига амал қилиш лаёқатларини шакллантириш назарда тутилади.

Педагогика фани назарияси ва амалиётида “компетентлик” ва “компетенция” тушунчалари бир вақтда қўлланилмоқда. Компетенция таълим олувчиларнинг тайёргарлигига аввалдан қўйилган талабларни аниқлатса, компетентлик шахснинг мавжуд сифатлари ва қўйилган доирага, соҳага муносабати бўйича шахс фаолиятининг минимал тажрибаси билан белгиланади.

Ижтимоий маданий компетенциялар:

- Ватанга садоқатли, инсонларга меҳр-оқибатли ҳамда умуминсоний ва миллий қадриятларга эътиқодли бўлиш;
- бадиий ва санъат асарларини тушуниш, таъсирлана олиш;
- ораста кийиниш, юриш-туришда маданий меъёрларга ва соғлом турмуш тарзига амал қилиш;
- умумбашарий аҳамиятга эга бўлган қадриятларни (урф-одатлар, маросимлар, миллий-маданий анъаналар ва ҳоказо) билиш, унга ҳурмат билан муносабатда бўлиш;
- ўзгаларга нисбатан меҳр-мурувват, саҳийлик, ўзгаларнинг дунёқараши, диний эътиқоди, миллий ва этник хусусиятлари, анъана ва маросимларини ҳурмат қилиш;
- халқининг тарихий, моддий ва маънавий меросини асраш, жамиятда ўрнатилган одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилиш.

Умумтаълим мактаблари ўқувчининг ижтимоий маданий ва маънавий-ахлоқий савияси, умуминсоний ва миллий қадриятларни ўзининг фаолиятида акс эттириши, анъана ва қадриятларга асосланган ҳаёт фаолиятини ташкил этишда таълим муассасида амалга ошириладиган таълим-тарбия жараёнини педагогик технологиялар асосида амалга ошириш самарали натижалар бериши мумкин. Ўқувчининг жамиятда ўрнатилган одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилиши, масалан, ўзининг бўш вақтини фойдали равишда ташкил эта олиши, дарсдан ташқари фаолиятда музейларга бориши, уй ишларига қарашиши, китоб мутолаа қилиш, бошқаларнинг кадр-қимматини эътироф этиш ва уни ҳурмат қилиш каби фазилатларини шакллантириш замон талаби ҳисобланади.

“Компетенция” тушунчасини Европа тизимида компетенцияни таснифлаш билиш, функционал, шахсий ва ахлоқий тушунчаларнинг йиғиндиси сифатида тушунилиши белгиланган. Уларнинг ҳар бири – назарий билиш (когнитив компетенция), у ёки бу фаолият бўйича кўникма (функционал компетенция), вазият бўйича шартланган хулқ-атвор (шахсий

компетенция) ҳамда муайян шахсий ва профессионал қадриятларни ўзлаштиришгача бўлган (ахлоқий компетенция)лардан бошланган алоҳида компетенциялардан иборат [5, 86].

Шундай қилиб, “компетентлилик” ва “компетенция” тушунчалари таълим тизимининг мазкур босқичларида асосий роль ўйнайди деган хулосага келиш мумкин. “Компетентлилик” тушунчаси анча кенг бўлиб, у ўзида бир ёки бир неча компетенцияларни муҳассам этади. Компетентлилик ва компетенция – кўп таркибли ҳодиса саналади. Кўпчилик муаллифлар бу икки ҳодисани умумий ва профессионал қисмларга ажратишади. Улардан биринчиси барча таълим тизимининг умумий турига, иккинчиси эса махсус профессионал турига мансуб ҳисобланади.

Тадқиқотчи И.А.Зимняя қатор ишлар (Н.Хомский, Р.Уайт, Дж.Равен, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, В.Н.Куницина, Г.Э.Белицкая [4, 79], Л.И.Берестова, В.И.Байденко, А.В.Хуторской, Н.А.Гришанова ва бошқалар) таҳлили асосида таълимга компетентли ёндашувни шартли равишда қуйидаги уч босқичга бўлади:

1. 1960-1970 йилларда илмий аппаратга “компетенция” тушунчаси олиб кирилади, “компетенция” ва “компетентлилик” тушунчаларининг чегара доирасини аниқлаш сабаблари кўрсатилади, қуйида бу ҳақида фикр юритилади.

2. 1970-1990 йилларда “компетенция” ва “компетентлилик” тушунчалари тил ўрганиш назарияси ва амалиётида (асосан хорижий тилларда) ва менежмент фанида фаол ишлатила бошлади. Натижада “ижтимоий компетентлилик” тушунчаси ишлаб чиқилди, Дж.Равеннинг талқинига кўра, воқелик “қатор таркибий қисмлардан иборат бўлиб, аксарияти бир-бирига боғлиқ бўлади, ...айрим таркибий қисмлар билиш доирага мансуб бўлади, баъзилари эса жўшқин, ..ушбу таркибий қисмлар самарали хулқни ташкил этувчи сифатида бир-бирини алмаштиради”.

3. Россияда 1990 йилдан бошлаб “компетентлилик” психолог (А.К.Маркова)нинг ишида ва педагогик коммуникация (Л.А.Петровская, Л.А.Митина) ларнинг илмий ишларида тадқиқ этиб келинмоқда. Айнан шу даврда ЮНЕСКОнинг материалларида компетенциянинг доираси таълим натижаси сифатида талқин этиб келинмоқда.

Америка мактаби тадқиқот марказига компетенциянинг хулқий тавсифини олиб чиқади, айнан, шу боис шахс хусусиятлари муваффақият билан тушунтирилади. Ушбу мактаб вакилларининг фикрига кўра, компетенция самарали фаолият орқали амалга оширилади ва у инсоннинг функционал фаолиятидан келиб чиқадиган қатор ташкилий омилларга боғлиқ. Америка мактабининг вакилларида психолог Роберт Уайт 1959 йилда “компетенция” тушунчасини ўзининг “Мотивация тушунчасини қайта кўриб чиқиш:

компетенция концепцияси” (“Movition Reconsidered: the Concept of Competence” мавзусидаги мақоласи орқали илмий муомалага олиб киради. Р.Уайт компетенция тушунчасини инсоннинг самарали фаолияти ва атроф-муҳит билан кенг алоқадорликда боғлаб, ишни сифатли бажаришда юқори мотивацияни кафолатловчи инсоннинг шахсий хусусиятларида деб таърифлайди. Р.Уайт таълимотининг давомчиси Дэвид Макклеланд компетенцияни ижтимоий психология нуқтаи назаридан кўриб чиқишни таклиф этади. Д.Макклеланд компетентлилик йўналишини ривожлантириш ёндашувини аниқлаган америка компетенцияси концепциясининг асосчиси бўлиб қолди. Р.Уайт ғояларини давом эттирган Ричард Бояцис ҳам компетенцияни, ишни самарали бажариш билан боғлиқ фаолият калити сифатида тушунади. Америка мактабининг бошқа вакиллари орасида компетентли ёндашувни тадқиқ этган Лайл М. Спенсер, Сайн М. Спенсер, Антуанетта Д. Лючия и Ричард Лепсингер каби олимларни кўрсатиш мумкин. Мазкур тадқиқотчиларнинг хизмати, уларнинг ушбу мактаб учун компетенция моделини ишлаб чиққанлигида кўринади.

Таълим муассасалари ўқувчиларда ижтимоий маданий компетенцияларини ривожлантиришнинг педагогик имкониятларини хорижий илмий-назарий жиҳатдан эътиборга олиш муҳим саналади. Умумтаълим мактаблари ўқувчиларини ижтимоий компетентлигини шакллантиришда уларнинг ижтимоий фаоллигини имконият доирасини кенгайтириб боради.

Чунки бу жараёнда янги эҳтиёжлар ва имкониятлар пайдо бўлади, эҳтиёж қондириш йўлида фаол ҳаракат вужудга келади. Ўқувчилар ижтимоий маданий компетенцияларини ривожлантириш илмий назарий таҳлил ва тадқиқни талаб этиб, шахс тарбияси ўзига хос мураккаб ва ижодий ёндашув, тарбиянинг доимийлиги, тарбия учун жамият аъзоларининг бирдек масъуллиги, тарбиянинг шахсий ибратга асосланиши лозим.

Биринчидан, ўқувчи-ёшлар давлат ва жамиятнинг ривожланиши даражасида эришилган ютуқларни мерос қилиб олади ва у бугунги кунда ўз келажаги учун масъуллигини ошириб ижтимоий маданий компетенциялари ривожлантириш орқали жамият тараққиётининг ворислари саналади.

Иккинчидан, ўқувчилар бошқа ижтимоий гуруҳлар сингари жамиятнинг мақсад ва манфаатларини тушуниб етишида, уларда ҳаётий тажрибанинг етишмаслиги ва қадриятлар, ахлоқий-маънавий йўналишлар ҳақидаги тасаввурларининг шаклланмаганлиги уларнинг ҳаётда ўзлари учун тўғри қарор қабул қилишига салбий таъсир қилади. Бошқа томондан эса ёшлар жамият ва меҳнат муносабатларига киришиш мобайнида улар таълим, тарбия, ижтимоийлашув ва мослашув жараёни технологиялаштиришнинг ҳам объекти, ҳам субъектидир.

Учинчидан, бир томондан ўқувчи ижтимоий маданий компетенцияларини ривожлантиришда хорижий илмий таҳлил ва тажрибаларга таяниш жараёни самарали ташкил этишга ижобий таъсир кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 йил.
2. И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч”. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
3. Настройка образовательных структур в Европе. Вклад университетов в Болонской процесс (Текст) // *Edukation and Culture Socrates*. – Tempus. – 2006. – 130 с. – С. 20-21.
4. Белицкая Г.Э. Социальная компетенция личности // *Сознание личности в кризисном обществе*. – М., 1995. – С. 228.
5. Белкин А.С. Ситуация успеха. Как её создать. Книга для учителя. – М.: Просвещение., 1991. – С. 176.

АФҒОНИСТОНДАГИ БУГУНГИ ҲАРБИЙ-СИЁСИЙ ВАЗИЯТГА АҚШ ВА ПОКИСТОННИНГ ТАЪСИРИ

Касимов Муталиб,

Тошкент давлат
шарқшунослик университети
эркин изланувчиси

Аннотация

Мақолада Афғонистоннинг ички ва ташқи сиёсатига АҚШ ҳамда Покистон раҳбарлари ошкора ёки махфий ҳолда амалга ошираётган ҳамкорлиги, шунингдек бундай ҳамкорликнинг Афғонистонга чегарадош бўлган ва Осиё минтақасидаги мамлакатлар сиёсатида қандай акс этиши борасидаги мулоҳазалар илгари сурилган.

Калит сўзлар: сиёсат, Шартнома, стратегик ҳамкор, воситачи, норасмий иштирокчи, ҳарбий кучлар, “Толибон” ҳаракати

Аннотация

В статье рассматривается открытое или тайное сотрудничество лидеров США и Пакистана во внутренней и внешней политике Афганистана, а также то, как такое сотрудничество находит отражение в политике стран, граничащих с Афганистаном, и в азиатском регионе.

Ключевые слова: политика, Договор, стратегический партнер, посредник, неформальный участник, вооруженные силы, движение «Талибан».

Annotation

The article discusses open or covert cooperation between the leaders of the United States and Pakistan in the domestic and foreign policy of Afghanistan, as well as how such cooperation is reflected in the policies of countries bordering Afghanistan and in the Asian region.

Key words: policy, Treaty, strategic partner, intermediary, informal participant, armed forces, Taliban movement.

Ушбу мавзуда сўз юритишни бошлаганда, Афғонистон ва АҚШ ўртасидаги муносабатга Покистон давлатининг замонавий муносабатини аниқлаштириб олиш зарур бўлади. Покистон ташқи ишлар вазири Ш.М.Қурайший Америка Қўшма Штатлари ва Афғонистон ислом амирлиги (АИА) ўртасида тузилган “Афғонистонда тинчлик тўғрисидаги битим”ни тинчлик шартномаси деб атамоқда [1]. Айни вақтда “Қўшма Штатлар АИАни давлат сифатида тан олмайди, АИАнинг ўзи эса “Толибон” номи билан тан олинади [2]. Шартноманинг ўзи эса ОАВларда “АҚШ – “Толибон” шартномаси” тарзида кўрсатилади.

АҚШ ва “Толибон” ҳаракати вакиллари ўртасида Қатарнинг пойтахти Доҳада 2020 йилнинг 29 февралда имзоланган ушбу ҳужжат АҚШ ва НАТО қўшинлари устидан афғон толибларининг сиёсий ва ҳарбий ғалабасини амалда тасдиқлади. Шунингдек, ушбу ҳужжат Ғарбий Осиё ҳудудида АҚШ давлат департаментининг мағлубиятини ҳамда АҚШнинг ташқаридан бошқаруви остида демократияни зўравонлик билан тикиштириш ва сохта давлатлар барпо этиш барпо этиш ҳамда афғон миллий армиясини яратиш ғояларининг пуч эканлигини кўрсатиб берди. Эндиликда ҳудудда Покистоннинг ўрни катта бўлаган геосиёсий кучларнинг янгича шакли яратилиши зарурлиги кўзга ташланди.

Юқорида тилга олинган ҳужжатни имзоловчилар-

нинг ҳар бири ўз мақсадига эга эди, яъни Оқ уй Афғонистон ҳудудидан туриб АҚШга ҳужум уюштирмаслик борасида толиблар кафолатини қўлга киритди. “Толибон” ҳаракати террорчиликка қарши халқаро уюшмага нисбатан ўзи 2001 йилдаёқ эълон қилинган урушда сиёсий ва ҳарбий ғалабани қўлга киритганлигини шу ҳужжат билан тасдиқлаб олди. АҚШ ва НАТОнинг Афғонистондан қўшинларни олиб чиқиб кетиши эса ушбу минтақада хорижий ҳарбий қудрат парчалана бошлаганини кўрсатиб берди.

Аммо ушбу музокаралар жараёнининг норасмий иштирокчиси – Покистон эканлигини назардан қочирмаслик лозим. АҚШ бу мамлакатга НАТОдан ташқаридаги стратегик иттифоқчиси (2001-2014 йиллар) Американинг шунчаки иттифоқчиси (2015-2017 йиллар), душман террорчилик давлати (2017 йил) ва ниҳоят АҚШ ва “Толибон” музокараларидаги асосий воситачи (2018-2020 йиллар) сифатида қарайди.

АҚШнинг афғон толиблари билан музокаралар олиб бориши мумкинлиги тўғрисидаги дастлабки баёнотлар АҚШ/НАТО ҳарбий амалиётлари энг юқори чўққига чиққан 2006 йилга тўғри келади. Афғон жангарилари билан музокаралар олиб боришда Покистоннинг воситачилик ўрни масаласига Вашингтон қарашларининг заифлашуви 2010 йилда Қатарнинг пойтахти Доҳада “Толибон” ҳаракатининг ваколотхонаси очилишига розилик берилганидан сўнг юз бер-

ди. Бу АҚШ ва “Толибон” ҳаракати ўртасида кўп йилли музокаралар жараёни бошланганлигини англатар эди. Афғонистоннинг президенти Ҳамид Карзай ўша даврдаёқ ва “Толибон” ҳаракатининг хориждаги бўлинмаси очилишида толибларнинг келажакда тан олинишини олдиндан башорат қилган эди.

Афғонистон ислом амирлиги мулла Умарнинг музокаралардан бош тортишини ҳисобга олган ҳолда АҚШ афғон толиблари орасидан унинг ўрнини эгаллашга қодир бўлган шахсни излашга киришади. Афғонистон ислом амирлигида бир қатор юқори лавозимларни эгаллаб келган мулла Бародар Американинг эътиборига тушади.

Мулла Абдулғани Бародар (Мулла Бародар Охунд) 1968 йил 29 сентябрда Урузғон вилоятидаги Витмок улусининг Деҳи-Раҳвод қишлоғида таввалуд топган бўлиб келиб чиқиши дурроний қабиласига мансуб попалзай уруғига мансуб, пуштун миллатидандир.

Х.Карзайнинг Бародарни афғон томонига чиқариб бериш борасидаги талабига қарамасдан у Покистон ҳудудида ҳибсда ушлаб турилади. Кўриб турганимиздек, Исломобод унинг ҳаётини сақлабгина қолмасдан кейинчалик АҚШ билан мунозараларга ҳам олиб чиқди. Кобулнинг талабига кўра Покистон 2012 йилда мулла Бародар билан қамқхонада учрашишга розилик беради, бироқ у Вашингтонга қарам ҳукумат билан учрашувни ўзига эп кўрмаслигини баён қилган ҳолда учрашувдан бош тартади.

Покистон Афғонистоннинг ичидаги жараёнларда ўз қўли борлигини мунтазам инкор этиб келади. Масалан, 2011 йилда ўша даврда ташқи ишлар вазири бўлган Ҳино Раббони Хон Афғонистондаги тинчлик масалаларини афғонларнинг ўзи ҳал қилиши лозимлиги борасидаги ғояни илгари суради. Бу ғояни оммавий ахборот воситалари кўкларга кўтарди.

Афғонистон ичидаги можароларни йўлга солиш 2003-2014 йилларда бир қатор янги ҳолатларга дуч келди, булар қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, АҚШ президенти Б.Обаманинг 2014 йил декабрига қадар Афғонистондан уюшган ҳарбий кучларни олиб чиқиб кетиш тўғрисидаги баёноти Х.Карзай томонидан толиблар билан битим тузиш йўллари излашга даъват сифатида қабул қилинди.

Иккинчидан, жангариларнинг етакчиларини Америка дронлари билан яқка яқка йўқ қилиниши борасидаги АҚШ/НАТО ҳаракатларини Исломобод самарасиз деб баҳолади.

Учинчидан, Афғонистон қуролли муҳолифати ўртасида парчаланиш юзага келди.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда Халқаро хавфсизликка кўмаклашиш кучлари (ХХКК) - (International Security Assistance Force (ISAF)) ўз вазифасини ниҳоясига етказган деб ҳисобланди, натижада 2015 йилнинг 8 январидан Афғонистон ҳукумати мам-

лакатдаги хавфсизлик учун барча масъулиятни ўз зиммасига олди. Мамлакатда қолган хорижий ҳарбий хизматчилар “Кескин қўллаб-қувватлаш” вазифалари доираларидаги ишларни бажарадиган бўлди. Исломобод Америка қўшинларининг сони камайтирилишини ёқлаб чиқди, шу аснода, қўшни мамлакатдаги ҳарбий ҳаракатларнинг тўхтатилиши унинг ҳарбий ҳаракатлар майдони олдида турган давлат (2001-2014 йиллар) мақомидан ва бинобарин, етакчи давлатлар томонидан келиб турган ҳарбий ва иқтисодий кўмакдан ҳам маҳрум бўлишини яхши англаб турар эди.

Афғонистонда 2014 йил 22 сентябрда бўлиб ўтган президентлик учун сайловларида Ашраф Ғани Аҳмадзайнинг ғалабасидан сўнг Исломобод ва Кобул ўртасидаги муносабатларда илиқлик пайдо бўла бошлади. Янги тузилган Афғонистон Миллий бирдамлик ҳукумати (АМБХ) (дарий тилида - ҳукумати ваҳдатэ мэллэ Афғонистон) Исломобод билан муносабатларни очикдан очик барқарорлаштиришга киришди, ҳарбий ҳамкорлик бўйича алоқалар кенгайди. 2015 йилнинг баҳорига келиб Покистон қўшинлараро разведка хизмати ва Афғонистон хавфсизлик миллий бошқармаси (Interservices Intelligence of Pakistan and the National Directorate of Security of Afghanistan) ўртасида разведка маълумотлари билан алмашиш тўғрисидаги Битим имзоланди.

Аммо Кобулдаги ҳукуматнинг мустақкам туришига ҳалал берувчи қуйидаги бир қатор омиллар мавжуд эди, яъни:

- Мамлакат ҳудудининг 60 % қисмини назорат қилиб турган толибларнинг ҳарбий қудрати мустақкамланиб бораётганлиги;
- “Толибон” ҳаракати ва “Ислом давлати” (ИШИД) террорчилик ташкилоти ўртасидаги ҳарбий тўқнашувларининг ҳамда Афғонистонда зўравонликнинг ортиши;
- Президент А.Ғани ва 2014 йилда лавозимга тайинланган бош вазир Абдулла Абдуллага нисбатан аҳоли ишончининг камлиги;
- Афғон миллий хавфсизлик кучлари сафидан қочоқлик ҳолатларининг кўпайганлигини ана шундай омиллар сирасига қиради.

Ашраф Ғани мамлакат ичидаги аҳволни изига туширишни устивор вазифа деб эълон қилади. Аммо Покистон оммавий ахборотларида “...тинчлик жараёнини мустақил тарзда ишга солишга Афғонистондаги ҳукумат ўта заифлиги ва Кобул бу ишни ёлғиз ўзи эплай олмаслиги ва шунинг учун Покистон Афғонистондаги сиёсий келишувга эришиш учун бевосита мулоқотлар ўрнатишини зарур деб ҳисоблаши” [3], мунтазам таъкидланиб туради. Покистоннинг воситачилик вазифаси 2015 йилга келиб барбод бўлганлигига қарамасдан бу унинг Афғонистондаги ишларда қатнашишдан бош тортишини англабмайди. Афғон

ички мулоқотини механизмини қайта ишга тушириб юбориш мақсадида 2015 йилнинг охирига келиб “Осиё қалби” халқаро анжумани доираларида Туркия кўмагида Тўрт томонлама мувофиқлаштирувчи гуруҳ ТТМГ (АҚШ – Хитой – Покистон - Афғонистон) ташкил этилди.”Осиё қалби – Стамбул жараёни” бу Афғонистон ва Туркиянинг муштарак ташаббуси бўлиб 2011 йилда Стамбулда бўлиб ўтган анжуманда режалаштирилган эди. Мазкур ташаббус ҳудуддаги хавфсизликни кучайтириш, Афғонистон билан иқтисодий ва сиёсий ҳамкорликни мулоқот ва ишончни мустаҳкамлаш тадбирлари воситасида йўлга қўйишга мўлжалланган эди. Ушбу қўшма ташаббус доираларида ҳудуддаги мулоқот террорчилик, гиёҳванд моддаларнинг айланиши, қашшоқлик ва экстремизм сингари умумий таҳдидларга қарши ҳамкорликдан бошланди [4].

“Осиё қалби” ўз ичига 15 мамлакатни бирлаштирган бўлиб, булар Афғонистон, Озарбайжон, Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Қозоғистон, Қирғизистон, Покистон, Россия, Саудия Арабистони, Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Бирлашган араб амирликлари. Барқарор Афғонистон ушбу барча мамлакатларнинг манфаатларига хизмат қилади. бу ҳақда Афғонистон президенти Ашраф Ғани “Осиё қалби – Стамбул жараёни” бўйича 2021 йилнинг 30 мартда Душанбада бўлиб ўтган ташқи ишлар вазирларининг 9-анжуманида сўзга чиқиб мазкур масала бўйича ҳудудий келишув Афғонистонда 42 йил давом этиб келаётган урушга хотима ясаши мумкинлиги” бора-сида умид билдирган.[5]

2017 йилнинг январидида АҚШдаги президентлар алмашуви Афғонистон ва Покистонга янги ташвишлар олиб келди. Республикачи президент бўлган Д.Трамп Б.Обама юритган сиёсатни гарчи тўла рад этмасида Исломободни толибон ҳаракати ва Ҳаққоний гуруҳига қарши қатъий ҳаракат қилмаганда айблаб Покистонни террорчи давлат сифатида таърифлай бошлади. У Афғонистондаги террорчиликка қарши кураш бўйича халқаро ҳарбий ҳаракатлар давридаги (2001 – 2021 йиллар) учинчи бош қўмондон сифатида такаббурларча тўла қуролли ғалабага эришганлигини баён қилди.

Аммо АҚШ томонидан кўрсатиладиган ҳарбий ва иқтисодий ёрдам бир оз қисиб қўйилган бўлсада Афғонистондаги америкалик ҳарбийлар учун келтирилатган ҳарбий ва ноҳарбий юклар Покистон ҳарбий идораларининг назорати остида қолаверди.

Д.Трамп 2017 йилнинг августида Афғонистон ва Жанубий Осиё бўйича янги стратегияни эълон қилди. Бу стратегияга кўра, Афғонистон муаммоси қурол билан ҳал қилиниши, яъни америкалик ва бошқа уюшган қўшинларни Афғонистонга қайтариш керак эди.

2018 йилнинг кузида Вашингтон ўзининг Афғонистон ва Покистон бўйича махсус вакили этиб пуштун

миллатидан бўлган Залмон Ҳалилзодани тайинлайди. Доҳада 2018 йилнинг кузида бўлиб ўтган дастлабки учрашувда толиблар музокарачилар етакчиси сифатида мулла Абдулғани Биродарни тилга олишади ва Покистон ҳукуматидан унинг озод қилинишини талаб қилади.

2018 йилда мулла Бародар озод қилинди ва АҚШ ва “Толибон” ҳаракатининг 2018-2020 йиллардаги музокараларида афғон делегациясига бошчилик қилди. Бошқача сўзлар билан айтганда, Исломобод Покистон XX асрнинг 90 йилларидаёқ тан олган сиёсий шахс билан музокаралар олиб боришга АҚШни мажбур эта олди, дейиш мумкин. Буни Покистон ва толибларнинг ғалабаси деса бўлади, чунки АИА ҳукумати таркибидан собиқ вазирнинг тайинланиши мавқеи ва ҳаракатлари “Толибон” ҳаракатини расмий тан олинисига йўналтирилган “қонуний иштирокчи” тайинланишидан Покистон манфаатдор эди. Мулла Бародар Доҳадаги Толиблар қароргоҳи, Кобул ва Исломобод ўртасида қатнаган ҳолда музокараларни бошлаб юборди.

Гарчи 18 йиллик уруш давомида толибларнинг америкаликларга ишончи ортмаган бўлсада толиблар сулҳ тузиш учун юзага келиб қолган имкониятин қўлдан чиқармасликка қарор қилади ва мулла А.Бародар ва З.Ҳалилзод бевосита суҳбат ўтказишга розилик беради. Иккала томон ҳам бу мулоқотдан ўзларининг ўша даврда қарама қарши бўлган мақсадларига эришишнинг ягона воситаси деб билган.

АҚШнинг мақсадлари:

- Афғонистонда ўзининг икки-уч ҳарбий базаларини қолдириш;
- Бу мамлакат ҳудудидан ушбу минтақада жойлашган Эрон, Хитой ва Россиядаги вазиятни издан чиқариш учун фойдаланиш;
- Марказий Осиёдаги давлатларда Америка мақсадларини илгари суриш бўлса,

Толибларнинг мақсадлари:

Барча хорижий қўшинларни чиқариб ташлаш ва қонуний асосда давлат тепасига келишдан иборат эди.

Бевосита мулоқотда: Вашингтон толибларни Афғонистондаги урушдан кейинги аҳволни изга солишда етакчи кучлардан бири сифатида эътироф этишига ҳамда Покистоннинг кафил сифатида иштирок этилишига келишиб олинди. Бу ҳам АҚШнинг Покистонга нисбатан режалари узокқа мўлжалланганини яна бир бор тасдиқлади.

АҚШнинг янги тайинланган давлат котиби М.Помпео ўзининг Осиё минтақасига дастлабки саёҳатини 2018 йил 5 сентябрда Покистонга ташриф буюришдан бошлайди. Бундан мақсад АҚШ шартлари бўйича тузилган Битимни имзолашда ёрдам беришга Покистоннинг розилигини олиш, яъни бошқача қилиб айтганда ҳам Пентагон, ҳам Давлат департамен-

ти учун бош оғриқ бўлаётган Афғонистондаги қуролли можарони тезроқ тугатиш эди [6].

Афғонистон ичидаги можароларни йўлга солишда Покистоннинг стратегик мақсадлари Покистон ичидаги ва ҳудудий босқичларни ўз ичига олади, булар:

- Афғон қочоклари оқимини, гиёҳвандлик моддалари айланишини, террорчи ташкилотларнинг сони ва фаолият соҳаларини кенгайтишига йўл қўймаслик;

- Миллий хавфсизликка анъанавий таҳдидлар: Белужистон озодлик армиясининг айирмачик фаолияти, Афғонистон ҳудудидан туриб Покистонга нисбатан террорчилик ҳаракатларини содир этаётган Лашкари Жангвий ва Покистон толиблар ҳаракати жангарилари;

- Афғонистон ҳудудига 2014-2016 йилда қочиб ўтган Покистон толиблар ҳаракати жангариларининг ИШИД террорчилик ташкилотига қўшилиб олиш хавфи;

Миллий хавфсизликка янги таҳдидлар: Карачида

2018 йилнинг январида пуштунларнинг оммавий ҳаракатларидан тасодифан юзага келган Техрике Лаб-баике Покистон Пуштунлар ҳаракатидир.

Бугунги кунга келиб АҚШнинг Покистонга қизиқиши сўнганлиги борасидаги башоратлар ўзини оқламайди. Аксинча, президент Ж.Байден маъмурияти Покистон билан муносабатларни яхшилашга уринмоқда. Бунинг сабаби, Покистон билан муносабатларни кескинлаштириш шусиз ҳам Ҳиндистон ва Хитойнинг мавқеи ҳудудда кучайишига сабаб бўлади, бу эса Вашингтоннинг манфаатларига мос келмайди. Байден маъмурияти вакилларининг баёнотлари ҳам Покистонга нисбатан муносабатлар ўзгармаслигидан далолат бермоқда. Улар Афғонистондаги ҳар қандай тинчлик ўрнатиш жараёнида Покистонни муҳим ҳамкор деб ҳисоблайди ва асосий масалалар бўйича ҳамкорлик учун қўшимча имкониятлар яратувчи Покистон қуролли кучлари билан мулоқотни йўлга қўйишни давом эттиришни ёқлаб чиқмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. US, Taliban thank Pakistan for efforts to end decades-long war. <https://tribune.com.pk/story/2167217/1-us-taliban-thank-pakistan-efforts-end-decades-long-war/>
2. Agreement for Bringing Peace to Afghanistan between the Islamic Emirate of Afghanistan which is not recognized by the United States as a state and is known as the Taliban and the United States of America. <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/02/Agreement-For-Bringing-Peace-to-Afghanistan-02.29.20.pdf>
3. Towards Peace in Afghanistan. <http://hilal.gov.pk/index.php/layouts> (accessed 10.03.2018)
4. Юсупов, Абдулрахман (2021). Конференция «Сердце Азии – Стамбульский процесс» пройдет в Душанбе. Доступно по адресу: www.aa.com.tr/ru/mir/v-dushanbe-projdet-konferenatsiya-serdse-azii-stambul'skiy-protsess-/2190849. Дата обращения: 12.04.2021.
5. Амуева, Юльвийя (2021). Гани: Стабильный Афганистан принесет огромные выгоды всему региону. Доступно по адресу: www.aa.com.tr/ru/mir/gani-stabil'nyy-afganistan-prineset-ogromnuyu-pol'zu-vseму-regiyonu-/2192442. Дата обращения: 12.04.2021.
6. US military chief coming with Pompeo to Pakistan for talks on terrorism. <https://www.dawn.com/news/1429883/us-military-chief-coming-with-pompeo-to-pakistan-for-talks-on-terrorism> (accessed 30.08.2018)

JADID MA'RIFATPARVARI IS'HOQXON IBRAT ASARINI O'RGANISH ORQALI YOSHLARNI TARBIYAVIY FAOLIYATGA TAYYORLASH

Karimjonov Otabek Abdug'afforovich

Ichki ishlar vazirligi akademiyasi "Tarbiyaviy-psixologik faoliyati" kafedrası o'qituvchisi,
p.f.b.f.d. (PhD), leytenant

Annotatsiya

Ushbu maqolada jaded ma'rifatparvari Is'hoqxon Ibratning hayoti, ijodi, pedagogik g'oyalari, mustsmlska davrida o'lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g'aflat botqog'idan qutqarish yo'lida amalga oshirgan ihlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: *jadid, marifatparvar, fidoiy, maktab, muallim, savod, ta'lim, tarbiya, ilm.*

Аннотация

В этой статье освещается жизнь, творчество, педагогические идеи нефритового просветителя Исхакхан Ибрат, работа, которую он проделал в мусульманскую эпоху, чтобы вывести страну из невежества и отсталости, спасти нашу нацию от болота невежества.

Ключевые слова: *Джадид, просветитель, преданный своему делу, школа, учитель, грамотность, образование, воспитание, наука.*

Annotation

This article covers the life, work, pedagogical ideas of the jaded enlightenment leader Ishakhan Ibrat, the work he carried out on his way to bring the land out of ignorance and backwardness during the period of mustsmlska, to save our nation from the swamp of ghaflat.

Keywords: *jadid, marifatparvari, selfless, school, teacher, literacy, education, education, science.*

O'zbekiston Respublikasi prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 1-oktabr "O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida "ko'pchilik ziyolilar qatorida men ham bir fikrni hamisha katta armon bilan o'ylayman: mamlakatimizda Uchinchi Renessansni yigirmanchi asrda ma'rifatparvar jadid bobolarimiz amalga oshirishlari mumkin edi. Nega deganda, bu fidoiy va jonkuyar zotlar butun umrlarini milliy uyg'onish g'oyasiga bag'ishlab, o'lkani jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, millatimizni g'aflat botqog'idan qutqarish uchun bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etdilar. Shu yo'lda ular o'zlarining aziz jonlarini ham qurbon qildilar. Ular "Ilmdan boshqa najot yo'q va bo'lishi ham mumkin emas" degan hadisi sharifni hayotiy e'tiqod deb bildilar. Milliy istiqloq, taraqqiyot va farovonlikka, avvalo, ma'rifat orqali, dunyoviy va diniy bilim, zamonaviy ilm-hunarlarini chuqur egallash orqali erishish mumkin, deb hisobladilar.

Bu davrda Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo'jaev, Abdurauf Fitrat, Ibrat domla, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy, Hoji Muin va boshqa yana yuzlab ulug' insonlar milliy uyg'onish va millatparvarlik harakatining oldingi saflarida turdilar. Ular yangi usul maktablari bilan bir qatorda, odamlarning dunyoqarashi va turmush tarzini o'zgartirishga qaratilgan gazeta-jurnallar, nashriyot va kutubxonalar, teatrlar tashkil etdilar.

Vatanimiz ozodligi va xalqimiz baxt-saodati yo'lida jonini fido qilgan jadidlarning ilmiy-ma'rifiy, adabiy-badiiy merosi biz uchun bugun ham beqiyos ahamiyatga ega"-deb ta'kidladi.

Milliy istiqbolga erishib har tamonlama taraqqiy etib borayotgan jamiyatimiz ma'naviyati yanada rivojlanishida millatimiz tarixi o'zida aks ettirgan. Tarixiy, badiiy hamda ilmiy asarlarning alohida o'rni bor. O'zbek adabiyoti bunday asarlarga boydir. Ular yosh avlodni barkamol qilib voyaga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi. Is'hoqxon Ibratning tarbiyaga oid fikrlari va komil inson tarbiyasidagi qarashlari hamda ilm fanni yanada rivojlantirish uchun yaratgan tarixiy, lingvistik asarlari mavjud. "XIX asrda To'raqo'rg'on zaminida tug'ilib o'sgan noyob iste'dodli bu inson arab, fors, rus, hind, urdu, ingliz, fransuz tillarini yaxshi bilgan. U dunyoning ko'p mamlakatlarida bo'lib, Sharq va Yevropaning ilm-fani, madaniyati va san'ati bilan yaqindan tanishgan, yurtimizga ilg'or madaniyat va texnika yangiliklarni olib kirishga intilgan. Bu ulug' ma'rifatparvar inson ko'plab ilmiy, pedagogik hamda badiiy asarlar yaratgan, o'z qishlog'ida yangi maktab va kutubxona ochgan, aholi uchun zamonaviy bog' barpo qilgan hozirgacha g'oyat noyob hisoblanadigan olti tilli lug'at yaratib, o'z bosmaxonasida chop ettirgan. Ulug' ajdodimiz Ibrat taxallusini bejiz tanlamagan ekan. Uning Vatan va yurt taraqqiyoti yo'lidagi fidokorona hayoti nafaqat o'z davrida, balki bungungi kunda barchamiz uchun haqiqiy ibrat namunasi bo'lib xizmat qilmoqda" [1: 74-75].

Jadidchilik harakatining peshqadam vakili, istiqlolfido-yisi, jamoat arbobi, ma'rifatparvar shoir, olim va publitist, ilg'or maorifchi, Xo'ja Ahmad Yassaviyning avlodlaridan biri, To'raqo'rg'onlik Is'hoqxon Junaydulloxo'ja o'g'li Ibrat (1862-1937) mamlakatni, xalqni jaholat va qoloqlik-

dan xalos etishning yagona yo'li — ma'rifat deb bilgan. Uning “Lug'ati sitta al-sina”, “Jome'ul-xutut”, “Tarixi madaniyat”, “Tarixi Farg'ona”, “Mezon uz-zamon” kabi ilmiy asarlari milliyma'naviy va taraqqiyot uchun xizmat qiladi qolaversa keltirilgan asarlari, she'riy to'plamlari va darsliklari yaxlit bir tadqiqot uchun manba bo'la oladi.

Talabalar yoshlar va shu jumladan ta'lim muassasalarida atoqli adiblar va mutafakkirlarimiz ijodiy merosini keng targ'ib qilish, ularning adabiyotga qiziqishlarini yanada oshirish, rag'batlantirish, shuningdek, Toshkent shahrida barpo etilgan Adiblar xiyobonidan samarali foydalanish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 24 avgustdagi «Atoqli adiblar va mutafakkirlarimizning ijodiy merosini yoshlar o'rtasida targ'ib qilish hamda adiblar xiyobonidan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida» 502-sonli qaror qabul qilingani ham muhim ahamiyatga ega. [2]

Jadidchilik harakatining eng oldingi saflarida bo'lgan ulug' adib Is'hoqxon Ibrat nafaqat tarixchi, shoir, tilshunos, noshir va muallim balki o'z davrining yetuk diniy va dunyoviy ilmlar ulomosi, qozisi va eng birinchi galda vatan ravnaqi uchun fidoiylik bilan kurashib, butun umr intilgan tarixiy shaxs. Ishoqxon to'ra Ibrat milliy uyg'onish davrining faol ijodkorlaridan biri, serqirra iste'dod sohibi. Is'hoqxon to'ra Ibrat 1862 yil 19 yanvarda Namangan viloyati To'raqo'rg'on qishlog'ida tug'ildi. Uning ota-onalari Junaydullaxo'ja va Huribibi davrining o'qimishli kishilaridan bo'lganlar. Adibning asl ismi Is'hoqxon bo'lib, To'ra uning nasabi, Ibrat esa taxallusidir. To'liq ismi-sharifi: Is'hoqxon Junaydullaxon o'g'li (Ibrat). Is'hoqxon dastlab hijo usuliga asoslangan qishloq maktabida o'qidi, ammo onasining qo'lida savod chiqardi. Bu haqda o'zi shunday yozadi: «Avvalgi vaqtdagi mahalla maktabida 5 yilda 3 adad muallimda o'qub, oxiri savodim chiqmay, keyin qizlar maktabida, o'z uyimizda validai marhumamdan o'qub savod chiqardim. Ikki sana qiblagohimdan husnixat mashq etdim». Adibning onasi Huribibi xonim maktabdor bo'lib, o'z maktabida faqat quruq yodlash bilangina cheklanmay, qizlarga yozishni, husnixatni ham o'rgatar edi. O'zi ancha savodxon bo'lib, husnixatdan xabardor edi. Shuning uchun ham Is'hoqxon onasini ko'p o'rinlarda ustozi sifatida hurmat bilan tilga oladi. Demak, ota-onasining xalq ziyolisi ekanligi va Is'hoqxon-da ham ilm ma'rifatga intilish, teran fikrlash, har bir narsaga, voqea hodisaga mushohada bilan yondashish kuchli ekanligi bejiz emas ekan. Unda badiiy-estetik did yuksak bo'lib, bolaligidan adabiy asar va san'atni yaxshi anglaganini kuzatish mumkin [3;220].

Shoir va maorifchi Ibrohim Davron (1874-1922) Ibrat haqida quyidagilarni yozadi: «Ishoqxon To'ra ulumi diniya va fanniya va adabiyada ustozi komillig'i bilan butun Farg'ona va digar jihat Osiyoyi Vustoda inkor o'lunmas darajada bir mavqe'i mutozi tutmushdur. Ishoqxon to'ra ulumi diniyada mudarrisdur, fununi dunyaviyda, biloshu-

bha, arxitektor, texnik va mexanik va fiziqliya ilmda tili-fonist, tilig'rofigist va yana ximik desak yana ozdur, chunki bu ilmlarni bilur. Ishoqxon to'ra olim va fozil bir zoti oliy bo'lub, bu turfa fazoili insoniyaga molik... Ba'zi ixtiro-ti ham bordur».deb ta'kidlagan. Mazkur o'rinda muallif Ibratni din ilmda mudarris, dunyoviy ilmlar ichida esa arxitektor, texnika, fizika va mexanika ilmlaridan xabardor yaxshi telefonist, ximik, qator ixtirolari ham bordur deya, Ibratning qator yutuqlarini sanaydi. Darhaqiqat, yuqoridagilar oldiga uning asarlari tahlili orqali uning tarixchi, adabiyotshunos, shoir, tilshunos, mohir pedagog, tarjimon, jurnalist, noshir ekanligini ham ko'rishimiz mumkin. Shoir XIX asr oxirida mamlakatda boshlangan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlarni to'g'ri anglagan, odamlarni yuksak ideal sari intilishi, milliy uyg'onishi, o'zligini tanishi, buning uchun fan-texnika sohasi yangiliklari, ilm, ta'lim-tarbiyani samarali tashkil etish, turmushni sog'lom aqida va teran tafakkur asosida qurish lozimligini targ'ib qilgan. Shu bois uning boy madaniy merosi, nafaqat mamlakatimizda, hatto chet ellarda ham puxta tadqiq etilmoqda. Masalan, uning «Mezon uz-zamon» (Zamon o'l-chovi) asari 2001 yilda yapon olimlari bilan hamkorlikda nashr etilgan bo'lib, undagi to'qqizta mezon bugungi odamlar uchun ham katta ahamiyatga ega. 2000 yilda esa shoir qalamiga mansub she'rlar to'plami Turkiyada turk adabiyoti antologiyasi seriyasida nashr etilgan. Asl ismi Is'hoqxon bo'lgan adib o'ziga Ibrat adabiy taxallusini bejiz tanlamagan. Ma'rifatparvar shoir zamondoshlarini ilm-fan, madaniyat va ta'lim-tarbiya borasida erishilgan so'nggi yutuqlardan ibrat olishga, ularni o'rganishga chaqirdi. O'zi ham izlanishdan, o'qib-o'rganishdan charchamadi, bu borada boshqalarga ibrat ko'rsatdi.

Ishoqxon to'ra Ibrat Oktyabr to'ntarishidan keyin xalqni farovon, mamlakatni obod qilishda sho'rolar hukumatiga katta umid bog'ladi. Ijodiy ish bilan bir qatorda jamoat ishlarini olib bordi. Qishloqni obodonlashtirish, maorif, ta'lim-tarbiya ishlarini tubdan yaxshilash, yangi maktablar ochish, malakali o'qituvchi mutaxassislar yetishtirish, xalq farzandlarini mak-tablarga tehsil olish ishlarida faol qatnashdi. Adibning dastlabki maqolalari boshqa ma'rifatpartvarlar qatorida «Turkiston viloyatining gazetisi»da e'lon qilina boshlandi. Aslida ushbu gazeta mustamlakachi tuzumni mahalliy xalq orasidagi siyosatini tezlik bilan amalga oshirish, aholini ruslashtirish, ma'lum bir maqsadga yo'naltirilgan axborot ostida ushlab turish niyatida tashkil etilgan bo'lsa-da, bir qator o'zbek ma'rifatparvarlari, jumladan, Ibrat ham gazeta-da o'zining qator maqsadlarini ayta olgan [4; 19-30].

Publitsitika o'zbek adabiyoti uchun yangi yo'nalish bo'lgan bo'lsa-da, u hozirjavobligi bilan tezda jadidlar orasida katta shuhrat qozondi. Ibrat o'z davrining ijtimoiy madaniy hayotda ham faol bo'lgan. Xususan, uning publitsistik maqolalarida millat va jamiyatning qator ijtimoiy, ma'naviy va axloqiy muammolari haqida fikr yuritilgan.

Milliy uyg'onish davri mutafakkirlari o'zbek xalqi-

ni taraqqiy etgan millatlar bilan teng ko'rishni istadilar. Buni amalga oshirishning birdan-bir yo'li sifatida maktab va madrasalarni tubdan isloh qilish masalasiga butun kuch-g'ayratlarini, bilimlarini safarbar qiladi.

Mustaqillik davriga kelib adibning muborak nomi va benazir ijodi asl qadr-qimmatini topdi. Kitoblari chop etilib, o'zi tug'ilib o'sgan To'raqo'rg'onda Is'hoqxon Ibrat muzeyi ham tashkil etildi. Ibrat hayoti va ijodini o'rganish borasida katta ishlar amalga oshirildi. 2005-yilda taniqli adabiyotshunos olimlar Ulug'bek Dolimov hamda Nurboy Jabborov Is'hoqxon To'ra Ibratning "Tanlangan asarlar"ini nashr etdilar. Unda adibning ilgari ilm ahliga ma'lum bo'lmagan asarlari ham kiritilgan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2016-yil 2-noyabr kuni Namangan viloyati saylovchilari bilan uchrashuvda Is'hoqxon Ibrat haqida alohida to'xtalib, 2,2 gektar yerda adib muzeyi, Ibrat haykali, favvora, bog', 160 o'quvchi o'rniga ega Tillar markazi, "Ibrat maktabi"ni tashkil qilish g'oysini ilgari suradi. Ushbu taklif jamoatchilik tomonidan keng qo'llab-quvvatlanib, To'raqo'rg'on tumanida Is'hoqxon Ibratga bag'ishlangan so'lim bog', yodgorlik majmuasi va "Ibrat maktabi" tashkil etildi. Bog' odamlarning mazmunli hordiq chiqarishiga qulaylik yaratish bilan ma'naviy olamini ham boyitadi. Bu yerda ma'rifatparvar-bobomizning haykali o'rnatiladi. Muzey Is'hoqxon Ibratning hayoti, serqirra faoliyati bilan tanishtiradi. "Ibrat

maktabi"da yoshlar Xorijiy Tillarni o'rganadi.

Bularning barchasi yaxlit kompleks sifatida allomaning xalqimiz uchun qilgan buyuk xizmatlarini qadrlash, merosini o'qib-o'rganish va targ'ib qilishda muhim o'rin tutadi.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, har qanday jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta'minlaydigan yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi hal qiluvchi o'rin tutadi. Shu sababli biz islohotlarimiz ko'lami va samarasini yanada oshirishda har tomonlama yetuk, zamonaviy bilim va hunarlarini puxta egallagan, azmu shijoatli, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz. Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab, beradigan imkoniyat va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim. Ushbu maqsad yo'lida yoshlarimiz o'z oldiga katta marralarni qo'yib, ularga erishishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish va har tomonlama ko'mak berish – barchamiz uchun eng ustuvor vazifa bo'lishi zarur. Shundagina farzandlarimiz xalqimizning asriy orzu-umidlarini ro'yobga chiqaradigan buyuk va qudratli kuchga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.M.Mirziyoyev- "Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan quramiz"-T;O'zbekiston, 2017. 476 bet.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 24 avgustdagi «Atoqli adiblar va mutafakkirlarimizning ijodiy merosini yoshlar o'rtasida targ'ib qilish hamda adiblar xiyobonidan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida» 502-son qarori.
3. K.Hashimov S.Nishonova "Pedagogika tarixi" T; Alisher Navoiy-2005. 303 bet.
4. Zamira Is'hoqova "Is'hoqon To'ra Ibrat" T; G'afur G'ulom-2018. 254 bet.
5. Мирзаева, Фароҳат Одилжоновна. «FEATURES OF INTERNATIONAL PERSONAL RELATIONS IN THE FAMILY.» Scientific Bulletin of Namangan State University 2.1 (2020): 383-389.
6. Мирзаева Ф. О. КУЛЬТУРА МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ КАК ВАЖНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ //Наука и образование сегодня. – 2021. – №. 2 (61).